

ISSN 2224-9281 (Print)
ISSN 2414-990X (Online)

Міністерство освіти і науки України

**Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого**

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

PROBLEMS OF LEGALITY

Збірник наукових праць

Випуск 170

**Харків
2025**

Засновник і видавець: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Заснований у 1976 р. Виходить 4 рази на рік

Мови видання: українська, англійська

*Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа
R30-02144*

*Збірник наукових праць включено до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (спеціальності 081, 293) –
наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 07.05.2019 р.*

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу «Інтернет» вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, протокол № 2 від 29.09.2025 р.*

Редакційна колегія: *Анатолій Гетьман* – д-р юрид. наук, проф. (відп. ред.); *Дмитро Лученко* – д-р юрид. наук, проф. (заст. відп. ред.); *Євгеній Суєтнов* – канд. юрид. наук, доц. (відп. секр.); *Ганна Анісімова* – д-р юрид. наук, проф.; *Юрій Барабаш* – д-р юрид. наук, проф.; *Ірина Бойко* – канд. юрид. наук, доц.; *Олег Гиляка* – канд. юрид. наук, доц.; *Микола Іншин* – д-р юрид. наук, проф.; *Арсен Ісаєв* – канд. юрид. наук, доц.; *Людмила Лейба* – канд. юрид. наук, доц.; *Дмитро Лук'янов* – д-р юрид. наук, проф.; *Василь Настюк* – д-р юрид. наук, проф.; *Володимир Ортинський* – д-р юрид. наук, проф.; *Олена Серєда* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Тітко* – д-р юрид. наук, проф.; *Сергій Харитонов* – д-р юрид. наук, проф.; *Тетяна Цувіна* – д-р юрид. наук, проф.; *Олександр Частник* – канд. мист., доц.; *Віктор Шевчук* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Яковюк* – д-р юрид. наук, проф.

Іноземні члени редакційної колегії: *Вільям Е. Батлер* – д-р права, проф. (США); *Доменік Віті* – доц. (Італія); *Лукаш Грушинський* – д-р філософії, проф. (Польща); *Томас Давуліс* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Клаус Боссельман* – д-р права, проф.; *Герберт Кюппер* – д-р права, проф. (Німеччина); *Роберто Дж. Лерена* – проф. (Аргентина); *Роман Мельник* – д-р юрид. наук, проф. (Казахстан); *Казухіро Накатані* – д-р права, проф. (Японія); *Дієго Р. Пінзон* – д-р права, проф. (США); *Агне Тваронавічене* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Росіо дель Пілар Пенья Хуртас* – д-р права, проф. (Колумбія)

Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. А. П. Гетьман. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2025. – Вип. 170. – 360 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, державного будівництва, конституційного, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального, міжнародного права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться правовою тематикою.

Збірник наукових праць індексується в Google Scholar, у міжнародних реферативних базах даних «EBSCO Publisher» (США), «WorldCat» (США), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (США), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Швеція), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (Іспанія), «Index Copernicus International» (Польща), «Bielefeld Academic Search Engine» (Німеччина); має повнотекстові мережеві версії в Інтернеті на платформах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, «Наукова періодика України», «Central and Eastern European Online Library» (Німеччина), «Worldwide Scientific and Educational Library» (США), Республіканської Міжвузівської Електронної Бібліотеки (Казахстан) та ін. Нині редколегія провадить роботу щодо входження збірника у Scopus та Web of Science.

Адреса редакційної колегії: 61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: problzakon@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

Founder and publisher: Yaroslav Mudryi National Law University

Founded in 1976. Published 4 times per year

Language of edition: Ukrainian, English

*Media ID in the Register of Media Entities
R30-02144*

*The collection of scientific papers is included to the category "B"
of the List of Refereed Scientific Editions of Ukraine in the legal sciences (specialties 081, 293) –
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated May 7, 2019, No. 612.*

*Recommended for publishing and distribution in Internet by the Academic Council
of Yaroslav Mudryi National Law University, Protocol No. 2, 29.09.2025.*

Editorial Team: *Anatolii Getman* – Dr. of Law, Prof. (Editor-in-chief); *Dmytro Luchenko* – Dr. of Law, Prof. (Deputy Editor-in-chief); *Yevhenii Suietnov* – Ph.D. in Law, Associate Prof. (Executive Editor); *Hanna Anisimova* – Dr. of Law, Prof.; *Yurii Barabash* – Dr. of Law, Prof.; *Iryna Boiko* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Oleh Hyliaka* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Mykola Inshyn* – Dr. of Law, Prof.; *Arsen Isaiev* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Liudmyla Leiba* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Dmytro Lukianov* – Dr. of Law, Prof.; *Vasyl Nastiuk* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Ortynskyi* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Sereda* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Titko* – Dr. of Law, Prof.; *Sergiy Kharytonov* – Dr. of Law, Prof.; *Tetiana Tsvina* – Dr. of Law, Prof.; *Oleksandr Chastnyk* – Ph.D. in Art Criticism, Associate Prof.; *Viktor Shevchuk* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Yakoviyk* – Dr. of Law, Prof.

Foreign Members of the Editorial Team: *William E. Butler* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Domenico Viti* – Associate Prof. (Italy); *Lukasz Gruszczyński* – Ph.D., Prof. (Poland); *Thomas Davulis* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Klaus Bosselmann* – Dr. of Law, Prof. (New Zealand); *Herbert Küpper* – Dr. of Law, Prof. (Germany); *Roberto G. Lerena* – Prof. (Argentina); *Roman Melnyk* – Dr. of Law, Prof. (Kazakhstan); *Kazuhiro Nakatani* – Dr. of Law, Prof. (Japan); *Diego R. Pinzon* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Agne Tvaronavičienė* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Rocio del Pilar Peca Huertas* – Dr. of Law, Prof. (Colombia)

Problems of Legality : Collection of Scientific Works / Editor-in-chief Anatolii Getman. – Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2025. – Issue 170. – 360 p.

The collection contains research papers on topical issues of law: the theory and history of law, constitutional and state-building, civil, labor, fiscal, economic, administrative, customs, environmental, criminal, international law, criminal and civil procedure, criminology, the struggle with crime.

For researchers, professors, graduate students, students and anyone concerns with legal subject areas.

Collection of the scientific works is indexed in Google Scholar, international review databases "EBSCO Publisher" (USA), "WorldCat" (USA), "Directory of Open Access Scholarly Resources" (USA), "Directory of Open Access Journals" (DOAJ) (Sweden), "Information Matrix for the Analysis of Journals" (Spain), "Index Copernicus International" (Poland), "Bielefeld Academic Search Engine" (Germany); has a full text net copys in the Internet on the platforms of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, "Scientific Periodicals of Ukraine", "Central and Eastern European Online Library" (Germany), "Worldwide Scientific and Educational Library" (USA), Republican Interuniversity Electronic Library (Kazakhstan) et al. Currently, the Editorial team is working on the entry of the collection in Scopus and Web of Science.

Address of the Editorial Team: 61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: problzakon@ukr.net

The use of materials indicated in the collection is allowed provided that the source of information is obligatory referred to.

ЗМІСТ

<i>Яковюк І. В., Трагнюк О. Я.</i> «Дефіцит демократії» в Європейському Союзі: проблеми та окремі можливі рішення	6
<i>Вавженчук С. Я., Дорошенко О. Ф.</i> Реалізація нетрадиційної конструкції «недійсність прав інтелектуальної власності» в судовому та позасудовому порядку захисту прав: сучасний стан та перспективи	36
<i>Катилов В. І.</i> Проблеми та перспективи нормативного закріплення делегованого законодавства в Україні	54
<i>Ваксман Р. В.</i> Особливості господарсько-правової відповідальності за недобросовісну рекламу в мережі «Інтернет»	68
<i>Васильєв С. В.</i> Стандарти доказування у процесуальному праві України: галузева умовність та новітні риси	82
<i>Червяков С. О.</i> Цифрова валюта у системі об'єктів цивільних правовідносин: криптовалюти, стейблкоїни, цифрові валюти центрального банку	102
<i>Бірюкова А. Г., Колісникова Г. В.</i> Правове регулювання споживчих договорів у Європейському Союзі	119
<i>Шовкопляс Г. М.</i> Правові особливості ліцензування деяких небанківських фінансових установ	141
<i>Суєтнов Є. П., Туліна Е. Є.</i> Збереження та відновлення біологічного різноманіття в агроєкосистемах: міжнародний, європейський та український досвід правового забезпечення	154
<i>Шамсутдінов О. В.</i> Забруднення довкілля: кримінально-правовий дискурс	174
<i>Бойко І. В., Соловйова О. М.</i> Дискреція публічної адміністрації: сутність і правове регулювання	198
<i>Коренцов О. І.</i> Комендантська година як захід правового режиму воєнного стану, який впливає на адміністративно-правовий статус громадян під час дії воєнного стану	220
<i>Вапнярчук А. В.</i> Правова природа судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні	247
<i>Шляхта В. В.</i> Криміналістична характеристика ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)	262
<i>Щокін Ю. В.</i> Межі міжнародно-правової відповідальності Генерального секретаря ООН у контексті його статутних і домислюваних повноважень	280
<i>Мельниченко В. С.</i> Особливості функціонування норм <i>jus cogens</i> в умовах збройної агресії	306
<i>Базаєв О. Д.</i> Особливості впливу засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини	321
<i>Сунггу Х. О., Сантосо Б., Сулістьяріні Р., Кусума Д. А. Ш., Відхіянті Х. Н.</i> Перехід та узгодження положень про Nypothek та Credietverband щодо визнання та коригування перехідних положень забезпечувальних прав (<i>англійською мовою</i>)	338

CONTENTS

<i>Yakoviyk, I.V., & Tragniuk, O.Ya.</i> "Democracy Deficit" in the European Union: Problems and Possible Solutions.....	6
<i>Vavzhenchuk, S.Ya., & Doroshenko, O.F.</i> Implementation of the Unconventional Construction "Invalidity of Intellectual Property Rights" in Judicial and Extrajudicial Protection of Rights: Current State and Prospects.....	36
<i>Katylov, V.I.</i> Problems and Prospects of the Normative Regulation of Delegated Legislation in Ukraine.....	54
<i>Vaksman, R.V.</i> Particularities of Economic Law Liability for Unfair Online Advertising.....	68
<i>Vasylyev, S.V.</i> Standards of Proof in Ukrainian Procedural Law: Sectoral Conditionality and New Features.....	82
<i>Cherviyakov, M.O.</i> Digital Currency in the System of Civil Law Objects: Cryptocurrencies, Stablecoins, Central Bank Digital Currencies.....	102
<i>Biryukova, A.G., & Kolisnykova, H.V.</i> Legal Regulation of Consumer Contracts in the European Union.....	119
<i>Shovkopyas, H.M.</i> Legal Features of Licensing Certain Non-Bank Financial Institutions.....	141
<i>Suietnov, Ye.P., & Tulina, E.Ye.</i> Conservation and Restoration of Biological Diversity in Agroecosystems: International, European and Ukrainian Experience of Legal Support.....	154
<i>Shamsutdinov, O.V.</i> Environmental Pollution: Criminal Law Discourse.....	174
<i>Boiko, I.V., & Soloviova, O.M.</i> Discretion of Public Administration: Essence and Legal Regulation.....	198
<i>Korentsov, O.I.</i> Curfew as a Measure of the Legal Regime of Martial Law and its Impact on the Administrative and Legal Status of Citizens during Martial Law.....	220
<i>Vapniarchuk, A.V.</i> The Legal Nature of Judicial Activity in the Execution of Court Decisions in Criminal Proceedings.....	247
<i>Shliakhta, V.V.</i> Criminalistic Characteristics of Evasion of Taxes, Fees (Mandatory Payments).....	262
<i>Shchokin, Yu.V.</i> Limits of the International Legal Responsibility of the UN Secretary-General in the Context of His Statutory and Implied Powers.....	280
<i>Melnychenko, V.S.</i> Features of the Functioning of Jus Cogens Norms in Time of Armed Aggression.....	306
<i>Bazayev, O.D.</i> Mass Communication Tools Influence on Legal Consciousness in Modern Individuals: Key Features.....	321
<i>Sunggu, H.O., Santoso, B., Sulistyarini, R., Kusuma, D. Amelia, S., & Widhiyanti, H.N.</i> Transition and Harmonization of the Provisions on Hypotheek and Credietverband Regarding the Recognition and Adjustment of the Transitional Provisions of Security Rights.....	338

«Дефіцит демократії» в Європейському Союзі: проблеми та окремі можливі рішення

Іван Васильович Яковюк*

*НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України,
Харків, Україна*

**e-mail: yakoviuk@ukr.net*

Олеся Янівна Трагнюк

*НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України,
Харків, Україна*

Анотація

Актуальність дослідження полягає в розгляді дефіциту демократії в Європейському Союзі як політико-правового феномену, який позначається на довірі громадян держав-членів до Європейського Союзу та перспективах поглиблення й розширення інтеграції. Демократичний дефіцит пов'язаний із розривами між фактичною ефективністю демократичних інститутів та очікуваннями громадськості. Таке дистанціювання здатне підірвати легітимність інститутів влади як на національному, так і наднаціональному рівнях. Мета статті полягає у розкритті феномену демократичного дефіциту в ЄС, виявленні його причин і наслідків, а також у пошуку шляхів його подолання через зміцнення демократичних інституцій та активізацію громадянського суспільства. Досягненню мети і завдань дослідження сприяло застосування підходу, відповідно до якого замість того, щоб покладатися на жорстку таксономію політичних режимів, таких як демократія, авторитаризм і тоталітаризм, концепція демократичного дефіциту розглядається в статті як така, що відображає різні ступені демократичного управління, вказуючи на недоліки структури інститутів влади Європейського Союзу та процедури її здійснення в разі відходу від принципів свободи, рівності та солідарності. За результатами проведеного дослідження зроблено висновок про те, що загальноєвропейська модель демократії, яка спирається на кілька принципів своєї легітимності, закономірно породжує певні суперечності між ними. Як наслідок, у Європейському Союзі повністю уникнути конфлікту з приводу «демократичного дефіциту» неможливо, навіть якщо установчі договори передбачають певні механізми для забезпечення взаємодоповнюваності між принципами легітимації влади та мінімізації напруги між ними. При цьому такі конфлікти не повинні автоматично визнаватися як дисфункціональні

або нормативно небажані. Усунення дефіциту демократії в Європейському Союзі передбачає зміцнення представницьких інститутів влади, механізмів підзвітності та заохочення громадської участі для забезпечення легітимності інститутів ЄС.

Ключові слова: дефіцит демократії; політична легітимність; Європейський парламент; Комісія; національні парламенти; громадянська ініціатива; Європейський Союз.

"Democracy Deficit" in the European Union: Problems and Possible Solutions

Ivan V. Yakoviyk*

*The Research Institute of State Building and Local Self-Government
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine*

**e-mail: yakoviyk@ukr.net*

Olesia Ya. Tragniuk

*The Research Institute of State Building and Local Self-Government
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine*

Abstract

The significance of the survey is based on examining the democratic deficit in the European Union as a political and legal phenomenon that affects the trust of member states' citizens in the EU and the prospects for deepening and expanding integration. The democratic deficit is linked to the gap between the actual effectiveness of democratic institutions and public expectations. Such political distance could undermine the legitimacy of institutions of power at both the national and supranational levels. The aim of this article is to reveal the phenomenon of democratic deficit in the EU, identify its causes and consequences, and seek ways to overcome it by strengthening democratic institutions and activating civil society. The achievement of the research objectives and tasks was facilitated by the application of an approach whereby, instead of relying on a rigid taxonomy of political regimes such as democracy, authoritarianism, and totalitarianism, the concept of democratic deficit is considered in the article as reflecting different degrees of democratic governance, pointing to the shortcomings of the structure of the European Union's institutions and the procedure for their implementation in the event of a departure from the principles of freedom, equality, and solidarity. The study concluded that the pan-European model of democracy, which is based on several principles of legitimacy, inevitably generates certain contradictions between them. As a result, it is impossible to completely avoid conflict over the "democratic deficit" in the European Union, even if the founding treaties provide for certain mechanisms to ensure complementarity between the principles of legitimacy of power and minimization of tensions between them. However, such conflicts should not automatically be considered dysfunctional or normatively undesirable. Addressing the democratic deficit

in the EU requires strengthening representative institutions, accountability mechanisms, and encouraging public participation to ensure the legitimacy of EU institutions.

Keywords: democratic deficit; political legitimacy; European Parliament; Commission; national parliaments; citizens' initiative; European Union.

Вступ

Демократію прийнято вважати фундаментальною основою сучасного суспільства. Інтерес до процесу демократизації суспільного життя є наслідком зміцнення міжнародно-правових стандартів, відповідно до яких демократія вважається найкращою доступною політичною системою. Однак у ХХІ ст. демократія стала основною жертвою криз (ідеться насамперед про валютно-фінансову та міграційну кризу, а також деструктивний вплив російської пропаганди на внутрішньополітичне життя ЄС), які зачепили об'єднану Європу. Вказані явища виявили межі демократії та призвели до зростання недовіри громадян ЄС до його політичних інститутів, які виявилися неспроможними передбачити, запобігти, оперативно й ефективно відреагувати на це, не ускладнюючи при цьому життя громадянам ЄС, яким вони покликані служити та інтереси яких захищати.

Слабкість демократичних інституцій, зниження громадянської активності, рівня політичної та правової свідомості населення при одночасному зростанні популізму, корупція – все це додатково посилює цю проблему. Окреслені явища свідчать про дефіцит демократії, який підриває засади справедливого врядування, сприяє виникненню й розвитку авторитарних тенденцій у суспільстві, зростанню політичної нестабільності, недовірі до державних інститутів та порушенню прав людини.

Заснування на початку 1950-х років Європейських співтовариств і наприкінці ХХ ст. – Європейського Союзу, в правовій природі якого простежуються ознаки федеративної моделі здійснення влади, привело до практики делегування національними урядами на союзний рівень права реалізації широкого кола суверенних прав і повноважень¹. Це, у свою чергу, обумовило й передачу інститутам ЄС відповідальності за результати здійснення ними функцій держав-членів [1].

¹ Як зазначено у ст. 2 Договору про Європейський Союз, «1. Межі повноважень Союзу визначаються принципом надання повноважень. Союз здійснює свої повноваження згідно з принципами субсидіарності та пропорційності <...> 2. Відповідно до принципу надання повноважень Союз діє в межах повноважень, наданих йому державами-членами згідно з Договорами, заради досягнення визначених у них цілей. Повноваження, яких не надано Союзові згідно з Договорами, залишаються за державами-членами».

Європейський інтеграційний проєкт, який тривалий час мав переважно економічний характер, не торкався проблем забезпечення демократії та гарантування прав і свобод людини, радше, шукав «легітимність» свого існування у шляхетності своєї справи – підтриманні стабільного миру і безпеки на континенті, забезпеченні високого рівня добробуту народам держав-членів, що так само було продиктовано об'єктивними чинниками: після Другої світової війни така ціль була загальноприйнятною для держав-засновниць, а її досягнення становило основу для економічної співпраці.

Складна і малозрозуміла не лише пересічним громадянам, а й багатьом політикам і науковцям, архітектура інституційної системи об'єднаної Європи, відсутність механізмів контролю за інститутами і органами спочатку Співтовариств, а потім і Союзу з боку народів держав-членів не могла не викликати стигматизацію «брюссельського офісного менеджера», який ухвалює свої рішення, анітрохи не дослухаючись думки громадян Союзу. Як зазначає Л. Джерарда, на момент створення Європейського Союзу це вже породжувало сумніви в суспільстві стосовно того, чи справді все європейське обов'язково відзначено печаткою прогресу? Ілюзії почали розвіюватися, почав зменшуватися кредит довіри до інститутів ЄС, унаслідок чого критика дефіциту демократії вкоренилася в європейському громадському просторі у різних формах, залежно від конкретної держави – члена ЄС [2]. Власне, вихід Сполученого Королівства, яке із запізненням вступило до Європейських співтовариств і першим залишало ЄС, а також зміцнення позицій політичних партій, які порушують питання про вихід своїх держав зі складу Союзу або його трансформацію відповідно до своїх національних інтересів, можна вважати індикатором гостроти проблеми дефіциту демократії в об'єднаній Європі на сучасному етапі.

Цілком логічно, що у дослідників, але головне – у виборців, виникає питання: чи справді загальноєвропейська модель демократії опинилася у кризі? Чи достатньо Європейський Союз близький до своїх громадян? Чи знає він, що їх турбує і як вести розмову із ними? Чи зберігається європейський суспільний договір щодо подальшого поглиблення та розширення інтеграції? Чи продовжує збільшуватися розрив між Європейським Союзом як наднаціональним об'єднанням та Європейським Союзом як союзом народів? Як у рамках ЄС можна вдосконалити демократичні інституції? Над вирішенням цих та пов'язаних із ними питань інститути ЄС та уряди держав-членів працюють не одне десятиліття, адже від відповіді на них залежить життєздатність об'єднаної Європи.

Огляд літератури

Проблема «дефіциту демократії» на рівні національних держав активно досліджується насамперед зарубіжними науковцями, які аналізують його причини, прояви та наслідки, зокрема, у публікаціях М. Belluati [3], А. Follesdaal [4], J. Hoeksma [5], R. Mavrouli [6], R. Rose [7], F. Schneider [8].

Прояв у правовій природі Європейських співтовариств/Європейського Союзу федеративних засад в організації й функціонуванні об'єднаної Європи спонукав зарубіжних дослідників звернути увагу на вказану проблему в новій системі координат. При цьому слід зазначити, якщо окрема, хоча й менш чисельна, група авторів вважає, що для обговорення проблеми дефіциту демократії стосовно ЄС немає підстав (див., наприклад, G. Majone [9; 10], A. Moravcsik [11]), то інші дослідники наполягають на небезпеці для інтеграційного проєкту цього явища (C. Lord, P. Magnette [12], D. Marquand [13]).

Зважаючи на стратегічний курс України на європейську інтеграцію, проблематика дефіциту демократії в Європейському Союзі привертає останнім часом увагу і вітчизняних дослідників, зокрема П. Байковського [14], М. Баймуратова [15], А. Кулабухової [16], О. Трагнюк [17]. Окрему групу становлять дослідження, предметом яких є пошук шляхів подолання дефіциту демократії в Європейському Союзі та окремих державах-членах (Н. Ротар [18], О. Рудік [19], О. Святун [20]). Значно менше уваги як у зарубіжній, так і в українській науковій літературі, приділяється проблемі демократичного дефіциту в міжнародних організаціях (наприклад, S. Hilbrich [21], Th. D. Zweifel [22]).

Зростання євроскептицизму та популярності політичних партій, що сповідують його, спонукає дослідників до проведення комплексних академічних досліджень, під час яких автори виявили його зв'язок із дефіцитом демократії в об'єднаній Європі (S. Guerra [23], C. Leconte [24], F. Nicoli [25]).

Малодослідженим напрямом вирішення проблеми дефіциту демократії є пропозиція зарубіжних авторів перейти від парламентської до президентської моделі демократії в Європейському Союзі (T. Cipek [26], F. Decker, J. Sonnicksen [27; 28], G. Gaupmann [29], S. Hix [30], A. Schout, L. van Schaik [31], A. Follesdal, S. Hix [32]). Слід зазначити, що хоча ця ідея викликає певні нарікання насамперед серед держав-євроскептиків, геополітичні процеси, пов'язані з посиленням неоімперської політики РФ, а також переглядом позиції США в питанні забезпечення безпеки в Європі та євроатлантичної солідарності в цілому, може надати додаткової аргументації цьому підходу.

Зважаючи на кризи, яких зазнав Європейський Союз у XXI ст., а також геополітичні виклики, пов'язані з російською агресією й зміною ставлення США до європейської та євроатлантичної інтеграції під час другого президентства Д. Трампа, проблема подолання дефіциту демократії в об'єднаній Європі як на наднаціональному, так і національному рівнях залишається актуальною, набуваючи нового контексту.

Матеріали та методи

Переважна кількість наукових праць, присвячених дефіциту демократії в ЄС і його подоланню, сконцентровані на проблемі визначення цього політико-правового феномену, а також пошуку пропозицій, спрямованих на його подолання. Водночас певну прогалину в наявних дослідженнях становить питання, пов'язане із визначенням причин виникнення вказаного явища, яке мало вивчене зарубіжними авторами і майже не піднімається вітчизняними дослідниками, що зумовлює потребу в розгляді цього аспекту проблеми.

Спочатку європейська інтеграція розвивалася стрімко, що зумовлювалося потужною підтримкою політичних та економічних еліт на тлі низького суспільного інтересу. Такий стан справ почав змінюватися у міру прояву тих чи інших криз у функціонуванні Європейських співтовариств, а згодом і Європейського Союзу. В об'єднаній Європі й за її межами почало з'являтися дедалі більше політичних і громадських суб'єктів, що експлуатують зростаючу суспільну критику на адресу об'єднаної Європи. Додатковим чинником, що підживлює такі настрої в європейських суспільствах, є агресивна за своїм характером антиєвропейська російська пропаганда. Як наслідок дефіцит демократії та пов'язаний із ним євроскептицизм поступово перемістилися до ядра європейських політичних дебатів. У міру того, як ця тенденція заявляла про себе дедалі сильніше, проблема дефіциту демократії, що пов'язана певним чином з феноменом євроскептицизму, зрештою привернула увагу академічної спільноти. Це, у свою чергу, призвело до зростання обсягу публікацій щодо особливостей європейської демократії, її дефіциту, визначення його причин та наслідків для інтеграції, суспільної думки, проблеми висвітлення інтеграційного процесу, його здобутків та прорахунків у медіа.

У статті акцентується увага на тому, що демократичний дефіцит пов'язаний із розривами, які виникають між фактичною оцінкою ефективності демократичних інститутів об'єднаної Європи та очікуваннями громадськості держав-членів, і здатні підірвати легітимність інститутів влади на національному і наднаціональному рівнях.

Мета статі полягає в розкритті феномену демократичного дефіциту в ЄС, виявленні його причин і наслідків, а також у пошуку шляхів його подолання через зміцнення демократичних інституцій та активізацію громадянського суспільства. Досягненню мети і завдань дослідження сприяв підхід, відповідно до якого замість того, щоб покладатися на жорстку таксономію політичних режимів, таких як демократія, авторитаризм і тоталітаризм, концепція демократичного дефіциту розглядається в роботі як така, що відображає різні ступені демократичного управління, вказуючи на недоліки структури інститутів влади Європейського Союзу та процедури її здійснення в разі відходу від принципів свободи, рівності та солідарності.

Це дослідження спрямоване на критичний вибір наукового інструментарію для ідентифікації публікацій, в яких ведеться дискусія навколо проблеми дефіциту демократії в ЄС та визначення того, наскільки вона породжує феномен євроскептицизму. Стаття робить внесок у формування теоретичного підґрунтя розуміння дефіциту демократії в Європейському Союзі, а також сприяє формуванню пропозицій, спрямованих на подолання чи, принаймні, мінімізацію її негативних наслідків.

Не вирішені раніше проблеми

Попри значну кількість досліджень, питання дефіциту демократії в об'єднаній Європі залишається актуальним через його динамічний характер і нові виклики, які постають перед демократичними суспільствами. Зокрема, недостатньо вивченими залишаються механізми протидії ерозії демократичних інститутів в умовах гібридних режимів, роль цифрових технологій у маніпулюванні громадською думкою та взаємозв'язку між економічною нерівністю й ослабленням демократії. Також потребує подальшого аналізу вплив громадянського суспільства та міжнародних організацій на відновлення демократичних процесів у країнах, де демократія перебуває під загрозою. Важливим залишається питання адаптації демократичних моделей до сучасних реалій, зокрема в умовах глобальної політичної нестабільності та зростання авторитарних тенденцій.

Результати та обговорення

ЄС та його демократичний дефіцит: причини виникнення

Європейський Союз – це унікальне інтеграційне міждержавне об'єднання, яке спирається на цінності та принципи демократичної, правової державності. Його функціонування як організації, що керується цими цінностями та принципами, створило принципово новий феномен у сфері міжнародного права та регіонального управління.

Колишній Голова Європейської комісії Ж. Делор охарактеризував Європейський Союз як «невстановлений політичний об'єкт»², у правовій природі якого сьогодні можна побачити ознаки різних моделей організації влади (міжнародної організації, конфедерації та квазіфедерації³). У процесі поглиблення і розширення інтеграції Європейські співтовариства/Європейський Союз попри занепокоєння євроскептиків набули ознак демократичної організації влади [35, с. 178–179].

Підґрунтя для формування дефіциту демократії почало закладатися від початку інтеграційного процесу:

1. Створення Європейського співтовариства вугілля і сталі (1951), а згодом Європейського економічного співтовариства та Євратому (1957) відбувалося з ініціативи національних урядів (політичної та економічної еліти), а не народів держав-засновниць⁴; ратифікація установчих договорів проходила в рамках парламентської процедури, а не на референдумах⁵ (цей розрив між волевиявленням національних еліт і станом суспільної свідомості є важливим чинником подальшого розвитку європейської інтеграції [36, с. 893]).

2. Слід зважати на надзвичайну складність європейської інституціональної архітектури, яка не має аналогів у світі, – жодна міжнародна організація чи міждержавний союз, створені після Другої світової війни, не мали такої складної та розгалуженої інституційної структури, що багато в чому нагадує «державу в процесі становлення» [37; 38], як Європейський Союз. Також слід пам'ятати, що в процесі розвитку інтеграції в рамках Європейського Союзу сформувалася автономна правова система (правопорядок), який

² Проте Жак Делора ще й так схарактеризував Європейський Союз: «...технократична конструкція, яка розвивається під егідою свого роду лагідного і освіченого деспотизму» [33].

У свою чергу, І. Яковюк за результатами порівняння Лісабонської редакції установчих договорів ЄС і Конституції Германської імперії (1981), а також аналізу зарубіжної літератури робить висновок про запозичення розробниками Договорів багатьох положень вказаної Конституції [34].

³ Наведене визначення передусім є характерним для політичної науки. З погляду міжнародного публічного права та міжнародно-правової практики Європейський Союз є міжнародною організацією, яка наділена похідною міжнародною правосуб'єктністю.

⁴ Започаткування інтеграційного процесу відбулося через шість років після завершення Другої світової війни раніше ворогуючими державами. Національним елітам Франції, Німеччини, Італії та країн Бенелюксу, які оперували політичними та економічними інтересами, було легше піти на компроміс і створити інтеграційне об'єднання, аніж довірити цю справу народам цих країн, свідомості яких було важко позбутися взаємної підозри та недовіри.

⁵ Такий стан речей зумовлений, зокрема, і тим фактом, що основні закони більшості держав-засновниць не містили положень, які б вимагали проведення референдумів з питань такого характеру. Та й створення Європейських співтовариств було своєрідним політико-правовим «експериментом», який не опирався на досвід чи бодай яку-небудь практику.

функціонує, опираючись на принципи верховенства права і прямої дії права ЄС у правопорядках держав-членів.

3. Існував значний дефіцит уваги засобів масової інформації до питань організації та функціонування Європейських співтовариств. Прагнення на початку 1950-х років передати на наднаціональний рівень право реалізації найбільш важливих суверенних прав призвело до того, що спроба поглиблення інтеграції шляхом підписання Договору про Європейське оборонне співтовариство, а також розробки проекту Договору про Європейське політичне співтовариство мала наслідком формування негативного ставлення еліт і суспільств держав-засновниць до розбудови на федеративних засадах об'єднаної Європи, організація якої сприймалася як далека, непрозора та незрозуміла. Не дивно, що парламент Франції, який був одним із ініціаторів створення цих Співтовариств, зрештою в цій ситуації, зірвав ратифікацію Договору [39].

П. В. Тоніні вказує на крайню невідповідність між важливістю процесу європейської інтеграції для державно-правового та соціально-економічного розвитку європейських держав та значимістю, якої йому надавали засоби масової інформації⁶. Соціологічні дослідження показують, що спогади масме-

⁶ Перше соціологічне дослідження суспільної думки громадян Західної Німеччини щодо плану Шумана було проведено у червні 1950 р. Інститутом демографії (Алленсбах). Надалі соціологічні опитування проводили Голландський інститут громадської думки (NIPO, 1954), Французький інститут громадської думки (IFOP, 1955), Брюссельський інститут економічної та соціальної інформації (INSOC, 1957). Зазначені дослідження показали, що більшість громадян держав-членів недостатньо поінформовані про Європейські спільноти (опитувані недостатньо мірою володіли інформацією, про створення наднаціональних інститутів влади, характер їхніх повноважень, механізм взаємодії з національними урядами, а також про досягнуті успіхи інтеграційного процесу (у період з 1958 по 1970 р. обсяг торгівлі всередині Економічного Співтовариства збільшився в дев'ять разів. Обсяг торгівлі між державами – членами ЄЕС та країнами, що не входять до нього, збільшився втричі. За ці 12 років у шести країнах – засновниках Європейського економічного співтовариства середній темп зростання становив 5,3 %, тоді як у Сполученому Королівстві – 2,8 %, а у Сполучених Штатах – 3,5 % [40].

Підтримка інтеграційного процесу корелюється з рівнем адекватного інформування суспільства про механізм прийняття рішень в об'єднаній Європі, а також про досягнуті результати. Усвідомлюючи важливість цієї проблеми, в 1956 р. Загальна асамблея ЄСВС створила спеціальну робочу групу, якій було доручено вивчити проблеми інформування громадської думки. «Доповідь Загальної Асамблеї про відносини з пресою та інформування громадської думки щодо діяльності та цілей Співтовариства», з якою виступив Е. Карбоні в лютому 1957 р., стала приводом для ухвалення резолюції, що рекомендувала докласти зусиль у плані інформації та продемонструвала гостре сприйняття політичних питань, пов'язаних зі ставленням громадської думки й засобів масової інформації до проблеми функціонування ЄСВС.

Кожен наступний етап європейської інтеграції спонукав до переосмислення сутності проблеми урахування громадської думки шляхом звернення до форм наукової та технічної експертизи, які також перебувають у постійному русі. У 1973 р. Європейська комісія запустила постійно діючу програму досліджень під назвою Євробарометр. Від моменту свого запуску Євробаро-

дія про Парламентську Асамблею, а згодом – Європейський Парламент, безпосередньо впливають на рівень поінформованості населення об'єднаної Європи про організацію та функціонування влади в ній. Чим краще громадяни ЄС інформовані про різні аспекти її діяльності, тим позитивнішим буде їхнє враження про Парламентську Асамблею / Європейський Парламент [42]. Нерозуміння принципів функціонування інституційної структури об'єднання, ігнорування здобутків інтеграції і водночас надмірне акцентування уваги на певних провалах (ідеться, наприклад, про складнощі, які виникли у Франції із підписанням та ратифікацією Римських договорів (1956–1957 [43]), про кризу «порожнього стільця», коли в 1965 р. Франція заблокувала роботу Ради на шість місяців, або про звинувачення в корупції Європейської комісії в період головування Ж. Сантера (1999 р.)) породжували сумніви у європейців щодо ефективності реалізації інститутами Європейських співтовариств суверенних прав і повноважень, переданих їм урядами держав-членів. Після утворення Європейського Союзу ситуація принципово не змінилася, що мало наслідком зростання євроскептицизму як в окремих державах, так і на рівні ЄС у цілому⁷.

4. Несформованість загальноєвропейських політичних партій. Як відомо, до кінця 1970-х років Парламентська Асамблея формувалася із депутатів національних парламентів держав-членів. Відповідно, не було конкурентних і регулярних виборів, заснованих на загальному виборчому праві як центральній рисі представницької демократії. Як наслідок, вибори проводилися на національному рівні, а політики використовували їх для зміцнення позицій та підвищення рівня легітимності національних урядів, а не для інформування громадян щодо конкретних загальноєвропейських проблем та шляхів їх вирішення. Виборчі кампанії було звужено до національних кордонів. У цих умовах не дивно, що навіть депутати Парламентської Асамблеї часто мали поверхове уявлення про організацію влади в об'єднаній Європі та механізми її здійснення. Ані в минулому, ані сьогодні в інтеграційному об'єднанні не було і немає структури, яка б могла врівноважити використання інформації як на рівні об'єднання, так і в кожній державі-члені, та сприяти формуванню неупередженої європейської громадської думки з проблематики, яка має загальноєвропейську значимість.

метр використовується для регулювання інформаційної політики, оцінки політичних кордонів Комісії та просування її дій [41, с. 79–81].

⁷ Існування євроскептицизму як однієї з форм опозиційної діяльності свідчить про демократичність ЄС. Натомість слід визнати, що його посилення, що виявляється у масовій підтримці ідей та дій, спрямованих на критику, неприйняття та розчарування або щодо всього Європейського Союзу, або щодо певної частини його спільної політики, частково є наслідком саме дефіциту демократії в ЄС.

Одним із пояснень недостатньо серйозного сприйняття Парламентської Асамблеї населенням держав-членів може бути загальна відсутність демократичної підзвітності в інститутах прийняття рішень та поширений скептицизм щодо конкретної ролі Асамблеї / Парламенту. Незважаючи на це, соціологічні дослідження вказували на існування в суспільстві запиту на наділення Парламентської Асамблеї, а згодом і Європейського Парламенту більшою владою.

5. Відсутність мінімальних основних цінностей ідентичності, набутих інститутами Європейського співтовариства та населенням [42].

Проблема дефіциту демократії, без вживання самого поняття, вперше була порушена французьким юристом Ж. Веделем у 1972 р. у доповіді, в якій наголошувалося на необхідності розширення законодавчих повноважень Парламентської Асамблеї Європейських співтовариств [44]. З того часу вказане поняття поступово входить у науковий обіг та практичний вжиток. У доповіді наголос робився на необхідності демократизації об'єднаної Європи шляхом залучення громадян до політичного процесу через Парламентську Асамблею. Законодавча функція була зосереджена в Раді міністрів та Європейській Комісії, що унеможливлювало вплив громадян на прийняття та зміст юридично обов'язкових для держав-членів законодавчих актів.

Питання демократичного дефіциту, як політичного феномену, було порушено насамперед європейськими федералістами. У Берлінському маніфесті, прийнятому на Конгресі молодих федералістів (1977), наголошувалося на необхідності створення інститутів влади, здатних вирішувати загальноєвропейські питання, що вийшли з-під контролю національних держав, а також на необхідності фундаментального зсуву влади вниз на нижні рівні, ближче до людей та їхніх проблем (фактично йшлося про застосування принципу субсидіарності) [45].

Британському вченому і політику Д. Марканду належить першість в обґрунтуванні тези про наявність дефіциту демократії в Європейському економічному співтоваристві, яку він виклав у роботі «Парламент для Європи» (1979). Проблема «демократичного дефіциту», на думку автора, пов'язана з двома ключовими аспектами: а) наднаціональною інтеграцією та федералізацією; і б) ідеєю європейського парламентаризму. Усунення або хоча б зменшення цього дефіциту могло стати важливим аспектом розвитку Європейського співтовариства. Зменшення рівня дефіциту демократії визнавалося вкрай необхідним для забезпечення політичного майбутнього об'єднаної Європи, яка змогла б стати справжнім гегемоном серед політичних суб'єктів на міжнародній арені [13].

Європейський парламент, єровибори та «дефіцит демократії». Перший важливий крок на шляху подолання дефіциту демократії Європейські співтовариства зробили 20 вересня 1975 р., затвердивши Акт про вибори депутатів Європейського парламенту шляхом прямого загального виборчого права [46]. У 1979 р. відбулися перші прямі вибори до Європейського парламенту. Оскільки Парламент – це єдиний інститут, спрямований на забезпечення демократичної легітимності процесу прийняття рішень, вибори набули важливого значення з погляду представництва інтересів громадян у об'єднаній Європі. Представницька демократія, як непряма форма демократичного правління, пов'язує представників і представлених так, щоб інтереси останніх були належним чином забезпечені, а погляди людей сформульовані. Прямі та загальні вибори мають значення з точки зору «констатації наявності політичного капіталу» у Європейського парламенту під час взаємодії наднаціональних та міжурядових засад інституційної системи ЄС. Однак аналіз результатів виборів до Європейського парламенту з 1979 по 2019 р. не дає підстав стверджувати про тенденцію зростання його «політичного капіталу», навпаки, ми можемо бачити зменшення рівня підтримки ЄС серед європейської громадськості: у 1979 р. середня явка на виборах у всіх державах-членах становила 61,99 %, у 2014 р. середня явка знизилася до 42,6 %, у 2019 р. вона становила 50,66 % [47], а у 2024 р. – 50,74 % [48].

Питання демократичного дефіциту набувало дедалі більшого значення в міру того, як відбувалося розширення членського складу об'єднання та поглиблення інтеграції, свідченням чого став «перелив» інтеграції з економічної на інші, зокрема політичну, сфери правового регулювання. У 2001 р. Голова Європейської комісії Р. Проді зазначив, що «Європа має бути повернута європейцям», бо без цього неможливо розвіяти євросумнів, євровіддаленість, єврокрихіть об'єднаної Європи [2]. Ця ідея набула розвитку в документі Європейської комісії «Європейське управління – Біла книга» (2001) [49]. Особливої актуальності ця проблема набула після провалу ратифікації у Франції та Нідерландах Договору про запровадження Конституції для Європи [50], який був спрямований, зокрема, на подолання дефіциту демократії в ЄС [51]. На думку, Е. Кірлі-Таллон, однією з головних причин нератифікації Конституції для Європи була неспроможність Союзу налагодити зв'язок зі своїми громадянами достатньою мірою, щоб у останніх сформулювалося почуття прихильності до Союзу та причетності до політики, яку він реалізує. Політичні системи *sui generis*, до яких може бути віднесений Європейський Союз, особливо потребують підтримки громадян, щоб процвітати і бути сильними та могутніми. Але життєздатність Союзу, очевидно, стикається з викликами з боку своїх громадян [52].

Поняття «дефіцит демократії» певною мірою виникає із невинуватених очікувань того, що Європейський Союз повинен стати зразковою парламентською демократією, хоча демократія як безперервний і нескінченний процес, як набір різних і динамічних елементів, ніколи не була повністю досягнута. Темпи процесу поглиблення й розширення Європейського Союзу завжди визначалися національними елітами і бюрократами ЄС і не передбачали залучення до ухвалення рішень народів об'єднаної Європи. Попри існування різних підходів до терміна «демократичний дефіцит», більшість зарубіжних дослідників головний акцент сьогодні роблять на політичній легітимності та підзвітності Європейської комісії Європейському парламенту.

У дослідженнях, присвячених інституційній системі Європейського Союзу, набула поширення думка, що Європейський парламент – це єдиний інститут, який позбавлений дефіциту демократії, оскільки його депутати обираються безпосередньо громадянами ЄС. Нами не поділяється ця думка. Насамперед слід зазначити, що байдужість громадян до політики ЄС та поступове зниження активності на виборах до Європейського парламенту, а отже, і досить високий рівень абсентеїзму, що спостерігається протягом всієї історії європейської інтеграції, особливо після приєднання до ЄС країн із регіонів Східної та Центральної Європи [48], є найсерйознішою проблемою ЄС (вибори до Європарламенту не вдається перетворити на ключову подію у демократичному житті об'єднання; це, в свою чергу, послаблює демократичну легітимність цього інституту та певною мірою посилює дефіцит демократії, навіть попри те, що депутати Парламенту обираються громадянами ЄС безпосередньо), яку не вдається вирішити вже кілька десятиліть поспіль.

Узи, які пов'язують: Європейський парламент і Комісія

На перший погляд може здатися, що Європейська комісія – це один із найменш легітимних інститутів Європейського Союзу. Але, насправді, це хибний висновок. Комісія має подвійне непряме джерело легітимності: по-перше, кандидатура Голови Комісії пропонується Європейською радою, більшість членів якої мають найвищий ступінь легітимності, отриманий від народів відповідних держав, і затверджується Європейським парламентом, який обирається громадянами ЄС (ст. 17 ДЄС); по-друге члени Комісії призначаються Радою, тобто за згодою національних урядів держав-членів. Водночас слід погодитися з думкою Л. Веснич-Алуєвич та Р. К. Накаріно, які вважають, що з огляду на ту роль, яку відіграє цей інститут у визначенні порядку денного європейської інтеграції, потрібно забезпечити вищий рівень його демократичної легітимності [53].

Відносини між Європейською комісією і Парламентом, окрім установчих договорів, регламентуються також Рамковою угодою про відносини між Європейським парламентом та Європейською комісією (2010) [54] (Рамкова угода в цілому відтворила ключові положення першої Рамкової угоди (2005)⁸) та Угодою між Європейським парламентом та Європейською комісією про внесення змін до п. 4 Рамкової угоди про відносини між Європейським парламентом та Європейською комісією (2018)⁹.

Механізм підзвітності Комісії Європейському парламенту включає такі способи. По-перше, Європейський парламент має право висунути вотум недовіри Комісії загалом як колегіальному інституту (ст. 234 ДФЄС). Хоча ця процедура вимагає отримання складної кваліфікованої більшості, насправді навіть загрози оголошення вотуму недовіри з боку Європейського парламенту виявилось достатньо, щоб Комісія під головуванням Ж. Сантера пішла у відставку у 1999 р.¹⁰ По-друге, кандидати у члени Комісії мають пройти

⁸ Перша Рамкова угода передбачала, зокрема, що Голова Комісії несе повну відповідальність за виявлення будь-якого конфлікту інтересів, який робить члена Комісії нездатним виконувати свої обов'язки. Голова повинен негайно повідомити про це голову Парламенту письмово. Якщо Парламент приймає рішення висловити недовіру члену Комісії, голова Комісії, серйозно розглянувши це рішення, повинен або вимагати від цього члена піти у відставку, або пояснити своє рішення Парламенту. Також голова Комісії повинен негайно повідомити Парламент про будь-яке рішення щодо розподілу обов'язків між членами Комісії і у разі істотної зміни обов'язків члена він має постати перед профільним парламентським комітетом на запит Парламенту. Будь-які зміни положень Кодексу поведінки членів Комісії щодо конфлікту інтересів чи етичної поведінки мають бути негайно направлені до Парламенту. Комісія має враховувати думки, висловлені Парламентом з цього питання [55].

⁹ Зміни у п. 4 Рамкової угоди передбачали, що члени Комісії можуть брати участь у виборчих кампаніях на виборах до Парламенту, у тому числі кандидатів. Голова Комісії повинен своєчасно інформувати Парламент про те, чи один або кілька членів Комісії балотуватимуться як кандидати на виборчі кампанії з виборів до Парламенту, а також заходи, вжиті для забезпечення дотримання принципів незалежності, чесності та обачності, передбачених ст. 245 ДФЄС та Кодексом. Будь-який член Комісії, який балотується як кандидат або бере участі у виборчій кампанії з виборів до Парламенту, зобов'язується утримуватися від зайняття позиції, яка не відповідала б його/її обов'язку дотримуватися конфіденційності або яка порушувала б принцип колегіальності. Члени Комісії, які балотуються як кандидати або беруть участь у виборчих кампаніях з виборів до Парламенту, не можуть використовувати людські чи матеріальні ресурси Комісії для діяльності, пов'язаної з виборчою кампанією [56].

¹⁰ У січні 1999 р. стосовно Комісії була підготовлена резолюція про вотум недовіри через звинувачення в шахрайстві, але депутати Європейського парламенту проголосували проти звільнення всього складу членів Комісії. Наступна резолюція Парламенту закликала створити комітет незалежних експертів для розгляду конкретних звинувачень у шахрайстві, поганому управлінні та кумівстві, висновки яких Ж. Сантер пообіцяв поважати. Повторно загроза висловлення вотуму недовіри виникла після публікації Комітетом незалежних експертів звіту «Звинувачення щодо шахрайства, поганого управління та кумівства в Європейській Комісії». Кілька окремих членів комісії зазнали критики; крім того констатувалося, що Комісія в цілому втратила політичний контроль над використанням коштів Співтовариства та призначенням персоналу. Якщо б Комісія не пішла у відставку, Європейський парламент, очевидно, висловив

співбесіду у профільних парламентських комісіях, яка передбачає відповіді на усні та письмові питання, поставлені депутатами Європарламенту¹¹. По-третє, з Парламентом проводяться консультації з питання призначення кандидатів на заміну членів Комісії, що пішли у відставку, а також йому заздалегідь надсилається повідомлення про будь-який запланований перерозподіл обов'язків у Комісії. По-четверте, Парламент може звернутися до Голови Комісії із проханням про відставку члена Комісії. Голова Комісії повинен розглянути прохання та надати роз'яснення Парламенту в разі відмови [60].

Європейська громадянська ініціатива як демократична інновація: аналіз її спроможності сприяти включенню, розширенню можливостей в європейському громадянському суспільстві

Практики представницької демократії та діалогу з організаціями громадянського суспільства давно були кодифіковані на рівні Установчих договорів. Новацією Лісабонської угоди (ст. 11 ДЄС [61] та ст. 24 ДФЄС [62]) стало нормативне закріплення такого конкретного засобу забезпечення участі громадян у прийнятті рішень ЄС, як Європейська громадянська ініціатива (ЄПІ), яка почала застосовуватися після конкретизації її змісту в Регламенті Європейського парламенту і Ради¹² 211/2011 (2012 р.) [63]. Йдеться про

би вотум недовіри. Наслідки цього рішення були вкрай небажані, зважаючи на те, що довіра до Комісії, оскільки вона продовжує представляти ЄС на міжнародних форумах, була б серйозно підірвана [57].

¹¹ У 2004, 2010 та 2014 рр. Європейський парламент оскаржив і висловив занепокоєння щодо окремих кандидатів у члени Комісії. Причини були різними: конфлікт інтересів із їхніми обов'язками, погана робота під час слухань, недостатнє знання свого портфоліо та зауваження щодо чесності кандидатів. З цієї причини кандидати були замінені державами – членами ЄС, а Голові Комісії довелося змінити портфелі між членами Комісії, щоб забезпечити політичну підтримку Парламенту. Один із уроків 2004, 2010 та 2014 рр. полягає в тому, що якщо склад Комісії буде відхилений, то це відбудеться не через одного кандидата, а тому політичний баланс вимагатиме більш ніж однієї зміни у складі цього інституту.

У 2015 р. Парламент проаналізував практику слухань кандидатів в члени Комісії та визнав, що практика, що розвивається з 1994 р., допомогла Парламенту прийняти обґрунтоване рішення щодо майбутніх членів Комісії, забезпечила прозорість і посилила демократичну легітимність Комісії [58].

У 2024 р. під час затвердження другого складу Комісії під головуванням У. фон дер Ляєн виникли проблеми стосовно затвердження окремих членів Комісії. Вирішити цю проблему вдалося шляхом укладення угоди між Європейською народною партією, Соціалістами та демократами та ліберальною групою «Оновлення Європи» про призначення шести віцепрезидентів Європейської комісії та кандидата від Угорщини О. Вархелі. Це створило умови для затвердження всього складу Комісії. Коаліційна угода «Заява про платформу співробітництва» містила дев'ять пунктів, що відображають політичні орієнтири, оголошені головою Європейської комісії У. фон дер Ляєн 18 липня 2024 р., у день її переобрання [59].

¹² У ст. 11 ДЄС вказано на можливість реалізації громадянської ініціативи без прописаних процедур і умов, які мають бути встановлені відповідно до ст. 24 ДФЄС, що, у свою чергу, відсилає до вторинного законодавства Союзу.

забезпечення участі громадян ЄС у законотворчому процесі на наднаціональному рівні.

Щоб запропонувати Європейській комісії¹³ ініціювати певні законодавчі дії, необхідно зібрати мільйон підписів громадян ЄС, які мають надійти принаймні від однієї чверті держав-членів (досі жодна кампанія не була впроваджена в більшості, а тим більш в усіх державах – членах ЄС; активісти зосереджують свої зусилля на одній (найчастіше – Італії) чи кількох густонаселених країнах ЄС), і в кожному випадку застосовується набір мінімальних порогів, які співвідносяться з кількістю европарламентаріїв, що обираються країною. Якщо мобілізація пройшла успішно, то Комісія має прийняти рішення протягом трьох місяців після отримання результатів ЄПІ та після публічних слухань у Європейському парламенті. Слід зазначити, що ЄПІ не може бути використана для надання повноважень інститутам Союзу (це передусім прерогатива держав-членів, рідше Суду справедливості ЄС та самих інституцій, які можуть скористатися т. зв. «домислюваними повноваженнями»).

Європейська комісія просуває ЄПІ як міру встановлення порядку денного та демократії участі, а не як міру прямої демократії [64]. На сайті ЄС розміщено сторінку, яка містить юридичні та практичні консультації щодо реалізації ЄПІ [65], а також стан мобілізації прибічників громадянських ініціатив, які реалізуються на цей час [66]. Станом на 2019 р. Комісія зареєструвала понад шістдесят ініціатив, які отримали необхідний рівень підтримки. Проте лише п'ятьом із них вдалося мобілізуватись успішно, але без прямих політичних наслідків. Ще понад 20 ініціатив Комісія відхилила, вважаючи їхні пропозиції такими, що не належать до повноважень Комісії пропонувати нові законопроекти. Хоча законодавство і судова практика вважають ЄПІ інструментом для зменшення «дефіциту демократії» в ЄС, дослідники розглядають її переважно як інструмент адвокації для просування конкретних інтересів певних груп громадян ЄС [67].

Очікування від ЄПІ виправдалися не повною мірою, вони не стали «замаскованою революцією», яка суттєво підвищила роль громадян у політиці ЄС. Європейська громадянська ініціатива стимулює організацію національно-орієнтованих кампаній, зосереджених принаймні в одній густонаселеній державі, замість просування загальноєвропейського активізму. Також слід визнати, що мобілізація громадян ЄС у рамках ЄПІ може мати непередбачувані наслідки, зокрема продемонструвати нездатність досягти політичних

¹³ Саме Європейська комісія є інститутом, що у рамках т. зв. «законодавчого трикутника» наділена правом законодавчої ініціативи.

змін, що породжує розчарування в демократичному процесі на загальноєвропейському рівні, веде до відновлення фокусу на національній політиці [68].

Змінна роль національних парламентів у функціонуванні Європейського Союзу за Лісабонськими угодами

Оскільки національні парламенти безпосередньо представляють волю громадян, їхнє зростаюче значення в європейському управлінні сприяє посиленню демократичного представництва. У сучасному Європейському Союзі дедалі більше уваги приділяється ролі національних парламентів у процесі прийняття рішень. Лісабонський договір уперше нормативно визначив роль і зміцнив вплив національних парламентів на реалізацію принципів представницької демократії у механізмі управління ЄС (ст. 12 ДЄС), зокрема передбачив Систему раннього попередження (Early Warning System) як засіб для національних парламентів безпосередньо брати участь у розробленні політик ЄС та здійснювати ефективний контроль за дотриманням принципу субсидіарності (ст. 5 п. 3 ДЄС та ст. 6 Протоколу про застосування принципів субсидіарності та пропорційності) [69; 70].

Якщо обґрунтовані думки становлять одну третину (одну чверть у сфері свободи, безпеки та правосуддя) всіх голосів, то проєкт підлягає перегляду. Після такого перегляду ініціатор законопроєкту може ухвалити рішення про збереження, зміну або відкликання проєкту, мотивуючи при цьому своє рішення. Так звана Помаранчева карта застосовується до проєктів законодавчих актів ЄС у рамках звичайної законодавчої процедури. Якщо понад 50 % національних парламентів виступлять проти такого акта з міркувань порушення принципу субсидіарності, останній має бути переглянутий. Відповідно, Європейська комісія може ухвалити рішення про збереження, зміну або відкликання пропозиції. Якщо Комісія вирішить зберегти свою законодавчу пропозицію, то вона має обґрунтувати, чому вважає свій законопроєкт таким, що відповідає принципу субсидіарності. На основі цієї обґрунтованої думки та думки національних парламентів європейський законодавець більшістю у 55 % членів Ради або більшістю голосів, поданих у Європейському парламенті, повинен вирішити, блокувати чи ні пропозицію Комісії.

Отже, система раннього попередження надає національним парламентам нового статусу часткових і непрямих законодавців, посилюючи їхню здатність запобігати порушенням принципу субсидіарності та впливати на законодавчі процедури. У межах цієї системи національні парламенти отримують нові функції та адаптуються до оновлених процедур прийняття рішень. Дотримання принципу субсидіарності сприятиме зменшенню «демократичного дефіциту» та посиленню ролі національних парламентів як

активних учасників процесу прийняття рішень у європейському просторі [71, с. 1075–1076].

Висновки

Європейський Союз спирається не на один, а на кілька принципів та множину ідей стосовно легітимності своєї влади (це, до речі, можна сказати і про моделі національних демократій, які за останні пів століття додали до змісту «демократичної ідеї» уявлення про легітимність експертизи, судового контролю та корпоративної участі). Основне теоретичне питання, яке постає через запровадження моделі змішаного правління, полягає у такому: як модель демократії, яка спирається на кілька принципів своєї легітимності, може вирішити суперечності між ними? У ситуації Європейського Союзу слід визнати, що конфліктів повністю уникнути неможливо, навіть якщо Установчі договори, що виконують роль квазіконституції об'єднаної Європи, передбачають певні механізми для забезпечення взаємодоповнюваності між принципами легітимації влади та мінімізації напруги між ними. Однак, слід наголосити, що цей конфлікт не повинен автоматично визнаватися як дисфункціональний або нормативно небажаний [12, с. 199].

Пошук шляхів подолання «дефіциту демократії» в Європейському Союзі пов'язаний, як правило, з пропозицією щодо вдосконалення інституційної системи, поліпшення процесу прийняття рішень відповідно до парламентської моделі правління, яка використовується в державах-членах, усуненням інституційних недоліків виборчої та партійної системи, а також несформованістю загальноєвропейської ідентичності. У зв'язку з цим варто визнати, що поняття «демократичного дефіциту» маскує труднощі, які виникнуть при спробі перенесення демократії з національного на наднаціональний рівень. Хоча формально Європейському Союзу притаманні багато ознак федеративної держави парламентського типу, насправді об'єднаний Європі бракує демократичної основи та підструктури.

З моменту створення Європейського Союзу Парламент вдало використовує важелі свого права затверджувати склад Комісії, щоб посилити свій формальний контроль як над Комісією, так і окремими комісарами. Політичний вотум недовіри складу Комісії наділяє Парламент достатніми можливостями тиску, щоб досягти звільнення окремих комісарів. Запровадивши процедуру відкликання та зміну портфолію окремих комісарів, передбачену Рамковою угодою між Європейським парламентом і Комісією, Парламент зробив важливий крок у напрямі запровадження індивідуальної відповідальності комісарів перед собою. Отже, Європейський парламент поступово рухається до створення механізму, який би встановлював відповідальність окремих комісарів протягом всього терміну їх повноважень.

Оскільки можливість згортання інтеграційного процесу в Європі не розглядається априорі, то демократичні перетворення в ЄС мають бути поставлені на нову інституційну основу, яка може передбачати, наприклад, закріплення на рівні установчих договорів положення, що передбачає розпуск Європейського парламенту (сьогодні такої норми в законодавстві ЄС немає) та призначення дострокових виборів, як це передбачено в більшості парламентських систем, або заміну парламентської моделі правління на президентську¹⁴ (запровадження прямих виборів голови Європейської комісії [28–30] або голови Європейської ради¹⁵), або поглиблення процесу інтеграції у сферах політики (безпека, оборона, зовнішні справи), з якими зазвичай асоціюється держава [72]. Президентські стратегії забезпечення легітимності влади в Європейському Союзі, які передбачають проведення прямих виборів голови Європейської комісії, з одного боку, сприятимуть підвищенню демократичної легітимності об'єднаної Європи, але, з іншого боку, нехтують принципом консенсусного ухвалення рішень із загальноєвропейських питань у ЄС. Таким чином, Європейський парламент є і залишатиметься єдиним інститутом, де здійснюється спроба врахувати спільні інтереси всіх народів Європейського Союзу.

Європейська громадянська ініціатива – це один із механізмів, який європейські інститути і національні уряди держав-членів обрали і відтворили в Лісабонській угоді з метою перемоги над популізмом, наблизивши процес прийняття рішень до громадян і сприяючи новій легітимізації політичної єдності об'єднаної Європи. Аналіз практики застосування ЄГІ вказує на необхідність перегляду процедурних аспектів ЄГІ, щоб перетворити його на ефективний канал для внесення змін до законодавства ЄС у більш демократичний спосіб.

¹⁴ Слід зазначити, що в Європейському парламенті представлено багато дрібних політичних партій, які вимушені будуть підтримати кандидатів від соціал-демократичних, консервативних чи християнсько-демократичних партійних груп. Як наслідок зв'язок між виборами до Європейського парламенту та призначенням уряду ЄС не буде досить очевидним, щоб викликати у громадян враження, що саме результати їхнього голосування справді визначили політичний напрям розвитку та функціонування ЄС [28].

¹⁵ Schout A. та L. van Schaik зазначають, що питання стосовно виборів голови Європейської ради пов'язані з постійними скаргами на піврічне ротаційне головування в цьому інституті ЄС. При цьому автори зазначають, що ця система виявилася складною для реформування. У певному сенсі запропонована реформа щодо комунітаризації одного з ключових міжурядових інститутів ЄС. Серед небажаних наслідків такого кроку відзначають зниження стимулів для окремих держав – членів ЄС, що очікується в цьому випадку, виконувати свої президентські обов'язки, це може породити нові проблеми координації [31].

Список використаних джерел

- [1] Гуцель В. Принцип субсидіарності та його роль у реалізації функцій держави (на прикладі країн Європейського Союзу). *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3(42). С. 234–242. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/702/1/Visnik2005_3%2842%29.pdf (дата звернення: 10.07.2025).
- [2] Grard L. La distance entre Bruxelles et ses citoyens. Retour sur le déficit démocratique de l'Union européenne. *Revue québécoise de droit international*. 2018. Special Issue. P. 181–203. <https://doi.org/10.7202/1067265ar>.
- [3] Belluati M. The European Institutions and Their Communication Deficits. In *Europe and the Left. Challenges to Democracy in the 21st Century*. Newell J.L. (Ed.). Palgrave Macmillan, Cham. 2021. P. 73–91. https://doi.org/10.1007/978-3-030-54541-3_4.
- [4] Follesdal A., Hix S. Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik. *Journal of Common Market Studies*. 2006. Vol. 44. No. 3. P. 533–562. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2006.00650.x>.
- [5] Hoeksma J. Beyond the EU's democratic deficit: From union of states to European democracy. *European View*. 2022. Vol. 21(2). P. 178–185. <https://doi.org/10.1177/17816858221128708>.
- [6] Mavrouli R., Van Waeyenberge A. EU Responses to the Democratic Deficit and the Rule of Law Crisis: Is It Time for a (New) European Exceptionalism? *Hague Journal on the Rule of Law*. 2023. Vol. 15. P. 405–439. <https://doi.org/10.1007/s40803-023-00198-w>.
- [7] Rose R. Europe's democratic deficit and democratic surplus. *How Referendums Challenge European Democracy: Brexit and Beyond*. 2020. P. 37–58. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-44117-3>.
- [8] Schneider F. Is a Minimal Federal European Constitution for the European Union Necessary? Some Preliminary Suggestions Using Public Choice Analysis. *Homo Oeconomicus*. 2022. Vol. 40. P. 61–78. <https://doi.org/10.1007/s41412-022-00125-8>.
- [9] Majone G. Europe's 'democratic deficit': The question of standards. *European Law Journal*. 1998. Vol. 4(1). P. 5–28. <https://doi.org/10.1111/1468-0386.00040>.
- [10] Majone G. et al. *Regulating Europe*. (1st ed.). London : Routledge, 1996. 336 p. <https://doi.org/10.4324/9780203439197>.
- [11] Moravcsik A. Is there a 'Democratic Deficit' in World Politics? A Framework for Analysis. *Government and Opposition*. 2004. Vol. 39, issue 2. P. 336–363. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00126.x>.
- [12] Lord C., Maignette P. E Pluribus Unum? Creative Disagreement about Legitimacy in the EU. *JCMS: Journal of Common Market Studies*. 2004. Vol. 42, issue 1. P. 183–202. <https://doi.org/10.1111/j.0021-9886.2004.00482.x>.
- [13] Marquand D. *Parliament for Europe*. London : J. Cape, 1979.
- [14] Байковський П. Інституційна та соціоструктурна складова проблеми дефіциту демократії в ЄС. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 103–112. <http://dx.doi.org/10.30970/vir.2012.30.0>.
- [15] Баймуратов М. О. Дефіцит демократії в Європейському Союзі: до поняття та розуміння феноменології. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Право*. 2022. Вип. 1(4). С. 6–22. <https://doi.org/10.32342/2709-6408-2022-1-4-1>.

- [16] Кулабухова А. В. Вплив громадян на функціонування ЄС та проблема дефіциту демократії. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 29. С. 166–178.
- [17] Трагнюк О. Я. Деякі правові засоби подолання дефіциту демократії в Європейському Союзі (на прикладі інституту громадянської ініціативи в ЄС). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. Вип. 22. С. 86–95.
- [18] Ротар Н. Діджиталізація політичної участі громадян Європейського Союзу як інструмент подолання дефіциту демократії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2022. № 45. С. 163–175. <https://doi.org/10.31861/mhpi2022.45.163-175>.
- [19] Рудік О. М. Механізм громадянської ініціативи в Європейському Союзі: процедура та досвід практичної реалізації. *Аспекти публічного управління*. 2015. Вип. 7–8. С. 31–37. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/233892328.pdf> (дата звернення: 10.07.2025).
- [20] Святун О. В. Європейська громадянська ініціатива. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2014. Т. 155. С. 45–48. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7ffe3857-6d40-4947-af9d-d559ce497d3f/content> (дата звернення: 10.07.2025).
- [21] Hilbrich S. The democratic deficit of the G20. *Journal of Global Ethics*. 2021. Vol. 18(4). P. 1–19. <https://doi.org/10.1080/17449626.2021.1969982>.
- [22] Zweifel Th. D. International organizations and democracy: Accountability, politics, and power. Swiss Consulting Group, Inc. 2006.
- [23] Guerra S. Understanding public Euroscepticism. *Osservatorio Elettorale QOE – IJES*. 2021. Vol. 83(2). P. 45–56. <https://doi.org/10.36253/qoe-9672>.
- [24] Leconte C. From pathology to mainstream phenomenon: Reviewing the Euroscepticism debate in research and theory. *International Political Science Review*. 2015. Vol. 36(3). P. 250–263. <https://doi.org/10.1177/0192512115576236>.
- [25] Nicoli F. Democratic deficit and its counter-movements: the Eurocentric–Eurosceptic divide in times of functional legitimacy. *Anti-Europeanism: critical perspectives towards the European Union*. Cham : Springer International Publishing, 2019. P. 13–29.
- [26] Institucionalni dizajn i demokratski deficit Europske unije. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*. 2007. Vol. 16. No. 4-5(90-91). P. 851–865.
- [27] Decker F. Parlamentarisch oder präsidentiell? Institutionelle Entwicklungspfade des europäischen Regierungssystems nach dem Verfassungsvertrag. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*. 2007. Vol. 5, issue 2. P. 181–202. <https://doi.org/10.1515/ZSE.2007.010>.
- [28] Decker F., Sonnicksen J. An Alternative Approach to European Union Democratization: Re-Examining the Direct Election of the Commission President. *Government and Opposition*. 2011. Vol. 46, issue 2. P. 168–191. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2010.01335.x>.
- [29] Gaupmann, G. Präsidialismus als Leitmotiv für Europa? *Eine neue Perspektive für die institutionelle Weiterentwicklung der Europäischen Union*. Marburg, Tectum, 2008.
- [30] Hix S. Why the EU Should Have a Single President, and How She Should Be Elected. 2002. URL: https://www.researchgate.net/profile/Simon-Hix/publication/228742577_Why_the_EU_Should_Have_a_Single_President_and_How_She_Should_Be_Elected/links/0fcfd512e4654bed2e000000/Why-the-EU-Should-Have-a-Single-President-and-How-She-Should-Be-Elected.pdf (last assessed: 10.07.2025).

- [31] Schout A., van Schaik L. Reforming the EU Presidency? *Journal for Comparative Government and European Policy*. 2008. Vol. 6, No. 1. P. 36–56. <https://doi.org/0.5771/1610-7780-2008-1-36>.
- [32] Follesdal A., Hix S. Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik. *JCMS: Journal of Common Market Studies*. 2006. Vol. 44, issue 3. P. 533–562. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2006.00650.x>.
- [33] Delors J. Esprit évangélique et construction européenne : Conférence a Strasbourg, 7 décembre 1999, en ligne : Notre Europe. URL: <https://institutdelors.eu/content/uploads/2025/04/discoursxii99.pdf> (last accessed: 10.07.2025).
- [34] Яковюк І. Імперська модель як основа організації влади в Європейському Союзі: загальнотеоретичний аналіз. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4(63). С. 33–47. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/737/1/Visnuk2010_4%2863%29.pdf (дата звернення: 12.07.2025).
- [35] Hoeksma J. Beyond the EU's democratic deficit: From union of states to European democracy. *European View*. 2022. Vol. 21(2). P. 178–185. <https://doi.org/10.1177/17816858221128708>.
- [36] Story J. Les opinions publiques, obstacle a l'intégration européenne. *Politique étrangère*, 1992. No. 57-4. P. 893–913. <https://doi.org/10.3406/polit.1992.4157>.
- [37] Stark H. L'Europe et l'opinion publique au 20e siècle. URL: <https://ehne.fr/fr/encyclopedie/th%C3%A9matiques/l%27europe-politique/espace-public-et-projet-europeen/l%27europe-et-l%27opinion-publique-au-20e-siecle> (last accessed: 15.07.2025).
- [38] Яковюк І. В. Про особливості прояву принципу поділу влади в інституційній системі Європейського Союзу: постановка питання. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2003. Вип. 5. С. 17–27. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2736/1/Jakovyuk_17.pdf (дата звернення: 10.07.2025).
- [39] Yakovyuk I. V., Orlovskyy R. R. European Defence Community: origins of integration in the defence sphere. *Problems of Legality*. 2017. No. 139. P. 264–277. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.139.115332>.
- [40] Les premiers pas de l'Europe: 1945-1957. URL: <https://major-prepa.com/geopolitique/premiers-pas-europe-1945-1957/> (last accessed: 14.07.2025).
- [41] Aldrin P. L'invention de l'opinion publique européenne: genèse intellectuelle et politique de l'Eurobaromètre (1950-1973). *Politix*. 2010. Vol. 23. No. 89. P. 79–101. <https://doi.org/10.3917/pox.089.0079>.
- [42] Tonini P. V. Why is European integration so unpopular? 14 November 2010. URL: <https://www.thenewfederalist.eu/Why-is-European-integration-so-unpopular?lang=fr> (last accessed: 14.07.2025).
- [43] Chapitre II. La crise française, la CEE et la ZLE (avril 1957 – mai 1958). P. 101–141. URL: <https://books.openedition.org/igpde/164> (last assessed: 14.07.2025).
- [44] Report of the Working Party examining the problem of the enlargement of the power of the European Parliament. Report Vedelof 25.03.1972. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/91783260-41c9-48e7-82c9-ee3b04137b6b> (last assessed: 14.07.2025).
- [45] The first use of the term "democratic deficit". URL: <https://federalunion.org.uk/the-first-use-of-the-term-democratic-deficit/> (last accessed: 14.07.2025).

- [46] Consolidated text: Act concerning the election of the members of the European Parliament by direct universal suffrage. URL: [https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/1976/787\(2\)/2002-09-23/eng](https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/1976/787(2)/2002-09-23/eng) (last accessed: 14.07.2025).
- [47] Hosli M. O., Kantorowicz J., Nagtzaam M. A. M., Haas M. I. Turnout in European parliament elections 1979–2019. *European Politics and Society*. 2024. Vol. 25, issue 1. P. 1–23. <https://doi.org/10.1080/23745118.2022.2137918>.
- [48] European Union. Turnout by year. Final results. URL: <https://results.elections.europa.eu/en/turnout/> (last accessed: 14.07.2025).
- [49] European governance – A white paper. Document 52001DC0428. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52001DC0428> (last accessed: 14.07.2025).
- [50] Draft treaty establishing a constitution for Europe. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52003XX0718\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52003XX0718(01)) (last accessed: 14.07.2025).
- [51] Kalamäki K. Addressing the democratic deficit in the treaty establishing a constitution for Europe : Doctoral Thesis. Université de Strasbourg. 2004. <http://dx.doi.org/10.25330/575>.
- [52] Kirley-Tallon E. The Treaty Establishing a Constitution for Europe: Stalled Ratification and the Difficulty of the European Union in Connecting to its Citizens. *Journal of Political Science*. 2007. Vol. 35, issue 1. P. 95–136.
- [53] Vesnic-Alujevic L., Nacarino R. C. The Eu and Its Democratic Deficit: Problems and (Possible) Solutions. *European View*. 2012. Vol. 11, issue 1. P. 63–70. <https://doi.org/10.1007/S12290-012-0213-7>.
- [54] Framework Agreement on relations between the European Parliament and the European Commission. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32010Q1120%2801%29> (last accessed: 14.07.2025).
- [55] Framework agreement on relation between the European Parliament and Commission. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.CE.2006.117.01.0016.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2006%3A117E%3ATOC#CE200617EN.01012502> (last accessed: 14.07.2025).
- [56] Agreement between the European Parliament and the European Commission amending point 4 of the Framework Agreement on relations between the European Parliament and the European Commission. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32018Q0217%2801%29> (last accessed: 14.07.2025).
- [57] The resignation of the European Commission. Research Paper 99/32 16 March 1999. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/RP99-32/RP99-32.pdf> (last accessed: 14.07.2025).
- [58] Monte M. D., Smialowski S. B. The European Parliament's appointing powers. May 2021. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690613/EPRS_BRI\(2021\)690613_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690613/EPRS_BRI(2021)690613_EN.pdf) (last accessed: 14.07.2025).
- [59] European Parliament's centrist groups cut deal to approve new Commissioners. URL: <https://www.euronews.com/my-europe/2024/11/20/european-parliaments-centrist-groups-cut-deal-to-approve-new-commissioners> (last accessed: 14.07.2025).
- [60] Cooperation between the European Parliament and the European Commission. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legisum:ai0041> (last accessed: 14.07.2025).

- [61] Consolidated version of the Treaty on European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF (last accessed: 14.07.2025).
- [62] Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng (last accessed: 14.07.2025).
- [63] Regulation (EU) No. 211/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 on the citizens' initiative. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2011/211/oj/eng> (last accessed: 14.07.2025).
- [64] Greenwood J. The European Citizens' Initiative: bringing the EU closer to its citizens? *Comparative European Politics*. 2019. Vol. 17. P. 940–956. <https://doi.org/10.1057/s41295-018-0138-x>.
- [65] European Citizens Initiative Forum. URL: https://citizens-initiative-forum.europa.eu/_en (last accessed: 14.07.2025).
- [66] Home. URL: https://citizens-initiative.europa.eu/_en (last accessed: 14.07.2025).
- [67] Tárnok B. The First Ten Years of the European Citizens' Initiative. *Hungarian Yearbook of International Law and European Law*. 2023. Vol. 1. P. 87–98. <https://doi.org/10.5553/hyiel/266627012023011001007>.
- [68] Weisskircher M. The European citizens' initiative: Mobilization strategies and consequences. *Political Studies*. 2020. Vol. 68, issue 3. P. 797–815. <https://doi.org/10.1177/0032321719859792>.
- [69] Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12007L%2FTXT> (last accessed: 14.07.2025).
- [70] Bellamy R., Kröger S. Domesticating the Democratic Deficit? The Role of National Parliaments and Parties in the EU's System of Governance. *Parliamentary Affairs*. 2014. Vol. 67, issue 2. P. 437–457. <https://doi.org/10.1093/pa/gss045>.
- [71] Gasparini A. The Early Warning System: people's indirect empowerment to reduce the democratic deficit. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2024. Vol. 37, issue 4. P. 1070–1080. <https://doi.org/10.1080/13511610.2022.2070134>.
- [72] Decker F. Governance beyond the nation-state. Reflections on the democratic deficit of the European Union. *Journal of European Public Policy*. 2002. Vol. 9, issue 2. P. 256–272. <https://doi.org/10.1080/13501760110120255>.

References

- [1] Hutsel, V. (2005). The principle of subsidiarity and its role in the implementation of state functions (on the example of the countries of the European Union). *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3(42), 234-242. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/702/1/Visnik2005_3%2842%29.pdf.
- [2] Grard, L. (2018). La distance entre Bruxelles et ses citoyens. Retour sur le déficit démocratique de l'Union européenne. *Revue québécoise de droit international, Special Issue*, 181-203. <https://doi.org/10.7202/1067265ar>.
- [3] Belluati, M. (2021). The European Institutions and Their Communication Deficits. In *Europe and the Left. Challenges to Democracy in the 21st Century*. Newell J.L. (Ed.). Palgrave Macmillan, Cham, 73-91. https://doi.org/10.1007/978-3-030-54541-3_4.
- [4] Follesdaal, A., & Hix, S. (2006). Why There Is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik. *Journal of Common Market Studies*, 44(3), 533-562. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2006.00650.x>.

- [5] Hoeksma, J. (2022). Beyond the EU's democratic deficit: From union of states to European democracy. *European View*, 21(2), 178-185. <https://doi.org/10.1177/17816858221128708>.
- [6] Mavrouli, R., & Van Waeyenberge, A. (2023). EU Responses to the Democratic Deficit and the Rule of Law Crisis: Is It Time for a (New) European Exceptionalism? *Hague Journal on the Rule of Law*, 15(3), 405-439. <https://doi.org/10.1007/s40803-023-00198-w>.
- [7] Rose, R. (2020). Europe's democratic deficit and democratic surplus. In *How Referendums Challenge European Democracy: Brexit and Beyond*, 37-58. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-44117-3>.
- [8] Schneider, F. (2022). Is a Minimal Federal European Constitution for the European Union Necessary? Some Preliminary Suggestions Using Public Choice Analysis. *Homo Oeconomicus*, 40, 61-78. <https://doi.org/10.1007/s41412-022-00125-8>.
- [9] Majone, G. (1998). Europe's 'democratic deficit': The question of standards. *European Law Journal*, 4(1), 5-28. <https://doi.org/10.1111/1468-0386.00040>.
- [10] Majone, G. et al. (1996). *Regulating Europe*. (1st ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203439197>.
- [11] Moravcsik, A. (2004). Is there a 'Democratic Deficit' in World Politics? A Framework for Analysis. *Government and Opposition*, 39(2), 336-363. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00126.x>.
- [12] Lord, C., & Magnette, P. (2004). E Pluribus Unum? Creative Disagreement about Legitimacy in the EU. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 42(1), 183-202. <https://doi.org/10.1111/j.0021-9886.2004.00482.x>.
- [13] Marquand, D. (1979). *Parliament for Europe*. London: J. Cape.
- [14] Baykovsky, P. (2012). Institutional and socio-structural component of the problem of democracy deficit in the EU. *Bulletin of Lviv University. Series: International Relations*, 30, 103-112. <http://dx.doi.org/10.30970/vir.2012.30.0>.
- [15] Baymuratov, M.O. (2022). The democratic deficit in the European Union: towards the concept and understanding of phenomenology. *Bulletin of the Alfred Nobel University. Series: Law*, 1(4), 6-22. <https://doi.org/10.32342/2709-6408-2022-1-4-1>.
- [16] Kulabukhova, A.V. (2015). Citizens' Influence on the Functioning of the EU and the Problem of the Deficit of Democracy. *State Construction and Local Self-Government*, 29, 166-178.
- [17] Trahnyuk, O.Ya. (2011). Some legal means of overcoming the deficit of democracy in the European Union (on the example of the institution of citizens' initiative in the EU). *State construction and local self-government*, 22, 86-95.
- [18] Rotar, N. (2022). Digitalization of Political Participation of Citizens of the European Union as an Tool to Overcome the Democratic Deficit. *Modern Historical and Political Issues*, 45, 163-175. <https://doi.org/10.31861/mhpi2022.45.163-175>.
- [19] Rudik, O.M. (2015). Citizens' initiative mechanism in European Union: procedure and practical implementation experience. *Public Administration Aspects*, 7-8, 31-37. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/233892328.pdf>.
- [20] Sviatun, O.V. (2014). European Citizen's Initiative. *Scientific Notes. Legal Sciences*, 155, 45-48. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7ffe3857-6d40-4947-af9d-d559ce497d3f/content>.
- [21] Hilbrich, S. (2021). The democratic deficit of the G20. *Journal of Global Ethics*, 18(2), 1-19. <https://doi.org/10.1080/17449626.2021.1969982>.

- [22] Zweifel, Th.D. (2006). International Organizations and Democracy: Accountability, Politics, and Power. Swiss Consulting Group, Inc.
- [23] Guerra, S. (2021). Understanding public Euroscepticism. *Osservatorio Elettorale QOE – IJES*, 83(2), 45-56. <https://doi.org/10.36253/qoe-9672>.
- [24] Leconte, C. (2015). From pathology to mainstream phenomenon: Reviewing the Euroscepticism debate in research and theory. *International Political Science Review*, 36(3): 250-263. <https://doi.org/10.1177/0192512115576236>.
- [25] Nicoli, F. (2019). Democratic deficit and its counter-movements: the Eurocentric–Eurosceptic divide in times of functional legitimacy. *Anti-Europeanism: critical perspectives towards the European Union*. (pp. 13-29). Cham: Springer International Publishing.
- [26] Institucionalni dizajn i demokratski deficit Europske unije. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*, 16(4-5(90-91)), 851-865.
- [27] Decker, F. (2007). Parlamentarisch oder präsidentiell? Institutionelle Entwicklungspfade des europäischen Regierungssystems nach dem Verfassungsvertrag. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, 5(2), 181-202. <https://doi.org/10.1515/ZSE.2007.010>.
- [28] Decker, F. & Sonnicksen, J. (2011). An Alternative Approach to European Union Democratization: Re-Examining the Direct Election of the Commission President. *Government and Opposition*, 46(2), 168-191. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2010.01335.x>.
- [29] Gaupmann, G. (2008). Präzidentalismus als Leitmotiv für Europa? *Eine neue Perspektive für die institutionelle Weiterentwicklung der Europäischen Union*. Marburg, Tectum.
- [30] Hix, S. (2002). Why the EU Should Have a Single President, and How She Should Be Elected. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Simon-Hix/publication/228742577_Why_the_EU_Should_Have_a_Single_President_and_How_She_Should_Be_Elected/links/0fcfd512e4654bed2e000000/Why-the-EU-Should-Have-a-Single-President-and-How-She-Should-Be-Elected.pdf.
- [31] Schout, A., & van Schaik, L. (2008). Reforming the EU Presidency? *Journal for Comparative Government and European Policy*, 6(1), 36-56. <https://doi.org/10.5771/1610-7780-2008-1-36>.
- [32] Follesdal, A., & Hix, S. (2006). Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 44(3): 533-562. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2006.00650.x>.
- [33] Delors, J. Esprit évangélique et construction européenne, Conférence à Strasbourg, 7 décembre 1999, en ligne : Notre Europe. Retrieved from <https://institutdelors.eu/content/uploads/2025/04/discoursxii99.pdf>.
- [34] Yakoviyk, I. (2010). The Imperial Model as the Basis of the Organization of Power in the European Union: General Theoretical Analysis. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 4(63), 33-47. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/737/1/Visnuk2010_4%2863%29.pdf.
- [35] Hoeksma, J. (2022). Beyond the EU's democratic deficit: From union of states to European democracy. *European View*, 21(2), 178-185. <https://doi.org/10.1177/17816858221128708>.
- [36] Story, J. (1992). Les opinions publiques, obstacle à l'intégration européenne. *Politique étrangère*, 57-4, 893-913. <https://doi.org/10.3406/polit.1992.4157>.

- [37] Stark, H. L'Europe et l'opinion publique au 20e siècle. Retrieved from <https://ehne.fr/fr/encyclopedie/th%C3%A9matiques/l%27europe-politique/espace-public-et-projet-europeen/l%27europe-et-l%27opinion-publique-au-20e-siecle>.
- [38] Yakoviyk, I.V. (2003). On the peculiarities of the manifestation of the principle of separation of powers in the institutional system of the European Union: posing the question. *State construction and local self-government: collection of scientific works*, 5, 17-27. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2736/1/Jakovyk_17.pdf.
- [39] Yakovyuk, I.V., & Orlovskyy, R.R. (2017). European Defence Community: origins of integration in the defence sphere. *Problems of Legality*, 139, 264-277. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.139.115332>.
- [40] Les premiers pas de l'Europe: 1945-1957. Retrieved from <https://major-prepa.com/geopolitique/premiers-pas-europe-1945-1957/>.
- [41] Aldrin, P. (2010). L'invention de l'opinion publique européenne: génèse intellectuelle et politique de l'Eurobaromètre (1950-1973). *Politix*, 23(89), 79-101. <https://doi.org/10.3917/pox.089.0079>.
- [42] Tonini, P.V. (November 14, 2010). Why is European integration so unpopular? Retrieved from <https://www.thenewfederalist.eu/Why-is-European-integration-so-unpopular?lang=fr>.
- [43] Chapitre II. La crise française, la CEE et la ZLE (avril 1957 – mai 1958), 101-141. Retrieved from <https://books.openedition.org/igpde/164>.
- [44] Report of the Working Party examining the problem of the enlargement of the power of the European Parliament. Report Vedelof 25.03.1972. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/91783260-41c9-48e7-82c9-ee3b04137b6b>.
- [45] The first use of the term "democratic deficit". Retrieved from <https://federalunion.org.uk/the-first-use-of-the-term-democratic-deficit/>.
- [46] Consolidated text: Act concerning the election of the members of the European Parliament by direct universal suffrage. Retrieved from [https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/1976/787\(2\)/2002-09-23/eng](https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/1976/787(2)/2002-09-23/eng).
- [47] Hosli, M.O., Kantorowicz, J., Nagtzaam, M.A.M., & Haas, M.I. (2024). Turnout in European parliament elections 1979–2019. *European Politics and Society*, 25(1), 1-23. <https://doi.org/10.1080/23745118.2022.2137918>.
- [48] European Union. Turnout by year. Final results. Retrieved from <https://results.elections.europa.eu/en/turnout/>.
- [49] European governance – A white paper. Document 52001DC0428. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52001DC0428>.
- [50] Draft treaty establishing a constitution for Europe. Retrieved from [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52003XX0718\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52003XX0718(01)).
- [51] Kalamäki, K. (2004). *Addressing the democratic deficit in the treaty establishing a constitution for Europe*. Doctoral Thesis. Université de Strasbourg. <http://dx.doi.org/10.25330/575>.
- [52] Kirley-Tallon, E. (2007). The Treaty Establishing a Constitution for Europe: Stalled Ratification and the Difficulty of the European Union in Connecting to its Citizens. *Journal of Political Science*, 35(1), 95-136.
- [53] Vesnic-Alujevic, L., & Nacarino, R.C. (2012). The Eu and Its Democratic Deficit: Problems and (Possible) Solutions. *European View*, 11(1), 63-70. <https://doi.org/10.1007/S12290-012-0213-7>.

- [54] Framework Agreement on relations between the European Parliament and the European Commission. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32010Q1120%2801%29>.
- [55] Framework agreement on relation between the European Parliament and Commission. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.CE.2006.117.01.0016.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2006%3A117E%3ATOC#CE2006117EN.01012502>.
- [56] Agreement between the European Parliament and the European Commission amending point 4 of the Framework Agreement on relations between the European Parliament and the European Commission. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32018Q0217%2801%29>.
- [57] The resignation of the European Commission. Research Paper 99/32. (March 16, 1999). Retrieved from <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/RP99-32/RP99-32.pdf>.
- [58] Monte, M.D., & Smialowski, S.B. (May 2021). The European Parliament's appointing powers. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690613/EPRS_BRI\(2021\)690613_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690613/EPRS_BRI(2021)690613_EN.pdf).
- [59] European Parliament's centrist groups cut deal to approve new Commissioners. Retrieved from <https://www.euronews.com/my-europe/2024/11/20/european-parliaments-centrist-groups-cut-deal-to-approve-new-commissioners>.
- [60] Cooperation between the European Parliament and the European Commission. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legisum:ai0041>.
- [61] Consolidated version of the Treaty on European Union. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF.
- [62] Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng.
- [63] Regulation (EU) No 211/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 on the citizens' initiative. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2011/211/oj/eng>.
- [64] Greenwood, J. (2019). The European Citizens' Initiative: bringing the EU closer to its citizens? *Comparative European Politics*, 17, 940-956. <https://doi.org/10.1057/s41295-018-0138-x>.
- [65] European Citizens Initiative Forum. Retrieved from https://citizens-initiative-forum.europa.eu/_en.
- [66] Home. Retrieved from https://citizens-initiative.europa.eu/_en.
- [67] Tárnok, B. (2023). The First Ten Years of the European Citizens' Initiative. *Hungarian Yearbook of International Law and European Law*, 1, 87-98. <https://doi.org/10.5553/hyiel/266627012023011001007>.
- [68] Weisskircher, M. (2020). The European citizens' initiative: Mobilization strategies and consequences. *Political Studies*, 68(3), 797-815. <https://doi.org/10.1177/0032321719859792>.
- [69] Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon. (December 13, 2007). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12007L%2FTXT>.

- [70] Bellamy, R., & Kröger, S. (2014). Domesticating the Democratic Deficit? The Role of National Parliaments and Parties in the EU's System of Governance. *Parliamentary Affairs*, 67(2), 437-457. <https://doi.org/10.1093/pa/gss045>.
- [71] Gasparini, A. (2024). The Early Warning System: people's indirect empowerment to reduce the democratic deficit. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 37(4): 1070-1080. <https://doi.org/10.1080/13511610.2022.2070134>.
- [72] Decker, F. (2002). Governance beyond the nation-state. Reflections on the democratic deficit of the European Union. *Journal of European Public Policy*, 9(2), 256-272. <https://doi.org/10.1080/13501760110120255>.

Іван Васильович Яковюк

доктор юридичних наук, професор
завідувач сектору порівняльного правознавства
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
61024, вул. Чернишевська, 80, Харків, Україна
e-mail: yakoviyk@ukr.net
ORCID 0000-0002-8070-164

Олеся Янівна Трагнюк

кандидатка юридичних наук, професорка
провідна наукова співробітниця сектору порівняльного правознавства
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
61024, вул. Чернишевська, 80, Харків, Україна
e-mail: otrag@ukr.net
ORCID 0000-0002-4505-8105

Ivan V. Yakoviyk

Doctor of Law, Full Professor
Head of Department Comparative Law
Research Institute of State Building and Local Self-Government
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 80 Chernyshevskya Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: yakoviyk@ukr.net
ORCID 0000-0002-8070-164

Olesia Ya. Tragniuk

Ph.D. in Law, Full Professor
Leading Researcher Department Comparative Law
Research Institute of State Building and Local Self-Government
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 80 Chernyshevskya Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: otrag@ukr.net
ORCID 0000-0002-4505-8105

Рекомендоване цитування: Яковюк І. В., Трагнюк О. Я. «Дефіцит демократії» в Європейському Союзі: проблеми та окремі можливі рішення. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 6–35. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.334538>.

Suggested Citation: Yakoviyk, I.V., & Tragniuk, O.Ya. (2025). «Democracy Deficit» in the European Union: Problems and Possible Solutions. *Problems of Legality*, 170, 6-35. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.334538>.

Статтю подано / Submitted: 28.06.2025

Доопрацьовано / Revised: 30.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Опубліковано / Published: 30.09.2025

Реалізація нетрадиційної конструкції «недійсність прав інтелектуальної власності» в судовому та позасудовому порядку захисту прав: сучасний стан та перспективи

Сергій Ярославович Вавженчук*

НДІ інтелектуальної власності НАПрН України,
Київський економічний університет ім. Вадима Гетьмана,
Київ, Україна

*e-mail: aadvokat@gmail.com

Олександр Федорович Дорошенко

НДІ інтелектуальної власності НАПрН України,
Київ, Україна

Анотація

Статтю присвячено проблемам розуміння порядку захисту прав інтелектуальної власності із застосуванням такого нетипового способу захисту права, як визнання недійсними прав інтелектуальної власності. Окрему увагу приділено судовому та позасудовому порядкам захисту прав інтелектуальної власності, в яких реалізується такий спосіб захисту, як визнання недійсними прав інтелектуальної власності. Окреслено проблеми реалізації конструкції «недійсність прав інтелектуальної власності» в позасудовому порядку захисту прав інтелектуальної власності. Звернено окрему увагу на захист прав інтелектуальної власності в порядку діяльності Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності. Мета статті полягає в тому, щоб з огляду на наукові здобутки та нормативно-правові акти окреслити основні проблеми, що пов'язані із застосуванням такого нетрадиційного способу захисту, як визнання недійсними права інтелектуальної власності у судовому та позасудовому порядку. Для досягнення мети дослідження було використано методи: формально-логічний, узагальнення, лінгвістичного аналізу, порівняльно-правовий. У процесі дослідження отримано такі результати: з'ясовано нарис відсутності належної кореляції між відсылною нормою Цивільного кодексу України та нормами спеціальних законів у сфері інтелектуальної власності, які мають, по суті, діяти в логічному системному зв'язку; застосовуючи критерій темпоральної ознаки та порівняльний метод до позовної давності та присічного строку в 9 місяців (у позасудовому порядку захисту права), з'ясовано, що останній слід розглядати як спеціальний присічний строк, на кшталт спеціальної позовної давності.

Підкреслено, що зміна парадигми в спеціальних законах у сфері інтелектуальної власності на користь єдиного нормативного підходу до поділу на види (загальні та спеціальні), розглядуваних присічних строків, які спрямовані на обмеження темпоральної можливості реалізації конструкції «визнання прав на винахід недійсними», дасть змогу уніфікувати як наукові позиції, так і спростити практику застосування різних порядків захисту прав інтелектуальної власності.

Ключові слова: захист прав; інтелектуальна власність; недійсність; форма захисту прав; спосіб захисту прав; порядок захисту; апеляційна палата.

Implementation of the Unconventional Construction of "Invalidity of Intellectual Property Rights" in Judicial and Extrajudicial Protection of Rights: Current Status and Prospects

Sergiy Ya. Vavzhenchuk*

*Research Institute of Intellectual Property of the National Academy
of Sciences of Ukraine, Kyiv Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine*

**e-mail: aadvokat@gmail.com*

Olexandr F. Doroshenko

*Research Institute of Intellectual Property
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine*

Abstract

The relevance of the study lies in the fact that the article addresses the challenges of understanding the procedure for protecting intellectual property rights through an atypical method, namely, invalidating intellectual property rights. Special attention is paid to the judicial and extrajudicial procedures for protecting intellectual property rights, in which such a method of protection as invalidating intellectual property rights is implemented. The problems of implementing the construction of "invalidity of intellectual property rights" in the extrajudicial procedure for protecting intellectual property rights are outlined. Special attention is paid to the protection of intellectual property rights in the procedure for the activities of the Appellate Chamber of the National Intellectual Property Office. The purpose of the article is to outline the main problems associated with the use of such an unconventional method of protection as invalidating intellectual property rights in the judicial and extrajudicial procedure, taking into account scientific achievements and regulatory legal acts. To achieve the study's goal, the following methods were employed: formal-logical analysis, generalization, linguistic analysis, and the comparative law method. In the process of the study, the following results were obtained: the outline of the lack of proper correlation between the binding norms of the Civil Code of Ukraine and the norms

of special laws in the field of intellectual property, which should, in essence, operate in a logical systemic connection, was clarified; applying the criterion of temporal characteristics and the comparative method to the limitation period and the 9-month limitation period (in the out-of-court procedure for the protection of rights), it was clarified that the latter should be considered as a special limitation period, like a special limitation period; changing the paradigm in special laws in the field of intellectual property in favor of a single regulatory approach to the division into types (general and special) of the considered limitation periods, which are aimed at limiting the temporal possibility of implementing the construction of "recognition of rights to an invention as invalid", will allow unifying both scientific positions and simplifying the practice of applying different procedures for the protection of intellectual property rights.

Keywords: protection of rights; intellectual property; invalidity; form of protection of rights; method of protection of rights; procedure for protection; appeals chamber.

Вступ

Розпорошеність норм, що регламентують судовий та позасудовий порядки захисту прав інтелектуальної власності, й фрагментарність вчення про форми та способи захисту прав інтелектуальної власності створюють імпульс для ускладнення розуміння захисту прав інтелектуальної власності в теорії та практиці. У цьому логічному, а місцями алогічному, конгломераті особливу увагу привертає проблема реалізації нетрадиційної конструкції «визнання прав інтелектуальної власності недійсними» в судовому та позасудовому порядку. Низку норм, які регламентують конструкцію «визнання прав інтелектуальної власності недійсними» через призму судового та позасудового порядку захисту прав можливо побачити як на рівні Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1], так і на рівні окремих законів, які регламентують відносини інтелектуальної власності.

Зазначене спричиняє в академічних колах дискусію щодо доцільності та меж позасудового порядку захисту прав інтелектуальної власності із застосуванням такого способу захисту, як визнання прав інтелектуальної власності недійсними. Для вирішення питання вибору центральної теорії порядку захисту прав інтелектуальної власності, в якій реалізується нетрадиційна конструкція «визнання прав інтелектуальної власності недійсними», видається доцільним звернути увагу на правову «рамку» судового та позасудового порядку захисту прав інтелектуальної власності.

Глибоке розуміння сутності та меж реалізації конструкції «визнання прав інтелектуальної власності недійсними» в судовому та позасудовому порядку захисту дасть змогу вдосконалити складний да багатостадійний механізм захисту прав інтелектуальної власності. Саме цей спектр проблем примушує постійно виходити з кришталевої вежі рафінованої правової науки назовні

та здійснювати наукову розвідку у відповідних теоретико-методологічних координатах.

Мета статті полягає у тому щоб з огляду на наукові здобутки та нормативно-правові акти окреслити основні проблеми, що пов'язані із застосуванням такого нетрадиційного способу захисту, як визнання недійсними права інтелектуальної власності у судовому та позасудовому порядку.

Огляд літератури

Окремі аспекти захисту прав інтелектуальної власності були предметом наукового дослідження Н. Білоусової, О. Дорошенка, В. Жарова, О. Орлюк, Ю. Носіка, К., Панасюка, А. Шабаліна, О. Тверезенко та ін. Визнання прав інтелектуальної власності недійсними, як спосіб захисту права досліджували такі науковці, як Є. Гараєв, А. Кодинець, А. Нижний, О. Рапіта, Х. Тарасенко, М. Потоцький та ін.

Насамперед не можемо не відзначити, що у 2003 р. В. Жаров опублікував працю: «Захист прав інтелектуальної власності», в якій присвятив окрему главу різним формам захисту означених прав [2, с. 34–38]. Увагу він також приділив зверненню за захистом прав інтелектуальної власності до Апеляційної палати ДДІВ МОН України [2, с. 46–47]. В. Жаров дійшов висновку, що «зазначені вище органи державного управління розглядають справи про адміністративні правопорушення на основі спеціальної процедури, яка є спрощеною порівняно з цивільним судочинством» [2, с. 47]. Водночас автор звертає увагу на те, що «головний же недолік полягає в тому, що відомчі органи, які розглядають справу, не користуються тією мірою автономності, яка надана судам» [2, с. 47]. Наведене та темпоральні зміни законодавства, практики його реалізації викликають необхідність звернути увагу на позасудовий порядок захисту прав інтелектуальної власності, який реалізується через діяльність Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності (далі – НОІВ) за сучасних умов, та обсяги її повноважень, що стосуються реалізації окремих способів захисту прав інтелектуальної власності.

Розглядаючи задекларовану тему, неможливо не звернути увагу, що в 2018 р. А. Нижний опублікував статтю «Деякі питання вдосконалення судових способів захисту прав інтелектуальної власності на винаходи (корисні моделі)», де розглядав реалізацію такого способу захисту, як визнання права інтелектуальної власності недійсним у судовому порядку. Підсумовуючи своє дослідження, він доходить висновку, що «конструкція “недійсного права” як способу захисту прав інтелектуальної власності потребує ґрунтовного дослідження й обґрунтування перед запровадженням її в Законі України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі”». Аналогічного дослідження

й обґрунтування потребує пропозиція про відмову від визнання недійсним патенту на винахід (корисну модель) як способу захисту порушених прав інтелектуальної власності» [3, с. 48–56]. Утім у національній юридичній літературі обґрунтування наукової концепції «недійсності права», як способу захисту прав інтелектуальної власності, залишилося фрагментарним правовим джазом.

Окремих аспектів форм захисту прав інтелектуальної власності в 2020 р. торкалися М. Уткіна та І. Гришко [4, с. 26–30]. У 2021 р. Л. Тарасенко у статті «Реформа патентного законодавства (2020): основні новації щодо винаходів (корисних моделей)» зазначає, що «замість визнання недійсним патенту на винахід (корисну модель) запроваджено визнання недійсними саме прав на винахід (корисну модель), що наразі не сприйнято судовою практикою» [5, с. 67–76]. Крім того, у статті окремо робиться висновок, що стосується позасудового порядку захисту прав інтелектуальної власності: «важливою новацією реформи патентного законодавства (2020) є запровадження процедури визнання прав на винахід (корисну модель) недійсними в позасудовому порядку («post-grant opposition») з метою прискікання практики патентування недобросовісними заявниками загальновідомих технічних рішень» [5, с. 69].

О. Тверезенко у статті, опублікованій у 2024 р. «НОІВ: історичні передумови, стан та перспективи законодавчого регулювання» дійшла висновку, що «у результаті інституційної реформи сфери інтелектуальної власності Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності” у законодавчих актах України у сфері інтелектуальної власності закріплені правові норми, які стосуються НОІВ. Аналіз цих норм свідчить, що такі положення дублюються у спеціальних законах у сфері інтелектуальної власності та виходять за межі предмета регулювання таких законів, визначених у преамбулах» [6, с. 66–76]. Наведений узагальнювальний висновок привертає увагу, з точки зору того, що Апеляційна палата НОІВ уповноважена реалізовувати такий нетрадиційний спосіб захисту, як визнання прав інтелектуальної власності недійсними в адміністративному порядку, опираючись, зокрема, на імперативну норму закону. У 2025 р. дослідники О. Дорошенко та Л. Сорокіна в публікації «Використання адміністративно-правових засобів захисту прав інтелектуальної власності в умовах набуття Україною статусу кандидата на членство в Європейському Союзі», аналізуючи адміністративно-правові засоби захисту підкреслюють, що «створення ІР-суду залишається актуальним питанням для подальшого розвитку системи» [7]. Автори, в сучасних умовах, стержнем захисту прав інтелектуальної власності вважають саме

судовий порядок захисту прав інтелектуальної власності. Попри цікавість науковців до окремих аспектів судового та позасудового порядку захисту прав інтелектуальної власності, все одно залишаються своєрідні сліпі плями у поглядах на ці питання.

Стаття ґрунтується на численних публікаціях автора (підручниках, навчальних посібниках, монографіях, наукових статтях, тезах тощо) і тією чи іншою мірою відображає його власні, раніше опубліковані, наукові результати. З огляду на видане раніше частина цієї праці не містить нових наукових результатів.

Матеріали та методи

З точки зору методології, стаття побудована з урахуванням аналізу доктрини, національних поглядів та законодавства, що охоплюють нетрадиційну конструкцію «недійсність прав інтелектуальної власності» в судовому та позасудовому порядку захисту прав. Дослідження ґрунтується на таких загальних та спеціальних методах науково-правового пізнання: формально-логічний, узагальнення та лінгвістичного аналізу, порівняльно-правовий. Формально-логічний метод знайшов вияв у з'ясуванні дифузій правової регламентації визнання прав інтелектуальної власності недійсними в судовому та позасудовому порядку захисту прав. Дослідження доктрини та окремих поглядів правників стосовно розуміння нетрадиційної конструкції «недійсність прав інтелектуальної власності» в судовому та позасудовому порядку захисту прав здійснювалося за допомогою методу узагальнення та лінгвістичного аналізу. Із використанням порівняльно-правового методу було порівняно норми, що регламентують нетрадиційну конструкцію «визнання прав інтелектуальної власності недійсними» в судовому та позасудовому порядку захисту прав, що існують у національному правовому полі, й проаналізовано проблеми та перспективу розвитку нетрадиційної конструкції «визнання прав інтелектуальної власності недійсними» в судовому та позасудовому порядку захисту прав. Наведені методи дають можливість об'єктивно та повно окреслити основні особливості застосування нетрадиційної конструкції «визнання прав інтелектуальної власності недійсними» в судовому та позасудовому порядку захисту прав інтелектуальної власності.

Результати та обговорення

Підстави застосування позасудового порядку захисту права, в якому реалізується такий спосіб захисту права, як визнання прав інтелектуальної власності недійсними

У наукових колах точаться дискусії на тлі того, чи може категорія визнання недійсності в розумінні способу захисту прав застосовуватися досить нети-

пово, а саме: 1) не до юридичного факту, а до прав інтелектуальної власності; 2) у позасудовому порядку.

При детальному аналізі норм ст. 16 ЦК України зрозуміло, що вони окреслюють саме судові способи захисту цивільних прав. Як мінімум зазначене впливає з назви цієї статті 16: «Захист цивільних прав та інтересів судом». При буквальному тлумаченні норми ч. 2 ст. 16 ЦК України зрозуміло, що в ній наведений невичерпний перелік судових способів захисту цивільних прав. Серед цього переліку відсутній такий спосіб захисту, як визнання прав недійсними. До того ж, аналізована стаття не містить норм щодо позасудового порядку захисту, в яких можуть реалізовуватися способи захисту, що закріплені в ч. 2 ст. 16 ЦК України.

Водночас ч. 2 ст. 16 ЦК України є відсильною нормою, адже в ній зазначено, що суд може захистити цивільне право або інтерес також іншим способом, що встановлений: 1) на рівні договору; 2) на рівні закону; 3) у судовому рішенні. Однак це можливо за умови, що відповідні випадки будуть визначені законом. Тобто визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними як спосіб захисту цивільного права може бути визнане законодавцем як судовий спосіб захисту за умови прямої вказівки про це в законі.

Якщо звернутися до норм статей 469, 479, 499 ЦК України, то стає зрозумілим, що законодавець визнає такий специфічний (нетрадиційний) спосіб захисту прав, як визнання прав інтелектуальної власності недійсними. При цьому наведені норми не вказують на те, що цей спосіб захисту має ознаки реалізації в позасудовому порядку. Зокрема, у ст. 469 ЦК України зазначається, що права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок визнаються недійсними з підстав та в порядку, встановлених законом. Подібний зміст норми відображений і в ст. 479 ЦК України. Так, у ст. 479 ЦК України зафіксовано, що права інтелектуальної власності на компонування напівпровідникового виробу визнаються недійсними з підстав та в порядку, встановлених законом, а у 499 ЦК України зазначено, що права інтелектуальної власності на торговельну марку визнаються недійсними з підстав та в порядку, встановлених законом. У цій площині доречно зазначити, що спільним у змісті норм статей 469, 479, 499 ЦК України є три елементи. По-перше, це те, що у цих нормах визнається нетрадиційна конструкція «визнання прав інтелектуальної власності недійсними». В юридичній літературі наголошувалося на тому, що введення конструкції «визнання права інтелектуальної власності недійсними» є недоречною або логічно не виваженою з точки зору формулювання норми [8, с. 72], на це ж зверталася увага й іншими дослідниками [3, с. 48–56]. Тобто наука продовжує знаходи-

тися в пошуку ідеальної конструкції способів захисту прав інтелектуальної власності. По-друге, визнання недійсним прав інтелектуальної власності, як спосіб захисту, можливе лише з нормативних підстав, які мають бути зафіксовані саме на рівні закону. Варто підкреслити, що про форму захисту, яка має визначатися законом, у ч. 2 ст. 16 ЦК України не згадується. По-третє, означений спосіб захисту може бути застосований лише в порядку, який визначається на рівні закону. Отже, застосування розглядуваного нетрадиційного способу захисту прав можливе лише в чітких нормативних межах, що окреслені ЦК України та іншими законами, що регламентують відносини у сфері інтелектуальної власності. У цій площині окремо варто підкреслити те, що законодавець у статтях 16, 469, 479, 499 ЦК України прямо не вказує на позасудовий порядок захисту права, в якому має реалізовуватися такий спосіб захисту права, як визнання прав інтелектуальної власності недійсними. Інакше кажучи, на рівні системи норм, що регламентують захист цивільних прав у ЦК України, не передбачено позасудовий порядок захисту прав інтелектуальної власності з використанням нетрадиційного способу захисту – визнання прав інтелектуальної власності недійсними. Такий стан речей породжує невідповідність між нормою ч. 2 ст. 16 «Захист цивільних прав та інтересів» ЦК України та нормами ст. 25¹ Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [9], ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [10], що передбачають можливість визнання прав на винахід (корисну модель), промисловий зразок недійсними Апеляційною палатою НОІВ.

Варто звернути увагу на те, що фактичною підставою для застосування нетрадиційної конструкції «визнання прав інтелектуальної власності недійсними» в судовому та позасудовому порядку буде факт порушення або факт явної загрози порушення права інтелектуальної власності особи, яке випливає з іншого юридичного факту (патенту, свідоцтва, правочину тощо), що виник раніше. У випадку застосування інституту недійсності в судовому порядку на це прямо вказує ст. 33 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», за якою права на винахід (корисну модель) можуть бути визнані в судовому порядку недійсними повністю або частково у разі державної реєстрації винаходу (корисної моделі) внаслідок подання заявки з порушенням прав інших осіб.

Так, на рівні закону конструкцію «недійсність права» допускається застосувати до трьох груп прав інтелектуальної власності: 1) прав інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок; 2) права інтелектуальної власності на компонування напівпровідникового виробу; 3) права інтелектуальної власності на торговельну марку.

Однак у розглянутих випадках законодавець імперативно вказує, що застосування означеного способу захисту можливо лише з *підстав* та в *порядку*, встановлених *законом* (виділено нами. – С. В.). При детальному аналізі нормативно-правового полотна можливо віднайти порядок застосування цього способу захисту у гл.1 розд. 1, гл. 4 розд. 3, гл. 5 розд. 3, ч. 7 р. 5, ч. 4 р. 7 наказу Міністерства економіки «Про затвердження Регламенту Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності» [11]. Така ситуація відображає методологічно-правову проблему кореляції норм статей 16, 469, 479, 499 ЦК України, ч. 3 ст. 1, ч. 2 ст. 3¹, ч. 8 ст. 27¹, норм розд. 6, ст. 33, статей 33¹, 33² Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», ст. 1, ч. 2 ст. 2¹, норм розд. 6, ст. 25, ст. 25¹ Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» з положеннями гл.1 розд. 1, гл. 4 розд. 3, гл. 5 розд. 3, ч. 7 р. 5, ч. 4 р. 7 наказу Міністерства економіки України «Про затвердження Регламенту Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності».

З аналізу норм ч. 3 ст. 1, ч. 2 ст. 3¹, ч. 8 ст. 27¹, назви та змісту розд. 6, ст. 33, статей 33¹, 33² Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» випливає, що НОІВ наділяється правом визнавати права інтелектуальної власності недійсними. Проте у цих нормах нічого не зазначається щодо його можливості встановлювати порядок застосування цього способу захисту. Так, у ч. 2 ст. 3¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» зазначається, що до владних повноважень, делегованих НОІВ, належить визнання недійсними прав на винаходи і корисні моделі у порядку, передбаченому законом. Відповідно до ч. 3 ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» дається визначення апеляційної палати, з якого випливає, що апеляційна палата є *колегіальним органом НОІВ* для розгляду заперечень проти рішень НОІВ щодо *заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними* (виділено нами. – С. В.) повністю або частково. Тобто реалізацію розглядуваного способу захисту делеговано Апеляційній палаті НОІВ, яка структурно належить до органу НОІВ та яка реалізовує цей спосіб захисту в порядку, що регламентований законом.

Аналіз змісту норм ст. 33 «Визнання прав на винахід (корисну модель) недійсними в судовому порядку» та ст. 33¹ «Визнання прав на винахід (корисну модель) недійсними Апеляційною палатою» Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» не залишає місця для сумніву про те, що законодавець дає можливість застосовувати такий нетрадиційний спосіб захисту, як визнання прав інтелектуальної власності недійсними, як у судовому, так і позасудовому порядку. Причому позасудовий порядок

застосування такого способу захисту має ознаки адміністративного порядку захисту прав інтелектуальної власності. Річ у тім, що такий спосіб захисту здійснюється Апеляційною палатою НОІВ як органом державної організації (НОІВ), яка уповноважена, на підставі закону, самостійно відновити порушене право або правове становище правоволодільця у сфері інтелектуальної власності із застосуванням визначених законом способів захисту права.

Обмежувально-правова рамка позасудового порядку захисту при реалізації нетрадиційної конструкції «визнання прав на корисну модель недійсними»

З точки зору вчення про захист прав у приватному праві, що ґрунтовно окреслено в науковій юридичній літературі [12, с. 342–578; 13 с. 258–352], визнання недійсним юридичного факту, який фіксує право (або з якого випливає право), класично реалізується в судовому порядку захисту прав. Тобто такий спосіб захисту традиційно реалізується через судовий порядок захисту прав. Якщо, як виняток із правил, допускається позасудовий, а саме: адміністративний порядок реалізації аналізованого способу захисту прав, тобто в порядку діяльності Апеляційної палати НОІВ, то мова має йти про чітку обмежувально-правову рамку: 1) звужений вичерпний перелік підстав для застосування недійсності в адміністративному порядку захисту права; 2) звуження обсягу застосування відповідного способу захисту права; 3) наявність нормативного присічного строку, в межах якого особа може звернутися до Апеляційної палати НОІВ із вимогою про визнання прав інтелектуальної власності недійсними.

Окреслена обмеженість реалізації адміністративного порядку захисту зумовлена таким: 1) відхилення від класичної приватноправової аксіоми у вигляді конструкції «визнання юридичного факту, що фіксує право інтелектуальної власності недійсним»; 2) нетиповість застосування конструкції «недійсності прав інтелектуальної власності» в адміністративному порядку захисту через призму застосування моделі юридичної фікції; 3) висока складність застосування означеного способу захисту в механізмі захисту прав інтелектуальної власності; 4) високий ризик вчинення помилки при застосуванні нетрадиційного способу захисту в адміністративному порядку захисту прав; 5) відсутність усталеного підходу до розуміння присічного строку або його відсутності, у разі застосування конструкції «недійсності прав інтелектуальної власності» в адміністративному порядку захисту прав інтелектуальної власності.

Позитивним є те, що законодавець втілив на рівні закону низку обмежень у реалізації адміністративного порядку захисту прав інтелектуальної власності.

сті. Відповідно до ч. 1 ст. 33 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» права на винахід (корисну модель) можуть бути визнані в судовому порядку недійсними повністю або частково у разі: а) невідповідності запатентованого винаходу (корисної моделі) умовам патентоздатності, що визначені ст. 7 цього Закону; б) наявності у формулі винаходу (корисної моделі) ознак, яких не було у поданій заявці; в) порушення вимог ч. 2 ст. 37 цього Закону; г) державної реєстрації винаходу (корисної моделі) внаслідок подання заявки з порушенням прав інших осіб. Тобто чотири наведені випадки, по суті, охоплюють усі можливі підстави застосування відповідного способу захисту в судовому порядку захисту.

Натомість, у ч. 1 ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» зазначено, що будь-яка особа може подати до Апеляційної палати НОІВ обґрунтовану заяву про визнання прав на винахід (корисну модель) недійсними повністю або частково з підстав невідповідності винаходу (корисної моделі) умовам патентоздатності, визначеним цим Законом. Інакше кажучи, застосування аналізованого способу захисту в адміністративному порядку значно звужене, адже цей позасудовий порядок захисту можливо застосувати лише за наявності однієї підстави, а саме: з підстави невідповідності винаходу (корисної моделі) умовам патентоздатності, що визначені прямо цим Законом України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». У цьому разі формальну обмежувальну рамку доповнюють норми ст. 7 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», яка визначає умови патентоздатності винаходу та корисної моделі, положення Наказу Міністерства економіки України «Про затвердження Правил складання, подання та проведення експертизи заявки на винахід і заявки на корисну модель» 09.09.2024 р. № 23301 [14] та судова практика, яка окреслює критерії перевірки новизни винаходу (корисної моделі), наприклад, що згадані у Постанові КГС Верховного Суду від 25 лютого 2020 р. у справі № 910/11573/18 [15].

Присічні строки звернення в судовому або позасудовому порядку з вимогою про визнання прав інтелектуальної власності недійсними

Однак, що стосується нормативного присічного строку, в межах якого особа може звернутися в судовому або позасудовому порядку з вимогою про визнання прав інтелектуальної власності недійсними, то тут ситуація калейдоскопічно інша. Якщо суд застосовує спосіб захисту цивільних прав, то він має на вимогу сторони спору враховувати позовну давність¹, а саме її

¹ Щодо правил порядку застосування позовної давності, то у цьому науковому дослідженні вони не беруться до уваги, адже не є предметом розгляду та потребують окремого вивчення.

вид: загальну або спеціальну позовну давність. Так, ст. 257 ЦК України регламентує загальну позовну давність, а ст. 258 ЦК України регламентує спеціальну позовну давність. Такий нормативний підхід є абсолютно логічним, адже наявність правил позовної давності дає змогу стабілізувати майновий обіг шляхом присікання безперервної можливості здійснення низки судових спорів. За відсутності журнального простору лише варто підкреслити, що при детальному аналізі норм ст. 258 ЦК України, яка регламентує спеціальну позовну давність, не вбачається можливість застосування спеціальної позовної давності до такого способу захисту, як визнання прав інтелектуальної власності недійсними. Адже, якщо відсутня спеціальна позовна давність у законі, то має бути застосовано загальне право – загальна позовна давність, якщо інше прямо не вказано у законі, на кшталт норм ст. 258 ЦК України, в яких регламентується перелік вимог, на які позовна давність не поширюється. З цього логічно випливає, що до таких судових спорів варто застосовувати загальну позовну давність, що зафіксована у ст. 257 ЦК України.

Натомість, якщо мова йде про застосування розглядуваного способу захисту в позасудовому порядку захисту прав шляхом звернення до Апеляційної палати НОІВ, то такого присічного строку ЦК України не містить. Зрозуміло, що термін позовної давності стосується лише захисту прав у судовому порядку. На це прямо вказує норма ст. 256 ЦК України, за якою позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися *до суду* (курсив наш. – С. В.) з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. З огляду на імперативне правило ст. 256 ЦК України, застосувати позовну давність до реалізації способів захисту права в позасудовому порядку захисту права не передбачається можливим а ргіоігі.

Відповідний присічний строк передбачено в ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». Відповідно до ч. 2 ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», заява про визнання прав на винахід недійсними може бути подана до Апеляційної палати протягом дев'яти місяців з дати публікації відомостей про державну реєстрацію винаходу. В адміністративному порядку захисту прав інтелектуальної власності присічний строк у 9 місяців є значно меншим за загальну позовну давність в 3 роки, що застосовується в судовому порядку захисту прав за цією категорією спорів. Проводячи порівняння з позовною давністю (яка має місце в судовому порядку захисту), присічний строк у 9 місяців, що застосовується у позасудовому порядку захисту прав, за темпоральною ознакою тяжіє не до формату загальної позовної давності, а до формату спеціальної позовної давності, що вказує на асиметричність у підходах захисту прав інтелектуальної власності в судовому та позасудовому порядку захисту

прав. Щодо цього викликають цікавість і критерії формування присічного строку в 9 місяців.

Присічні строки звернення щодо визнання прав на корисну модель недійсними

Якщо розглядати присічні строки звернення щодо визнання прав на корисну модель недійсними, ситуація знову змінюється. Відповідно до ч. 3 ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», заява про визнання прав на корисну модель недійсними може бути подана до Апеляційної палати протягом *усього строку чинності майнових прав* на корисну модель та *після припинення їх чинності* (курсив наш. – С. В.). На цю особливість зверталася увага й в юридичній літературі [16. с. 59]. Із наведеної норми випливає, що законодавець не встановлює присічного строку в адміністративному порядку захисту, який би обмежив темпоральну можливість визнання прав на корисну модель недійсними. Така ситуація насамперед пов'язана із тим, що правова охорона корисної моделі, що ґрунтується на патенті, окреслена нижчими вимогами законодавця порівняно з вимогами до правової охорони винаходу. На це вказують, як мінімум статті 6, 7, 16 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». Окремо варто звернути увагу на те, що відповідно до ч. 1 ст. 16 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» експертиза заявки складається з попередньої експертизи, формальної експертизи та, за заявкою стосовно патенту на винахід (секретний винахід), – кваліфікаційної експертизи і проводиться НОІВ відповідно до цього Закону та правил, встановлених на його основі центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування й реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності. На відміну від експертизи заявки на винахід, експертиза заявки на корисну модель не включає кваліфікаційну експертизу, що підтверджує наведену вище тезу.

Безумовно, системний аналіз ч. 2 та ч. 3 ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» свідчить про асиметрію в реалізації захисту прав інтелектуальної власності в позасудовому порядку. Адже в ч. 2 ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» наявний присічний строк визнання права інтелектуальної власності недійсним, а у ч. 3 ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» такий присічний строк відсутній.

Ураховуючи необхідність забезпечення стабільності майнового обігу, норми статей 6, 7, 16 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», варто підтримати підхід законодавця, що закріплений у ч. 3 ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» щодо

недоцільності встановлення присічного строку, який би обмежив темпоральну можливість застосування нетрадиційної конструкції «визнання прав на корисну модель недійсними» протягом усього строку чинності майнових прав на корисну модель.

Усе викладене вище свідчить, що відсутня необхідність в уніфікації підходів застосування у позасудовому порядку захисту прав присічних строків, які покликані обмежувати темпоральну можливість реалізації конструкцій «визнання прав на винахід недійсними» та «визнання прав на корисну модель недійсними».

З метою уніфікації застосування в судовому та позасудовому порядку захисту прав присічних строків, які покликані обмежувати темпоральну можливість реалізації конструкції «визнання прав на винахід недійсними», виникає потреба в глибокому осмисленні, а можливо, й переосмисленні змісту ч. 2 ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» у ключі єдиного підходу до розуміння видів цих присічних строків (загальних, спеціальних), що взяті за основу законодавцем у статтях 257, 258 ЦК України.

Висновки

По-перше, з'ясовано нарис відсутності належної кореляції між відсильною нормою ч. 2 ст. 16 ЦК України та нормами ст. 25¹ Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», які мають, по суті, діяти у логічному системному зв'язку.

По-друге, окреслено методологічно-правову аномалію в кореляції низки норм на різних рівнях законодавства: нормам статей 16, 469, 479, 499 ЦК України, ч. 3 ст. 1, ч. 2 ст. 3¹, ч. 8 ст. 27¹, розд. 6, ст. 33, статей 33¹, 33² Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», ст. 1, ч. 2 ст. 2¹, розд. 6, ст. 25, ст. 25¹ Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» повною мірою не корелюють норми гл. 1, р. 1, гл. 4 р. 3, гл. 5 р. 3, ч. 7 р. 5, ч. 4 р. 7 наказу Міністерства економіки України «Про затвердження Регламенту Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності», що має правову природу локального нормативного акта.

По-третє, застосовуючи критерій темпоральної ознаки та порівняльний метод до позовної давності та присічного строку в 9 місяців (у позасудовому порядку захисту права), з'ясовано, що останній слід розглядати як спеціальний присічний строк, на кшталт спеціальної позовної давності. Означене проявляє асиметрію в нормативних підходах до розуміння судового та позасудового порядку захисту прав інтелектуальної власності.

По-четверте, зміна парадигми у ч. 2 ст. 33¹ Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» на користь єдиного нормативного підходу до поділу на види (загальні та спеціальні), що окреслені у статтях 257, 258 ЦК України (у ключі позовної давності), розглядуваних присічних строків, які спрямовані на обмеження темпоральної можливості реалізації конструкції «визнання прав на винахід недійсними», дасть змогу уніфікувати як наукові позиції, так і спростити практику застосування порядків захисту прав інтелектуальної власності.

Список використаних джерел

- [1] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15> (дата звернення: 12.05.2025).
- [2] Жаров В. О. Захист права інтелектуальної власності. Захист авторського права і суміжних прав. Захист права промислової власності : навч. посіб. Київ : ЗАТ «Інститут інтелектуальної власності», 2003. 64 с.
- [3] Нижний А. Деякі питання вдосконалення судових способів захисту прав інтелектуальної власності на винаходи (корисні моделі). *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 5. С. 48–56.
- [4] Гришко І., Уткіна М. Проблеми захисту прав інтелектуальної власності в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 4. С. 26–30. <https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i4.618>.
- [5] Тарасенко Л. Реформа патентного законодавства (2020): основні новації щодо винаходів (корисних моделей). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2021. Вип. 73. С. 67–76. <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2021.73.067>.
- [6] Тверезенко О. НОІВ: історичні передумови, стан та перспективи законодавчого регулювання. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2024. № 4. С. 66–76. <https://doi.org/10.33731/42024.317236>.
- [7] Дорошенко О. Ф., Сорокіна Л. В. Використання адміністративно-правових засобів захисту прав інтелектуальної власності в умовах набуття Україною статусу кандидата на членство в Європейському Союзі. *Створення, охорона, захист і комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності* : матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяч. Міжнар. дню інтелект. власності. (м. Київ, 25 квіт. 2025 р.) : ел. зб. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2025. URL: <http://cpdcipr.kpi.ua/article/view/327803/317624> (дата звернення: 12.06.2025).
- [8] Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : в 4 т. / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. Київ : А.С.К.; Севастополь : Ін-т юрид. дослідж., 2004. Т. 2. 864 с.
- [9] Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15.12.1993 р. № 3688-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text> (дата звернення: 12.06.2025).
- [10] Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 р. № 3687-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#n10> (дата звернення: 12.06.2025).
- [11] Про затвердження Регламенту Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності : наказ М-ва економіки від 23.11.2023 р. № 17768. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0021-24#Text> (дата звернення: 12.06.2025).

- [12] Вавженчук С. Я. Договірне право : підручник : у 2 т. Т. 1. Харків : Право, 2022. 632 с.
- [13] Вавженчук С. Я. Охорона та захист трудових прав працівників : підручник. 3-є вид., перероб. та доп. Харків : Право, 2021. 592 с.
- [14] Про затвердження Правил складання, подання та проведення експертизи заявки на винахід і заявки на корисну модель від 09.09.2024 р. № 23301 : наказ М-ва економіки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1411-24#Text> (дата звернення: 12.06.2025).
- [15] Постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського суду від 25.02.2020 р. у справі № 910/11573/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87995469> (дата звернення: 12.06.2025).
- [16] Панасюк К. Т. Способи захисту патентних прав. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 4, Т. 1. С. 56–62. <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.1-07>.

References

- [1] Civil Code of Ukraine No. 435-IV. (January 16, 2003). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15>.
- [2] Zharov, V.O. (2003). *Protection of intellectual property rights. Protection of copyright and related rights. Protection of industrial property rights*. Kyiv: ZAT "Institute of Intellectual Property".
- [3] Nyzhnyi, A. (2018). Some issues of improving judicial methods for protecting intellectual property rights to inventions (utility models). *Theory and Practice of Intellectual Property*, 5, 48-56.
- [4] Hryshko, I., & Utkina, M. (2020). Problems of intellectual property rights protection in Ukraine. *Prykarpattia Legal Bulletin*, 4, 26-30. <https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i4.618>.
- [5] Tarasenko, L. (2021). Patent Legislation Reform (2020): Main Innovations of Inventions (Utility Models). *Bulletin of Lviv University. Legal Series*, 73, 67-76. <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2021.73.067>.
- [6] Tverezhenko, O. (2024). Objects of intellectual property rights: Historical prerequisites, state, and legislative regulation prospects. *Theory and Practice of Intellectual Property*, 4, 66-76. <https://doi.org/10.33731/42024.317236>.
- [7] Doroshenko, O.F., & Sorokina, L.V. (April 25, 2025). Use of administrative and legal means of intellectual property rights protection during Ukraine's EU candidate status. In *Creation, protection, defense, and commercialization of intellectual property rights: Materials of the VIII All-Ukrain. scient. and pract. conf. with International Participation*. Kyiv: KPI im. Ihorii Sikorskoho. Retrieved from <http://cpdcipr.kpi.ua/article/view/327803/317624>.
- [8] Yarema, A.H., Karaban, V.Ya., Kryvenko, V.V., & Rotan, V.H. (2004). *Scientific and practical commentary on civil legislation of Ukraine*. (Vols. 1-4). Vol. 2. Kyiv: A.S.K.; Sevastopol: Institute of Legal Studies.
- [9] Law of Ukraine No. 3688-XII "On the protection of rights to industrial designs". (December 15, 1993). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text>.
- [10] Law of Ukraine No. 3687-XII "On the protection of rights to inventions and utility models". (December 15, 1993). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#n10>.

- [11] Order of the Ministry of Economy of Ukraine No. 17768 "On approval of the Regulations of the Appeal Chamber of the National Intellectual Property Authority". (November 23, 2023). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0021-24#Text>.
- [12] Vavzhenchuk, S.Ya. (2022). *Contract law*. (Vols. 1-2). Vol. 1. Kharkiv: Pravo.
- [13] Vavzhenchuk, S.Ya. (2021). *Protection and defense of labor rights of workers*. (3rd ed., rev. and enl.). Kharkiv: Pravo.
- [14] Order of the Ministry of Economy of Ukraine No. 23301 "On approval of the Rules for filing, submission, and examination of applications for inventions and utility models". (September 9, 2024). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1411-24#Text>.
- [15] Resolution of the Commercial Cassation Court of the Supreme Court in case No. 910/11573/18. (February 25, 2020). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87995469>.
- [16] Panasyuk, K.T. (2020). Protection of patent rights. *Bulletin of Zaporizhzhia National University. Legal Sciences*, 4(1), 56-62. <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.1-07>.

Сергій Ярославович Вавженчук

доктор юридичних наук, професор
провідний науковий співробітник відділу промислової власності
та комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності
НДІ інтелектуальної власності НАПрН України
професор кафедри приватного права КНЕУ ім. Вадима Гетьмана
03150, вул. Казимира Малевича, 11, Київ, Україна
e-mail: aadvokat@gmail.com
ORCID 0000-0002-6968-6720

Олександр Федорович Дорошенко

кандидат юридичних наук, старший дослідник
директор НДІ інтелектуальної власності НАПрН України
судовий експерт
03150, вул. Казимира Малевича, 11, Київ, Україна
e-mail: aadvokat@gmail.com
ORCID 0000-0002-2542-2328

Serhiy Ya. Vavzhenchuk

Doctor of Law, Professor
Leading Researcher of the Department of Industrial Property
and Commercialization of Intellectual Property Objects
Research Institute of Intellectual Property of the National Academy of Sciences of Ukraine
Professor of the Department of Private Law of the Vadym Hetman Kyiv National University
03150, 11 Kazymyr Malevich Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: aadvokat@gmail.com
ORCID 0000-0002-6968-6720

Oleksandr F. Doroshenko

Ph.D. in Law, Senior Researcher,

Director of the Research Institute of Intellectual Property of the National Academy of Sciences of Ukraine, Forensic Expert

03150, 11 Kazymyr Malevich Str., Kyiv, Ukraine

e-mail: aadvokat@gmail.com

ORCID 0000-0002-2542-2328

Рекомендоване цитування: Вавженчук С. Я., Дорошенко О. Ф. Реалізація нетрадиційної конструкції «недійсність прав інтелектуальної власності» в судовому та позасудовому порядку захисту прав: сучасний стан та перспективи. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 36–53. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.340457>.

Suggested Citation: Vavzhenchuk, S.Ya., & Doroshenko, O.F. (2025). Implementation of the Unconventional Construction "Invalidity of Intellectual Property Rights" in Judicial and Extrajudicial Protection of Rights: Current State and Prospects. *Problems of Legality*, 170, 36-53. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.340457>.

Статтю подано / Submitted: 15.08.2025

Доопрацьовано / Revised: 16.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Опубліковано / Published: 30.09.2025

Проблеми та перспективи нормативного закріплення делегованого законодавства в Україні

Владислав Ігорович Катилів*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,

Харків, Україна

*e-mail: v.i.katyllov@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю належного правового врегулювання інституту делегованого законодавства в Україні. У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз інституту делегованого законодавства у Франції, Німеччині, Італії та Польщі з метою визначення перспектив його адаптації в Україні. Особливу увагу приділено питанням конституційного закріплення механізмів делегування, обов'язкової ратифікації делегованих актів, парламентського та судового контролю, а також правового режиму в умовах надзвичайного стану. Запропоновано рекомендації для вдосконалення конституційного регулювання делегованого законодавства в Україні з урахуванням стандартів ЄС. Методологічну основу цього дослідження становить поєднання кількох методів, таких, як порівняльно-правовий, прогностичний, системно-структурний та історико-правовий. Теоретико-методологічною базою є нормативно-правові акти країн ЄС, в яких існує система делегованого законодавства, праці провідних вчених у галузі конституційного та делегованого права. Делеговане законодавство – це інститут, який дає можливість органам виконавчої влади тимчасово здійснювати нормотворчу діяльність у межах, визначених парламентом. В Україні воно прямо не закріплене в Конституції, але фактично реалізується через надання Кабінету Міністрів права видавати нормативно-правові акти для виконання законів. Інститут делегованого законодавства є одним із ключових механізмів гнучкого правового регулювання у країнах з парламентсько-президентською та парламентською формами правління. Він передбачає надання парламентом права виконавчим органам видавати нормативно-правові акти, що за юридичною силою наближаються або прирівнюються до закону, в межах та на підставі спеціального уповноваження. В Україні ця форма регулювання не має системного інституційного оформлення, що створює проблеми з правовою визначеністю, межами повноважень та механізмами контролю. Кінцевою метою цього дослідження є надання рекомендацій щодо впровадження делегованого законодавства в українське законодавство, а також пропозицій щодо розробки проекту Закону України «Про делеговане законодавство». Розробка проекту закону дасть можливість визначити поняття, форми, межі та порядок делегування; встановити процедуру затвердження парламентом

делегованих актів; регламентувати строки дії повноважень та порядок їх припинення; закріпити механізми парламентського та судового контролю.

Ключові слова: делеговане законодавство; парламентський контроль; конституційне право; надзвичайний стан; порівняльне право.

Problems and Prospects of the Normative Regulation of Delegated Legislation in Ukraine

Vladyslav I. Katylov*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: v.i.katylov@nlu.edu.ua

Abstract

The article provides a comparative legal analysis of the institution of delegated legislation in France, Germany, Italy, and Poland in order to determine the prospects for its adaptation in Ukraine. Special attention is paid to the issues of constitutional regulation of delegation mechanisms, mandatory ratification of delegated acts, parliamentary and judicial control, as well as the legal regime under a state of emergency. Recommendations are proposed to improve the constitutional regulation of delegated legislation in Ukraine, taking into account EU standards. The methodological basis of this study is a synthesis of several methods, such as comparative legal, prognostic, systemic-structural, and historical-legal approaches. The theoretical and methodological foundation consists of normative legal acts of EU countries with systems of delegated legislation and the works of leading scholars in the field of constitutional and delegated law. Delegated legislation is an institution that allows executive authorities to temporarily exercise rule-making activities within the limits defined by parliament. In Ukraine, it is not directly enshrined in the Constitution but is in fact implemented through granting the Cabinet of Ministers the right to issue normative legal acts for the implementation of laws. The institution of delegated legislation is one of the key mechanisms of flexible legal regulation in countries with parliamentary-presidential and parliamentary forms of government. It implies the transfer by parliament of the right to executive bodies to issue normative legal acts that are close or equal in legal force to law, within and on the basis of special authorization. In Ukraine, this form of regulation does not have a systemic institutional framework, which creates problems with legal certainty, limits of authority, and control mechanisms. The ultimate goal of this study is to develop recommendations for the implementation of delegated legislation in Ukrainian law, as well as to provide proposals for drafting the Law of Ukraine "On Delegated Legislation". Drafting such a law would allow for defining the concept, forms, limits, and procedure of delegation; establishing the procedure for parliamentary approval of delegated acts; regulating the terms of powers and the procedure for their termination; and enshrining mechanisms of parliamentary and judicial control.

Keywords: delegated legislation; parliamentary control; constitutional law; state of emergency; comparative law.

Вступ

Делегування у вітчизняному досвіді використовується як практичний інструмент взаємодії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, але не оформлене як повноцінний інститут із чіткими принципами, процедурами й гарантіями контролю та відповідальності. Це прямо підкреслює проблему дослідження – за відсутності законодавчо визначених принципів, умов і порядку делегування сам інститут не може вважатися сформованим. Натомість відсутність чіткого розмежування делегованих повноважень продукує конфлікти й компетенційні спори. Отже, окресленою у цьому дослідженні проблематикою є нормативна невизначеність і викривлена практика (централізаційний ефект) [1, с. 45–54]. Перспективою вирішення цієї проблеми в межах дослідження є системне конституційно-законодавче визначення делегованого права з обов’язковим урахуванням стандартів Ради Європи / ЄС, таких як: субсидіарність, фінансова забезпеченість, контрольні запобіжники [2]. Також слід зазначити, що наявний порядок делегування повноважень в Україні не забезпечує ані визначеності адресатів і обсягу делегування, ані ефективності контролю та відповідальності, що в підсумку перетворює цей механізм на джерело централізації влади та компетенційних спорів. Нормативною архітектурою у сфері делегованого законодавства може виступати декілька моделей, що мають базуватись або на конституційному закріпленні рамкових принципів делегованого законодавства, або на розробці проекту Закону України «Про делеговане законодавство». Конституційне закріплення рамкових принципів делегованого законодавства має базуватися на принципах субсидіарності, тобто заборона делегування «державних прерогатив», таких як оборонна, безпека, держтаємниця, тимчасовість, пропорційність; зворотність / відкликання; фінансова нейтральність для органів місцевого самоврядування [3]. Аргументом тут може виступати дефініція, що нині відсутність таких принципів і процедур є джерелом конфліктів. Інститут делегованого законодавства є одним із ключових механізмів гнучкого правового регулювання у країнах із парламентсько-президентською та парламентською формами правління [1, с. 45–54]. Він передбачає надання парламентом права виконавчим органам видавати нормативно-правові акти, що за юридичною силою наближаються або прирівнюються до закону, в межах та на підставі спеціального уповноваження. В Україні інститут делегованого законодавства не має прямого конституційного закріплення. Його елементи фактично виявляються через повноваження Кабінету Міністрів України видавати постанови та розпорядження для виконання законів (ст. 117 Конституції України) [4]. Однак відсутність чіткої процедури, меж, строків і форм контролю за такими актами створює ризики розширеного

тлумачення делегованих повноважень, що може призвести до порушення принципу розподілу влади.

Огляд літератури

У межах цього дослідження було проаналізовано не лише вітчизняні наукові праці, присвячені проблемам делегованого законодавства, а й значний масив зарубіжної доктрини. Такий підхід дозволив здійснити порівняльний аналіз різних моделей нормативного закріплення делегованих повноважень у європейських країнах, виявити їхні спільні ознаки та відмінності, а також оцінити можливості адаптації окремих елементів цього досвіду до українського правового поля. Особливу увагу було приділено працям німецьких, французьких, італійських та польських дослідників, у яких відображено теоретичні засади й практичне функціонування інституту делегованого законодавства. У науковій літературі питання делегованого законодавства розглядається як складне явище, що перебуває на перетині принципів поділу влади та ефективності державного управління. Значний інтерес воно викликає у німецькій правовій науці, де ст. 80 Основного закону ФРН стала предметом численних досліджень. Німецькі автори підкреслюють, що ця модель поєднує гнучкість регулювання з гарантіями правової визначеності. Зокрема, К. Штерн зазначає, що «делегування в Німеччині є не інструментом передачі законодавчої влади, а технічним засобом деталізації закону за суворого контролю парламенту» [5]. Такий підхід дає змогу зберігати провідну роль парламенту в системі правотворчості, одночасно забезпечуючи оперативність виконавчої влади. Французька правова доктрина акцентує увагу на специфіці ордонансів як форми делегованого законодавства. Ордонанс (від фр. *ordonnance*) – це особлива форма нормативно-правового акта, яка виникла у французькому праві й нині є одним із ключових механізмів делегованого законодавства у Франції. За спостереженням М. Верпе, інститут ордонансів розглядається як винятковий механізм, що застосовується лише за наявності конституційно визначених підстав і передбачає обов'язкову подальшу ратифікацію парламентом [6]. Це дозволяє уникнути звуження компетенцій законодавчої влади, водночас забезпечуючи оперативність ухвалення рішень за умов, коли парламент не може діяти достатньо швидко. В італійській доктрині делеговане законодавство пов'язується насамперед із механізмом *decreti legislativi*, які ухвалюються урядом на підставі парламентського закону-доручення. Як відзначає Дж. Дзанобіні, така форма делегування забезпечує баланс між парламентською ініціативою та виконавчою ефективністю, адже парламент чітко визначає предмет, принципи та часові межі делегування [7]. Польська наукова традиція наголошує на важливості конституційних обмежень делегованого законодавства. Згідно з аналізом

Л. Гарліха, акти делегованого законодавства в Польщі можуть стосуватися лише окремих, чітко визначених сфер і завжди підлягають парламентському контролю [8]. Це дає змогу поєднувати функціональну гнучкість правотворчості з гарантіями дотримання принципу верховенства парламенту. Тож, у європейській доктрині інститут делегованого законодавства трактується не як альтернатива парламентському законотворенню, а як допоміжний механізм, покликаний забезпечити ефективність управління за умови збереження провідної ролі парламенту.

Матеріали та методи

Матеріальною основою дослідження стали нормативно-правові акти України, зокрема Конституція, закони та підзаконні акти, що прямо чи опосередковано стосуються регламентації делегованого законодавства, а також рішення Конституційного Суду України, які формують практику тлумачення відповідних положень [4; 9; 10]. Важливе значення мали міжнародно-правові документи та законодавчі акти зарубіжних країн, насамперед Франції, Німеччини, Італії та Польщі, у правових системах яких інститут делегованого законодавства має тривалу історію та різні моделі закріплення [9]. Допоміжним матеріалом виступили наукові праці українських і зарубіжних дослідників, присвячені проблемам розподілу влади, нормативної делегації та механізмів конституційного контролю, а також аналітичні матеріали міжнародних організацій і правових інститутів, що узагальнюють сучасні тенденції у сфері правотворчості демократичних держав [5; 6; 8; 11; 12].

Методологічною основою дослідження є комплекс сучасних загальнонаукових і спеціально-юридичних підходів. Діалектичний метод дав змогу розглянути інститут делегованого законодавства у розвитку та виявити закономірності його трансформації в умовах змін конституційного ладу [3, с. 121]. Історико-правовий метод був застосований для вивчення генези цього інституту в європейських країнах та особливостей його становлення в Україні. Використання формально-юридичного методу допомогло здійснити аналіз змісту правових норм, визначити їхню структуру та юридичну силу [3, с. 123–125]. Порівняльно-правовий метод слугував інструментом для зіставлення зарубіжного досвіду нормативного закріплення делегованого законодавства та оцінки можливостей його адаптації до українського правового поля. Системно-структурний підхід забезпечив дослідження місця делегованого законодавства в системі джерел права, тоді як методи аналізу та синтезу були використані для узагальнення отриманих результатів і формування висновків щодо наявних проблем та перспектив подальшого розвитку інституту делегованого законодавства в Україні [13, с. 11].

Результати та обговорення

У ході дослідження був проведений аналіз, який, у свою чергу, свідчить, що інститут делегованого законодавства в Україні перебуває лише на етапі становлення та характеризується відсутністю чіткого нормативного закріплення. Конституція України лише частково передбачає можливість делегування окремих повноважень між гілками влади, однак відсутні спеціальні процедури і механізми, які б визначали порядок, межі та форми такого делегування. Так само це породжує низку проблем, серед яких: відсутність правової визначеності, ризик узурпації влади виконавчими органами, а також труднощі у здійсненні конституційного контролю делегованих актів.

Стан інституту делегованого законодавства в Україні

Аналіз українського законодавства засвідчує, що інститут делегованого законодавства перебуває лише на стадії формування. Конституція України не містить системного визначення цього явища, обмежуючись лише загальними положеннями щодо поділу влади та можливості надання виконавчій гілці окремих функцій. Наявна практика, що виражається у праві Кабінету Міністрів встановлювати порядок реалізації окремих законів, має фрагментарний характер і не може розглядатися як цілісна модель делегованого законодавства.

Слід підкреслити, що за сучасних умов цей «правовий вакуум» стає небезпечним: виконавча влада отримує додаткові можливості для розширення своїх функцій без належного парламентського чи судового контролю. Це суперечить принципам конституціоналізму і створює ризики зловживань.

Ключові проблеми та виклики

Аналіз дав змогу визначити низку проблем, що ускладнюють становлення інституту делегованого законодавства в Україні:

1. *Відсутність єдиного визначення.* В українському законодавстві жоден нормативно-правовий акт не містить чіткого тлумачення поняття «делеговане законодавство», що унеможливує його однакове застосування.
2. *Слабкий контроль з боку парламенту.* Верховна Рада фактично передає повноваження Кабінету Міністрів, але не встановлює жорстких рамок їх виконання.
3. *Ризик узурпації влади.* Виконавчі органи часто беруть на себе функції законотворення, що суперечить принципу поділу влади.
4. *Нерівномірність застосування.* У різних сферах (економіка, соціальна політика, адміністративне управління) делегування реалізується по-різному, що породжує правову невизначеність.

В українській правовій системі питання делегованого законодавства досі лишається дискусійним. Окремі компоненти цього інституту простежуються у практиці делегування Кабінету Міністрів права встановлювати порядок реалізації положень законів або деталізувати окремі їх статті. Проте відсутність єдиного визначення породжує нерівномірність застосування та спричиняє правову невизначеність. У науковій літературі неодноразово підкреслювалась проблема того, що виконавча влада, отримавши надмірні повноваження без належного контролю, може фактично покладати на себе функції парламенту. Ця тенденція суперечить принципу поділу влади, закріпленому в Конституції України, і свідчить про необхідність створення більш чіткої законодавчої бази.

Компаративний аналіз зарубіжних моделей

Компаративне дослідження демонструє, що в країнах Західної Європи інститут делегованого законодавства має конституційне або законодавче підґрунтя. Так, у Німеччині чітко визначається як предмет делегування, так і строк дії делегованих актів, що запобігає їхньому перетворенню на альтернативне законодавство [9].

Німеччина. У Федеративній Республіці Німеччина інститут делегованого законодавства має чітке конституційне підґрунтя, що дозволяє розглядати його як усталену складову правової системи. Основний закон ФРН прямо передбачає можливість делегування, однак робить це у спосіб, який унеможливує надмірне розширення компетенції виконавчої влади. Насамперед законодавець визначає предмет делегування, тобто ті сфери суспільних відносин, у межах яких уряд має право видавати підзаконні нормативно-правові акти. Це може свідчити, що виконавча влада не може діяти довільно, а зобов'язана залишатися у суворо окреслених межах, визначених парламентом. Ще однією важливою ознакою німецької моделі є встановлення строків дії делегованих актів. Такий підхід забезпечує тимчасовий характер делегування, адже після завершення визначеного періоду акт втрачає чинність або потребує повторного схвалення парламенту. Це дозволяє уникнути ситуацій, коли делеговані повноваження фактично перетворюються на постійні й підміняють собою парламентську законотворчість. Крім того, у ФРН діє потужна система контролю за реалізацією делегованого законодавства. Парламент здійснює нагляд за межами та змістом делегованих повноважень, тоді як Федеральний конституційний суд має право перевіряти відповідність делегованих актів Основному Закону. Така подвійна система контролю гарантує, що делегування не стане інструментом узурпації влади, а залишатиметься лише допоміжним механізмом для забезпечення оперативності державного управління. У підсумку німецька модель демонструє

ефективне поєднання демократичних принципів і практичних потреб управління. Вона створює умови для швидкого реагування на виклики сучасності, водночас зберігає пріоритет парламенту як єдиного органу, уповноваженого здійснювати законодавчу діяльність.

Італія. В Італії делеговані акти підлягають парламентській ратифікації, що запобігає їхньому перетворенню на альтернативне законодавство. Такий підхід дозволяє гнучко реагувати на суспільні виклики, та зберігати верховенство парламенту. В Італії діє обов'язкова процедура парламентської ратифікації делегованих актів, що забезпечує баланс між гілками влади.

Франція. У Франції застосування делегованого законодавства можливе виключно у визначених випадках за суворо окресленими критеріями, що робить цей механізм, швидше, допоміжним, аніж постійним. Французька модель є більш обмеженою. Делегування можливе лише у виняткових випадках та за суворо визначеними критеріями. Це робить механізм, радше, допоміжним інструментом, ніж постійною практикою.

Польща. Польща, у свою чергу, закріпила делеговане законодавство на рівні Конституції. Конституція Польщі чітко визначає межі делегування та процедури ухвалення делегованих актів. Завдяки цьому інститут працює ефективно, без загрози узурпації влади.

Важливим є те, що в усіх указаних державах функціонують розвинені системи контролю за делегованими повноваженнями – як парламентського, так і судового. Парламент здійснює попередній та поточний контроль за додержанням делегованих меж, тоді як конституційні суди мають право перевіряти відповідність делегованих законодавчих актів. Такий системний контроль суттєво знижує ризики. Що стосується української моделі, запозичення окремих елементів зарубіжних моделей є перспективним і водночас складним завданням, що потребує особливої уваги до національної конституційної системи. Проте необхідно нормативно визначити поняття делегованого законодавства, встановити його види, процедуру ухвалення та обов'язкові механізми контролю. Не менш важливим результатом дослідження є висновок, що нинішня відсутність правових меж створює так званий правовий вакуум. За сучасних умов цей вакуум може бути використаний для посилення ролі виконавчої влади, що особливо небезпечно в умовах воєнного стану та потреби у швидкому ухваленні рішень [9].

Механізми контролю делегованого законодавства

Досвід більшості західноєвропейських держав переконливо свідчить, що ефективне функціонування інституту делегованого законодавства можливе

лише за умови наявності розвиненої та багаторівневої системи контролю. Центральним є місце парламентського нагляду. Саме парламент, як безпосередній носій законодавчої влади, визначає межі та умови делегування, формує коло питань, які можуть бути передані виконавчій владі, а також здійснює постійний моніторинг їхнього виконання [9]. Такий попередній і поточний контроль дає змогу запобігти ситуації, коли делеговані акти виходять за межі наданих повноважень або суперечать базовому закону. У багатьох країнах парламент має право не лише оцінювати доцільність ухвалення делегованих актів, а й скасовувати їх у разі перевищення встановлених меж. Не менш важливим елементом цієї системи є судовий контроль, який у більшості випадків реалізується конституційними судами [10]. Їхня роль полягає у перевірці відповідності делегованих актів Конституції та загальним принципам права. Таким чином, судова влада виступає своєрідним «запобіжником», що гарантує недопущення підміни законодавчої функції виконавчою та забезпечує дотримання фундаментальних засад правопорядку. Судовий контроль доповнює парламентський, створюючи багаторівневу систему захисту від можливих зловживань [10]. Отже, поєднання парламентського та судового контролю утворює подвійний механізм, що дає змогу, з одного боку, забезпечити оперативність і гнучкість виконавчої влади, а з іншого – гарантувати, що такі повноваження не будуть використані всупереч принципу верховенства права. Подібна система контролю довела свою ефективність у країнах Західної Європи і може слугувати орієнтиром для формування української моделі делегованого законодавства [9].

Українська модель: ризики та можливості

Сучасна українська модель делегованого законодавства залишається неповноцінно сформованою, що зумовлює низку суттєвих ризиків для правової системи та політичної стабільності держави. Насамперед варто відзначити відсутність чіткого нормативного закріплення цього інституту. Такий правовий вакуум відкриває шлях до поступового посилення ролі виконавчої влади, яка дістає можливість розширювати свої повноваження за рахунок законодавчої функції. У результаті виникає небезпека зміщення балансу між парламентом і урядом, що може призвести до фактичного підпорядкування законодавчого процесу потребам виконавчої гілки [1]. Додатковою проблемою є ускладнення здійснення конституційного контролю: відсутність чіткого визначення меж делегування робить складним завданням перевірку таких актів на відповідність Конституції та законам України. Водночас ситуація має й позитивний потенціал. Відсутність усталеної моделі дозволяє Україні звернутися до напрацювань західноєвропейських держав та адаптувати їхні механізми до власної правової системи. Ідеться насамперед

про чітке визначення предмета делегування, запровадження процедурного контролю та встановлення строків дії делегованих актів. Такий підхід може значно підвищити ефективність державного управління, дозволивши швидко реагувати на кризові ситуації та нові виклики, і водночас зберегти верховенство парламенту як єдиного законодавчого органу. Крім того, формування чіткої правової основи для делегованого законодавства сприятиме зміцненню принципу верховенства права. Це не лише унормування меж повноважень виконавчої влади, а й створення стабільної системи запобіжників проти можливих зловживань. Отже, українська модель, незважаючи на нинішні недоліки, має значний потенціал для розвитку за умови врахування європейського досвіду та забезпечення конституційного балансу між гілками влади.

Висновки

Реалізоване дослідження свідчить, що інститут делегованого законодавства в Україні поки що не має належного нормативного оформлення, що може створювати низку проблем, пов'язаних із правовою невизначеністю та можливістю зловживання виконавчою владою своїми повноваженнями. Конституція України не містить спеціальних правил щодо меж і процедур делегування, що створює «правовий вакуум» у цій сфері та послаблює принцип верховенства права. Комперативний аналіз показав, що у країнах Західної та Центральної Європи (Франція, Німеччина, Італія, Польща) інститут делегованого законодавства врегульований на рівні конституцій і спеціальних законів, які чітко окреслюють його предмет, часові межі та процедури контролю. Практика зарубіжних країн є яскравим прикладом поєднання гнучкості державного управління з гарантіями правової визначеності та парламентського контролю.

Перспективи розвитку делегованого законодавства в Україні полягають у необхідності:

- нормативно закріпити його поняття та основні параметри в Конституції або спеціальному законі;
- визначити чіткі межі й процедури делегування, зокрема щодо предметів регулювання та строків дії делегованих актів;
- встановити ефективні механізми контролю за правомірністю делегованого законодавства з боку парламенту та Конституційного Суду України;
- адаптувати позитивний досвід зарубіжних країн до національних умов з урахуванням принципів верховенства права й демократичного врядування.

Отже, нормативне закріплення інституту делегованого законодавства може стати важливим кроком у вдосконаленні української конституційної системи, сприяти підвищенню ефективності правотворчого процесу та водночас гарантувати баланс між законодавчою й виконавчою владою.

Перспективи та рекомендації

Аналіз сучасного стану делегованого законодавства в Україні свідчить, що перспективи його розвитку безпосередньо пов'язані з необхідністю чіткого конституційного та законодавчого закріплення цього інституту. Відсутність нормативно визначених процедур створює передумови для правової невизначеності та політичних маніпуляцій. Тому першим кроком на шляху реформування має стати законодавче визначення самого поняття делегованого законодавства, його функцій, видів та меж застосування. Це дозволить усунути неоднозначність у практиці та створить єдину правову основу для його реалізації. Не менш важливим є запровадження чітких процедур ухвалення делегованих актів. Йдеться про встановлення алгоритму їх підготовки, затвердження та обов'язкову перевірку на відповідність законам і Конституції України. Доцільним видається також введення строків дії делегованих актів, адже це убезпечить від ризику їхнього перетворення на постійні альтернативні джерела законодавства [2]. Такий підхід відповідає європейській практиці, де часові рамки відіграють ключову роль у збереженні балансу між ефективністю та демократичними принципами. Важливою складовою майбутньої моделі є створення системи контролю за делегованими повноваженнями. Парламент повинен зберегти за собою роль головного наглядача, здійснюючи як попередній, так і поточний контроль. Це означає, що кожен делегований акт має ухвалюватися лише в межах тих питань, які визначив законодавець, а у випадку перевищення повноважень парламент має право його скасувати. Паралельно необхідно розширити компетенцію Конституційного Суду України, надавши йому чіткі повноваження щодо перевірки конституційності делегованих актів. Така подвійна система контролю стане гарантією недопущення узурпації влади. Ще однією перспективною рекомендацією є використання зарубіжного досвіду. Україна може інтегрувати окремі елементи німецької, італійської, французької та польської моделей, адаптуючи їх до національних умов. Це дозволить не лише уникнути помилок, а й швидше сформувати дієвий правовий інститут, що відповідатиме вимогам сучасної державності. Особливу увагу слід звернути на контекст воєнного стану, у якому нині перебуває Україна. За таких умов делеговане законодавство може стати важливим інструментом для оперативного реагування на загрози. Водночас існує небезпека надмірної концентрації влади у виконавчій гілці. Тому впровадження цього інституту має супроводжу-

ватися створенням дієвих запобіжників, що гарантуватимуть дотримання демократичних принципів навіть у кризових ситуаціях. Отже, перспективи розвитку інституту делегованого законодавства в Україні безпосередньо пов'язані з його конституційним і законодавчим закріпленням [1; 14]. Становлення чіткої правової регламентації дозволить адаптувати європейський досвід до національних умов, зміцнити засади верховенства права та демократичного врядування, а також запобігти можливим зловживанням.

Список використаних джерел

- [1] Пономарьова Г. П., Бондаревич М. П. Історія становлення й розвитку делегованого законодавства: досвід Великої Британії, Франції, США. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 16–20. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2017/6_2017.pdf (дата звернення: 14.08.2025).
- [2] Центр експертизи доброго врядування. Висновок щодо проєкту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні» (#4298). Страсбург, 21 лютого 2024 р. CEGG/LEX(2024)1. URL: <https://rm.coe.int/cegg-lex-2024-1-local-state-administrations-draft-law-4298-as-of-21-fe/1680aea85f> (дата звернення: 14.08.2025).
- [3] Кравченко В. Правові проблеми реалізації принципу поділу влади в Україні. Київ : Наук. думка, 2019. 312 с.
- [4] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 14.08.2025).
- [5] Stern K. Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland. München : C.H. Beck, 2010.
- [6] Verpe M. Droit constitutionnel. Paris : Dalloz, 2015.
- [7] Zanobini G. Corso di diritto amministrativo. Milano : Giuffrè, 2012.
- [8] Garlicki L. Polskie prawo konstytucyjne. Warszawa : Liber, 2016.
- [9] Конституції зарубіжних країн Європи : зб. офіц. текстів / упоряд. В. Шаповал. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 560 с.
- [10] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 219 Регламенту Верховної Ради України (справа про Регламент Верховної Ради України) № 4-рп/2008. *Офіційний вісник України*. 21 квіт. 2008. № 28. С. 150. Ст. 904, код акта 42775/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v004p710-08> (дата звернення: 14.08.2025).
- [11] Bjorge E. General Principles of Law Formed Within the International Legal System. *International and Comparative Law Quarterly*. 2023. Vol. 72, issue 4. P. 84–867. <https://doi.org/10.1017/S0020589323000362>.
- [12] Hartley T. C. Basic Principles of Jurisdiction In Private International Law: the European Union, The United States and England. *International and Comparative Law Quarterly*. 2022. Vol. 71, issue 1. P. 211–226. <https://doi.org/10.1017/S0020589321000427>.
- [13] Халабуденко О. А. Теорія держави і права : метод. рек. до вивчення дисципліни для студ. Спец. «Право». Київ – Тернопіль : КНУБА, «Бескиди», 2021. 56 с.
- [14] Фатхутдінова О. В., Куненко І. С., Максимова Л. О., Хлабистова К. В. Теорія держави і права : підручник. Київ : КНТ, 2022. 328 с.

References

- [1] Ponomarova H.P., & Bondarevych, M.P. (2017). History and Development of Delegated Legislation: Experience of Great Britain, France, the Usa. *Juridical Scientific Electronic Journal*, 6, 16-20. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/6_2017/6_2017.pdf.
- [2] Centre of Expertise for Good Governance. (February 21, 2024). *Opinion on the Draft Law "On Amendments to the Law of Ukraine 'On Local State Administrations' and some other legislative acts of Ukraine on reforming the territorial organization of executive power in Ukraine"* (#4298). Strasbourg: Council of Europe. CEGG/LEX(2024)1. Retrieved from <https://rm.coe.int/cegg-lex-2024-1-local-state-administrations-draft-law-4298-as-of-21-fe/1680aea85f>.
- [3] Kravchenko, V. (2019). *Legal Problems of the Implementation of the Principle of Separation of Powers in Ukraine*. Kyiv: Naukova Dumka.
- [4] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [5] Stern, K. (2010). *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*. München: C.H. Beck.
- [6] Verpe, M. (2015). *Droit constitutionnel*. Paris: Dalloz.
- [7] Zanobini, G. (2012). *Corso di diritto amministrativo*. Milano: Giuffrè
- [8] Garlicki, L. (2016). *Polskie prawo konstytucyjne*. Warszawa: Liber.
- [9] Shapoval, V. (Ed.). (2011). *Constitutions of Foreign European Countries*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [10] Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case concerning the constitutional submission by 50 Members of Parliament of Ukraine regarding the compliance of the provisions of Parts Two, Three, and Four of Article 219 of the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine with the Constitution of Ukraine (the case on the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine).(2008). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v004p710-08>.
- [11] Bjorge, E. (2023). General Principles of Law Formed Within the International Legal System. *International and Comparative Law Quarterly*, 72(4), 845-867. <https://doi.org/10.1017/S0020589323000362>.
- [12] Hartley, T.C. (2022). Basic Principles of Jurisdiction in Private International Law: the European Union, The United States and England. *International and Comparative Law Quarterly*, 71(1), 211-226. <https://doi.org/10.1017/S0020589321000427>.
- [13] Khalabudenko, O.A. (2021). *Theory of State and Law*. Kyiv–Ternopil: KNUBA, "Beskydy".
- [14] Fatkhutdinova, O.V., Kunenko, I.S., Maksymova, L.O., & Khlabytova, K.V. (2022). *Theory of State and Law*. Kyiv: KNT.

Владислав Ігорович Катилов

аспірант кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: v.i.katylov@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0002-8582-2486

Vladyslav I. Katylov

Ph.D. Student of the Department of Theory and History of Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: v.i.katylov@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0002-8582-2486

Рекомендоване цитування: Катилов В. І. Проблеми та перспективи нормативного закріплення делегованого законодавства в Україні. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 54–67. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.338150>.

Suggested Citation: Katylov, V.I. (2025). Problems and Prospects of the Normative Regulation of Delegated Legislation in Ukraine. *Problems of Legality*, 170, 54-67. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.338150>.

Статтю подано / Submitted: 15.08.2025

Доопрацьовано / Revised: 16.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Опубліковано / Published: 30.09.2025

Особливості господарсько-правової відповідальності за недобросовісну рекламу в мережі «Інтернет»

Регіна Володимирівна Ваксман*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: r.v.vaksman@nlu.edu.ua

Анотація

Захист економічної конкуренції є одним із основоположних факторів для досягнення функціонування й розвитку ринку та захисту прав споживачів. Саме тому недобросовісна конкуренція чинить нищівний вплив не тільки на економіку нашої держави, а й на споживачів та суспільство в цілому. Недобросовісна реклама є однією із протиправних дій, які становлять недобросовісну конкуренцію. Саме тому недобросовісна реклама заборонена чинним законодавством, а особи, винні в поширенні такої реклами, мають нести передбачену чинним законодавством відповідальність. Ураховуючи дедалі більше використання мережі «Інтернет» для розміщення реклами, постає питання щодо притягнення до господарсько-правової відповідальності за розміщення недобросовісної реклами таким чином. Звісно, розміщення реклами товарів і послуг у мережі «Інтернет» містить цілу низку переваг для бізнесів. Однак недобросовісна реклама є нищівною для репутації конкурентів та конкуренції на ринку загалом, а отже, через швидкість свого поширення і можливість охопити величезну аудиторію, така реклама матиме дуже негативний вплив на споживачів товарів і послуг. Більше того, притягнення до відповідальності за таку рекламу має низку проблем, які авторка аналізує у цій статті. Зокрема, авторка акцентує увагу на тому, що однією з проблем притягнення до господарсько-правової відповідальності за розміщення недобросовісної реклами в інтернеті є складність встановлення особи рекламодавця, оскільки така реклама може поширюватися анонімно або через третіх осіб. При цьому реагування на поширення такої реклами та встановлення винних осіб має бути якомога швидшим, оскільки реклама в інтернеті поширюється надзвичайно швидко, охоплюючи дуже широкую аудиторію. Така реклама має ще більш негативний вплив на економічну конкуренцію. Реклама в інтернеті також може поширюватися далеко за межі країни, що ускладнює притягнення винних осіб до відповідальності.

Ключові слова: недобросовісна конкуренція; поширення реклами в мережі «Інтернет»; введення в оману; притягнення до господарсько-правової відповідальності.

Particularities of Economic Law Liability for Unfair Online Advertising

Regina V. Vaksman*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: r.v.vaksman@nlu.edu.ua

Abstract

The protection of competition is one of the fundamental factors in ensuring the functioning and development of the market, as well as safeguarding consumer rights. Unfair competition, therefore, has a devastating impact not only on the national economy but also on consumers and society as a whole. One of the unlawful acts constituting unfair competition is unfair advertising. For this reason, unfair advertising is prohibited by current legislation, and individuals responsible for its dissemination must bear the liability provided by law. Given the increasing use of the Internet for advertising purposes, the issue arises regarding the imposition of commercial legal liability for the placement of unfair advertising online. Naturally, online advertising of goods and services offers a range of benefits for businesses. However, unfair advertising is highly detrimental to the reputation of competitors and to fair market competition as a whole. Due to its rapid spread and ability to reach a vast audience, such advertising can significantly harm consumers of goods and services. Moreover, identifying parties accountable for such advertising involves a number of legal challenges, which are analyzed by the author in this article. In particular, the author emphasizes that one of the key challenges in holding parties accountable under economic law for the dissemination of misleading advertising on the Internet is the difficulty of identifying the advertiser, as such advertisements may be distributed anonymously or through third parties. At the same time, responding to the spread of such advertising and identifying those responsible must occur as quickly as possible, since Internet advertising spreads extremely rapidly and reaches a very wide audience. Consequently, such advertising has an even more negative impact on economic competition. Moreover, Internet advertising can extend far beyond national borders, which further complicates the process of bringing the responsible parties to justice.

Keywords: unfair competition; distribution of advertising on the Internet; misleading; liability under economic law.

Вступ

У сучасному світі реклама виступає одним із найефективніших інструментів для розвитку бізнесу, а її роль неухильно зростає в умовах глобалізації та цифрової трансформації економіки.

Онлайн-реклама зазнає радикальних змін завдяки швидкому розвитку інтернету [1]. З розвитком мережі «Інтернет» та суттєвим підвищенням доступ-

ності й спрощення процесу розміщення рекламної інформації у цифровому середовищі виникає ціла низка нових викликів і проблем, які потребують комплексного підходу до регулювання, контролю та притягнення до відповідальності за недобросовісну рекламу.

Захист економічної конкуренції є одним із ключових чинників, що забезпечують ефективне функціонування й стабільний розвиток ринку та економіки держави в цілому, а також гарантують захист прав споживачів. Конкуренція, яка ґрунтується на чесних і прозорих засадах, сприяє інноваціям, підвищенню якості товарів і послуг та формуванню справедливих цінових умов, що так само йде на користь споживачу, який має великий вибір товарів або послуг, справедливу ціну та може купувати товари різних виробників.

Натомість недобросовісна конкуренція, яка порушує ці принципи, завдає значної шкоди не лише економіці держави, підриваючи ринкові механізми, а й безпосередньо впливає на інтереси споживачів та добробут суспільства загалом. Однією з найпоширеніших форм недобросовісної конкуренції є недобросовісна реклама, що вводить в оману споживачів і створює несправедливі переваги для окремих учасників ринку.

Розміщення недобросовісної реклами негативно впливає на забезпечення здорової конкуренції на ринку, стабільний економічний розвиток держави та захист інтересів споживачів. Недобросовісна реклама вводить в оману споживачів, створює несправедливі переваги для окремих суб'єктів господарювання і тим самим порушує рівні умови конкуренції, що є однією з основних передумов ефективного функціонування ринкової економіки. Саме тому законодавством передбачено заборону на розміщення такої реклами та встановлено відповідальність для винних осіб, яка має на меті не лише покарання, а й запобігання подібним порушенням у майбутньому.

Зокрема, стає актуальним питання ефективного запобігання поширенню недобросовісної реклами, а також своєчасного притягнення до відповідальності осіб, які поширюють таку рекламу. Однак, через специфіку мережі «Інтернет», а саме: її глобальний характер, анонімність користувачів, можливість використання різних технічних засобів для приховування своєї ідентичності, а також складність визначення суб'єктів відповідальності, державні органи в цій сфері стикаються з численними труднощами.

Метою статті є дослідження особливостей господарсько-правової відповідальності за недобросовісну рекламу в мережі «Інтернет», а також виокремлення проблем, пов'язаних із притягненням до господарсько-правової відповідальності осіб, винних у розміщенні такої реклами.

Завданнями для досягнення зазначеної вище мети є такі: визначити особливості розміщення недобросовісної реклами в мережі «Інтернет»; розглянути чинні нормативно-правові акти, якими врегульовані питання заборони недобросовісної реклами, а також відповідальності в разі розміщення такої реклами; проаналізувати поняття та особливості господарсько-правової відповідальності; виокремити проблеми, пов'язані з притягненням до господарсько-правової відповідальності осіб, винних у розміщенні такої реклами; визначити недоліки чинного законодавства та розробити рекомендації щодо його покращення.

У цій статті проаналізовано два основні нормативно-правові акти, якими врегульовано питання недобросовісної реклами, а також відповідальності за її розміщення: Закон України «Про рекламу» та Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції». Варто зазначити, що обидва закони були прийняті в 1996 р., коли реклама в інтернеті ще не мала такої популярності. Внесені зміни дещо удосконалювали регулювання цього питання, однак, на нашу думку, нормативно-правове регулювання питань, пов'язаних із відповідальністю за розміщення недобросовісної реклами онлайн, усе ще не є досконалим та потребує доопрацювання.

Огляд літератури

Багато українських та зарубіжних вчених досліджували різноманітні аспекти рекламної діяльності, зокрема, Ю. І. Зоріна, Н.Я. Борсук, О. Г. Курчин, Л. В. Мамчур, М. Чепелюк та ін. Однак на сьогодні відсутнє комплексне дослідження особливостей господарсько-правової відповідальності за поширення недобросовісної реклами в мережі «Інтернет». Зазначене зумовлює необхідність проведення цього дослідження.

Матеріали та методи

З огляду на визначений предмет дослідження авторка обрала комплексний, багаторівневий підхід до застосування наукових методів, що поєднує як загальнонаукові, так і спеціальні прийоми пізнання. Такий підхід дав змогу комплексно та всебічно розглянути досліджувану проблему. Поєднання різних методологічних інструментів забезпечило всебічний і глибокий аналіз предмета, дозволило уникнути однобічності та сформулювати обґрунтовані висновки. Обрана методологія повністю відповідає поставленим на початку завданням, забезпечуючи логічну послідовність, внутрішню узгодженість та наукову обґрунтованість отриманих результатів.

Перша частина дослідження присвячена ґрунтовному аналізу поняття недобросовісної реклами та класифікації її видів. У ході роботи авторка встано-

вила, що різновидів такої реклами існує значно більше, ніж може здатися на перший погляд, і їхня кількість справляє враження навіть на фахівців у цій сфері. Особливою складністю є те, що пересічний громадянин у повсякденному житті не завжди спроможний чітко відмежувати недобросовісну рекламу від добросовісної, оскільки вона може маскуватися під безпечні форми, набувати різноманітних проявів і навіть бути прихованою. Така багатолітність і гнучкість методів недобросовісного рекламування створює серйозні виклики як для споживачів, так і для органів, уповноважених контролювати дотримання законодавства у цій сфері.

Друга частина дослідження зосереджена на аналізі особливостей притягнення до відповідальності за поширення недобросовісної реклами. З метою проведення всебічного та обґрунтованого дослідження авторка насамперед здійснила детальний аналіз чинної нормативно-правової бази, що регулює відносини у цій сфері. Окрему увагу було приділено вивченню практики Антимонопольного комітету України, яка є важливим джерелом для розуміння того, як відповідні положення законодавства реалізуються на практиці. Такий підхід дозволив не лише встановити актуальний стан правового регулювання та виявити його сильні й слабкі сторони, а й сформулювати обґрунтовані рекомендації, спрямовані на вдосконалення законодавчих механізмів протидії недобросовісній рекламі та підвищення ефективності їх застосування.

Використання методу теоретичного аналізу дало можливість опрацювати значний обсяг наукових джерел у сфері господарського права, що стало запорукою глибокого та всебічного розуміння предмета дослідження.

Застосування методу синтезу в поєднанні з критичним аналізом дозволило не лише систематизувати накопичені теоретичні напрацювання, а й виявити між ними логічні зв'язки, провести їх комплексну оцінку, виявити наявні суперечності та перспективні напрями розвитку. Такий підхід уможливив формулювання чітких, обґрунтованих і практично значущих висновків, що можуть слугувати надійною основою як для подальших наукових досліджень, так і для розроблення рекомендацій, спрямованих на вдосконалення правозастосовної практики та нормативно-правового регулювання у сфері господарських відносин.

Формально-юридичний метод було застосовано для детального аналізу чинного нормативно-правового регулювання, а також змісту окремих правових норм, які безпосередньо регламентують питання господарсько-правової відповідальності за розміщення недобросовісної реклами. Використання цього методу дозволило ґрунтовно дослідити правову основу, виявити прогалини, невідповідності та інші недоліки у чинному законодавстві щодо регулю-

вання цієї сфери. За допомогою формально-логічного методу було здійснено системний аналіз виявлених проблем, що сприяло виробленню чітких і аргументованих пропозицій щодо можливих шляхів усунення наявних недоліків і вдосконалення нормативно-правової бази, з метою підвищення ефективності застосування господарсько-правової відповідальності за недобросовісну рекламу.

Отже, завдяки комплексному поєднанню вищезазначених наукових методів дослідження стало можливим не лише всебічно й глибоко вивчити сутність господарсько-правової відповідальності за розміщення недобросовісної реклами, а й детально проаналізувати її проблемні аспекти з урахуванням сучасних викликів у сфері рекламної діяльності. Проведений аналіз дав змогу об'єктивно оцінити вплив такої відповідальності на стан та динаміку конкуренції на ринку, виявити її потенційні сильні та слабкі сторони, а також визначити напрями подальшого розвитку правового регулювання.

Результати та обговорення

Поняття та види недобросовісної реклами

У сучасному світі реклама є одним із найдієвіших способів просування бізнесу. Її значення постійно зростає в умовах глобалізації та цифровізації економіки. Однією з головних причин такої ефективності є широке використання мережі «Інтернет», яка зробила процес розміщення реклами не лише надзвичайно простим і доступним, а й економічно вигідним для суб'єктів господарювання. Крім того, інтернет забезпечує стрімке поширення рекламного контенту, дозволяючи охопити величезну аудиторію в короткі строки, незалежно від географічних меж.

Наприклад, останніми роками дедалі більшої популярності набирає онлайн-поведінковий таргетинг, який полягає у відстеженні онлайн-активності споживачів із метою розробки їх поведінкового профілю задля донесення найбільш ефективного рекламного повідомлення. Ця техніка, однак, чинить негативний вплив на споживачів і порушує їхні права, зокрема, право на конфіденційність [2].

Завдяки цьому реклама в інтернеті стає не лише засобом комунікації зі споживачем, а й стратегічним інструментом впливу на ринкову поведінку, формування попиту та конкурентних переваг. Проте саме ця швидкість і масовість поширення потребують особливої уваги з боку законодавця та контролюючих органів, оскільки за відсутності належного регулювання можуть створюватися передумови для зловживань, зокрема через розміщення недобросовісної реклами.

Додатково варто зазначити, що на сучасному етапі комп'ютеризації суспільства та розвитку соціальних мереж в інтернеті існує тенденція безкоштовного розміщення реклами та рекламних оголошень у соціальних мережах. У цьому разі реклама, розміщена на приватній сторінці користувача, може мати будь-який зміст за бажанням власника цієї сторінки [3]. Це створює додаткові виклики для регулювання рекламної діяльності, адже контроль за якістю, достовірністю та законністю такої інформації значною мірою ускладнюється, а іноді й взагалі відсутній. У результаті, недобросовісна реклама може набувати широкого поширення навіть без участі офіційних рекламодавців чи рекламних агентств, що зумовлює необхідність посиленого контролю за рекламною інформацією в цифровому середовищі.

Ураховуючи ефективність реклами та її вплив на споживача, особливого значення набуває заборона недобросовісної реклами. Стаття 2 ч. 1 п. 11 Закону України «Про рекламу» визначає недобросовісну рекламу як таку, *«що вводить або може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоди особам, державі чи суспільству внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, замовчування, порушення вимог щодо часу, місця і способу розповсюдження»* [4].

Варто зазначити, що, на думку окремих науковців, чинне визначення недобросовісної реклами є досить широким за своїм змістом. Цим визначенням розкривається поняття реклами, яка не відповідає закріпленим законодавством принципам реклами. Воно охоплює ознаки різноманітних порушень встановлених законодавчих вимог до реклами, що створює ризик неоднозначного тлумачення та правової невизначеності. З огляду на таке визначення виникає питання щодо, по-перше, існування критеріїв оцінки інформації в рекламі, що вводить в оману; по-друге, існування критеріїв неточності, недостовірності, двозначності інформації в рекламі. При цьому законодавець лише наводить ознаки недобросовісної реклами, не розкриваючи їхнього змісту, що ускладнює фактичне визнання тієї чи іншої реклами як недобросовісної [5].

Відповідно до вимог ст. 15¹ Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» поширенням інформації, що вводить в оману, є *«повідомлення суб'єктом господарювання, безпосередньо або через іншу особу, одній, кільком особам або невизначеному колу осіб, у тому числі в рекламі, неповних, неточних, неправдивих відомостей, зокрема, внаслідок обраного способу їх викладення, замовчування окремих фактів чи нечіткості формулювань, що вплинули або можуть вплинути на намір цих осіб щодо придбання (замов-*

лення) чи реалізації (продажу, поставки, виконання, надання) товарів, послуг цього суб'єкта господарювання» [6].

Отже, можна стверджувати, що недобросовісна реклама є однією із протиправних дій, що являють собою прояви недобросовісної конкуренції [7].

Зважаючи на негативний вплив такої реклами на споживачів та на суспільство загалом, розміщення такої реклами є забороненим. Особи, які винні у розміщенні такої реклами, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством. При цьому важливим нюансом є те, що реклама вважається недобросовісною після її визнання такою державними органами [4]. Тобто постає питання щодо критеріїв та процедури визнання тієї чи іншої реклами недобросовісною. До того ж громадянське суспільство має бути поінформованим стосовно реклами, яка може бути визнана недобросовісною для того, щоб мати змогу проактивно діяти і інформувати відповідні органи в разі виявлення такої реклами. Необхідність таких дій зумовлена тим, що в певних випадках реклама, розміщена онлайн, може бути навіть не виявлена державними органами. У такому разі та чи інша реклама не буде визнана недобросовісною з юридичної точки зору, а її розміщувач не понесе жодної відповідальності за свої дії.

Науковці виокремлюють декілька видів недобросовісної реклами, наприклад, порівняльну та приховану рекламу. Порівняльна реклама становить порівняння з іншими товарами та послугами. Така реклама може набувати ознак недобросовісної конкуренції, якщо в ній акцентується увага на негативних характеристиках товарів або послуг конкурента з метою порівняння. Прихованою вважається така реклама, яка не має очевидних ознак рекламного повідомлення, однак, містить при цьому відомості про конкретні товари та послуги. У випадках порушення, яке пов'язане з використанням ділової репутації, основними потерпілими є добросовісні виробники, оскільки вони втрачають частину потенційних або наявних клієнтів, яких переманює недобросовісний конкурент. Такий гравець ринку, не докладаючи значних зусиль і витрат, здобуває ринкову перевагу шляхом присвоєння чужих досягнень та експлуатації авторитету добросовісних конкурентів [8].

Юридичні особи та громадяни, права чи інтереси яких були порушені внаслідок неналежного ведення рекламної діяльності, мають право у встановленому порядку звернутися до суду з позовом. Вони можуть вимагати стягнення штрафних санкцій, відшкодування завданих збитків (у тому числі упущеної вигоди), компенсації шкоди, заподіяної майну або здоров'ю, а також моральної шкоди. Вид і розмір позовних вимог визначаються потерпілим самостійно в межах належного йому права на судовий захист.

Варто зауважити, що строк давності для притягнення до відповідальності за подібні порушення становить три роки з моменту їх вчинення, а у випадку триваючого порушення – з дня його припинення. Після спливу цього строку компанія вже не підлягає притягненню до відповідальності [9].

Особливості притягнення до відповідальності за недобросовісну рекламу

Відповідальність у сфері господарських правовідносин є важливим засобом не лише для забезпечення дотримання встановленого господарського порядку в економіці держави, а й для зміцнення правових засад ведення підприємницької діяльності, формування передбачуваного правового середовища та підвищення загальної ефективності суспільного виробництва. Вона виконує як превентивну, так і відновлювальну функцію, сприяючи дисципліні у господарюванні, захисту прав та законних інтересів учасників господарських відносин, а також стабільному розвитку економіки держави в цілому [10].

Відповідальність суб'єктів господарювання за порушення законодавства про рекламу – це самостійний підвид господарсько-правової відповідальності. Її сутність полягає в тому, що суб'єкт господарювання зазнає несприятливих наслідків правового та економічного характеру за вчинене ним правопорушення [11].

Варто зазначити, що на практиці притягнення до відповідальності за недобросовісну рекламу може бути проблематичним. По-перше, поняття недобросовісної реклами є досить широким і не зрозуміло, як саме визначаються точні критерії для визнання тієї чи іншої реклами недобросовісною. По-друге, така недобросовісна реклама може навіть бути не виявленою Антимонопольним комітетом України за відсутності скарг, саме тому важливо мати громадянську позицію і звертатися до Антимонопольного комітету України навіть просто як споживач такої недобросовісної реклами. По-третє, штраф, накладений за розміщення такої реклами, може бути невідчутним для підприємства порівняно з вигодами, які воно отримує від розміщення такої реклами та дискредитації конкурента / конкурентів на ринку.

Ще складнішим є питання притягнення до відповідальності за розміщення недобросовісної реклами в мережі «Інтернет». На сьогодні існує нагальна потреба у вдосконаленні законодавства в цій сфері, зокрема, шляхом внесення змін до нормативно-правових актів. У той час, коли проблема поширення недобросовісної реклами в онлайн-середовищі набуває дедалі більшої актуальності, чинне законодавство України не містить спеціальних положень, які б чітко регламентували особливості відповідальності саме за поширення такої реклами в мережі «Інтернет». Це створює прогалини

в правовому регулюванні та ускладнює процес притягнення винних осіб до відповідальності.

На нашу думку, існує нагальна потреба у вдосконаленні законодавства в цій сфері, зокрема шляхом внесення змін до профільних чинних нормативно-правових актів. Пропонується закріпити на законодавчому рівні, що суб'єктами господарсько-правової відповідальності за розміщення недобросовісної реклами в інтернеті можуть бути не лише рекламодавці, а також виробники відповідного рекламного контенту, розповсюджувачі реклами та інтернет-платформи. Запровадження таких норм дозволить чітко розмежувати відповідальність між учасниками рекламного процесу та забезпечити більш ефективне встановлення осіб, винних у розміщенні недобросовісної реклами в онлайн-просторі.

З огляду на наведене вище виокремимо низку ключових проблемних питань, що виникають у процесі притягнення до відповідальності за розміщення недобросовісної реклами в мережі «Інтернет», які потребують комплексного осмислення та подальшого нормативного врегулювання:

- по-перше, слід звернути увагу на надзвичайно високу швидкість поширення недобросовісної реклами в мережі «Інтернет», а також на її здатність охоплювати необмежене коло осіб незалежно від їхнього місцезнаходження. Така реклама може за дуже короткий проміжок часу стати доступною широкій аудиторії, що значно посилює її вплив на конкурентне середовище, інтереси споживачів та суспільство в цілому. Це, своєю чергою, зумовлює більш серйозні наслідки порівняно з рекламою, розміщеною в традиційних медіа. З огляду на це державні органи при притягненні винних осіб до відповідальності мають зважати на масштаб поширення порушення, його тривалість та потенційну шкоду. Зазначені обставини доцільно брати до уваги, зокрема, при визначенні розміру штрафних санкцій, що дозволить забезпечити відповідність покарання ступеню завданої шкоди;
- по-друге, недобросовісна реклама, розміщена в мережі «Інтернет», часто не обмежується територією однієї держави, а може швидко поширюватися за її межі, набуваючи транснаціонального або міжнародного характеру. Це створює додаткові труднощі для ефективного притягнення винних осіб до господарсько-правової відповідальності, зокрема у випадках, коли суб'єкти рекламної діяльності зареєстровані в інших юрисдикціях або використовують іноземні платформи для розміщення контенту. Такі обставини вимагають врахування міжнародно-правових аспектів у процесі правозастосування, а також потре-

бують налагодження механізмів транскордонного співробітництва між компетентними органами, гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та приєднання до відповідних міжнародних договорів у сфері захисту від недобросовісної реклами;

- по-третє, притягнення до господарсько-правової відповідальності можливе лише за умови встановлення конкретної винної особи. У випадку поширення недобросовісної реклами в мережі «Інтернет» це завдання часто є вкрай ускладненим, а в окремих випадках навіть практично неможливим. Зокрема, рекламодавець може навмисно приховувати свою особу, використовуючи третіх осіб, фіктивні юридичні особи, що унеможлиблює його ідентифікацію звичайними правовими засобами. Анонімність цифрового середовища створює суттєві виклики для виявлення суб'єкта порушення, що, у свою чергу, перешкоджає ефективному застосуванню заходів відповідальності.

Висновки

У статті проаналізовано проблемні питання притягнення до господарсько-правової відповідальності осіб, винних у розміщенні недобросовісної реклами в мережі «Інтернет».

Наголошено, що проблемами, на які варто звернути особливу увагу, є: складність встановлення особи рекламодавця, оскільки така реклама може бути розміщена анонімно або через третіх осіб, швидкість поширення реклами, охоплення величезної аудиторії у найкоротші строки, а також потенційно міжнародний характер такої реклами та її поширення далеко за межі нашої держави.

Встановлено, що чинне законодавство не містить окремих положень стосовно відповідальності за поширення такої реклами, однак, це є необхідним.

Запропоновано закріпити на законодавчому рівні положення про те, що суб'єктами господарсько-правової відповідальності за розміщення недобросовісної реклами можуть бути не тільки рекламодавці, а й виробники, розповсюджувачі такої реклами та інтернет-платформи, на яких така реклама розміщена. Зазначені зміни мають підвищити ефективність встановлення винних осіб, притягнення їх до господарсько-правової відповідальності, а також забезпечити підтримку рівня економічної конкуренції на ринку.

Список використаних джерел

- [1] Nill A., Aalberts R. J. Legal and Ethical Challenges of Online Behavioral Targeting in Advertising. *Journal of Current Issues & Research in Advertising*. 2014. Vol. 35, issue 2. P. 126–146. <https://doi.org/10.1080/10641734.2014.899529>.

- [2] Huang M., Liu T. Subjective or objective: How the style of text in computational advertising influences consumer behaviors? *Fundamental Research*. 2022. Vol. 2, issue 1. P. 144–153. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667325821002168> (last accessed: 19.08.2025).
- [3] Ваксман Р. В. Окремі проблеми правового регулювання рекламної діяльності у мережі Інтернет. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 2(13). С. 334–335. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8527/1/Vaksman.pdf> (дата звернення: 01.07.2025).
- [4] Про рекламу : Закон України від 03.07.1996 р. № 270/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#Text> (дата звернення: 01.07.2025).
- [5] Громенко Ю. О. Недоліки в Законі України «Про рекламу» – передумови право-реалізаційних та правозастосувальних помилок. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 3. С. 53–57. <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-68-3-53-57>.
- [6] Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України від 07.06.1996 р. № 236/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 36. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-вр#Text> (дата звернення: 01.07.2025).
- [7] Дибченко Я. П. Проблеми співвідношення понять «недобросовісна конкуренція» та «недобросовісна реклама». *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXI : матеріали регіональної наук.-практ. інтернет-конф. (м. Вінниця, 5 груд. 2016 р.)*. Вінниця : ДонНУ ім. Василя Стуса, 2017. С. 58–59.
- [8] Борсук Н. Я. Захист інтелектуальної власності від недобросовісної конкуренції органами Антимонопольного комітету України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. № 68. С. 86–90. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.14>.
- [9] Винниченко Е. Як не отримати штраф за недобросовісну рекламу. *Юридична газета online*. 2022. № 3. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/yak-ne-otrimati-shtraf-za-nedobrosovishnu-reklamu.html> (дата звернення: 08.07.2025).
- [10] Віхрова І. Оціночні санкції як заходи господарсько-правової відповідальності. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4(79). С. 96–104. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-96-104.pdf (дата звернення: 08.07.2025).
- [11] Громенко Ю. О. Господарсько-правова відповідальність за порушення законодавства про рекламу. *Наука і правоохорона*. 2013. № 1(19). С. 240–246. URL: https://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2013_1/43.pdf (дата звернення: 07.07.2025).

References

- [1] Nill, A., & Aalberts, R.J. (2014). Legal and Ethical Challenges of Online Behavioral Targeting in Advertising. *Journal of Current Issues & Research in Advertising*, 35(2), 26-146. <https://doi.org/10.1080/10641734.2014.899529>.
- [2] Huang, M., & Liu, T. (2022). Subjective or objective: How the style of text in computational advertising influences consumer behaviors? *Fundamental Research*, 2(1), 144-153. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667325821002168>.
- [3] Vaksman, R.V. (2013). Certain Issues of Legal Regulation of Advertising Activities on the Internet. *Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law university*, 2(13), 334-335. Retrieved from <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8527/1/Vaksman.pdf>.

- [4] Law of Ukraine No. 270/96-VR "On Advertising". (June 3, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#Text>.
- [5] Hromenko, Yu.O. (2019). Disadvantages in the law of Ukraine "On advertising" – the prerequisites of law enforcement mistakes. *Legal Journal of Donbas*, 3, 53-57. <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-68-3-53-57>.
- [6] Law of Ukraine No. 236/96-BP "On Protection Against Unfair Competition". (June 7, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-вр#Text>.
- [7] Dybchenko, Ya.P. (2017). Problems of the correlation between the concepts of "unfair competition" and "unfair advertising". In Modern problems of legislation, its application practice and legal science: materials of the regional scient.-pract. internet conf. (Vol. XXI, pp. 58-59). Vinnytsia: Vasyl Stus DonNU.
- [8] Borsuk, N.Ya. (2021). Protection of intellectual property from unfair competition by the bodies of the Antimonopoly Committee of Ukraine. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 68, 86-90. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.14>.
- [9] Vynnychenko, E. (2022). How to Avoid a Fine for Unfair Advertising. *Yurydychna Gazeta Online*, 3. Retrieved from <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/yak-ne-otrimati-shtraf-za-nedobrosovisnu-reklamu.html>.
- [10] Vikhrova, I. (2014). Evaluative Sanctions as Measures of Commercial Law Liability. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 4(79), 96-104. Retrieved from https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-96-104.pdf.
- [11] Hromenko, Yu.O. (2013). Economic and Legal Liability for Breaches of Advertising Law. *Science and Law Enforcement*, 1(19), 240-246. Retrieved from https://naukaip-ravoohorona.com/journal/ukr/2013_1/43.pdf.

Регіна Володимирівна Ваксман

кандидатка юридичних наук, доцентка

асистентка кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: r.v.vaksman@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0003-4747-2518

Regina V. Vaksman

Ph.D. in Law, Associate Professor

Assistant of the Department of Business Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: r.v.vaksman@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0003-4747-2518

Рекомендоване цитування: Ваксман Р. В. Особливості господарсько-правової відповідальності за недобросовісну рекламу в мережі «Інтернет». *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 68–81. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.336016>.

Suggested Citation: Vaksman, R.V. (2025). Particularities of Economic Law Liability for Unfair Online Advertising. *Problems of Legality*, 170, 68-81. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.336016>.

Статтю подано / Submitted: 15.07.2025

Доопрацьовано / Revised: 21.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Опубліковано / Published: 30.09.2025

Стандарти доказування у процесуальному праві України: галузева умовність та новітні ознаки

Сергій Володимирович Васильєв*

Харківська міська рада,

Харків, Україна

*e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com

Анотація

Необхідність звернення до проблематики стандартів доказування зумовлена відсутністю в національній процесуальній доктрині уніфікованих підходів до їхнього визначення, структуризації та практичного застосування. Невирішеним залишається питання щодо місця цього інституту в системі судочинства та його значення для забезпечення балансу між принципами змагальності, обґрунтованості й справедливості судових рішень. Метою дослідження є визначення й характеристика основних та додаткових стандартів доказування у процесуальному праві на основі зарубіжного досвіду й національної судової практики. Для досягнення цієї мети використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів, добір яких здійснено з урахуванням завдань та предмета дослідження. З урахуванням праць вітчизняних і зарубіжних вчених, аналізу законодавства та сформованої судової практики вивчено систему й зміст стандартів доказування в цивільному, адміністративному та кримінальному процесах. Надано оцінку особливості функціонування стандартів доказування у практиці Європейського суду з прав людини, яка є орієнтиром для процесуального права в частині випадків поширення окремих стандартів доказування в різних правових сферах. Запропоновано використання таких основних видів стандартів доказування в національному процесуальному праві, як «баланс імовірностей» (*balance of probabilities*) або «перевага доказів» (*preponderance of the evidence*), «поза розумним сумнівом» (*beyond a reasonable doubt*), «наявність чітких та переконливих доказів» (*clear and convincing evidence*), правила та випадки використання яких мають бути корисні при здійсненні судочинства. Встановлено, що особливості застосування тих чи інших стандартів доказування зумовлено і характерними ознаками відповідних видів судочинства. Встановлено, що кожен зі стандартів доказування має свій зміст, який, з одного боку, передбачає наявність сукупності належних, допустимих і достовірних доказів, а з іншого – визначає рівень імовірності встановлення обставин, що стосуються спірних правовідносин; саме цей рівень знання є необхідною передумовою для ухвалення обґрунтованого процесуального рішення.

Ключові слова: процесуальне право; судочинство; стандарт доказування; баланс імовірностей; поза розумним сумнівом; стандарт більшої переконливості; favor defensionis; in dubio pro actione; in dubio pro reo.

Standards of Proof in Ukrainian Procedural Law: Sectoral Conditionality and New Features

Sergii V. Vasyliiev*

Kharkiv City Council,

Kharkiv, Ukraine

*e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com

Abstract

The need to address the issue of standards of proof is due to the lack of unified approaches to their definition, structuring, and practical application in national procedural doctrine. The question of the place of this institution in the judicial system and its significance for ensuring a balance between the principles of adversarial proceedings, reasonableness, and fairness of court decisions remains unresolved. The purpose of the study is to identify and characterize the basic and additional standards of evidence in procedural law based on foreign experience and national judicial practice. To achieve this goal, a set of general scientific and special methods was used, selected taking into account the objectives and subject of the study. Taking into account the works of domestic and foreign scholars, analysis of legislation and established judicial practice, the system and content of standards of evidence in civil, administrative, and criminal proceedings were studied. An assessment is given of the peculiarities of the functioning of standards of proof in the practice of the European Court of Human Rights, which is a benchmark for procedural law in terms of the application of certain standards of proof in various legal spheres. The use of the following basic types of standards of proof in national procedural law is proposed: "balance of probabilities" or "preponderance of the evidence", "beyond a reasonable doubt" and "clear and convincing evidence" the rules and cases of use of which should be useful in the conduct of judicial proceedings. It has been established that the characteristic features of the relevant types of judicial proceedings determine the peculiarities of the application of certain standards of proof. It has been established that each of the standards of proof has its own content, which, on the one hand, presupposes the existence of a set of relevant, admissible, and reliable evidence, and on the other hand, determines the level of probability of establishing the circumstances relating to the disputed legal relations; it is this level of knowledge that is a necessary prerequisite for making a well-founded procedural decision.

Keywords: procedural law; proceedings; standards of proof; balance of probabilities; preponderance of the evidence; beyond a reasonable doubt; clear and convincing evidence; favor defensionis; in dubio pro actione; in dubio pro reo.

Вступ

Правила доказування є органічним складником правової системи, тому їх зміст може варіюватися залежно від конкретної юрисдикції. Попри такі відмінності, спільною метою доказових норм є забезпечення об'єктивного й точного встановлення фактичних обставин справи. Ці правила визначають, які докази можуть бути подані та в який спосіб вони мають оцінюватися особою, уповноваженою вирішувати спір. Незважаючи на певні оновлення в національному процесуальному законодавстві та запровадження дієвих судових механізмів, питання щодо врегулювання стандартів доказування й досі залишається відкритим. Зазначена проблема особливо актуальна з огляду на те, що відповідні підходи сформувалися переважно в межах англосаксонської правової традиції та поки що не знайшли належного нормативного закріплення у вітчизняному процесуальному полі.

За загальним правилом, стандарт доказування встановлює рівень переконаності, до якого сторона повинна довести свою позицію. Він визначає мінімальний обсяг і силу доказів, необхідних для визнання певної версії подій, доведеною у межах процесуального рішення. У більшості правових систем відсутнє чітке нормативне закріплення стандарту доказування, що залишає його тлумачення на розсуд судової практики.

На сучасному етапі розвитку процесуальної науки в Україні відсутній уніфікований підхід до визначення поняття стандартів доказування, їх змістового наповнення, класифікації, цілей упровадження та системного місця у структурі національного судочинства. Крім того, залишається невизначеною сфера застосування окремих стандартів доказування, що свідчить про необхідність подальшого теоретичного осмислення та наукового узагальнення цього інституту.

Метою статті є визначення й характеристика основних та додаткових стандартів доказування у процесуальному праві на основі зарубіжного досвіду й національної судової практики.

Для досягнення визначеної мети сформульовано такі дослідницькі завдання: розкрити зміст поняття стандартів доказування та визначити їх роль у системі процесуального доказування; дослідити особливості їх використання у зарубіжній юридичній практиці; проаналізувати теоретичні засади та особливості застосування стандартів доказування в національному процесуальному праві; з'ясувати специфіку впровадження додаткових стандартів доказування в судовому провадженні; сформулювати науково обґрунтовані висновки щодо рівня ефективності застосування відповідних стандартів у межах вітчизняного судочинства.

Огляд літератури

Дослідженню сутності стандартів доказування і механізму їх застосування в національному судочинстві присвячена значна увага науковців. Як правило, дослідження обмежуються виключно галузевим спрямуванням. Так, у сфері кримінального судочинства зазначені проблеми аналізуються у працях В. В. Вапнярчука, О. М. Дроздова, Я. П. Зейкан, М. Р. Мазур, М. Г. Моторигіної, В. Т. Нора, В. М. Тertiшника; у сфері цивільного та господарського судочинства – М. В. Жушмана, С. О. Короєда, Д. Д. Луспеника, Л. М. Ніколенко, Ю. І. Полюка, Т. В. Рудої, Т. В. Степанової, С. Я. Фурси; у сфері адміністративного судочинства – О. М. Дубенко, Я. С. Калмикової, Н. Б. Писаренко, А. В. Стоян та інших вітчизняних вчених. Серед зарубіжних науковців слід відзначити розробки L. Bubalo, T. F. Gordon, A. Muniesa, D. Walton, J. Q. Whitman, J. B. Weinstein. Водночас, незважаючи на численні наукові публікації, присвячені темі стандартів доказування і окремим їх видам, «концепція стандартів доказування» не стала предметом дослідження на рівні загальноправового явища та національного процесуального права, що не дозволило сформувати на сьогодні однозначний підхід до його визначення.

Матеріали та методи

У дослідженні використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів, добір яких здійснено з урахуванням його мети, завдань, об'єкта та предмета. Застосування діалектичного методу дозволило поглибити понятійний апарат дослідження, розкрити зміст і характерні ознаки стандарту доказування. Формально-юридичний та логіко-семантичний методи слугували для уточнення й систематизації термінологічного апарату. Аналітичний метод застосовувався для опрацювання наукових джерел, узагальнення доктринальних підходів, аналізу судової практики та формулювання висновків і рекомендацій. Завдяки порівняльно-правовому методу було виявлено подібності та відмінності в підходах до стандартів доказування в країнах континентальної та англосаксонської правових систем. Застосування системно-структурного методу дало змогу визначити місце стандартів доказування в загальній структурі процесуального доказування.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові напрацювання вітчизняних та іноземних правознавців у галузі теорії держави і права, а також у сфері кримінального, цивільного, господарського та адміністративного процесів. Емпіричний складник дослідження формують правові позиції, відображені в рішеннях Верховного Суду та Європейського суду з прав людини.

Результати та обговорення

Загальна характеристика стандартів доказування у сфері процесуального права

Однією з ключових проблем у теорії доказування є визначення чітких критеріїв відмежування достовірного знання від імовірнісного. Достовірне знання формується на основі достатнього обсягу доказів, які повноцінно відображають усі суттєві характеристики та взаємозв'язки досліджуваних обставин. За таких умов досягається обґрунтований висновок, що відповідає вимогам достовірності. У науково-практичному контексті такий рівень обґрунтованості прийнято називати «станом доведеності», який свідчить про достатність доказової бази для прийняття об'єктивного висновку. Зазвичай ця категорія асоціюється зі стандартами доказування, що зумовлює потребу в спільному підході учасників судового процесу до визначення меж достатності доказів для ухвалення рішення у справі.

У науковій літературі стандарт доказування визначається як мінімальний, пороговий ступінь суб'єктивної впевненості, переконаності судді (присяжних) в істинності спірного факту, коли суд доходить або повинен доходити висновку про достатність доказів і визнання тягара доведення виконаним; при досягненні цього порогового рівня тягар спростування переноситься на опонента, і якщо той своїми контрдоказами не знизить упевненість суду нижче рівня стандарту доказування, суд виходитиме з визнання факту встановленим [1, с. 228].

Як справедливо зазначає німецький вчений К. Енгель, стандарт доказування функціонально полягає не в тому, щоб присяжний буквально йому слідував (математично оцінюючи різні ймовірності й т. ін.), а в тому, що високі вимоги до доказів («поза розумним сумнівом») встановлюють так званий соматичний маркер, тобто своєрідний емоційний сигнал, що ініціює більш відповідальний і обережний підхід до оцінки правдоподібності обвинувального варіанта історії [2, с. 464].

Суддя Верховного Суду Д. Д. Луспеник зазначає, що стандарт доказування дозволяє оцінити, наскільки вдало сторони виконали вимоги щодо тягара доказування і наскільки вони змогли переконати суддю у своїй позиції, що робить оцінку доказів більш алгоритмізованою та обґрунтованою [3].

Можна сказати, що стандарт доказування визначає той поріг упевненості суду щодо наявності чи відсутності певної обставини, за якого він визнає, що сторона, на яку покладено обов'язок доведення, належно його виконала. У такому разі обов'язок надання «спростувальних доказів» переходить до іншої сторони, а сама обставина (факт) вважається встановленою.

З огляду на викладене можна виокремити основні особливості застосування стандартів доказування у процесі здійснення судочинства: а) застосування стандартів доказування є виключною прерогативою суду; б) суд може впливати на те, наскільки сторона здатна реалізувати відповідний стандарт доказування; в) сторони зобов'язані дотримуватись основного (титульного) стандарту доказування, покладеного на них; г) з огляду на різноманіття категорій справ доцільним є використання розширеного спектру стандартів доказування.

Основні (базові) стандарти доказування у судочинстві

На сьогодні у правовій доктрині виокремлюють три основні стандарти доказування (*standards of proof*): 1) «баланс імовірностей» (*balance of probabilities*) або «перевага доказів» (*preponderance of the evidence*); 2) «поза розумним сумнівом» (*beyond a reasonable doubt*); 3) «наявність чітких та переконливих доказів» (*clear and convincing evidence*).

У цивільному судочинстві зазвичай застосовується стандарт «балансу ймовірностей» (*balance of probabilities*) або «переваги доказів» (*preponderance of the evidence*), відповідно до якого факт вважається встановленим, якщо подані стороною докази створюють більшу вірогідність його існування, ніж неіснування.

У рішенні Палати лордів Сполученого Королівства слушно зазначається, що правова концепція доказування справи на основі «баланс імовірностей» (*a balance of probabilities*) повинна застосовуватися зі здоровим глуздом. Вона вимагає від судді першої інстанції, щоб перед визнанням певної події такою, що відбулася, він переконався на основі наданих доказів, що її настання є більш імовірним, ніж протилежне. Водночас, якщо суддя, спираючись на низку переконливих підстав, доходить висновку, що настання події є вкрай малоімовірним, його висновок про її «більшу ймовірність» суперечить вимогам логіки та здоровому глузду. Це особливо актуально, коли суддя може просто сказати, що докази залишають у нього сумніви щодо того, чи відбулася подія, чи ні, і що сторона, на якій лежить тягар доказування того, що подія відбулася, таким чином не виконала цей тягар [4].

У кримінальному процесі зазвичай застосовується стандарт доказування «поза розумним сумнівом» (*beyond a reasonable doubt*), який допускає наявність незначних сумнівів, однак виключає будь-яку суттєву невпевненість у доведеності обставин, що обґрунтовують винуватість обвинуваченого. Тому застосування цього стандарту доказування у континентальній правовій системі виконує стримувальну функцію щодо сприйняття внутрішнього переконання як виключно суб'єктивного критерію. Цей стандарт, хоча й не

притаманний класичній моделі континентального процесу, сприяє більш об'єктивному підходу до оцінки доказів. Він допомагає орієнтувати учасників процесу не на принцип «переваги доказів» (*preponderance of the evidence*), характерний для англо-американської системи, а на вимогу обґрунтованої та переконливої доведеності винуватості особи. Завдяки цьому забезпечується точніше визначення ступеня внутрішнього переконання, достатнього для ухвалення справедливого рішення у кримінальній справі.

Деякі наукові джерела [5] пропонують таку схему складників стандарту доказування «поза розумним сумнівом» (табл. 1):

Таблиця 1

Моральна впевненість (<i>Moral Certainty</i>)	Складники стандарту доказування	Поза всяким можливим чи уявним сумнівом (<i>Beyond All Possibly or Imaginary Doubt</i>)
NOT GUILTY	Сильна підозра (<i>Strong suspicion</i>)	НЕВИННИЙ
	Ймовірно (<i>Probably</i>)	
	Можливо (мабуть) (<i>Likely</i>)	
	Підозра (недовіра) (<i>Suspicion</i>)	
	Могло бути (<i>Possibly, Could be</i>)	
	Можливо (<i>Maybe</i>)	
	Вважається невинним (<i>Presumed innocent</i>)	

Стандарт «наявність чітких та переконливих доказів» (*clear and convincing evidence*) вимагає, щоб докази були більш переконливими, ніж стандарт «балансу ймовірностей», але не такими суворими, як стандарт «поза розумним сумнівом».

Указаний стандарт має вищий рівень доказування, ніж перевага доказів, але нижчий, ніж доведення поза розумним сумнівом. Якщо перевага доказів

вимагає від позивача лише «перехилити шальки терезів» на користь доведення провини, то стандарт чітких і переконливих доказів вимагає доведення того, що провини є «значно» й «істотно» більш імовірною, ніж її відсутність. Іншими словами, щоб відповідати цьому конкретному стандарту, докази повинні встановлювати ймовірність того, що позов є правдивим, значно більшу за 50 %. Для порівняння, перевага доказів вимагає лише 51 % або більшої ймовірності, а без розумних сумнівів – близько 100 %. Застосування стандарту чітких і переконливих доказів зазвичай спостерігається в цивільних справах, зокрема: опіка над дітьми, завірення заповітів, право на смерть (тобто відключення людини від апарату штучного підтримання життя), шахрайські позови [6].

Аналіз наукової юридичної літератури у сфері процесуального права розширює перелік складових стандарту доказування, серед яких ще можна виокремити «обґрунтовану підозру» (*reasonable suspicion*), «достатню підставу» або «ймовірну причину» (*sufficient reason or probable cause*), «переконання за більшої вірогідності» (*conviction with greater probability*), «вагоме (тверде) переконання» (*strong conviction*), «розумний ступінь достовірності» (*reasonable degree of credibility*) [7, с. 185].

Однак зазначений перелік стандартів доказування не є універсальним та ідеальним, має більш умовний характер і може корегуватися залежно від видів судочинства та його національних особливостей.

Наприклад, аналізуючи чинне кримінальне процесуальне законодавство, українські дослідники пропонують виокремити низку об'єктивних стандартів доказування у кримінальному судочинстві, подібних до тих, що застосовуються в країнах англосаксонської правової системи. Зокрема, йдеться про стандарт «на перший погляд» (*prima facie*), або «за зовнішніми ознаками явищ», який передбачає наявність у сторони достатнього обсягу доказів для початку судового розгляду чи ухвалення судового рішення. Такий рівень доказової інформації вважається достатнім для обґрунтування певного факту чи сукупності фактів, що підтримують позицію сторони, до того моменту, поки достовірність цих фактів не буде спростована іншими доказами [8, с. 546]; 2) стандарт «вагомого переконання» (*strong conviction*), або ж «обґрунтованого припущення», полягає у тому, що для ухвалення відповідного процесуального рішення суб'єкт доказування повинен мати достатню сукупність доказів, яка формує внутрішню переконаність у його правомірності. Така переконаність має ґрунтуватися на об'єктивних обставинах справи, бути результатом раціонального оцінювання доказів та зумовлюватися конкретною процесуальною метою й правовим обґрунтуванням;

3) стандарт «поза розумними сумнівами» (*beyond a reasonable doubt*) не передбачає повної відсутності сумнівів у процесі доказування; розумним вважається сумнів, який ґрунтується на конкретних обставинах справи та здоровому глузді, виникає внаслідок справедливого і всебічного розгляду всіх належних і допустимих доказів або їх відсутності; такий сумнів є достатньо вагомим, щоб утримати особу від ухвалення рішення у справах, що мають найважливіше значення; 4) стандарт «розумного сумніву» або «розумної ймовірності» за своєю суттю протиставляється стандарту «поза розумним сумнівом», який застосовується стороною обвинувачення та оцінюється судом. Застосування зазначеного стандарту стороною захисту полягає, зокрема, у поданні доказової інформації, яка здатна викликати обґрунтований сумнів щодо достовірності версії, викладеної обвинуваченням, отже, поставити під питання її перевагу над позицією захисту [9, с. 109; 10, с. 110–118].

На думку В. Нора та М. Мазур, стандарти доказування у кримінальному судочинстві покликані служити «ключем» для досягнення правильного встановлення обставин кримінального провадження (формування знань про них), а також – успішного здійснення кримінального провадження загалом. До таких стандартів доказування автори відносять «обґрунтовану підозру» (*reasonable suspicion*), «ймовірну причину» (*probable cause*), «перевагу доказів» (*preponderance of evidence*), «чіткі та переконливі докази» (*clear and convincing evidence*), «поза розумним сумнівом» (*beyond a reasonable doubt*), наявність мінімальних доказів (*scintilla of evidence*) [11, с. 9–36].

Щодо розуміння стандартів доказування, що застосовуються у цивільному судочинстві, варто звернути увагу на таке: 1) стандарт «переваги доказів» розглядається як найнижчий рівень доказового навантаження, що покладається на позивача для виконання обов'язку переконання суду. Він визначає обсяг доказової інформації, яку позивач або відповідач повинні надати для формування в суду впевненості у достовірності певного факту; у межах цього стандарту рішення має прийматися на користь позивача, якщо він доведе, що існування певної обставини є більш імовірним, ніж її відсутність; 2) стандарт «чітких та переконливих доказів» розглядається як підвищений рівень доказування, що передбачає необхідність переконливого підтвердження правдивості заявленого факту. У межах цього стандарту позивач зобов'язаний довести, що існує високий ступінь ймовірності відповідності факту дійсності. Докази мають формувати в суду стійке та обґрунтоване переконання, що відповідна подія або обставина справді мала місце [12].

Слід звернути увагу, що на національному рівні стандарт доказування, який ґрунтується на ймовірності доказів, використовується у господарському

процесі. Водночас у цивільному судочинстві це питання залишається неврегульованим через відсутність чіткого нормативного закріплення відповідного стандарту.

У сфері адміністративного судочинства сформовано такі випадки застосування стандартів доказування: 1) «баланс вірогідностей», що є типовим стандартом, який використовується за замовчуванням в адміністративному процесі, якщо інше не передбачено законом; прикладом застосування такого стандарту є категорія справ у спорах між суб'єктами владних повноважень із приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень; 2) «зрозумілі та переконливі докази» є типовим стандартом доказування, який використовується в адміністративному процесі у випадках наявності незначної асиметрії в наслідках для сторін; указаний стандарт доказування підлягає застосуванню під час розгляду справ щодо вилучення або примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної потреби за одночасного виконання невідомою стороною тягаря доказування щодо доведення наявності істотно більш обтяжливих наслідків за результатами розгляду справ для неї; 3) «поза розумним сумнівом» використовується у випадках загрози появи надзвичайно обтяжливих наслідків для сторони, і повинен мати нормативне закріплення стосовно категорії справ за адміністративними позовами з приводу примусового повернення чи примусового видворення іноземців або осіб без громадянства за межі території України, з огляду на потенційну загрозу наявності наслідків, тотожних кримінальним, у вигляді затримання з поміщенням до пункту тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні [13, с. 176].

Незважаючи на відсутність прямої законодавчої регламентації, аналіз судової практики свідчить про фактичне використання стандартів доказування у розгляді цивільних справ, при цьому важливу роль у формуванні відповідних підходів відіграють правові позиції Європейського суду з прав людини та національного Верховного Суду.

Так, наприклад, Верховний Суд визначив, що стандарти доказування – це спеціальні правила, якими суд має керуватися під час вирішення справи. Ці правила дають змогу оцінити, наскільки вдало сторони виконали вимоги щодо тягаря доказування і наскільки вони змогли переконати суд у своїй позиції, що робить оцінку доказів більш алгоритмізованою та обґрунтованою [14].

У постанові від 18.03.2020 р. Верховний Суд наголошує на необхідності застосування категорій стандартів доказування та відзначає, що принцип

змагальності забезпечує повноту дослідження обставин справи. Зокрема, цей принцип передбачає покладання тягаря доказування на сторони. Одночасно він не передбачає обов'язку суду вважати доведеною та встановленою обставину, про яку сторона стверджує. Така обставина підлягає доказуванню таким чином, аби задовольнити, як правило, стандарт переваги більш вагомих доказів, тобто коли висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається імовірнішим за протилежний [15].

У своїй постанові від 21.09.2022 р. Верховний Суд зауважує, що за загальним правилом доказування тягар доведення обґрунтованості вимог пред'явленого позову покладається на позивача, за таких умов доведення не може бути належним чином реалізоване шляхом спростування позивачем обґрунтованості заперечень відповідача. Пріоритет у доказуванні надається не тому, хто надав більшу кількість доказів, а передусім їх достовірності, допустимості та достатності для реалізації стандарту більшої переконливості, за яким висновок про існування стверджувальної обставини з урахуванням поданих доказів видається імовірнішим за протилежний [16].

За результатами касаційного перегляду, Верховний Суд у постанові від 18.11.2022 р. зробив висновок, що у справах, де суб'єкт владних повноважень доводить правомірність своїх рішень щодо відмови фізичній особі у реалізації її права на соціальний захист, гарантованого, зокрема, ст. 46 Конституції України, за загальним правилом, повинні діяти стандарти доказування «поза розумним сумнівом» [17].

А в постанові від 25.10.2023 р. Верховний Суд зазначив, що на суд покладено обов'язок оцінювати докази, обставини справи з огляду і на їх імовірність, яка дає підстави дійти висновку, що факти, які розглядаються, швидше, були (мали місце), аніж не були. Крім того, Верховний Суд застосував судову практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), а саме рішення від 23.08.2016 р. у справі «Дж. К. та Інші проти Швеції» (*J.K. AND OTHERS v. SWEDEN*), яке наголошує, що «у країнах загального права у кримінальних справах діє стандарт доказування “поза розумним сумнівом” (*beyond a reasonable doubt*), натомість, у цивільних справах закон не вимагає такого високого стандарту; скоріше, цивільна справа має бути вирішена з урахуванням “балансу вірогідностей”». Отже, суд повинен вирішити, чи є імовірність того, що на підставі наданих доказів, а також правдивості тверджень заявника вимога заявника заслуговує на довіру [18].

Як бачимо, загальновизнані «стандарти доказування» поступово починають застосовуватись і в національній судовій практиці. Проте, з огляду на відсутність глибоких історичних традицій їх використання, поки що не можна

стверджувати про їх повсюдне впровадження або послідовне застосування в судових рішеннях. Крім того, зазначені вище стандарти не залишаються у статичному стані, а постійно отримують як нові «кольори» у правозастосовній практиці так і додаткові гарантії, серед яких можна відзначити «сприяння захисту» (*favor defensionis*) та «у разі сумніву – на користь позову» (*in dubio pro actione*).

Додаткові стандарти доказування у судочинстві

Слід погодитися з думкою, що у реальному житті «рівність» зазвичай не буває абсолютною; це відносний термін, оскільки неможливо усунути різний статус учасників і, особливо, їхнє реальне положення, що впливає з їхніх різних шансів. Таке нерівне становище може бути певною мірою компенсовано додатковими гарантіями для найслабшої сторони (*favor defensionis*), наприклад, шляхом зміни тягаря доказування. Принцип рівності сторін передбачає, що обом сторонам має бути надана розумна можливість навести свої аргументи в умовах, які не ставлять їх у суттєво не вигідне становище порівняно з їхнім опонентом [19].

Поняття «сприяння захисту» слід розуміти як систему правових норм і принципів, які передбачають надання додаткових процесуальних гарантій стороні захисту або покладають на сторону обвинувачення обов'язок вчинення дій на користь захисту. Метою застосування таких положень є забезпечення процесуальної рівноваги між сторонами у кримінальному провадженні та належна реалізація принципу змагальності [20, с. 684].

У науковій літературі висловлюється позиція, що у положеннях Кримінального процесуального кодексу України простежується концепція «сприяння захисту» (*favor defensionis*), яка охоплює кримінальні процесуальні норми та інститути, що надають стороні захисту додаткові права, звільняють її від окремих процесуальних обов'язків або створюють інші юридичні переваги порівняно зі стороною обвинувачення. Такі положення мають цілеспрямований характер і покликані компенсувати фактичну процесуальну нерівність сторін у питанні доведення винуватості обвинуваченого. При цьому зазначена концепція охоплює два напрями прав. Перший – ідеться про важливі процесуальні права та гарантії, які фактично дозволяють стороні захисту частково компенсувати вразливість свого становища в кримінальному провадженні та досягати сприятливих процесуальних результатів. До цієї категорії належать, зокрема, презумпція невинуватості, правило *in dubio pro reo*, розподіл тягаря доказування, а також принцип *non reformatio in peius*. Сюди ж слід віднести й інші положення, що регулюють порядок перегляду судових рішень (зокрема, строки такого перегляду

та підстави для скасування), право особи не давати свідчень проти себе, норми, які відображають «асиметричний» підхід до оцінки допустимості доказів, особливості визнання доказів недопустимими, а також правила щодо порядку ухвалення рішень колегією суддів чи судом присяжних. Другий – права «символічні», тобто ті, які надають стороні захисту явні переваги, однак, які мають обмежене практичне значення, наприклад, можна назвати порядок дебатів сторін і останнє слово підсудного. До цієї групи також можна включити відкритий перелік повноважень захисника і деякі інші елементи *favor defensionis*. Всі вони є потрібними й корисними, але самі по собі недостатні для вирішення основного процесуального завдання конструкції сприяння захисту [21, с. 191].

Досягненням сучасних континентальних правових систем є і такий принцип, як *in dubio pro reo* («у разі сумніву – на користь обвинуваченого»), якого не існує в англо-американському праві. Зазначений принцип не є обмеженням чи перешкодою для встановлення істини в судовому провадженні та не суперечить принципу матеріальної істини, оскільки він застосовується лише тоді, коли суд вже вичерпав усі свої можливості для встановлення істини.

У сучасному праві неприйнятно розглядати принцип *in dubio pro reo* лише як відображення або логічний наслідок презумпції невинуватості. Це пояснюється тим, що презумпція невинуватості не може пояснити всі ситуації, коли цей принцип застосовується в кримінальному провадженні, такі, як його застосування до питання про наявність кримінального правопорушення та кримінальної відповідальності. Принцип невинуватості не може пояснити застосування *in dubio pro reo* до фактів, які встановлюються після того, як кримінальне правопорушення та вина вже встановлені, коли питання невинуватості обвинуваченого більше не є проблемою (тобто факти, які впливають на зважування суворіших покарань, що надають перевагу кримінальному правопорушенню та пом'якшують покарання).

Оскільки цей принцип надає перевагу обвинуваченому над прокурором у випадках сумнівів, на нашу думку, його можна розглядати як одну з переваг обвинуваченого: *favor defensionis*. Водночас існують сфери, в яких застосування принципу *in dubio pro reo* нехтувалося теорією та судовою практикою. Це передусім стосується експертизи та застосування *in dubio pro reo* як підстави для апеляції. Звичайно, існують також інші питання, пов'язані з його застосуванням, особливо у зв'язку з деякими сучасними інститутами кримінального процесуального права (наприклад, визнання вини або угода про визнання вини) або деякими сучасними формами експертизи (аналіз ДНК) [22, с. 94, 95].

У цивільному судочинстві принцип «сприяння захисту» (*favor defensionis*) не має статусу загальноновизнаної чи формально закріпленої засади процесуального права. Водночас у правозастосовній практиці можна спостерігати використання близького за змістом підходу – принципу *in dubio pro actione*, що перекладається як «у разі сумніву – на користь позову». Суть цього підходу полягає в тому, що у випадках неоднозначного тлумачення правових норм або за наявності сумнівів щодо оцінки доказів суд має надавати перевагу рішенням, яке забезпечує ефективну реалізацію права особи на судовий захист, тобто діяти на користь позивача, якщо йдеться про обґрунтованість його вимог.

Наприклад, принцип *in dubio pro actione* дозволяє суду розглядати заяву по суті, навіть якщо вона має незначні формальні недоліки. Натомість, чинний Цивільний процесуальний кодекс України містить значну кількість норм, що вимагають суворого дотримання формальних правил, недотримання яких може призводити до відмови в прийнятті заяв або до припинення провадження. Як наслідок, українські суди нерідко зосереджуються на процесуальних аспектах справи, ігноруючи сутність спору. Судді, суворо дотримуючись процесуальних норм, нерідко стають жертвами надмірного формалізму, втрачаючи можливість використати дискреційні повноваження для виправлення несуттєвих помилок, яких припустилися учасники справи [23, с. 59]. Це призводить до ситуацій, коли формальні недоліки документів чи процесуальних дій стають підставою для відмови в розгляді справи.

Принцип *in dubio pro actione* не слід розуміти як обов'язок суду автоматично задовольняти позов у разі найменших сумнівів. Судове рішення повинно залишатися вмотивованим, обґрунтованим та відповідати як нормам права, так і зібраним доказам. Зазначений принцип лише підкреслює, що в ситуаціях правової невизначеності слід надавати перевагу забезпеченню доступу особи до правосуддя.

Резюмуючи, зазначимо, що тягар доказування має змінний характер і може переходити від однієї сторони до іншої залежно від обставин, які підлягають доведенню. Крізь призму стандарту доказування тягар визначає не лише обсяг, а й переконливість доказової бази, необхідної для досягнення певного рівня достовірності встановлення фактів. Як зазначають К. Клермон (Clermont) та Е. Шервін (Sherwin), «будь-який високий стандарт доказування робить тягар доказування критично важливим для результату» [24, с. 243].

Дотримання відповідного стандарту зумовлюється як складністю фактичних обставин, так і взаємодією різноманітних чинників, що впливають на

оцінювання доказів у конкретній справі. Водночас можливо виокремити ключові елементи, які визначають вибір стандарту доказування, зокрема: побудову доказової стратегії, особливості наданих доказів, наявність або відсутність правових презумпцій, рівень складності спору та ймовірність судових помилок.

Утім стандарт доказування не завжди чітко окреслений у правозастосовній практиці. Такі ознаки, як «переконливість», «релевантність», «надійність» чи «достовірність», хоч і часто зустрічаються в судових рішеннях, зазвичай характеризують самі докази, а не визначають рівень доказової переконливості, необхідний для встановлення факту.

Аналіз правової доктрини та судової практики дає змогу продемонструвати умовну систему стандартів доказування в національному процесуальному праві в такому вигляді (табл. 2):

Таблиця 2

**Умовна система стандартів доказування
в національному процесуальному праві**

Кримінальне судочинство		Цивільне (господарське) судочинство	
Основні стандарти доказування	Додаткові стандарти доказування	Основні стандарти доказування	Додаткові стандарти доказування
«обгрунтована підозра» (<i>reasonable suspicion</i>); наявність мінімальних доказів (<i>scintilla of evidence</i>); «поза розумним сумнівом» (<i>beyond reasonable doubt</i>); «розумних сумнівів» або «розумної можливості» (<i>reasonable doubt</i>); «на перший погляд» або «за зовнішніми ознаками явищ» (<i>prima facie</i>); «вагомого переконання» (<i>strong conviction</i>); «наявність чітких та переконливих доказів» (<i>clear and convincing evidence</i>)	«сприяння захисту» (<i>favor defensionis</i>); «у разі сумніву на користь обвинуваченого» (<i>in dubio pro reo</i>)	«баланс імовіро-стей» (<i>balance of probabilities</i>) або «перевага доказів» (<i>preponderance of the evidence</i>); «наявність чітких та переконливих доказів» (<i>clear and convincing evidence</i>)	«у разі сумніву – на користь позову» (<i>in dubio pro actione</i>)

І наостанок, ознайомлення із зарубіжною практикою застосування стандартів доказування в судочинстві дало змогу класифікувати їх за способом нормативного закріплення. У цьому контексті можна виокремити три підходи: 1) нормативний – стандарти доказування визначаються безпосередньо законодавством; 2) позитивний – формування стандартів ґрунтується на практичному досвіді суб'єктів ухвалення рішень, включаючи судову практику та правові приписи; 3) змішаний – передбачає закріплення стандартів для найбільш типових або виняткових категорій справ за одночасного збереження простору для судової дискреції, що дозволяє судді обґрунтовано відступати від загального правила або адаптувати його до конкретної ситуації. На наш погляд, саме останній підхід є найбільш привабливим для національного судочинства.

Висновки

Процес удосконалення інституту доказування триває та відбувається з урахуванням європейських підходів до здійснення правосуддя, а також під впливом глобальних змін у цій сфері. Нині цей процес набирає обертів і потребує обов'язкового встановлення чітких критеріїв оцінювання доказів на рівні національного законодавства. Це дозволить уникнути правової невизначеності та сприятиме формуванню узгодженого підходу до застосування відповідного стандарту доказування в межах відповідного виду судочинства.

Вибір стандарту доказування варіюється залежно від характеру правових наслідків – цивільних, адміністративних або кримінальних. Ті самі докази можуть бути достатніми для встановлення факту в цивільному провадженні, але виявитися недостатніми у кримінальному процесі. Крім того, підходи до визначення стандартів доказування вирізняються між різними юрисдикціями та правовими системами. Такі розбіжності зумовлені історичними передумовами, інституційною побудовою судочинства, а також особливостями процесуального регулювання. Значною мірою правила доказування залежать від природи конкретної справи та правової системи, в межах якої вона розглядається.

Опорність (базовість) основних стандартів доказування в судочинстві ґрунтується на сталій судовій практиці зарубіжних країн як у англо-американській, так і в континентальній правовій системі. Крім того, вона посилена правовими позиціями Європейського суду з прав людини та національного Верховного Суду. Додаткові стандарти доказування можуть виступати як самостійними гарантіями процесу доказування, що сприяють його деталізації та посиленню окремих позицій, так і складовими основних стандартів доказування.

Ураховуючи, що стандарт доказування є порівняно новою теоретичною категорією, що знаходить застосування у процесуальному праві України, актуальним для правової науки є уточнення змісту цього поняття та встановлення його взаємозв'язку з механізмом формування знань про фактичні обставини у судових провадженнях.

Проведене дослідження засвідчує наявність вагомих підстав для розширення сфери застосування концепції стандартів доказування в національній правовій системі, а також доцільність її подальшого нормативного закріплення у відповідних процесуальних кодексах.

Список використаних джерел

- [1] Бут І. О. Використання стандарту доказування «баланс ймовірностей» у судовій практиці. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 227–233. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.40>.
- [2] Engel C. Preponderance of the Evidence versus Intime Conviction: A Behavioral Perspective on a Conflict between American and Continental European Law. *Vermont law Review*. 2009. Vol. 33. P. 435–467. URL: <https://lawreview.vermontlaw.edu/wp-content/uploads/2012/02/13-Engel-Book-3-Vol.-33.pdf> (last accessed: 10.07.2025).
- [3] Луспенник Д. Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. 2019. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/622362/> (дата звернення: 10.07.2025).
- [4] Rhesa Shipping Co SA v Edmonds [1985] UKHL 15 (16 May 1985) 1 WLR 948. URL: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1985/15.html> (last accessed: 08.07.2025).
- [5] Muniesa A. The Principle of In Dubio Pro Reo & The Standard of Proof Beyond a Reasonable Doubt. 2018. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/principle-dubio-pro-reo-standard-proof-beyond-doubt-ana-muniesa> (last accessed: 08.07.2025).
- [6] Preponderance of Evidence: Meaning & Legal Breakdown. Valiente Mott. 04.10.2000. URL: <https://valientemott.com/legal-terminology/preponderance-of-evidence/> (last accessed: 08.07.2025).
- [7] Сокалюк В. П. Існуючі стандарти доказування та внутрішнє переконання судді при ухваленні рішень по справі. *Південноукраїнський правовий часопис*. 2024. № 1. С. 182–189. <https://doi.org/https://doi.org/10.32850/sulj.2024.1.29>.
- [8] Руда Т. В. Критерій достатності при оцінці доказів у цивільному судочинстві України і США: порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2011. Вип. 88. С. 106–110. URL: http://visnyk.law.knu.ua/images/pdf/88_2011.pdf (дата звернення: 10.07.2025).
- [9] Вапнярчук В. Стандарт кримінального процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 1(80). С. 100–112. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-100-112.pdf (дата звернення: 10.07.2025).
- [10] Скупінський О. В., Гніденко В. І. Prima facie докази у практиці ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. № 1(39). С. 110–118. <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2020-39-1-110-118>.

- [11] Nor V., Mazur M., Slyusarchuk K. Standards of proof in criminal justice of Ukraine: the essence of the concept and the purpose of implementation. *Cadernos de Dereito Actual*. 2021. No. 15. Núm. Ordinario. P. 09-36. URL: <https://www.cadernosdedereitoactual.es/index.php/cadernos/article/view/667/323> (last accessed: 08.07.2025).
- [12] Полюк Ю. І. Проблематика застосування стандартів доказування у цивільному судочинстві. *Академічні візії*. 2023. Вип. 26. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10441361>.
- [13] Стоян А. В. Стандарти доказування в адміністративному судочинстві : дис. ... д-ра філософії : 081 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2024. 218 с.
- [14] Постанова КГС Верховного Суду від 25.06.2020 р. у справі № 924/233/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90057574> (дата звернення: 08.07.2025).
- [15] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.03.2020 р. у справі № 129/1033/13-ц (провадження № 14-400цс19). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88952196> (дата звернення: 08.07.2025).
- [16] Постанова Верховного Суду від 21.09.2022 р. у справі № 645/5557/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106815377> (дата звернення: 08.07.2025).
- [17] Постанова Верховного Суду від 18.11.2022 р. у справі № 560/3734/22 (адміністративне провадження № К/990/16588/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107399267> (дата звернення: 08.07.2025).
- [18] Постанова Верховного Суду від 25.10.2023 р. у справі № 902/567/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115030890> (дата звернення: 08.07.2025).
- [19] Concerns: Unequal position of participants in a trial concerning the burden of proof: The European Convention on Human Rights and national case-law, 2006. Supplement to Human rights information Bulletin No. 71. August 2007. 112 p. URL: <https://rm.coe.int/hrib71suppl/1680096d95> (last accessed: 08.07.2025).
- [20] Єременко Є. В. Концепція «асиметрія доказування» як складник доктрини сприяння захисту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 683–685. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/172>.
- [21] Моторигіна М. Г. Сторона захисту в судовому провадженні у першій інстанції : монографія. Харків : Оберіг, 2018. 306 с.
- [22] Bubalo L., Pajic D. In dubio pro reo principle in modern criminal procedure. *See Law Journal*. 2019. Issue 1. No. 6. P. 85–95.
- [23] Короєд С. О. Явище процесуального формалізму в судовій практиці цивільного судочинства. *International scientific conference*. Częstochowa, the Republic of Poland. November 1–2, 2023. С. 58–61.
- [24] Clermont K. M., Sherwin E. A Comparative View of Standards of Proof. *American Journal of Comparative Law*. 2002. Vol. 50(2). P. 243–275. <https://doi.org/10.2139/ssrn.285832>.

References

- [1] But, I.O. (2020). Application of the Balance of Probabilities Standard of Proof in Judicial Practice. *Journal of the Kyiv University of Law*, 4, 227-233. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.40>.
- [2] Engel, C. (2009). Preponderance of the Evidence versus Intime Conviction: A Behavioral Perspective on a Conflict between American and Continental European Law.

- Vermont law Review*, 33, 435-467. Retrieved from <https://lawreview.vermontlaw.edu/wp-content/uploads/2012/02/13-Engel-Book-3-Vol.-33.pdf>.
- [3] Luspenyk, D.D. (2019). Evidence in civil proceedings: what's new in the Code of Civil Procedure and why the court is empowered to demand evidence. Retrieved from <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/622362/>.
- [4] Rhesa Shipping Co SA v Edmonds [1985] UKHL 15 (May 16, 1985) 1 WLR 948. Retrieved from <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1985/15.html>.
- [5] Muniesa, A. (2018). The Principle of In Dubio Pro Reo & The Standard of Proof Beyond a Reasonable Doubt. Retrieved from <https://www.linkedin.com/pulse/principle-dubio-pro-reo-standard-proof-beyond-doubt-ana-muniesa>.
- [6] Preponderance of Evidence: Meaning & Legal Breakdown. (2020). Valiente Mott. Retrieved from: <https://valientemott.com/legal-terminology/preponderance-of-evidence/>.
- [7] Sokalyuk, V.P. (2024). Existing standards of proof and inner conviction of a judge when making decisions on a case. *South Ukrainian Legal Journal*, 1, 182-189. <https://doi.org/https://doi.org/10.32850/sulj.2024.1.29>.
- [8] Ruda, T.V. (2011). Sufficiency criterion in assessing evidence in civil proceedings in Ukraine and the USA: comparative legal analysis. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Legal Sciences*, 88, 106-110. Retrieved from http://visnyk.law.knu.ua/images/pdf/88_2011.pdf.
- [9] Vapnyarchuk, V. (2020). Criminal Procedure Standard of Proof. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1(80), 100-112. Retrieved from https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-100-112.pdf.
- [10] Skupinskyi, O.V., & Hnidenko, V.I. (2020). Prima facie evidence in the practice of the ECtHR. *Current problems of law: theory and practice*, 1(39), 110-118. <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2020-39-1-110-118>.
- [11] Nor, V., Mazur, M., & Slyusarchuk, K. (2021). Standards of proof in criminal justice of Ukraine: the essence of the concept and the purpose of implementation. *Cadernos de Dereito Actual*, 15, Núm. Ordinário, 09-36. Retrieved from <https://www.cadernosdedereitoactual.es/index.php/cadernos/article/view/667/323>.
- [12] Polyuk, Y.I. (2023). Problems of application of standards of proof in civil proceedings. *Academic Visions*, 26. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10441361>.
- [13] Stoyan, A.V. (2024). *Standards of Evidence in Administrative Proceedings*. Ph.D. Thesis. Odesa: National University "Odesa Law Academy".
- [14] Resolution of the Supreme Court in the case No. 924/233/18. (June 25, 2020). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/9005757>.
- [15] Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court in the case No. 129/1033/13-ts. (March 18, 2020). Retrieved from <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88952196>.
- [16] Resolution of the Supreme Court in the case No. 645/5557/16-ts. (September 21, 2022). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106815377>.
- [17] Resolution of the Supreme Court in the case No. 560/3734/22. (November 18, 2022). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107399267>.
- [18] Resolution of the Supreme Court in the case No. 902/567/21. (October 25, 2023). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115030890>.
- [19] Concerns: Unequal position of participants in a trial concerning the burden of proof: The European Convention on Human Rights and national case-law (2006). *Supple-*

- ment to Human rights information Bulletin, 71. Retrieved from <https://rm.coe.int/hrib-71suppl/1680096d95>.
- [20] Eremenko, E.V. (2021). The concept of "asymmetry of proof" as a component of the doctrine of favor defensionis. *Legal scientific electronic journal*, 11, 683-685. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/172>.
- [21] Motorygina, M.G. (2018). *The defense party in court proceedings in the first instance*. Kharkiv: Oberig.
- [22] Bubalo, L., & Pajic, D. (2019). In dubio pro reo principle in modern criminal procedure. *See Law Journal*, 1(6), 85-95.
- [23] Koroyed, S.O. (2023). The phenomenon of procedural formalism in the judicial practice of civil proceedings. International scientific conference. Częstochowa, the Republic of Poland. November, 1-2, 58-61.
- [24] Clermont, K.M., & Sherwin, E. (2002). A Comparative View of Standards of Proof. *American Journal of Comparative Law*, 50(2). <https://doi.org/10.2139/ssrn.285832>.

Сергій Володимирович Васильєв

кандидат юридичних наук, доцент
заступник директора Юридичного департаменту
Харківська міська рада
61003, Майдан Конституції, 7, Харків, Україна
e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Sergii V. Vasyliiev

Ph.D. in Law, Associate Professor
Deputy Director of the Legal Department
Kharkiv City Council
61003, Constitution Square, 7, Kharkiv, Ukraine
e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Рекомендоване цитування: Васильєв С. В. Стандарти доказування у процесуальному праві України: галузева умовність та новітні ознаки. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 82–101. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.335161>.

Suggested Citation: Vasyliiev, S.V. (2025). Standards of Proof in Ukrainian Procedural Law: Sectoral Conditionality and New Features. *Problems of Legality*, 170, 82-101. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.335161>.

Статтю подано / Submitted: 15.07.2025
Доопрацьовано / Revised: 25.08.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025
Опубліковано / Published: 30.09.2025

Цифрова валюта у системі об'єктів цивільних правовідносин: криптовалюти, стейблкоїни, цифрові валюти центрального банку

Микита Олегович Червяков*

*Управління державної реєстрації нормативно-правових актів
Департаменту реєстрації та систематизації правових актів,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: m.o.chervyakov@nlu.edu.ua*

Анотація

Актуальність статті полягає у запропонованому підході: класифікувати цифрові об'єкти не лише за правовим статусом, а й за функціональною ознакою. Умовою для цього є правова невизначеність в Україні через відсутність спеціального закону про віртуальні активи та фрагментарність регулювання цифрових речей і грошей. Мета статті – доктринально сформулювати категорію «цифрова валюта» як міжкатегоріальне поняття, що охоплює криптовалюти, стейблкоїни та цифрові валюти центрального банку. Під час дослідження застосовано такі методи: формально-юридичний, порівняльно-правовий, функціональний і системний підходи; аналіз національних актів і законопроектів України, права Європейського Союзу та позицій міжнародних інституцій. Доведено, що попри різну правову природу зазначені об'єкти мають спільні ознаки – нематеріальну форму, технологічну основу, вартість, відчужуваність, здатність виконувати функції засобу платежу і засобу накопичення, а також програмованість. Обґрунтовано дуалістичну природу цифрової валюти, що поєднує ознаки майна і грошей. Показано відмінність між цифровими валютами центрального банку та електронними грошима, які не слід отождествлювати. Запропоновано виокремити стейблкоїни та цифрові валюти центрального банку як окрему групу об'єктів цивільних прав, тоді як криптовалюти через волатильність зберігають майнову природу. Перспективи: розроблення концептуальної бази для вдосконалення цивільного законодавства України з урахуванням міжнародних стандартів, уточнення критеріїв відмежування цифрових об'єктів і моделі їх інтеграції у систему об'єктів цивільних прав.

Ключові слова: цифрова валюта; криптовалюта; стейблкоїн; цифрова валюта центрального банку; цивільні правовідносини; правова природа; віртуальні активи.

Digital Currency in the System of Civil Law Objects: Cryptocurrencies, Stablecoins, Central Bank Digital Currencies

Mykyta O. Cherviakov*

Department for Justice and National Security of the Division
of State Registration of Regulatory Legal Acts,
Department of Registration and Systematization of Legal Acts,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine
*e-mail: m.o.chervyakov@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of the article lies in the proposed approach: to classify digital objects not only by legal status but also by functional features. The need for such an approach arises from legal uncertainty in Ukraine caused by the absence of a special law on virtual assets and the fragmented regulation of digital things and money. The purpose of the article is to doctrinally formulate the category of "digital currency" as an inter-category concept encompassing cryptocurrencies, stablecoins, and central bank digital currencies. Methods: formal-legal, comparative-legal, functional, and systemic approaches; analysis of national acts and draft laws of Ukraine, European Union law, and the positions of international institutions. Results: it is proven that despite their different legal nature, these objects share common features—immaterial form, technological basis, value, transferability, the ability to perform the functions of a means of payment and a store of value, and programmability. The dual nature of digital currency is substantiated, as it combines features of property and money. The distinction between central bank digital currencies and electronic money, which should not be equated, is demonstrated. It is proposed to identify stablecoins and central bank digital currencies as a separate group of civil law objects, while cryptocurrencies, due to volatility, retain the nature of property. Prospects: development of a conceptual framework for improving the civil legislation of Ukraine in line with international standards, clarification of criteria for distinguishing digital objects, and modeling their integration into the system of civil law objects.

Keywords: digital currency; cryptocurrency; stablecoin; central bank digital currency; civil legal relations; legal nature; virtual assets.

Вступ

Цифрова валюта – явище далеко не нове у різних сферах, зокрема й у праві. В Україні, попри відсутність чинного спеціального закону щодо віртуальних активів, уже існують певні напрацювання, що регулюють суспільні відносини стосовно цифрових речей та грошей. Однак різноманіття цифрових об'єктів зумовлює необхідність виокремлення категорії для тих із них, які мають

спільні ознаки та функції, що визначають їхню природу. Відсутність такої узагальнювальної категорії створює правову невизначеність: правники змушені працювати з окремими правовими режимами, не маючи єдиної рамки для об'єктів, що виконують однакову платіжну функцію у цифровій формі. Тому доцільним є доктринальне формулювання категорії «цифрова валюта» як міжкатегоріальне поняття, що сприятиме систематизації правового регулювання та може бути використане законодавцем у майбутньому.

Поняття «цифрова валюта» охоплює різноманітні правові феномени: криптовалюту, стейблкоїн та цифрову валюту центрального банку (далі – ЦВЦБ). Відмінності правової природи цих об'єктів є очевидними: криптовалюти та стейблкоїни – приватні децентралізовані активи, тоді як ЦВЦБ – державні централізовані гроші в цифровій формі. Водночас усі вони є, зокрема, нематеріальними (цифровими) об'єктами, що функціонують на основі технології розподіленого реєстру (далі – DLT) (наприклад, блокчейн) та використовуються для збереження вартості, здійснення платежів або інвестування.

Отже, у статті доводиться, що криптовалюти і стейблкоїни (як віртуальні активи), а також ЦВЦБ (як гроші у цифровій формі), попри відмінності у правовій природі, мають розглядатися разом – у межах єдиної категорії «цифрова валюта» як об'єкт цивільних правовідносин.

Актуальність цього дослідження полягає у запропонуванні нового підходу: класифікації цифрових об'єктів не лише за правовим статусом, а й за функціональними ознаками. На цій основі обґрунтовується виокремлення категорії «цифрова валюта» як міжкатегоріального поняття, що охоплює криптовалюти, стейблкоїни та ЦВЦБ, об'єднані спільною платіжною функцією та роллю у цивільному обороті. Такий підхід усуває правову фрагментацію та створює єдину концептуальну рамку для подальшого розвитку цивільного законодавства.

Огляд літератури

Тема цифрових валют все частіше зустрічається в науковому просторі України й досліджувалася вітчизняними науковцями, такими як: О. О. Дмитрик, А. М. Ісаєв [1], Р. А. Майданик [2], В. М. Логойда [3], В. Г. Савенкова, Б. О. Вихристенко [4], І. Ю. Гулейков [5] та ін., а також іноземними, зокрема, D. Arner, J. Barberis, R. Buckley [6], S. Haber, W.S. Stornetta [7], M. Adachi [8], M. Cirasino [9] та ін. Крім того, проблематика цифрових валют опрацьовується на міжнародному рівні та становить інтерес для міжнародних інституцій, наприклад, Світового банку, Ради з фінансової стабільності, Європейського центрального банку, Міжнародної групи з протидії відмиванню грошей та ін.

Однак увага авторів зосереджена на опрацюванні цифрових об'єктів переважно в межах уже усталених правових конструкцій (як-от «віртуальні активи» чи ширша категорія «цифрові речі») та на ізолюваному аналізі окремих їх різновидів (криптовалют, стейблкоїнів, ЦВЦБ) без побудови єдиної міжкатегоріальної рамки. Домінують дослідження, що деталізують дефініції, правову природу та регуляторні підходи, часто із порівняльно-правовим акцентом на досвід іноземних юрисдикцій і наглядові моделі.

За всієї цінності цих праць, їхній підхід залишається здебільшого в межах окремих категорій (як-от віртуальні активи чи цифрові речі) і не пропонує цілісної класифікації, яка б дала змогу об'єднати криптовалюти, стейблкоїни та ЦВЦБ у спільну категорію «цифрова валюта» як об'єкт цивільних правовідносин.

Матеріали та методи

Методологічною основою статті є поєднання формально-юридичного, порівняльно-правового та функціонального методів аналізу. Формально-юридичний метод застосовано для дослідження норм цивільного законодавства України та проєктів законодавчих актів, що регулюють цифрові активи. Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення національних положень із нормами права Європейського Союзу та міжнародними підходами. Функціональний метод дозволив виявити спільні ознаки криптовалют, стейблкоїнів та ЦВЦБ, що уможливлює їх об'єднання в єдину категорію «цифрова валюта». Використання системного підходу дало змогу обґрунтувати дуалістичну правову природу цифрової валюти як об'єкта цивільних правовідносин.

Результати та обговорення

Історичні витоки та термінологічна невизначеність цифрових валют

Технологічний поступ був постійним рушієм змін у грошово-платіжній сфері: післякризовий фінтех сформував нову парадигму організації платежів і фінансових послуг [6]. Ще на початку 1990-х було описано ідею криптографічно зв'язаних блоків для фіксації подій у часі [7]. Проте ключовий якісний зсув стався зі статтею С. Накамото і запуском Bitcoin. Криптовалюти продемонстрували можливість однорангових електронних розрахунків без центрального посередника [10]. Водночас висока волатильність і спекулятивний характер криптовалют обмежили їх здатність виконувати класичні функції грошей.

Прагнення подолати ці обмеження призвело до появи стейблкоїнів – цифрових валют, вартість яких забезпечується прив'язкою до національних валют

або інших активів. Вони стали своєрідним містком між криптовалютами і традиційною фінансовою системою, й водночас порушили питання регуляції та монетарного суверенітету. Паралельно центральні банки розпочали розробку власних цифрових валют (ЦВЦБ), які мають поєднати інноваційність нових технологій із гарантіями держави. У результаті цифрові валюти набули різних форм – від приватних криптовалют до державних ЦВЦБ, що зумовило появу нової термінологічної проблематики.

У сучасному науковому та правовому дискурсі термін «цифрова валюта» є одним із найбільш дискусійних, оскільки вживається у різних значеннях залежно від контексту та юрисдикції. Нерідко він ототожнюється з іншими поняттями – «віртуальна валюта», «електронні гроші», «віртуальні активи», що породжує термінологічну невизначеність.

Так, у 2014 р. Міжнародна група з протидії відмиванню грошей (FATF) зазначала, що цифрова валюта може означати цифрове представлення або віртуальної валюти (нефіатної), або електронних грошей (фіатних), і тому часто використовується як синонім терміна «віртуальна валюта» [11]. Це свідчить про раннє визнання факту, що цифрова валюта не є однорідним феноменом і може включати як державні (електронні гроші), так і приватні (віртуальні) форми.

Подальші міжнародні дослідження підтверджують підхід до цифрової валюти як до узагальнювального поняття, що охоплює як приватні, так і державні форми. Зокрема, у спільному аналітичному документі Програми розвитку ООН та UNCDF цифрова валюта трактується як «umbrella-термін», що включає різні технологічні рішення – як на основі DLT, так і без нього [12]. У цьому документі наголошується, що цифрова валюта визначається не лише емітентом (держава чи приватний суб'єкт), а передусім її функціональністю: можливістю виконувати роль засобу обміну чи збереження вартості, а також формою існування виключно у цифровому середовищі.

Водночас існує плутанина серед вчених, які ототожнюють терміни «цифрова валюта», «віртуальна валюта» та «криптовалюта». Наприклад, О. Фартушняк та Ю. Часовнікова у своїй науковій роботі наголошують, що зазначені об'єкти є словами-синонімами [13], однак, на нашу думку, це твердження є дискусійним.

Так, відповідно до глосарія термінів, наведеного у ст. 3 Директиви Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/849 від 20 травня 2015 р. про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму, про внесення змін до Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 648/2012 та про скасування Директиви Євро-

пейського Парламенту і Ради 2005/60/ЄС та Директиви Комісії 2006/70/ЄС, «віртуальні валюти» означає цифрове вираження вартості, яке не є випущеним або гарантованим центральним банком або органом публічної влади, не є обов'язково прив'язаним до законодавчо встановленої валюти і не має юридичного статусу валюти або грошей, але приймається фізичними або юридичними особами як засіб обміну, який може передаватися, зберігатися або яким можна торгувати в електронній формі [14]. З цього випливає, що віртуальні валюти включають криптовалюти та стейблкоїни, оскільки вони не випускаються та не гарантуються центральним банком держави, а їх емітентами є приватні стейкхолдери. Окрім того, ці об'єкти не є законними платіжними засобами, залежно від юрисдикції (Bitcoin є законним платіжним засобом у Сальвадорі), та можуть використовуватися з метою обміну, купівлі, продажу, зберігання, інвестування.

У своєму дисертаційному дослідженні В. Логойда зазначає, що термін «цифрова валюта» є узагальнювальним для таких видів об'єктів цивільних прав, як ЦВЦБ та електронні гроші, а також криптовалюти [3]. Водночас віднесення електронних грошей до категорії цифрових валют є дискусійним з огляду на їх юридичну й технологічну відмінність від ЦВЦБ.

Отже, логічним буде класифікувати цифрову валюту на такі підвиди: криптовалюта, стейблкоїн та ЦВЦБ. Однак, відповідно до цивільного законодавства, вказані об'єкти, що об'єднуються у категорію цифрової валюти, мають різну правову природу.

Приватні цифрові валюти в праві України: класифікація та цивільно-правова природа (криптовалюти, стейблкоїни)

Так, відповідно до ст. 179¹ Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність; цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті. При цьому до цифрових речей застосовуються положення ЦК України про речі, якщо інше не встановлено ЦК України, законом або не впливає із сутності цифрової речі [15].

Проектом Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні від 7 листопада 2023 р. № 10225, запропонованого Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (далі – Законопроект № 10225), визначено, що віртуальний актив – це цифрова річ, що може передаватися та зберігатися в електронному вигляді з використанням технології розподіленого реєстру або іншої подібної технології [16].

Водночас Законопроект № 10225 встановлює, що віртуальний актив не є засобом платежу на території України та не може бути предметом обміну на майно (товари), роботи (послуги). До видів віртуальних активів належать:

- токени електронних грошей (ЕМТ) – «стабільні» токени, прив'язані до однієї офіційної валюти;
- токени з прив'язкою до активів (ART) – «стабільні» токени, чия вартість спирається на інші активи або кошик активів;
- токени, які визначені індивідуальними ознаками (NFT);
- віртуальні активи, які не є токенами з прив'язкою до активів та токенами електронних грошей (зокрема, сервісні токени) [16].

Указаний Законопроект № 10225 не є вичерпним, оскільки існує схожий документ, розробником якого є Міністерство цифрової трансформації України (Законопроект № 10225-1) [17]. І хоча ці проекти перебувають на стадії парламентського розгляду, положення з них є концептуальним базисом в Україні для формування національної нормативної моделі регулювання віртуальних активів.

Крім того, зазначені законопроекти розроблені відповідно до Регламенту (ЄС) 2023/1114 Європейського парламенту та Ради від 31 травня 2023 р. про ринки криптоактивів, яким вносяться зміни до Регламентів (ЄС) № 1093/2010 та (ЄС) № 1095/2010 і Директив 2013/36/ЄС та (ЄС) 2019/1937 [18], що свідчить про прагнення України гармонізувати власне законодавство з *acquis* Європейського Союзу та забезпечити інтеграцію у спільний цифровий фінансовий простір.

Отже, з положень національного законодавства щодо віртуальних активів випливає, що криптовалюти та стейблкоїни є майном. Водночас такого висновку доходить Р. А. Майданик, підкреслюючи, що цифрові речі є майном, якщо вони мають майнову цінність, можуть відчужуватися або іншим способом переходити від однієї особи до іншої, а також на які може бути звернено стягнення кредитором [2].

Державні цифрові гроші: е-гривня, правова природа та відмежування від електронних грошей

Іншим різновидом цифрової валюти є ЦВЦБ, правова природа якої суттєво відрізняється від криптовалют і стейблкоїнів. В Україні концепція ЦВЦБ реалізується у вигляді е-гривні, яка слугує цифровою формою наявної форми готівкової гривні, випускається Національним банком України (далі – НБУ) та є законним платіжним засобом [19]. Водночас згідно із Законом України «Про платіжні послуги» (далі – Закон) цифрові гроші

НБУ – це електронна форма грошової одиниці України, емітентом якої є НБУ[20].

При цьому відповідно до ч. 1 ст. 192 ЦК України законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України – гривня [15]. Е-гривня відповідає цьому критерію, оскільки номінована у гривні й за задумом має виконувати всі функції грошей та бути законним платіжним засобом у випадках, передбачених законом. На додаток до цього Законопроект 10225 передбачає, що цифрові гроші НБУ не належать до віртуальних активів [16]. Таким чином, за своєю сутністю ЦВЦБ (е-гривня) як об'єкт цивільних прав є різновидом грошей у безготівковій формі й має зобов'язальну правову природу [1].

Однак, не має виникати правової плутанини між ЦВЦБ та електронними грошима. ЦВЦБ буде зобов'язання центрального банку, і її власники матимуть вимогу до нацбанку, тобто безпосередньо до держави. На відміну від цього, електронні гроші є зобов'язаннями емітентів, і, відповідно, власники матимуть право вимоги безпосередньо до емітентів, навіть якщо регуляція вимагає, щоб кошти, отримані в обмін на електронні гроші, зберігалися в центральному банку. До того ж, регулятор може створювати додаткові зобов'язання, шляхом випуску ЦВЦБ – за власним рішенням, тоді як емітенти електронних грошей обмежені в такому праві, оскільки їхні зобов'язання мають відповідати отриманим коштам [9].

ЦВЦБ (за винятком форми) буде ідентичною готівці й може слугувати засобом обміну, розрахунковим засобом, засобом збереження вартості, а також бути конвертованою за номіналом. Однак, з урахуванням технологічної особливості, ЦВЦБ наділяється двома новими важливими функціями: розумними контрактами та програмованими грошима. ЦВЦБ, що передається безпосередньо, наприклад, від уряду до громадян – може бути «запрограмована» для прийому лише певних типів транзакцій (купівля продуктів харчування та ліків), а також відхилення інших (азартні ігри). ЦВЦБ може бути доступною із настанням певних обставин, наприклад, надзвичайних ситуацій або воєнних дій [9]. Варто підкреслити, що ця функція може бути реалізована для всіх видів цифрових валют.

Отже, цифрова валюта – непростий об'єкт цивільних правовідносин, що складається з віртуальних активів (криптовалют, стейблкоїнів) та цифрових грошей (ЦВЦБ). Цифрова валюта поєднує у собі ознаки як майна, так і грошей, що ускладнює її цивільно-правову характеристику. Проте, незважаючи на диференційовану правову природу криптовалют, стейблкоїнів та ЦВЦБ, вони мають низку спільних характеристик, що дають змогу уніфікувати зазначені об'єкти у категорію цифрової валюти.

Узагальнення функціональних характеристик цифрової валюти

Нижче наведено таблицю, що узагальнює ключові ознаки, які об'єднують криптовалюти, стейблкоїни та ЦВЦБ у категорію «цифрова валюта». Кожна ознака аргументована та пояснена для класифікації цих об'єктів як цифрових валют.

Таблиця

**Спільні ознаки криптовалюти, стейблкоїна та ЦВЦБ,
що дозволяє класифікувати їх як цифрову валюту**

Ознака	Пояснення до ознак, за рахунок яких криптовалюта, стейблкоїн та ЦВЦБ є цифровою валютою
Нематеріальна (цифрова) форма	Існують виключно у цифровому середовищі, тобто не можуть набувати фізичної форми
Вартість	Криптовалюти визначаються ринковою ціною, стейблкоїни – стабільною вартістю, забезпеченою резервами, ЦВЦБ – номінальною вартістю, гарантованою державою
Відчужуваність	Можуть передаватися у різні способи (дарування, купівля-продаж, позика, міна, пожертва), спадкування, переказ через електронні платформи
Технологічна основа	Цифрові валюти побудовані на основі DLT (у більшості випадків блокчейн). ЦВЦБ може створюватися на централізованій цифровій платіжній платформі (залежно від моделі впровадження)
Засіб платежу	ЦВЦБ та стейблкоїни мають платіжну функцію. Наприклад е-юань номіналом 1:1 до фізичного юаня або USDC – 1:1 до долара можуть використовуватися, як класичний платіжний засіб. Криптовалюти через волатильність поки що не можуть мати таку ознаку, хоча деякі з них, наприклад XRP, мають за мету стати глобальним платіжним інструментом
Засіб накопичення	Криптовалюти і стейблкоїни набули поширення як інструмент збереження капіталу, а ЦВЦБ замислюються як стабільна форма грошей, гарантована державою
Смартконтракти та програмованість (програмованість)	Цифрові валюти здатні бути «запрограмованими» на конкретні види транзакцій, наприклад, виплати за спеціальним призначенням (гуманітарна допомога, пожертва, заробітна плата)

Джерело: побудовано автором на основі узагальнення положень, викладених у роботах [4; 5; 9; 21].

Криптовалюти, стейблкоїни та ЦВЦБ поєднують низку характерних ознак, що дають змогу уніфікувати їх у категорію цифрової валюти. Перелік спільних ознак, наведений у таблиці, не є вичерпним. Тому, враховуючи значний науковий інтерес до цифрових валют, доцільним буде залишити цей перелік спільних ознак полем для дискусій.

Те, що цифрова валюта є об'єктом цивільних правовідносин, – сумнівів не виникає. Цифрова валюта – це «гібридний» об'єкт, який включає цифрову річ та гроші, та, відповідно, має дуалістичну правову природу. Водночас доцільним буде розглянути цифрову валюту «окремим» об'єктом цивільних прав, як таким, що здійснює функцію майбутнього засобу платежу. Нині законодавець пішов шляхом розмежування цифрових валют на приватні (криптовалюти, стейблкоїни) та публічні (ЦВЦБ) гроші. Проте світ поділився на два різні фінансові табори.

Глобальні моделі регулювання: публічні ЦВЦБ та приватні стейблкоїни

Так, О. Куц зазначає, що глобальний фінансовий світ поділився на дві півкулі: перший – це емітенти ЦВЦБ (Індія, Китай, Нігерія, Росія), а другий – це світ приватних цифрових грошей (США) [22].

У зв'язку з цим у США зареєстровано три основних законопроекти:

- Guiding and Establishing National Innovation for U.S. Stablecoins of 2025 (GENIUS Act of 2025) – цей законопроект має на меті створення комплексної нормативної бази для стейблкоїнів як різновиду цифрових активів, що підтримують стабільну вартість, прив'язану до фіатних валют (насамперед долара США). Законопроект передбачає визначення стандартів випуску, обігу, зберігання та контролю за такими активами, встановлює вимоги до емітентів, а також механізми забезпечення прозорості та надійності фінансової системи [23];
- H.R. 3633 – Digital Asset Market Clarity Act of 2025 (CLARITY Act of 2025) – цей законопроект спрямований на формування чіткого правового статусу цифрових товарів (digital commodities). Він визначає компетенцію Комісії з торгівлі товарними ф'ючерсами США (CFTC) у сфері регулювання обігу таких активів та передбачає обов'язки бірж, брокерів та інших посередників щодо дотримання вимог законодавства у сфері фінансового моніторингу й боротьби з відмиванням коштів. Проект має на меті усунення правової невизначеності, яка існує щодо кваліфікації й регуляторного нагляду за криптовалютами та іншими видами цифрових активів [24];
- H.R. 1919 – Anti-CBDC Surveillance State Act – цей законопроект спрямований на заборону Федеральній резервній системі

США розробки, випуску та впровадження ЦВЦБ. Метою є недопущення використання ЦБЦВ як інструмента державного контролю за приватними фінансовими операціями громадян, а також як засобу проведення монетарної політики. Законопроект відображає занепокоєння щодо потенційних ризиків надмірного державного втручання у сферу приватних прав та фінансової свободи осіб [25].

Зазначене підтверджує розмежування глобальної фінансової системи на публічні та приватні цифрові валюти. Водночас, якщо розглядати ЦВЦБ та стейблкоїни, то, попри їхню різну правову природу (публічні та приватні за емітентом), вони виконують подібні функції у фінансовій системі. Ідеться насамперед про такі функції, як забезпечення стабільності вартості, можливість використання як засобів платежу та накопичення, серед іншого. Саме ця функціональна тотожність дозволяє ставити питання про можливість їх розгляду в межах одного об'єкта цивільних прав.

Криптовалюти ж не можуть повною мірою виконувати зазначені функції через свою високу волатильність. Як підкреслює Банк міжнародних розрахунків, значні коливання цін на криптовалюти не дозволяють розглядати їх як стабільний грошовий інструмент, радше, як спекулятивний актив [26]. Схожою є позиція й інших міжнародних інституцій, наголошуючи, що саме стейблкоїни та ЦВЦБ покликані забезпечити стабільність та інтеграцію цифрових активів у фінансову систему [27].

У цьому контексті слушною є теза, що хоча приватні стейблкоїни та публічні ЦВЦБ ґрунтуються на різних засадах емісії та контролю, їхня функціональна близькість дає підстави для об'єднання в межах єдиного цивільно-правового режиму. Як зазначають дослідники, ключовою умовою такого підходу має стати забезпечення конвертованості між приватними та публічними цифровими грошима, які потенційно можуть бути широко прийняті як майбутній засіб платежу [28].

Ураховуючи наведене, видається обґрунтованим припущення, що попри відмінність правової природи та емітентів – стейблкоїни та ЦВЦБ за своєю функціональністю можуть бути розглянуті в межах загального платіжного засобу, і таким чином, окремим об'єктом цивільних прав – цифровою валютою. Водночас таке узагальнення поки що не має достатньої доктринальної та нормативної підтримки й повинно залишатися предметом наукової дискусії. Беззаперечним видається лише одне: цифрова валюта як явище вже сьогодні є об'єктом цивільних правовідносин, що характеризується дуалістичною правовою природою, поєднуючи у собі ознаки як майнових благ, так і грошових коштів.

Висновки

Отже, у цій статті доведено, що криптовалюти та стейблкоїни (як віртуальні активи), а також ЦВЦБ (як гроші у цифровій формі), попри відмінності у правовій природі, мають розглядатися разом – у межах єдиної категорії «цифрова валюта» як об'єкт цивільних правовідносин.

Відповідно до цивільного законодавства, віртуальні активи (криптовалюти, стейблкоїни) визначаються як цифрова річ, не є законним засобом платежу та є майном. При цьому ЦВЦБ (цифрові гроші) законодавець визначає законним засобом платежу, різновидом грошей у безготівковій формі, і такою, що має зобов'язальну правову природу. Крім того, встановлено, що ЦВЦБ та електронні гроші – це різні правові явища, які не мають ототожнюватися. Зазначене дає підстави вважати цифрову валюту «складним» об'єктом цивільних прав.

Водночас види цифрової валюти включають низку спільних ознак, зокрема, нематеріальна (цифрова) форма, технологічна основа (DLT), вартість, відчужуваність, засіб платежу та накопичення, програмованість. А втім, глобальний фінансовий світ поділився на дві півкулі: перший – це емітенти ЦВЦБ, а другий – це світ приватних цифрових грошей. У зв'язку з цим цифрова валюта є не лише об'єктом цивільних правовідносин, що характеризується дуалістичною правовою природою, а може претендувати на зайняття окремого місця серед об'єктів цивільних прав. ЦВЦБ та стейблкоїни за рахунок забезпечення конвертованості між собою, здатні стати у майбутньому загальним платіжним засобом, що, у свою чергу, дасть змогу розглядати їх як окремий об'єкт цивільних прав – цифрова валюта.

Список використаних джерел

- [1] Дмитрик О. О., Ісаєв А. М. Віртуальні активи, цифрові гроші, платіжні системи: деякі аспекти правового регулювання. *Правова позиція*. 2023. № 3(40). С. 149–154. <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.29>.
- [2] Майданик Р. Цифрова річ як майно та її оборотоздатність. *Цивілістична Платформа*. 2025. № 1(4). С. 19–59. <https://doi.org/10.69724/2786-8834-2025-4-1-19-59>.
- [3] Логойда В. М. Криптовалюти як об'єкт цивільних прав: порівняльно-правовий аналіз : дис. ... д-ра філософії з права : 081. Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2022. 287 с.
- [4] Савенкова В. Г., Вихристенко Б. О. Теоретико-правові підходи та практичні аспекти визначення віртуальних активів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 87. Ч. 3. С. 137–145. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.20>.
- [5] Гулейков І. Ю. Цифрові активи в цивільному обороті України : дис. ... д-ра філософії з права : 081. Київ, 2025. 243 с.

- [6] Arner D., Barberis J., Buckley R. The Evolution of Fintech: A New Post-Crisis Paradigm. *UNSW Law Research Paper*. 2016. No. 2016-62. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2676553 (last accessed: 18.07.2025).
- [7] Haber S., Stornetta W. S. How to Time-stamp a Digital Document. *Journal of Cryptology*. 1991. Vol. 3. P. 99–111. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/BF00196791> (last accessed: 08.08.2025).
- [8] Adachi M., Da Silva P. B. P., Born A., Cappuccio M., Czák-Ludwig S., Gschossmann I., Pellicani A., Philipps S.-M., Plooi M., Rossteuscher I., Zeoli P. Stablecoins' role in crypto and beyond: functions, risks and policy. *Macroprudential Bulletin*. July 2022. Issue 18. URL: https://www.ecb.europa.eu/press/financial-stability-publications/macroprudential-bulletin/html/ecb.mpbu202207_2~836f682ed7.en.html (last accessed: 18.07.2025).
- [9] Cirasino M., Bossone B., Banka H., Faragallah A., Malaguti M. C., Srinivas G. Central Bank Digital Currency: A Payments Perspective. Washington, DC: World Bank, 2021. URL: </mnt/data/Central-Bank-Digital-Currency-A-Payments-Perspective.pdf> (last accessed: 18.07.2025).
- [10] Nakamoto S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. 2008. URL: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf> (last accessed: 08.08.2025).
- [11] Financial Action Task Force. Virtual Currencies – Key Definitions and Potential AML/CFT Risks. *FATF/OECD*. 2014. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/reports/Virtual-currency-key-definitions-and-potential-aml-cft-risks.pdf> (last accessed: 18.07.2025).
- [12] Foster K., Blakstad S., Gazi S., Bos M. Digital Currencies and CBDC Impacts on Least Developed Countries (LDCs). *Dialogue on Global Digital Finance Governance Technical Paper 1.2*. UNDP/UNCDF. 2021. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2021-06/UNDP-UNCDF-TP-1-2-Digital-Currencies-and-CBDC-Impacts-on-Least-Developed-Countries-LDCs-EN.pdf> (last accessed: 18.07.2025).
- [13] Фартушняк О., Часовнікова Ю. Облікова ідентифікація грошей у суб'єктів господарювання в умовах цифровізації. *Економічний аналіз*. 2023. Т. 33, № 1. С. 164–171. <https://doi.org/10.35774/econ2023.01.164>.
- [14] Про запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей та фінансування тероризму, що вносить зміни до Регламенту (ЄС) № 648/2012 Європейського Парламенту та Ради і припиняє дію Директиви 2005/60/ЄС Європейського Парламенту та Ради і Директиви Комісії 2006/70/ЄС : Директива (ЄС) 2015/849 від 20.05.2015 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEI/es2015849.pdf> (дата звернення: 18.07.2025).
- [15] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 18.07.2025).
- [16] Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні : проєкт закону України від 07.11.2023 р. № 10225. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43123> (дата звернення: 18.07.2025).
- [17] Проєкт закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні» від 17.11.2023 р. № 10225-1. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43232> (дата звернення: 18.07.2025).

- [18] Markets in Crypto assets (MiCA). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0118_EN.html (last accessed: 18.07.2025).
- [19] Аналітична записка за результатами пілотного проекту із впровадження платформи «Електронна гривня» та електронних грошей Національного банку України (е-гривні). Київ : Нац. банк України, 2019. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Analitichna_zapiska_E-grivnya.pdf (дата звернення: 18.07.2025).
- [20] Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 р. № 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> (дата звернення: 18.07.2025).
- [21] Федосенко Н. А. Цифрові активи як об'єкт цивільних прав: спроба кваліфікації в умовах відсутності спеціального правового режиму. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 3. Ч. 1. С. 335–343. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.50>.
- [22] Куш О. Трамп обирає криптореволюцію. Які наслідки для світу це матиме. *ZN.ua*. 5 серп. 2025. URL: <https://zn.ua/ukr/amp/macroeconomics/tramp-obiraje-kriptorevoljutsiju-jaki-naslidki-dlja-svitu-tse-matime.html> (дата звернення: 18.07.2025).
- [23] United States Congress. S. 394 (119th Congress, 2025–2026): Guiding and Establishing National Innovation for U.S. Stablecoins of 2025 (GENIUS Act of 2025). URL: <https://www.congress.gov/bill/119th-congress/senate-bill/394/text> (last accessed: 18.07.2025).
- [24] United States Congress. H. R. 3633 (119th Congress, 2025–2026): Digital Asset Market Clarity Act of 2025 (CLARITY Act of 2025). URL: <https://www.congress.gov/bill/119th-congress/house-bill/3633> (last accessed: 18.07.2025).
- [25] United States Congress. H. R. 1919 (119th Congress, 2025–2026): Anti-CBDC Surveillance State Ac. URL: <https://www.congress.gov/bill/119th-congress/house-bill/1919> (last accessed: 18.07.2025).
- [26] Bank for International Settlements. 85th Annual Report, 2014/15. Basel, 2015. URL: <https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2015e.pdf> (last accessed: 18.07.2025).
- [27] Adrian T., Mancini-Griffoli T. The Rise of Digital Money. *IMF FinTech Note*. No. 19/01. International Monetary Fund. Washington, D.C., July 2019. URL: <file:///D:/Desktop/FTNEA2019001.pdf> (last accessed: 18.07.2025).
- [28] Bolt W., Lubbersen V., Wierst P. Balancing public and private interests: Crypto, stablecoin and central bank digital currency. *SUERF Policy Note* No 275. April 2022. URL: <https://www.suerf.org/policynotes/balancing-public-and-private-interests-crypto-stablecoin-and-central-bank-digital-currency/> (last accessed: 18.07.2025).

References

- [1] Dmytryk, O.O., & Isaiev, A.M. (2023). Virtual assets, digital money, payment systems: some aspects of legal regulation. *Legal position*, 3(40), 149-154. <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.29>.
- [2] Maydanyk, R. (2025). Digital thing as Property and its negotiability. *Civil Platform*, 1(4), 19-59. <https://doi.org/10.69724/2786-8834-2025-4-1-19-59>.
- [3] Lohoida, V.M. (2022). *Cryptocurrencies as an object of civil rights: comparative legal analysis*. Ph.D. Thesis. Uzhhorod: Uzhhorod National University.
- [4] Savenkova, V.G., & Vykhrystenko, B.O. (2025). Theoretical and legal approaches and practical aspects pf determining virtual assets. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho*

- natsionalnoho universytetu. Series: Pravo*, 87(3), 137-145. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.20>.
- [5] Huleikov, I.Yu. (2025). *Tsyfrovі aktyvy v tsyvilnomu oboroti Ukrainy*. Ph.D. Thesis. Kyiv: F. H. Burchak Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.
- [6] Arner, D., Barberis, J., & Buckley, R. (2016). The Evolution of Fintech: A New Post-Crisis Paradigm. *UNSW Law Research Paper*, 2016-62. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2676553.
- [7] Haber, S., & Stornetta, W.S. (1991). How to Time-stamp a Digital Document. *Journal of Cryptology*, 3, 99-111. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/BF00196791>.
- [8] Adachi, M., Da Silva, P.B.P., Born, A., Cappuccio, M., Czák-Ludwig, S., Gschossmann, I., Pellicani, A., Philipps, S.-M., Plooi, M., Rossteuscher, I., & Zeoli, P. (July 2022). Stablecoins' role in crypto and beyond: functions, risks and polic. *Macprudential Bulletin*, 18. Retrieved from https://www.ecb.europa.eu/press/financial-stability-publications/macprudential-bulletin/html/ecb.mpbu202207_2-836f682ed7.en.html.
- [9] Cirasino, M., Bossone, B., Banka, H., Faragallah, A., Malaguti, M.C., & Srinivas G. (2021). Central Bank Digital Currency: A Payments Perspective. Washington, DC: World Bank, Retrieved from [/mnt/data/Central-Bank-Digital-Currency-A-Payments-Perspective.pdf](https://mmt/data/Central-Bank-Digital-Currency-A-Payments-Perspective.pdf).
- [10] Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. Retrieved from <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>.
- [11] Financial Action Task Force. Virtual Currencies – Key Definitions and Potential AML/CFT Risks. (2014). *FATF/OECD*. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/reports/Virtual-currency-key-definitions-and-potential-aml-cft-risks.pdf>.
- [12] Foster, K., Blakstad, S., Gazi, S., & Bos, M. (2021). Digital Currencies and CBDC Impacts on Least Developed Countries (LDCs). *Dialogue on Global Digital Finance Governance Technical Paper 1.2*. UNDP/UNCDF. Retrieved from <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2021-06/UNDP-UNCDF-TP-1-2-Digital-Currencies-and-CBDC-Impacts-on-Least-Developed-Countries-LDCs-EN.pdf>.
- [13] Fartushniak, O., & Chasovnikova, Yu. (2023). Accounting identification of money at business entities in the conditions of digitalization. *Economic Analysis*, 33(1), 164-171. <https://doi.org/10.35774/econa2023.01.164>.
- [14] Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Regulation (EU) No. 648/2012 of the European Parliament and of the Council, and repealing Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directive 2006/70/EC. (May 20, 2015). Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55GOEEI/es2015849.pdf>.
- [15] Civil Code of Ukraine. (January 16, 2003). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
- [16] Draft Law of Ukraine No. 10225 "On Amendments to the Tax Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding the regulation of virtual assets turnover in Ukraine". (November 7, 2023). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43123>.

- [17] Draft Law of Ukraine No. 10225-1 "On Amendments to the Tax Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding the regulation of virtual assets turnover in Ukraine". (November 17, 2023). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43232>.
- [18] Markets in Crypto-Assets (MiCA). Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0118_EN.html.
- [19] National Bank of Ukraine. (2019). Analytical note on the results of the pilot project for the implementation of the "Electronic Hryvnia" platform and electronic money of the National Bank of Ukraine (e-hryvnia). Kyiv. Retrieved from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Analitichna_zapiska_E-grivnya.pdf.
- [20] Law of Ukraine No. 1591-IX "On Payment Services". (June 30, 2021). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text>.
- [21] Fedosenko, N.A. (2025). Digital assets as an object of civil rights: an attempt to qualify in the absence of a special legal regime. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 3(1), 335-343. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.50>.
- [22] Kushch, O. (September 5, 2025). Trump chooses the crypto revolution. What consequences will this have for the world?. *ZN.ua*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/amp/macroeconomics/tramp-obiraje-kriptorevoljutsiju-jaki-naslidki-dlja-svitu-tse-matime.html>.
- [23] United States Congress. S. 394 (119th Congress, 2025–2026): Guiding and Establishing National Innovation for U.S. Stablecoins of 2025 (GENIUS Act of 2025). Retrieved from <https://www.congress.gov/bill/119th-congress/senate-bill/394/text>.
- [24] United States Congress. H. R. 3633 (119th Congress, 2025–2026): Digital Asset Market Clarity Act of 2025 (CLARITY Act of 2025). Introduced 29.05.2025. Retrieved from <https://www.congress.gov/bill/119th-congress/house-bill/3633>.
- [25] United States Congress. H. R. 1919 (119th Congress, 2025–2026): Anti-CBDC Surveillance State Act. Retrieved from <https://www.congress.gov/bill/119th-congress/house-bill/1919>.
- [26] Bank for International Settlements. (2015). 85th Annual Report, 2014/15. Basel. Retrieved from <https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2015e.pdf>.
- [27] Adrian, T., & Mancini-Griffoli, T. (July, 2019). The Rise of Digital Money. *IMF Fin-Tech Note*. No. 19/01. International Monetary Fund. Washington, D.C. Retrieved from <:///D:/Desktop/FTNEA2019001.pdf>.
- [28] Bolt, W., Lubbersen, V., & Wierdsma, P. (April 2022). Balancing public and private interests: Crypto, stablecoin and central bank digital currency. *SUERF Policy Note*. No. 275. Retrieved from <https://www.suerf.org/policynotes/balancing-public-and-private-interests-crypto-stablecoin-and-central-bank-digital-currency/>.

Микита Олегович Червяков

головний спеціаліст відділу з питань правосуддя та національної безпеки
Управління державної реєстрації нормативно-правових актів
Департаменту реєстрації та систематизації правових актів
аспірант кафедри цивільного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: m.o.chervyakov@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0001-6347-3476

Mykyta O. Chervyakov

Chief Specialist of the Office of State Registration of Regulatory Legal Acts
of the Department of Registration and Systematization of Legal Acts

Ph.D. Student of the Department of Civil Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: m.o.chervyakov@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0001-6347-3476

Рекомендоване цитування: Червяков М. О. Цифрова валюта у системі об'єктів цивільних правовідносин: криптовалюти, стейблкоїни, цифрові валюти центрального банку. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 102–118. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.341204>.

Suggested Citation: Chervyakov, M.O. (2025). Digital Currency in the System of Civil Law Objects: Cryptocurrencies, Stablecoins, Central Bank Digital Currencies. *Problems of Legality*, 170, 102-118. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.341204>.

Статтю подано / Submitted: 21.07.2025

Доопрацьовано / Revised: 30.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Опубліковано / Published: 30.09.2025

Правове регулювання споживчих договорів у Європейському Союзі

Алевтина Геннадіївна Бірюкова*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: a.g.biryukova@nlu.edu.ua*

Ганна В'ячеславівна Колісникова

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

Анотація

Стаття присвячена дослідженню особливостей правового регулювання споживчих договорів у Європейському Союзі. Сучасні виклики, зумовлені поглибленням глобалізаційних процесів, стрімким розвитком електронної торгівлі та цифрових технологій, суттєво впливають на механізми захисту прав споживачів, що зумовило необхідність перегляду та системного оновлення правового регулювання на рівні ЄС для його адаптації до нових соціально-економічних реалій. Мета статті полягає в комплексному аналізі правового регулювання споживчих договорів у ЄС, визначенні особливостей та загальних принципів захисту споживчих прав у межах ЄС, виявленні актуальних проблем і перспективних напрямів розвитку законодавства у сфері споживчих договорів. У процесі дослідження використовувались методи аналізу (системного, порівняльного), синтезу, порівняльно-правовий метод та метод узагальнення. Проаналізовано актуальні підходи до визначення поняття споживчого договору, розкрито його суб'єктний склад та основні ознаки. Схарактеризовано загальні принципи регулювання захисту прав споживачів у Європейському Союзі, такі як принцип гармонізації, належного інформування, відповідності якості та безпечності товарів, а також принцип ефективного судового та позасудового захисту. У статті розглянуто основні нормативні акти Європейського Союзу, які формують єдину систему регулювання споживчих договорів, зокрема директиви про права споживачів, несправедливі договірні умови та відповідальність за дефектну продукцію. Авторки детально аналізують критерії несправедливості договірних умов та наслідки їх визнання недійсними на підставі практики Суду Європейського Союзу. Також розглянуто питання позасудового врегулювання спорів як одного з ефективних інструментів захисту споживчих прав у Європейському Союзі. У статті визначено проблемні аспекти правового регулювання споживчих договорів, пов'язані із сучасними викликами цифрової економіки, що потребують подальшої модернізації європейського законодавства. Перспективи майбутніх дослі-

джень авторки пов'язують із вивченням можливостей адаптації правового досвіду Європейського Союзу у сфері споживчих договорів до національного законодавства України у процесі євроінтеграції.

Ключові слова: споживчий договір; права споживачів; несправедливі умови; Європейський Союз; судова практика.

Legal Regulation of Consumer Contracts in the European Union

Alevtyna G. Biryukova*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: a.g.biryukova@nlu.edu.ua

Hanna V. Kolisnykova

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Abstract

The article examines the peculiarities of legal regulation of consumer contracts in the European Union. Contemporary challenges driven by the intensification of globalization processes, the rapid development of e-commerce, and digital technologies have significantly impacted the mechanisms of consumer rights protection. This has necessitated a revision and systematic modernization of legal regulation at the EU level to adapt it to new socio-economic realities. The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the legal regulation of consumer contracts in the EU, to identify the key features and general principles of consumer protection within the Union, as well as to highlight current issues and promising directions for the development of legislation in the field of consumer contracts. The research applies methods of analysis (systematic and comparative), synthesis, the comparative legal method, and the method of generalization. Current approaches to defining consumer contracts are analyzed, with particular attention paid to identifying their essential characteristics and defining the legal status of the involved parties. General principles governing consumer protection in the European Union, including harmonization, adequate consumer information, quality and product safety compliance, and effective judicial and extrajudicial protection, are characterized. The main European Union legislative instruments that form a unified system of consumer contract regulation, notably the directives on consumer rights, unfair contractual terms, and liability for defective products, are discussed. The author provides an in-depth analysis of the criteria for assessing unfair contractual terms and outlines the consequences of recognizing them as invalid, relying extensively on the case law of the Court of Justice of the European Union. The article also addresses extrajudicial dispute resolution as an effective instrument for consumer rights protection within the EU. Furthermore, problematic aspects of EU consumer contract law associated with current challenges posed by the digital economy are identified, indicating the need for further modernization of European legislation. Prospects

for further research are linked to exploring opportunities for adapting the legal experiences of the European Union in consumer contract regulation into Ukrainian national law within the context of Ukraine's European integration.

Keywords: consumer contract; consumer rights; unfair terms; European Union; case law.

Вступ

Правове регулювання споживчих договорів у Європейському Союзі є однією з ключових сфер, яка визначає ефективність функціонування внутрішнього ринку, формує рівень довіри громадян до товарів і послуг та забезпечує реальне здійснення споживчих прав. У зв'язку з посиленням процесів глобалізації, інтенсивним розвитком електронної комерції та новітніми технологічними тенденціями сфера захисту споживачів зазнає істотних трансформацій, що потребує перегляду й постійного оновлення чинного законодавства ЄС, адаптуючи його до нових соціально-економічних умов.

Проблеми регулювання споживчих договорів активно досліджуються як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі, що свідчить про високий інтерес до цієї проблематики. Зокрема, європейські дослідники Г.-В. Мікліц та Н. Райх, Г. Г. Ховеллс та ін., К. Твігг-Флеснер у своїх працях аналізують чинні європейські стандарти у сфері захисту споживчих прав, наголошуючи на необхідності їх постійного оновлення з огляду на нові виклики, спричинені цифровою економікою та розвитком онлайн-торгівлі. Водночас українські науковці, такі як Л. А. Валько, М. М. Великанова, В. В. Поєдинок, Р. Пристай та І. Яворська та інші, аналізуючи європейський досвід, відзначають гармонізації національного законодавства України зі стандартами Європейського Союзу для створення ефективної правової системи захисту споживачів на внутрішньому ринку.

Серед головних питань, що потребують подальшого вивчення, є проблема несправедливих договірних умов, критерії їх визначення та юридичні наслідки для споживачів. Важливим також є аналіз позасудових процедур вирішення споживчих спорів, які стають дедалі популярнішими серед європейських споживачів та можуть відіграти суттєву роль у реформуванні української системи захисту споживчих прав.

Особливого значення набуває аналіз судової практики Суду Європейського Союзу, який суттєво впливає на формування підходів до правозастосування у державах – членах ЄС, визначаючи єдині стандарти оцінки справедливості договірних умов, порядку захисту персональних даних споживачів та відповідальності продавців за дефектну продукцію. Ці питання особливо актуальні з огляду на прагнення України привести національне законодав-

ство у відповідність до європейських стандартів у рамках виконання Угоди про асоціацію з ЄС.

Метою цього дослідження є комплексний аналіз правового регулювання споживчих договорів у Європейському Союзі, визначення особливостей та загальних принципів захисту споживчих прав у межах ЄС, виявлення актуальних проблем і перспективних напрямів розвитку законодавства у сфері споживчих договорів. Для реалізації цієї мети визначено завдання щодо вивчення поняття та особливостей споживчих договорів, аналізу нормативно-правової бази ЄС, практики її застосування, а також визначення перспективних напрямків її розвитку в умовах цифровізації економіки та інтеграції України до європейського правового простору.

Огляд літератури

Питання правового регулювання споживчих договорів у Європейському Союзі є предметом численних наукових досліджень як європейських, так і українських авторів. Це зумовлено тим, що захист прав споживачів є невід'ємною складовою сучасних економічних та правових систем європейських держав, яка безпосередньо впливає на рівень довіри громадян до внутрішнього ринку ЄС.

Провідні європейські науковці у сфері споживчого права Г.-В. Мікліц та Н. Райх зазначають, що гармонізація правового регулювання у сфері споживчих договорів спрямована насамперед на встановлення мінімальних стандартів захисту споживачів, забезпечуючи водночас гнучкість для держав-членів у реалізації вищих стандартів захисту. При цьому автори наголошують на тому, що важливим є не лише формальне впровадження директив у національне законодавство, а й практичні аспекти реалізації споживчих прав, зокрема, забезпечення реальних механізмів судового та позасудового захисту [1].

Герайнт Г. Ховеллс зі співавторами також підкреслюють, що однією з найскладніших проблем у сфері захисту прав споживачів є питання визначення несправедливості договірних умов (*unfair contract terms*). Вони зазначають, що практика Суду Європейського Союзу відіграє визначальну роль у формуванні загальноєвропейських підходів до цієї проблеми, забезпечуючи єдине розуміння стандартів прозорості та справедливості договірних умов [2]. Водночас у науковій праці за редакцією К. Твігг-Флеснера наголошено, що саме поняття несправедливих умов є одним із найскладніших для практичного застосування через відсутність жорстких формальних критеріїв, що часто призводить до неоднакової судової практики в державах – членах ЄС [3].

Питання цифровізації економіки та її впливу на правове регулювання споживчих договорів активно аналізується у працях Г. Г. Ховеллса та ін., а також Р. Шульце та Ф. Цоля. Зокрема, Г. Г. Ховеллс та ін. зазначають, що сучасні тенденції у сфері електронної торгівлі та цифрових послуг висувають нові вимоги до законодавства ЄС у сфері споживчих договорів, включаючи необхідність забезпечення прозорості онлайн-платформ, посилення відповідальності постачальників цифрових послуг, а також гарантування ефективного захисту персональних даних споживачів [2]. Схожої позиції дотримуються Р. Шульце та Ф. Цоль, які додатково наголошують на необхідності комплексного перегляду норм ЄС у контексті адаптації до нових економічних реалій, спричинених технологічним прогресом і новими формами цифрової торгівлі [4]. Українські науковці, аналізуючи питання регулювання споживчих договорів у ЄС, здебільшого зосереджують увагу на перспективах адаптації європейського досвіду в національну правову систему України. Л. А. Валько зазначає, що дедалі більше уваги приділяється сфері споживчих договорів, зокрема в аспектах, які врегульовані Директивами ЄС, але залишаються неурегульованими в Україні. Це свідчить про наявність правових прогалин, що потребують усунення для наближення до *acquis communautaire*. Європейські директиви задають стандарти, які підлягають імплементації на національному рівні, що зумовлює необхідність оновлення українського законодавства. Тому реформа договірного регулювання є ключовою для забезпечення ефективного захисту прав споживачів відповідно до європейських підходів [5]. М. М. Великанова та ін. також вважають, що для ефективної адаптації українського законодавства до стандартів ЄС потрібно провести детальний аналіз відповідних директив та поступово інтегрувати в національну правову систему належні нормативні та інституційні гарантії [6].

Отже, аналіз наукових джерел свідчить, що проблема правового регулювання споживчих договорів у ЄС постійно перебуває в центрі уваги європейських та українських дослідників, які відзначають важливість подальшої гармонізації законодавства, врахування практики Суду Європейського Союзу та необхідність адаптації європейського досвіду для покращення системи захисту прав споживачів як у межах ЄС, так і в Україні.

Матеріали та методи

Проведення цього дослідження включало низку послідовних етапів, що дало змогу здійснити комплексний аналіз правового регулювання споживчих договорів у Європейському Союзі та виявити основні напрями вдосконалення нормативно-правової бази з урахуванням сучасних викликів цифрової економіки. На першому етапі роботи було визначено загальний обсяг і межі

досліджуваної проблематики, окреслено мету, основні завдання дослідження та сформульовано гіпотезу, яка полягає у припущенні, що сучасний стан розвитку цифрової економіки висуває нові виклики до законодавчого регулювання споживчих договорів у ЄС і, відповідно, потребує подальшої модернізації чинних норм.

Другий етап дослідження полягав у системному аналізі теоретико-методологічної бази, до якої увійшли як нормативні акти Європейського Союзу (директиви, регламенти), так і наукові публікації провідних європейських та українських науковців за останні п'ять років. Основним методом на цьому етапі був теоретичний аналіз і синтез, за допомогою якого виявлено базові положення, поняття та підходи, що застосовуються європейською доктриною споживчого права. Крім того, використовувався метод системного аналізу, який дав змогу комплексно розглянути правову регламентацію споживчих договорів як цілісну систему, що ґрунтується на загальних принципах і нормативних приписах ЄС.

Другий етап передбачав застосування порівняльно-правового методу, спрямованого на виявлення особливостей реалізації директив ЄС у сфері захисту прав споживачів у національних правових системах держав-членів. Для цього було здійснено порівняльний аналіз відповідного законодавства окремих держав – членів Європейського Союзу, зокрема Німеччини, Польщі та Франції, що дозволило визначити основні труднощі імплементації та з'ясувати, які чинники впливають на ефективність функціонування європейської системи захисту прав споживачів у національних юрисдикціях. Використання порівняльно-правового методу також сприяло визначенню перспективних напрямків адаптації європейського досвіду для України, яка здійснює поступове наближення свого законодавства до стандартів ЄС у сфері захисту споживчих прав.

Окрему увагу було приділено аналізу судової практики Суду Європейського Союзу, що стало наступним важливим етапом роботи. Тут використовувалися порівняльно-правовий та аналітичний методи, завдяки яким було виявлено ключові рішення Суду ЄС щодо несправедливих договірних умов, інформування споживачів та забезпечення ефективних механізмів захисту прав споживачів. Саме аналіз прецедентних рішень Суду ЄС забезпечив краще розуміння того, як конкретні норми ЄС тлумачаться і застосовуються на практиці, та дозволив сформулювати чіткі рекомендації для подальшого застосування відповідних норм і стандартів у національній правовій системі України.

Крім зазначених методів, використовувався також порівняльно-правовий підхід до аналізу механізмів позасудового захисту прав споживачів, таких

як альтернативне вирішення спорів (ADR) та онлайн-платформа вирішення спорів (ODR). Це дало змогу розкрити особливості та переваги цих механізмів, визначити їхню ефективність на прикладі практики ЄС і сформулювати пропозиції щодо впровадження відповідних моделей в Україні.

Заклучний етап дослідження полягав у синтезі отриманих результатів та виробленні наукових рекомендацій щодо подальших напрямків розвитку законодавства Європейського Союзу та перспектив адаптації його стандартів в українське правове поле. На цьому етапі застосовувався метод узагальнення, що дозволив сформулювати ключові висновки та виокремити найбільш перспективні напрями подальших наукових досліджень, пов'язаних із проблематикою споживчих договорів.

Вибір зазначених методів і підходів допоміг в отриманні нових результатів, що мають як теоретичне, так і практичне значення, зокрема, в контексті забезпечення ефективного захисту прав споживачів у Європейському Союзі та їх імплементації в національне законодавство України. Подальші дослідження у цьому напрямку можуть бути скеровані на більш глибокий аналіз практики окремих держав – членів ЄС, розроблення конкретних пропозицій щодо адаптації законодавчих новацій ЄС, а також аналіз ефективності позасудових механізмів вирішення спорів у сфері електронної комерції.

Результати та обговорення

Зміст споживчого договору та його характерні ознаки

У праві Європейського Союзу споживчий договір традиційно розглядається як правочин, укладений між фізичною особою, котра діє поза межами будь-якої підприємницької або професійної діяльності, та підприємцем (продавцем, виробником, виконавцем робіт чи постачальником послуг) із метою придбання товарів або отримання послуг для власних побутових, особистих чи сімейних потреб. В основу такого визначення покладено концепцію споживача як «слабшої» сторони договірних правовідносин, що зумовлює необхідність надання йому посиленого юридичного захисту. Саме директиви ЄС, зокрема Директива 2011/83/ЄС про права споживачів [7] та Директива 93/13/ЄЕС про несправедливі умови у споживчих договорах [8], формують уніфікований підхід до поняття «споживач», закріплюючи вимогу, щоб така особа користувалася предметом договору винятково з непідприємницькою метою.

Для ефективної ідентифікації споживчого договору та чіткого визначення його правових наслідків у системі регулювання ЄС важливе значення мають характерні ознаки відповідних правочинів. Насамперед споживач

укладає договір для задоволення власних побутових чи особистих потреб, що відмежовує його від суб'єкта господарювання, котрий укладає договір задля отримання прибутку або в межах професійної діяльності. З іншого боку, підприємець, виробник або продавець діє в межах своєї професійної сфери та несе підвищену відповідальність за якість, безпеку та відповідність товарів і послуг домовленим умовам. У праві ЄС особливу увагу приділено обов'язковій умові надання повної та зрозумілої інформації споживачеві: продавець зобов'язаний не лише ідентифікувати себе належним чином і розкрити усі суттєві характеристики товарів чи послуг, а й забезпечити реальну можливість для покупця зрозуміти умови договору, ціну, строки виконання, спосіб доставки, порядок та наслідки розірвання угоди чи відмови від неї. Тож, чітка інформаційна прозорість та заборона несправедливих умов стають критеріями розмежування чесної комерційної практики від такої, що може вводити споживача в оману або утискати його права [2, с. 49].

Захист прав споживачів у межах правової системи Європейського Союзу ґрунтується на ідеї досягнення оптимального балансу між інтересами економічних суб'єктів та необхідністю гарантування високого рівня безпеки й поінформованості кінцевого споживача. У наукових дослідженнях європейського договірного права підкреслюється, що право ЄС сформувалося під впливом потреб внутрішнього ринку, однак поступово набуло яскраво вираженого захисного вектору, спрямованого на охорону прав та законних інтересів саме фізичних осіб, що виступають у ролі споживачів [1; 2; 9].

Нормативне регулювання споживчих договорів у Європейському Союзі

Регулювання споживчих договорів у правовій системі Європейського Союзу базується на низці нормативно-правових актів, провідне місце серед яких посідають директиви ЄС. Їхньою головною метою є гармонізація національних законодавств держав-членів з метою забезпечення єдиного правового простору, належного захисту споживчих прав, а також сприяння внутрішньому ринку та економічній інтеграції. Основними актами, що визначають зміст, межі та особливості регулювання договірних відносин зі споживачами, є Директива про права споживачів (Directive 2011/83/EU) [7], Директива про несправедливі умови у споживчих договорах (Council Directive 93/13/EEC) [8], а також низка спеціалізованих документів, що визначають відповідальність за дефектну продукцію та умови гарантійних зобов'язань.

Одним із ключових актів, що встановлюють основи захисту прав споживачів у ЄС, є Директива про права споживачів 2011/83/EU (Consumer Rights Directive) [7]. Ця директива містить уніфіковані норми щодо інформування споживачів перед укладенням договору, права споживача на відмову від укла-

деного договору (право відкликання), чітко визначає умови, за яких можливе повернення придбаних товарів та послуг, а також встановлює зобов'язання продавців щодо термінів доставки та способів оплати. У науковій літературі підкреслюється, що ця Директива є ключовим інструментом гармонізації національних законодавств та посилення правової визначеності на споживчому ринку [2; 3]. Особливу увагу Директива приділяє праву споживача на відкликання (відмову від укладеного договору), що є важливим механізмом захисту від недобросовісних або оманливих практик із боку продавців.

Наступною важливою складовою правової системи ЄС є Директива 93/13/ЄЕС про несправедливі умови у споживчих договорах (Unfair Contract Terms Directive) [8]. Вона закріплює правові критерії для оцінки несправедливості договірних умов, визначає наслідки їх застосування (визнання недійсними або такими, що не породжують правових наслідків для споживача), а також встановлює принцип прозорості та справедливості як базовий стандарт поведінки продавця чи виконавця послуг. Як зазначають у своїх дослідженнях Г.-В. Мікліц та Н. Райх, саме завдяки цій директиві був сформований концептуальний підхід, який обмежує свободу сторін щодо визначення умов договору, встановлюючи механізми перевірки на відповідність стандартам справедливості, прозорості та рівності договірних можливостей [1]. Ця Директива відіграє фундаментальну роль у формуванні судової практики Суду Європейського Союзу, який розширив трактування поняття «несправедливі умови», застосовуючи більш широкі критерії для визнання їх недійсними.

Особливе місце серед директив ЄС посідає Директива про відповідальність за дефектну продукцію (Council Directive 85/374/ЄЕС) [10]. Її мета полягає у створенні єдиних стандартів щодо відповідальності виробника за шкоду, спричинену дефектами продукції, незалежно від вини останнього. Відповідно до наукових досліджень [1–3], зазначена Директива є важливим механізмом регулювання якості продукції, що обертається на внутрішньому ринку ЄС. Вона не лише гарантує належний рівень захисту споживача, а й створює умови для підвищення відповідальності виробників та підприємців за відповідність продукції встановленим стандартам якості й безпеки.

Окрім зазначених вище директив, важливими актами є також Директива 2005/29/ЄС про недобросовісну комерційну практику [11], що спрямована на захист споживачів від агресивних чи маніпулятивних методів продажу, та Директива 1999/44/ЄС щодо окремих аспектів продажу споживчих товарів та супутніх гарантій [12], яка визначає умови гарантійних зобов'язань виробників та продавців. Важливе місце також займає Регламент (ЄС)

№ 524/2013 про онлайн-вирішення спорів (ODR) [13], який є ключовим у реалізації ефективних механізмів позасудового захисту прав споживачів, зокрема у сфері електронної комерції. Ці нормативні акти покликані не лише зміцнити загальний рівень захисту споживчих інтересів, а й забезпечити додаткові механізми контролю за дотриманням правових стандартів на внутрішньому ринку ЄС.

Регламент (ЄС) 2016/679 про захист персональних даних (General Data Protection Regulation – GDPR) [14] становить важливий елемент системи захисту прав споживачів, оскільки питання захисту персональних даних нерозривно пов'язане з цифровізацією торгових відносин та зростанням електронної комерції. GDPR регламентує умови збирання, обробки та зберігання персональних даних споживачів, встановлює суворі стандарти прозорості й відповідальності суб'єктів господарювання, а також надає споживачам додаткові права, включно з правом доступу, виправлення, видалення персональних даних та їх перенесення. Науковці, такі як П. Де Герт та В. Папаконстантіну, підкреслюють, що запровадження цього регламенту є відповіддю на виклики сучасної цифрової економіки, в якій персональні дані споживача стали важливим активом, що потребує спеціального правового захисту [15].

Провідну роль у визначенні змісту та практичному застосуванні норм права ЄС про споживчі договори відіграє Суд Європейського Союзу. Рішення Суду ЄС забезпечують однакове тлумачення правових норм, конкретизують положення директив та сприяють гармонізації практики держав-членів. Особливо важливими є рішення Суду ЄС у сфері захисту від несправедливих договірних умов, де Суд встановлює критерії прозорості, добросовісності та балансу договірних інтересів. У науковій праці за редакцією К. Твігг-Флеснера зазначено, що судова практика ЄС суттєво впливає на національні судові системи, забезпечуючи єдиний правовий простір захисту прав споживачів і, таким чином, зміцнюючи загальний рівень довіри споживачів до внутрішнього ринку Європейського Союзу [3, с. 342].

Правове регулювання споживчих договорів у Європейському Союзі побудоване на концепції, згідно з якою споживач, як менш інформована та юридично слабша сторона правочину, потребує посиленого захисту своїх прав та інтересів. У цьому зв'язку одним із ключових аспектів законодавства ЄС є визначення спеціальних правових вимог до змісту споживчих договорів, що формуються з огляду на необхідність забезпечення прозорості, справедливості та передбачуваності відносин між споживачами та підприємцями (продавцями, виробниками, виконавцями) [3, с. 265].

Зокрема, ЄС встановлює низку обов'язкових умов інформування споживача перед укладенням договору. Згідно зі ст. 6 Директиви 2011/83/EU (Consumer Rights Directive), підприємці зобов'язані надати споживачам чітку, повну, зрозумілу та недвозначну інформацію щодо ключових характеристик товарів або послуг, ціни (включно із податками та зборами), способів і строків доставки, гарантійних умов, а також процедури повернення чи відмови від товарів і послуг [10]. Як зазначають Г.-В. Мікліц та Н. Райх, належне інформування споживача є не лише правовою гарантією, а й необхідною передумовою для формування його усвідомленого й раціонального вибору. Недотримання підприємцем цієї вимоги може бути підставою для визнання договору недійсним або для застосування санкцій за порушення правил добросовісної конкуренції на внутрішньому ринку ЄС [1, с. 771].

Іншим важливим аспектом є умови реалізації права споживача на відмову від договору, відомого також як право на відкликання. Відповідно до ст. 9 згаданої Директиви 2011/83/EU, споживач має безумовне право відмовитися від укладеного дистанційного або укладеного поза приміщенням договору протягом 14 календарних днів без пояснення причин свого рішення [7]. Це положення детально регламентує умови повернення товару, строки та порядок повернення коштів споживачу. Право на відкликання розглядається як засіб забезпечення реальної свободи вибору споживача та істотно обмежує ризики зловживань із боку продавців у дистанційних або електронних формах торгівлі [3, с. 367].

Не менш принциповим у правовому регулюванні ЄС є заборона включення до споживчих договорів несправедливих умов. Директива 93/13/ЄЕС про несправедливі умови у споживчих договорах передбачає критерії визначення несправедливості умов, серед яких – значний дисбаланс договірних прав та обов'язків сторін на шкоду споживачеві, непрозорість, двозначність формулювань тощо [8]. Судова практика Суду ЄС, як зазначають Г. Г. Ховеллс та ін., неодноразово наголошувала, що несправедливі умови є недійсними, тому не породжують жодних юридичних наслідків для споживача. Це має не лише охоронну функцію, а й превентивний ефект щодо недобросовісної практики підприємців на ринку [2, с. 178].

Важливо також наголосити на ролі обмежень та заборони включення певних категорій договірних умов у споживчі договори. Зокрема, умови, що звільняють продавця від відповідальності за дефекти або суттєво обмежують його гарантійні зобов'язання, зазвичай визнаються несправедливими й такими, що порушують фундаментальні права споживача. У цьому контексті ЄС додатково регулює умови надання гарантій та відповідальності виробни-

ків за дефектну продукцію, встановлюючи мінімальні строки гарантійних зобов'язань та презумпцію відповідальності виробника (Директива 1999/44/ЄС про продаж споживчих товарів та гарантії, Директива 85/374/ЄЕС про відповідальність за дефектну продукцію) [12]. Як зазначають Г. Г. Ховеллс та ін. і Р. Шульце та Ф. Цоль, такі директиви забезпечують високий рівень довіри споживачів до ринку, встановлюючи чітку відповідальність за якість товарів і створюючи механізми оперативного поновлення порушених споживчих прав [2, с. 127; 4, с. 154].

Регулювання несправедливих договірних умов

Особливу увагу в нормативній моделі захисту прав споживачів у Європейському Союзі приділено регулюванню несправедливих договірних умов, які створюють суттєвий дисбаланс у договірних правах та обов'язках на шкоду інтересам споживача. На рівні права ЄС фундаментальним актом у цій сфері є Директива 93/13/ЄЕС (Unfair Contract Terms Directive) [8], яка заклала правові критерії оцінки справедливості та обґрунтованості договірних положень. Згідно з цією Директивою, умова договору визнається несправедливою, якщо, всупереч принципу добросовісності, вона створює значний дисбаланс у правах та обов'язках сторін на шкоду споживача (ст. 3 Директиви 93/13/ЄЕС) [8]. Як зазначають європейські науковці, зокрема Г. Г. Ховеллс та ін. [2, с. 278], Г.-В. Мікліц та Н. Райх [1, с. 772], концепція «несправедливості» договірних умов є гнучкою та включає не лише формальний, а й змістовний (матеріальний) аналіз договірних положень з урахуванням конкретних обставин укладання та виконання договору. Подібні висновки роблять і українські дослідники у сфері захисту прав споживачів, зокрема, В. В. Поєдинок наголошує, що захист від несправедливих умов має охоплювати всі непогоджені індивідуально положення договору, незалежно від того, чи є вони типовими, чи застосовуються одноразово. Така умова вважається несправедливою, якщо порушує принцип добросовісності та призводить до суттєвого дисбалансу між правами і обов'язками сторін. Критерії оцінки несправедливості мають бути єдиними для споживчих і господарських договорів [16, с. 29].

У разі визнання умови договору несправедливою законодавством ЄС передбачаються певні юридичні наслідки, що суттєво впливають на обсяг прав та обов'язків сторін. Відповідно до ст. 6 Директиви 93/13/ЄЕС, несправедливі умови не мають юридичної сили для споживача, тобто визнаються недійсними з моменту їх включення в договір [8]. Водночас така умова, будучи визнаною несправедливою, не зумовлює автоматичної недійсності всього договору, якщо він може діяти без цієї умови. Метою такого підходу

є запобігання несправедливості не лише в конкретному договорі, а й формування єдиних стандартів чесної комерційної практики на внутрішньому ринку ЄС [3, с. 367]. На думку І. М. Гаргат, у споживчих договорах може передбачатися можливість відокремлення несправедливої умови від решти договору – так зване положення про роздільність, поширене в практиці країн ЄС. Допускається визначення механізму заміни такої умови, зокрема шляхом подальших переговорів або включення альтернативного положення. Водночас несправедлива умова не повинна впливати на права споживача з моменту укладення договору, а загальна дія договору не може залежати від дискреції підприємця [17, с. 150].

У процесі реалізації норм щодо несправедливих договірних умов визначальною є роль практики Суду Європейського Союзу, яка істотно впливає на формування підходів у національному правозастосуванні. У рішеннях Суду ЄС, наприклад, у справах *Océano Grupo Editorial SA v Rocio Murciano Quintero* (C-240/98) [18], *Mohamed Aziz v Caixa d'Estalvis de Catalunya* (C-415/11) [19] та *Banco Espacol de Crédito SA v Joaquín Calderín Camino* (C-618/10) [20], закріплено ключові критерії визначення несправедливості умов, а також роз'яснено обсяг та порядок судового контролю за дотриманням справедливості у споживчих договорах. Як зазначають Г. Г. Ховеллс та ін., практика Суду ЄС сформулювала чіткі критерії оцінки несправедливості умов та зміцнила принцип обов'язкового врахування інтересів споживачів під час укладання договорів на внутрішньому ринку [2, с. 189].

Практика Суду ЄС має значний вплив не лише на правозастосування в державах – членах ЄС, а й на розвиток національного права в Україні, яка здійснює процес імплементації норм європейського права у сфері захисту споживчих прав. Врахування підходів Суду ЄС при вдосконаленні законодавства про споживчі договори в Україні сприяє підвищенню рівня споживчої довіри та забезпеченню ефективного правового захисту.

Механізм позасудового захисту прав споживачів

Одним із важливих компонентів ефективної системи захисту прав споживачів у Європейському Союзі є наявність альтернативних (позасудових) механізмів вирішення спорів, що дозволяють оперативно та доступно для споживачів розв'язувати конфліктні ситуації з підприємцями. Як свідчать дослідження європейських вчених [2; 3] та українських науковців [21], ефективний захист прав споживачів неможливий без розвитку гнучких та швидких механізмів позасудового вирішення спорів, оскільки традиційні судові процедури є тривалими, складними та фінансово витратними, що обмежує можливості реального захисту інтересів споживачів.

Важливим напрямом розвитку системи позасудового захисту прав споживачів є альтернативне вирішення спорів (*Alternative Dispute Resolution – ADR*). ADR у країнах Європейського Союзу охоплює низку методів, таких як медіація, примирення, арбітражні процедури, що дозволяють сторонам швидко, ефективно та з меншими витратами вирішити конфлікт, не звертаючись до суду [22]. Відповідно до Директиви ЄС 2013/11/EU про альтернативне вирішення споживчих спорів, держави-члени зобов'язані створити належні умови для функціонування механізмів ADR, забезпечуючи їх доступність, незалежність, прозорість, справедливість та ефективність [22].

Специфічним видом альтернативного вирішення спорів, що набув широкого застосування в ЄС, є онлайн-платформа для вирішення спорів (*Online Dispute Resolution – ODR*). Ця платформа створена відповідно до Регламенту ЄС № 524/2013 та призначена для оперативного вирішення спорів, що виникають під час укладання й виконання дистанційних договорів купівлі-продажу товарів і послуг між споживачами та підприємцями. ODR дозволяє споживачам подавати скарги онлайн, а підприємцям – вирішувати конфлікти за допомогою акредитованих ADR-органів без необхідності фізичного відвідування установи чи суду [13]. Використання ODR суттєво знижує витрати на вирішення спорів, зменшує тривалість розгляду скарг та сприяє створенню сприятливого клімату для розвитку транскордонної електронної торгівлі у ЄС [3, с. 378]. М. В. Плотнікова та О. А. Швагер наголошують, що для України актуальним питанням є запозичення досвіду роботи онлайн-платформ для вирішення спорів, особливо з огляду на безпекову ситуацію та можливість доступу до правосуддя в деяких регіонах країни [21, с. 102].

Не менш важливу роль у позасудовому захисті прав споживачів відіграють національні органи захисту прав споживачів, що функціонують у кожній державі – члені ЄС. Такі органи мають широкі повноваження щодо розгляду скарг споживачів, проведення перевірок підприємств, накладення санкцій за порушення норм законодавства про захист прав споживачів, а також проведення інформаційно-просвітницької роботи серед населення щодо їхніх прав та механізмів захисту. На думку європейських дослідників, таких як Г.-В. Мікліц та Н. Райх, ефективність таких органів залежить від їхньої реальної незалежності, достатності ресурсів та активності у співпраці з аналогічними структурами інших країн – членів ЄС [1, с. 775].

Гармонізація та модернізація законодавства держав – членів ЄС у сфері захисту прав споживачів

Імплементація директив Європейського Союзу у сфері захисту прав споживачів передбачає гармонізацію національних правових систем держав-членів,

однак практика їх реалізації свідчить про наявність певних особливостей та відмінностей, зумовлених історичними, економічними, соціальними та культурними чинниками. Як зазначають європейські науковці, зокрема Г. Г. Ховеллс та ін., процес гармонізації не є одномоментним і потребує значних зусиль для подолання наявних розбіжностей у підходах до забезпечення прав споживачів на національному рівні [2, с. 227]. В українській правовій науці цю проблематику аналізували такі автори, як Л. А. Валько [5], М. М. Великанова та ін. [6], підкреслюючи необхідність уважного вивчення європейського досвіду для уникнення подібних складнощів у майбутній євроінтеграції України.

У процесі гармонізації законодавства держав – членів ЄС у сфері захисту споживачів встановлюються єдині мінімальні вимоги, що мають бути реалізовані всіма державами-членами. Водночас держави-члени залишають за собою право запроваджувати більш суворі стандарти захисту прав споживачів, що зумовлює наявність певних відмінностей у рівнях та механізмах захисту у різних країнах ЄС. Такі відмінності можуть стосуватися строків та процедур реалізації права на відкликання, особливостей гарантійних зобов'язань, критеріїв оцінки несправедливості договірних умов тощо. На думку авторів *Research Handbook on EU Consumer and Contract Law* за редакцією К. Твігг-Флеснера, це створює певні складнощі для підприємців, які ведуть транскордонну діяльність, та вимагає додаткових зусиль із боку інституцій ЄС для подальшого наближення стандартів [3, с. 413].

Поряд із загальними досягненнями у сфері захисту прав споживачів держави – члени ЄС стикаються з практичними проблемами імплементації директив, які можуть бути зумовлені відмінностями в національних правових системах, недостатнім досвідом застосування нових стандартів або ж недостатньою інституційною спроможністю національних органів. У науковій літературі, зокрема у праці Г.-В. Мікліца та Ф. Райха, наголошується, що одна з найсерйозніших проблем – це неоднакове трактування ключових положень директив у різних юрисдикціях. Це призводить до неоднорідної судової практики, яка може суттєво розрізнятися навіть у межах ЄС, негативно впливаючи на правову визначеність та очікування споживачів щодо рівня захисту їхніх прав [1, с. 776].

Значну роль у подоланні вказаних труднощів відіграє співпраця між національними органами та інституціями ЄС. Європейська Комісія, національні органи захисту прав споживачів, а також Суд ЄС активно взаємодіють у сфері гармонізації підходів до правозастосування, проведення моніторингу відповідності національного законодавства нормам ЄС, виявлення та усу-

нення перешкод на шляху до повноцінної реалізації директив. Законодавство Європейського Союзу у сфері споживчих договорів, незважаючи на високий рівень розвитку та значні досягнення в гармонізації стандартів захисту прав споживачів, сьогодні стикається із низкою викликів, пов'язаних передусім із швидкими темпами цифровізації економіки та зміною характеру взаємодії між споживачами і підприємцями [1, с. 777].

Одним із найсерйозніших викликів, з якими сьогодні стикається право ЄС про споживчі договори, є бурхливий розвиток цифрової економіки, зокрема електронної комерції та цифрових послуг. Відповідно до досліджень європейських науковців [2; 3] та українських дослідників [23], активне поширення онлайн-продажів, цифрових платформ та нових форм взаємодії між підприємцями й споживачами потребує оновлення традиційних підходів до визначення споживчих прав, обов'язків продавців та умов відповідальності. Особливої уваги заслуговують питання захисту персональних даних споживачів, права на відкликання у сфері цифрових товарів та послуг, прозорість умов укладення договорів в електронній формі, а також відповідальність онлайн-платформ за дії третіх осіб.

З огляду на зазначені виклики Європейська Комісія активно працює над пропозиціями щодо модернізації законодавства у сфері захисту прав споживачів. У наукових працях європейських вчених зазначається, що наявна нормативно-правова база ЄС потребує комплексного оновлення та адаптації до умов нових форм споживчих відносин. Так, серед останніх ініціатив Європейської Комісії слід виокремити пропозиції щодо перегляду Директиви про права споживачів з метою врахування особливостей цифрових послуг, посилення контролю за прозорістю та справедливістю договірних умов, а також уточнення відповідальності цифрових платформ та інших цифрових посередників [9, с. 244].

Перспективними напрямками подальшої гармонізації законодавства ЄС у сфері споживчих договорів є створення більш однорідного правового простору шляхом уніфікації не тільки матеріальних норм, а й процедурних аспектів захисту прав споживачів. На думку таких європейських вчених, як К. Твігг-Флеснер та ін., для ефективнішого функціонування внутрішнього ринку ЄС потрібно забезпечити не лише єдині стандарти прав споживачів, а й однакові механізми їх реалізації у судовому та позасудовому порядку. Це може передбачати подальше розширення застосування онлайн-механізмів вирішення спорів (ODR), посилення співпраці між національними органами та європейськими інституціями, а також формування єдиного підходу до застосування санкцій за порушення прав споживачів у межах ЄС [3, с. 471].

Отже, подальший розвиток законодавства ЄС про споживчі договори має бути орієнтований на вирішення сучасних проблем цифровізації економіки, оновлення нормативно-правової бази відповідно до нових економічних реалій та посилення співпраці між державами-членами й інституціями ЄС. Це сприятиме підвищенню ефективності захисту прав споживачів, розвитку транскордонної торгівлі та зміцненню єдиного європейського ринку. Українським законодавцям і дослідникам доцільно активно використовувати зазначений досвід для вдосконалення національного законодавства, орієнтуючись на перспективні моделі європейського правового регулювання.

Висновки

Правове регулювання споживчих договорів у Європейському Союзі є результатом системного та послідовного розвитку нормативно-правової бази, яка формує комплексні механізми захисту споживачів та забезпечує високий рівень довіри до внутрішнього ринку ЄС. Дослідження засвідчує, що ключовими принципами такого регулювання є гармонізація національних законодавств, належне інформування споживачів, гарантії якості та безпечності товарів і послуг, а також доступність ефективних механізмів судового й позасудового захисту прав споживачів. Провідну роль у регулюванні споживчих договорів відіграють такі нормативні акти ЄС, як Директива про права споживачів (2011/83/EU), Директива про несправедливі умови (93/13/ЄЕС) та Директива про відповідальність за дефектну продукцію (85/374/ЄЕС). Водночас судова практика Суду ЄС забезпечує єдине тлумачення цих норм та сприяє формуванню спільних стандартів їх застосування державами – членами ЄС, що позитивно впливає на якість правового регулювання у цій сфері. Проте сучасні виклики, пов'язані з цифровізацією економіки, зокрема стрімким розвитком електронної комерції, вимагають подальшої модернізації правових норм та адаптації їх до нових умов цифрового середовища. У зв'язку з цим Європейська Комісія пропонує низку законодавчих ініціатив, які покликані модернізувати та розширити захист споживачів у сфері цифрових послуг.

Досвід ЄС у регулюванні споживчих договорів є надзвичайно актуальним для України, яка перебуває у процесі реформування власного законодавства відповідно до європейських стандартів. Тому подальше вивчення й аналіз зазначених аспектів сприятимуть ефективній імплементації європейських норм у національну правову систему та покращенню практики захисту споживчих прав в Україні.

Список використаних джерел

- [1] Micklitz H.-W., Reich N. The Court and Sleeping Beauty: The Revival of the Unfair Contract Terms Directive (UCTD). *Common Market Law Review*. 2014. Vol. 51, no. 3. P. 771-808.

- [2] Howells G., Twigg-Flesner C., Wilhelmsson T. Rethinking EU Consumer Law. Oxford : Taylor & Francis, 2017. 356 p.
- [3] Research Handbook on EU Consumer and Contract Law / ed. by C. Twigg-Flesner. Edward Elgar Publishing, 2016. 608 p.
- [4] Schulze R., Zoll F. European Contract Law. Bloomsbury Academic, 2018. 320 p.
- [5] Валько Л. А. Гармонізація законодавства України та ЄС у сфері захисту прав споживачів цифрових послуг. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 86. Ч. 2. С. 44–50. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.7>.
- [6] Великанова М. М., Атаманчук Н. І., Томкіна О. О. Гармонізація законодавства України про захист прав споживачів з правом Європейського Союзу: аналіз законодавчих ініціатив. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30, № 1. С. 190–212. <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-1-190>.
- [7] Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on consumer rights, amending Council Directive 93/13/EEC and Directive 1999/44/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directive 85/577/EEC and Directive 97/7/EC of the European Parliament and of the Council Text with EEA relevance *Official Journal of the European Union*. 22.11.2011. L 304. P. 64-88. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0083> (last accessed: 05.08.2025).
- [8] Council Directive 93/13/EEC of 5 April 1993 on unfair terms in consumer contracts. *Official Journal of the European Communities*. 21.04.1993. L 95. P. 29-34. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1993/13/oj> (last accessed: 05.08.2025).
- [9] Weatherill S. EU Consumer Law and Policy. Edward Elgar Publishing, 2013. 352 p.
- [10] Council Directive 85/374/EEC of 25 July 1985 on the approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States concerning liability for defective products. *Official Journal of the European Communities*. 07.08.1985. L 210. P. 0029-0033. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1985/374/oj> (last accessed: 04.08.2025).
- [11] Directive 2005/29/EC of the European Parliament and of the Council of 11 May 2005 concerning unfair business-to-consumer commercial practices in the internal market and amending Council Directive 84/450/EEC, Directives 97/7/EC, 98/27/EC and 2002/65/EC of the European Parliament and of the Council and Regulation (EC) No 2006/2004 of the European Parliament and of the Council. *Official Journal of the European Union*. 11.06.2005. L 149. P. 22–39. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32005L0029> (last accessed: 03.08.2025).
- [12] Directive 1999/44/EC of the European Parliament and of the Council of 25 May 1999 on certain aspects of the sale of consumer goods and associated guarantees. *Official Journal of the European Communities*. 07.07.1999. L 171. P. 0012-0016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1999/44/oj> (last accessed: 04.08.2025).
- [13] Regulation (EU) No 524/2013 of the European Parliament and of the Council of 21 May 2013 on online dispute resolution for consumer disputes and amending Regulation (EC) No 2006/2004 and Directive 2009/22/EC (Regulation on consumer ODR). *Official Journal of the European Union*. 18.06.2013. L 165. P. 1-12. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013R0524> (last accessed: 04.08.2025).

- [14] Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation) of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). *Official Journal of the European Union*. 04.05.2016. L 119. P. 1–88. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj> (last accessed: 05.08.2025).
- [15] De Hert P., Papakonstantinou V. The new General Data Protection Regulation: Still a Sound System for the Protection of Individuals? *Computer Law & Security Review*. 2016. Vol. 32(2). P. 179–194. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2016.02.006>.
- [16] Поєдинок В. В. Несправедливі умови в господарських договорах. *Економіка та право*. 2019. № 4 (55). С. 24–31. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2019.04.024>.
- [17] Гаргат І. М. Несправедливі умови в договорах за участю споживачів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2023. Т. 1, № 76. С. 147–152. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.22>.
- [18] Judgment of the Court. Océano Grupo Editorial SA v Rociy Murciano Quintero (C-240/98) and Salvat Editores SA v José M. Sánchez Alcyn Prades (C-241/98), José Luis Copano Badillo (C-242/98), Mohammed Berroane (C-243/98) and Emilio Vicas Feliú (C-244/98). Joined cases C-240/98 to C-244/98. *Official Journal of the European Union*. 27.07.2000. ECLI:EU:C:2000:346. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-240/98> (last accessed: 05.08.2025).
- [19] Judgment of the Court (First Chamber). Mohamed Aziz v Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (Catalunyacaixa). Case C-415/11. *Official Journal of the European Union*. 14.03.2013. ECLI:EU:C:2013:164. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-415/11> (last accessed: 05.08.2025).
- [20] Judgment of the Court (First Chamber). Banco Espacol de Crédito SA v Joaquín Calderyn Camino. Case C-618/10. *Official Journal of the European Union*. 14.07.2012. ECLI:EU:C:2012:349. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-618/10> (last accessed: 04.08.2025).
- [21] Плотнікова М. В., Швагер О. А. Позасудові способи захисту прав споживачів фінансових послуг: адаптація українського законодавства до права Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 3. С. 102–110. <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.3.18>.
- [22] European Consumer Centre Network – ECC Net. URL: https://commission.europa.eu/live-work-travel-eu/consumer-rights-and-complaints/resolve-your-consumer-complaint/european-consumer-centres-network-ecc-net_en (last accessed: 03.08.2025).
- [23] Пристай Р., Яворська І. Захист прав споживачів при укладенні електронних договорів в рамках Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Т. 2, № 74. С. 255–261. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.77>.

References

- [1] Micklitz, H.-W., & Reich, N. (2014). The Court and Sleeping Beauty: The Revival of the Unfair Contract Terms Directive (UCTD). *Common Market Law Review*, 51(3), 771-808.
- [2] Howells, G., Twigg-Flesner, C., & Wilhelmsson, T. (2017). *Rethinking EU Consumer Law*. Oxford: Taylor & Francis.

- [3] Twigg-Flesner, C. (Ed.). (2016). *Research Handbook on EU Consumer and Contract Law*. Edward Elgar Publishing.
- [4] Schulze, R., & Zoll, F. (2018). *European Contract Law*. Bloomsbury Academic.
- [5] Valko, L.A. (2024). The Harmonization of ukrainian and EU legislation in the field of consumer rights protection for digital services. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 86(2), 44-50. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.7>.
- [6] Velykanova, M.M., Atamanchuk, N.I., & Tomkina O.O. (2023). Harmonization of the Legislation of Ukraine on The Protection of Consumer Rights With the Law of The European Union: Analysis of Legislative Initiatives. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(1), 190-212. <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-1-190>.
- [7] Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on consumer rights, amending Council Directive 93/13/EEC and Directive 1999/44/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directive 85/577/EEC and Directive 97/7/EC of the European Parliament and of the Council Text with EEA relevance. (2011). *Official Journal of the European Union*, 304, 64-88. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0083>.
- [8] Council Directive 93/13/EEC of 5 April 1993 on unfair terms in consumer contracts (1993). *Official Journal of the European Communities*, 95, 29-34. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1993/13/oj>.
- [9] Weatherill, S. (2013). *EU Consumer Law and Policy*. Edward Elgar Publishing.
- [10] Council Directive 85/374/EEC of 25 July 1985 on the approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States concerning liability for defective products. (1985). *Official Journal of the European Communities*, 210, 0029-0033. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1985/374/oj>.
- [11] Directive 2005/29/EC of the European Parliament and of the Council of 11 May 2005 concerning unfair business-to-consumer commercial practices in the internal market and amending Council Directive 84/450/EEC, Directives 97/7/EC, 98/27/EC and 2002/65/EC of the European Parliament and of the Council and Regulation (EC) No 2006/2004 of the European Parliament and of the Council. (2005). *Official Journal of the European Union*, 149, 22-39. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32005L0029>.
- [12] Directive 1999/44/EC of the European Parliament and of the Council of 25 May 1999 on certain aspects of the sale of consumer goods and associated guarantees. (1999). *Official Journal of the European Communities*, 171, 0012-0016. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1999/44/oj>.
- [13] Regulation (EU) No 524/2013 of the European Parliament and of the Council of 21 May 2013 on online dispute resolution for consumer disputes and amending Regulation (EC) No 2006/2004 and Directive 2009/22/EC (Regulation on consumer ODR). (2013). *Official Journal of the European Union*, 165, 1-12. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013R0524>.
- [14] Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation) of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons

- with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). (2016). *Official Journal of the European Union*, 119, 1-88. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>.
- [15] De Hert P., & Papakonstantinou V. (2016). The new General Data Protection Regulation: Still a Sound System for the Protection of Individuals? *Computer Law & Security Review*, 32(2), 179-194. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2016.02.006>.
- [16] Poiedynok, V.V. (2019). Unfair terms in business contracts. *Economics and Law*, 4(55), 24-31. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2019.04.024>.
- [17] Hargat, I.M. (2023). Unfair terms in contracts involving consumers. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 1(76), 147-152. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.22>.
- [18] Judgment of the Court. Océano Grupo Editorial SA v Rociy Murciano Quintero (C-240/98) and Salvat Editores SA v José M. Sánchez Alcyn Prades (C-241/98), José Luis Copano Badillo (C-242/98), Mohammed Berroane (C-243/98) and Emilio Vicas Feliú (C-244/98). Joined cases C-240/98 to C-244/98. (2000). *Official Journal of the European Union*, ECLI:EU:C:2000:346. Retrieved from <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-240/98>.
- [19] Judgment of the Court (First Chamber). Mohamed Aziz v Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (Catalunyacaixa). Case C-415/11. (2013). *Official Journal of the European Union*, ECLI:EU:C:2013:164. Retrieved from <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-415/11>.
- [20] Judgment of the Court (First Chamber). Banco Espacol de Crédito SA v Joaquín Calderín Camino. Case C-618/10. (2012). *Official Journal of the European Union*, ECLI:EU:C:2012:349. Retrieved from <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-618/10>.
- [21] Plotnikova, M.V., & Shvaher, O.A. (2022). Extrajudicial ways of protecting the rights of consumers of financial services: adaptation of Ukrainian legislation to the law of the European Union. *Southern Ukrainian Legal Journal*, 4(3), 102-110. <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.3.18>.
- [22] European Consumer Centre Network – ECC Net. (n.d.). Retrieved from https://commission.europa.eu/live-work-travel-eu/consumer-rights-and-complaints/resolve-your-consumer-complaint/european-consumer-centres-network-ecc-net_en.
- [23] Prystai, R., & Yavorska, I. (2022). Consumer rights protection in digital contracts within the framework of the European Union. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 2(74), 255-261. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.77>.

Алевтина Геннадіївна Бірюкова

докторка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди 77, Харків, Україна
e-mail: a.g.biryukova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-2786-543X

Ганна В'ячеславівна Колісникова

кандидатка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди 77, Харків, Україна
e-mail: g.v.kolisnykova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-9309-4282

Alevtyna G. Biryukova

Doctor of Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Civil Legal Policy,
Intellectual Property Law and Innovations
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: a.g.biryukova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-2786-543X

Hanna V. Kolisnykova

Ph.D. in Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Civil Legal Policy,
Intellectual Property Law and Innovations
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: g.v.kolisnykova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-9309-4282

Рекомендоване цитування: Бірюкова А. Г., Колісникова Г. В. Правове регулювання споживчих договорів у Європейському Союзі. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 119–140. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.326321>.

Suggested Citation: Biryukova, A.G., & Kolisnykova, H.V. (2025). Legal Regulation of Consumer Contracts in the European Union. *Problems of Legality*, 170, 119-140. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.326321>.

Статтю подано / Submitted: 10.08.2025
Доопрацьовано / Revised: 12.09.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025
Опубліковано / Published: 30.09.2025

Правові особливості ліцензування деяких небанківських фінансових установ

Ганна Миколаївна Шовкопляс*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: anyashovkoplyas1@gmail.com

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлено тим, що розвиток ринкових відносин в Україні стимулював появу і розширення різних ринків, серед яких належне місце зайняли ринки небанківських фінансових послуг. Постійно розширювалися організаційно-правові форми здійснення господарської діяльності на зазначених ринках, збільшувався обсяг наданих послуг, їх види, і як наслідок, актуалізувалися питання державного регулювання на цих ринках. Стаття присвячена особливостям ліцензування певних небанківських фінансових установ. При цьому звернено увагу на систему ліцензування цих суб'єктів господарювання. Мета статті полягає у розкритті правових особливостей такої процедури державного регулювання, як ліцензування. Досягнення поставленої мети стало реальним завдяки застосуванню цілого комплексу науково-дослідницьких методів. Зокрема, використовувалися: формально-юридичний метод – для аналізу змісту правових норм; формально-логічний метод – для виявлення прогалин у національному правовому регулюванні; порівняльно-правовий метод – для вивчення зарубіжного досвіду та оцінки можливості інтеграції його принципів у національне правове середовище. Досліджено, що система ліцензування на ринку небанківських фінансових послуг в Україні зазнала суттєвих змін, що спрямовані на підвищення прозорості, надійності та стабільності фінансового ринку. Передача функцій Національному банку України забезпечила централізацію регуляторної функції та гармонізацію з міжнародними стандартами. Водночас виклики, пов'язані з імплементацією нових правил, вимагають подальшого вдосконалення процедур та активного діалогу між регулятором та учасниками ринку. В умовах війни Україна стикається з серйозними викликами, що впливають на економіку держави. Попри це, розвиток небанківського фінансового сектору залишається важливим складником відновлення та модернізації держави. Повернення до конкурентної економіки потребує ефективного державного регулювання та підтримки небанківських установ – кредитних спілок, ломбардів, фінансових, страхових компаній тощо.

Ключові слова: ринок фінансових послуг; ринок небанківських фінансових послуг; ліцензування; фінансові компанії; ломбарди; державне регулювання; державний контроль; Національний банк України.

Legal Features of Licensing Certain Non-Bank Financial Institutions

Hanna M. Shovkoplyas*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: anyashovkoplyas1@gmail.com

Abstract

The relevance of the research topic is due to the fact that the development of market relations in Ukraine stimulated the emergence and expansion of various markets, among which the markets of non-banking financial services took their rightful place. The organizational and legal forms of economic activity in these markets were constantly expanding, the volume of services provided, their types increased, and as a result, the issues of state regulation in these markets became relevant. The article is devoted to the features of licensing of certain non-bank financial institutions. At the same time, attention is paid to the licensing system of these business entities. The purpose of the article is to reveal the legal features of such a procedure of state regulation as licensing. Achieving the outlined goal was made possible by using a complex of methods of scientific knowledge, in particular, the formal-legal method (to establish the content of legal norms), the formal-logical method (to identify shortcomings in national legal regulation), the comparative-legal method (to study the experience of other countries and determine the prospects for implementing their principles of activity in the national legal field). It is studied that the licensing system in the non-bank financial services market in Ukraine has undergone significant changes aimed at increasing the transparency, reliability and stability of the financial market. The transfer of functions to the NBU ensured the centralization of the regulatory function and harmonization with international standards. At the same time, the challenges associated with the implementation of new rules require further improvement of procedures and active dialogue between the regulator and market participants. In conditions of war, Ukraine faces serious challenges that affect the state's economy. Despite this, the development of the non-banking financial sector remains an important component of the restoration and modernization of the state. Returning to a competitive economy requires effective state regulation and support of non-banking institutions - credit unions, pawnshops, financial companies, insurance companies, etc.

Keywords: financial services market; non-banking financial services market; licensing, financial companies; pawnshops; state regulation; state control; National Bank of Ukraine.

Вступ

Ринок небанківських фінансових послуг в Україні активно розвивається, охоплюючи такі сектори, як страхування, кредитування, фінансовий лізинг, факторинг, платіжні послуги та ін. Цей сегмент фінансового ринку відіграє

важливу роль у забезпеченні фінансової інклюзії та конкуренції. У зв'язку з цим виникає потреба в належному нормативно-правовому регулюванні та ефективному ліцензуванні діяльності відповідних суб'єктів. Після ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення функцій з державного регулювання ринків фінансових послуг» [1] у 2019 р. функції з державного регулювання за небанківськими фінансовими установами були передані Національному банку України (далі – НБУ). Ця зміна докорінно трансформувала правову систему ліцензування на цьому ринку.

На нашу думку, сучасний стан розвитку ринку небанківських фінансових послуг передбачає створення і дотримання чітко врегульованої процедури ліцензування діяльності небанківських фінансових установ. Ліцензування їх діяльності передбачає виконання певних ліцензійних умов, що являють собою низку обов'язкових вимог, яким повинні відповідати господарюючі суб'єкти для одержання дозволу провадити діяльність на ринку фінансових послуг. До ліцензіатів висуваються вимоги щодо організаційно-правової форми, розміру власних коштів, рівня кваліфікації фахівців, подання визначеного переліку документів, можливості та заборони поєднання господарської діяльності на ринку фінансових послуг.

Слід зазначити, що процес ліцензування фінансової установи здійснюється уповноваженими державними органами залежно від її виду. Це дозволяє установі мати право надавати лише ті види фінансових послуг, які зазначені в ліцензії, при цьому дотримуючись спеціально встановлених для кожного виду послуг ліцензійних умов.

Отже, на нашу думку, ліцензування можна визначити як один із засобів контролюючого процесу, з якого починається та яким закінчується цикл життєдіяльності фінансових установ.

Варто підкреслити, що НБУ виконує роль регулятора, надаючи ліцензії небанківським фінансовим установам та особам, які не належать до фінансових установ, але мають право здійснювати окремі фінансові послуги. Ці ліцензії дозволяють провадити діяльність у сфері надання визначених видів фінансових послуг (п. 2 ч. 1 ст. 22 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» від 14.12.2021 р. [2] (далі – Закон № 1953)): 1) надання коштів у позику, зокрема, на умовах фінансового кредиту; 2) залучення фінансових активів із зобов'язанням щодо наступного їх повернення; 3) фінансовий лізинг; 4) торгівля валютними цінностями; 5) у сфері страхування; 6) переказ коштів; 7) факторинг; 8) надання гарантій.

Мета цієї статті – дослідити окремі питання ліцензування щодо провадження діяльності певних небанківських фінансових установ та визначити їх особливості.

Огляд літератури

Правові засади ліцензування на ринку небанківських фінансових послуг на цей час регулюються низкою нормативно-правових актів, серед яких ключовими є: Закон № 1953 [2], Закон України «Про страхування» від 18.11.2021 р. [3], Закон України «Про кредитні спілки» від 14.07.2023 р. [4], Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг та умови здійснення ними діяльності з надання фінансових послуг, затверджене постановою Правління НБУ № 199 від 29.12.2023 р. [5], та інші акти, які регулюють окремі сегменти.

Якщо звернутися до норм законодавства, законодавець надає визначення ліцензування як «засіб державного регулювання провадження видів господарської діяльності, спрямований на забезпечення безпеки та захисту економічних і соціальних інтересів держави, суспільства, прав та законних інтересів, життя і здоров'я людини, екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища» (ст. 1 Закону «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 02.03.2015 р. [6]). Завдяки його проведенню суб'єкт господарювання отримує ліцензію – право на провадження господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню. Окрім законодавчого закріплення, існують і наукові трактування зазначеного поняття. Так, В. Г. Перепелюк наголошує, що ліцензування – один із засобів державного регулювання господарської діяльності, який фактично обмежує свободу господарювання [7, с. 22].

Матеріали та методи

Підготовка методологічної основи наукової статті стала можливою завдяки використанню комплексу методів наукового пізнання, зокрема формально-юридичного (для визначення змісту правових норм), формально-логічного (для виявлення недоліків у національному правовому регулюванні) та порівняльно-правового (для вивчення досвіду інших країн та визначення перспектив упровадження їх принципів функціонування в національну правову сферу).

Результати та обговорення

Законодавчі вимоги щодо ліцензування небанківських фінансових послуг

Звернемося до норм законодавства та проаналізуємо, які вимоги при ліцензуванні ставляться до небанківських фінансових установ, що надають фінансові послуги.

Так, виходячи із норм чинного законодавства, НБУ видає ліцензії:

- 1) кредитній спілці (ст. 9 Закону України «Про кредитні спілки»);
- 2) страховикам на провадження конкретних видів страхування в порядку, встановленому законодавством (ст. 11 Закону «Про страхування»);
- 3) ломбардам на надання коштів у позику, зокрема на умовах фінансового кредиту та фінансовим компаніям (Закон № 1953).

До 01.01.2024 р. для отримання ліцензії особа, яка мала намір провадити діяльність з надання небанківських фінансових послуг, повинна була відповідати вимогам, що встановлені в п. 72 Положення про ліцензування та реєстрацію надавачів фінансових послуг та умови провадження ними діяльності з надання фінансових послуг. Але з прийняттям Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг та умови здійснення ними діяльності з надання фінансових послуг, затвердженого Постановою Правління НБУ від 29.12.2023 р. № 199 Положення про ліцензування та реєстрацію надавачів фінансових послуг та умови провадження ними діяльності з надання фінансових послуг втратило чинність. Було зроблено нововведення в процесі легалізації фінансових установ – спрощення процесу доступу на ринок фінансових послуг під час первинного ліцензування шляхом об'єднання в єдину процедуру – отримання ліцензії на здійснення господарської діяльності небанківськими фінансовими установами та реєстрація заявника як фінансової установи.

Потрібно зауважити, що діяльність з надання фінансових послуг на підставі ліцензії, виданої НБУ на необмежений строк, здійснюється на всій території України.

З'ясуємо, які умови ставляться до деяких окремих видів учасників ринку небанківських фінансових послуг.

Відповідно до ст. 35 Закону № 1953, «юридична особа, яка має намір здійснювати діяльність фінансової компанії або ломбарду, набуває статусу фінансової установи і права на здійснення діяльності з надання певних фінансових послуг після отримання ліцензії. У ліцензії зазначаються всі фінансові послуги, які дозволяється надавати таким суб'єктам на підставі такої ліцензії» [2]. Така ліцензія, у свою чергу, не може відступатися чи передаватися іншій особі. Для того щоб отримати ліцензію, юридична особа, яка має намір здійснювати діяльність фінансової компанії або ломбарду, повинна подати до НБУ відповідний пакет документів, який передбачений ст. 36 Закону України № 1953. НБУ приймає рішення про видачу або про відмову у видачі ліцензії протягом 60 робочих днів з дати отримання заяви про видачу ліцензії.

Так, ст. 29 Закону України № 1953 передбачає, що «фінансова компанія є фінансовою установою, що на підставі відповідної ліцензії має право здійснювати діяльність з надання таких видів фінансових послуг: надання гарантій; фінансовий лізинг; надання коштів та банківських металів у кредит; торгівля валютними цінностями; факторинг; фінансові платіжні послуги з переказу коштів без відкриття рахунку та/або із здійснення еквайрингу платіжних інструментів» [2]. Стаття 30 Закону України № 1953 надає визначення ломбарду і передбачає, що «це фінансова установа, яка на підставі ліцензії має право надавати фізичним особам послуги з надання коштів та банківську торгівлю валютними цінностями в готівковій формі; металів у кредит у вигляді ломбардних кредитів» [2]. А також здійснювати: фінансові платіжні послуги з переказу коштів без відкриття рахунку та/або із здійснення еквайрингу платіжних інструментів.

Важливим, на нашу думку, є той факт, що законодавець відповідно до ст. 38 Закону № 1953 надає можливість фінансовій компанії та ломбарду звернутися до НБУ з клопотанням про включення або виключення з ліцензії окремих видів фінансових послуг. Також новелою в чинному законодавстві, а саме ст. 39, передбачено, що НБУ має право визначити додаткові вимоги до фінансових компаній та ломбардів.

Згідно зі ст. 33 Закону № 1953, законодавець встановлює обов'язкові вимоги до капіталу фінансової компанії та ломбарду. Статутний капітал таких суб'єктів господарювання має бути сформований та сплачений в обсязі, встановленому ч. 3 цього Закону.

А що стосується організаційно-правової форми фінансових компаній та ломбардів, в яких вони можуть бути створені й діяти, то це будь-яка організаційно-правова форма, якщо інше не встановлено законом.

Після отримання ліцензії та включення до державного реєстру фінансових установ небанківські фінансові установи розпочинають свою діяльність, а НБУ застосовує, у свою чергу, відповідні засоби та методи державного регулювання в процесі здійснення такої діяльності.

Європейські вимоги щодо ліцензування фінансових установ

На цей час є вельми актуальним питання щодо інтеграції України до Європейського Союзу та імплементації норм європейського законодавства. Як наслідок цього, важливими є вивчення та імплементація європейського досвіду щодо діяльності суб'єктів небанківських фінансових послуг, особливо в умовах євроінтеграційного вектору розвитку України, що суттєво підвищить ступінь захисту прав споживачів такого ринку. Україні належить

пройти складний період адаптації правових механізмів у багатьох сферах, зокрема, щодо функціонування фондового ринку в цілому. Тому, на нашу думку, було б доречним з'ясувати вимоги, які ставляться до професійних учасників фондового ринку згідно з європейським законодавством, та в певних випадках застосувати це до вітчизняного законодавства.

На рівні європейського законодавства вимоги щодо ліцензування небанківських фінансових установ урегульовуються системою Директив ЄС. До таких належать: Директива Європейського Парламенту і Ради 2014/65/ЄС від 15 травня 2014 року про ринки фінансових інструментів та про внесення змін до Директиви 2002/92/ЄС та Директиви 2011/61/ЄС [8]; Директива 2004/39/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 квітня 2004 року про ринки фінансових послуг, що вносить зміни в Директиви Ради 85/611/ЄЕС і 93/6/ЄЕС та Директиву 2000/12/ЄС Європейського Парламенту та Ради і припиняє дію Директиви Ради 93/22/ЄЕС [9]; Директива Європейського Парламенту і Ради 2013/36/ЄС від 26 червня 2013 року про доступ до діяльності кредитних установ і пруденційний нагляд за кредитними установами та інвестиційними фірмами, про внесення змін до Директиви 2002/87/ЄС та про скасування директив 2006/48/ЄС та 2006/49/ЄС [10]; Директива Європейського Парламенту і Ради 2009/65/ЄС від 13 липня 2009 року про узгодження законів, підзаконних нормативно-правових актів і адміністративних положень щодо компаній колективного інвестування в переказні цінні папери (UCITS) [11].

Тож, з'ясуємо, які вимоги висуваються до надавачів небанківських фінансових послуг. Положення Директиви Європейського Парламенту і Ради 2014/65/ЄС від 15 травня 2014 року про ринки фінансових інструментів та про внесення змін до Директиви 2002/92/ЄС та Директиви 2011/61/ЄС [8] встановлюють умови започаткування та умови здійснення діяльності, що ставляться до осіб, які надають послуги (інвестиційних фірм). Згідно з цією директивою інвестиційною компанією є будь-яка юридична особа, основним видом діяльності якої є надання однієї чи декількох інвестиційних послуг третім особам і/або виконання однієї чи декількох інвестиційних послуг на професійній основі. Інвестиційною послугою згідно з нормами цієї Директиви є будь-які з послуг та видів діяльності, перераховані в розділі А додатка І щодо будь-якого з інструментів, перерахованих у розділі С додатка І. До них належать: 1) здійснення операцій за власний рахунок; 2) виконання замовлень від імені клієнтів; 3) прийняття та передача замовлень щодо одного чи більше фінансових інструментів; 4) андерайтинг фінансових інструментів та/або розміщення фінансових інструментів на основі твердих зобов'язань; 5) консультування з інвестування; 6) управ-

ління портфелем цінних паперів; 7) розміщення фінансових інструментів без твердих зобов'язань; 8) операції на організованих торговельних системах (ОТФ); 9) операції на багатосторонніх торговельних майданчиках (МТФ). Крім розглянутих вище основних послуг, для здійснення яких передбачено спеціальний режим правового регулювання, існують також інші послуги, яким приділяється особлива увага на рівні європейського права. Мова йде про так звані «додаткові» послуги, які можна надати поряд з основними. Проте надання окремо «додаткових» послуг (без основних) не дозволяється (ст. 6). Такі додаткові послуги перераховані у розділі С додатка I: 1) надання кредитів або позик інвестору для здійснення ним угоди по одному або декільком фінансовим інструментам, коли фірма, що надає кредит або позику, бере участь в угоді; 2) зберігання та управління фінансовими інструментами за рахунок клієнтів, у тому числі депозитарне зберігання та пов'язані з ним послуги, такі як управління готівкою/заставним майном і без урахування ведення рахунків в цінних паперах на вищому рівні; 3) послуги з обміну іноземної валюти, якщо вони пов'язані з наданням інвестиційних послуг; 4) консультування підприємств з питань структури капіталу, промислової стратегії та пов'язані з цим питання й консультації, і послуги щодо злиття і придбання підприємств; 5) інвестиційні дослідження і фінансовий аналіз чи інші форми загальних рекомендацій, що стосуються операцій з фінансовими інструментами; 6) послуги, пов'язані з андерайтингом; 7) інвестиційні послуги і діяльність та допоміжні послуги, включені до розділу А або В додатка I, що стосуються базових похідних, передбачені пп. 5, 6, 7 розділу С, якщо вони пов'язані з наданням інвестиційних або супутніх послуг.

Згідно зі ст. 5 цієї Директиви [8] встановлено вимоги, які передбачені для інвестиційних компаній. Так, діяльність суб'єктів інвестиційної діяльності (інвестиційних компаній) здійснюється на підставі попереднього дозволу, передбаченого цією главою. Такий дозвіл видається компетентним органом держав-членів, передбачених ст. 67 цієї Директиви. Також держави-члени повинні дозволити кожному оператору ринку працювати на МТФ або ОТФ за умови попереднього підтвердження їх відповідності вимогам цієї глави. Держави-члени ведуть реєстр всіх інвестиційних компаній. Цей реєстр повинен бути загальнодоступним і містити інформацію про послуги або діяльність, які інвестиційна фірма уповноважена здійснювати. Він буде постійно оновлюватися. Кожне отримання дозволу має бути повідомлено до ESMA. Також встановлюється цією статтею обов'язкова вимога, що інвестиційна фірма, яка є юридичною особою, повинна мати головний офіс у тій самій державі, в якій вона має її юридичну адресу.

Крім положень національного права, якими має бути визначено умови видачі відповідної ліцензії, існують також окремі умови, що висуваються до суб'єктів на рівні права ЄС. Так, Директива 2014/65 [8] вимагає, щоб інвестиційні компанії відповідали таким вимогам:

- 1) інвестиційна компанія зобов'язана представляти компетентному органу всю інформацію, включаючи «програму діяльності», де, зокрема, мають зазначатися види операцій, які має на меті здійснювати інвестиційна компанія та структуру її організації, для того щоб впевнитися, що інвестиційна компанія, налагодила, під час початкової авторизації, всі необхідні заходи для виконання своїх зобов'язань відповідно до цієї глави (ст. 7);
- 2) належне керівництво (ст. 9); критерії належного керівництва інвестиційною компанією визначаються через оцінку якостей щонайменше двох керівників компанії, які разом визначають напрями діяльності компанії; якості керівника оцінюються через такі категорії, як: «добра репутація» та «достатній досвід»;
- 3) інвестиційна компанія повинна бути членом схеми компенсації для інвесторів відповідно до Директиви 97/9/ЄС «Про схеми компенсації інвесторам» [12] (ст. 14);
- 4) достатність капіталу (ст. 15); відповідно до ст. 28 Директиви 2013/36/ЄС [11] всі інвестиційні компанії, окрім компаній передбачених ст. 29, повинні мати статутний капітал у розмірі 730 000 євро; ст. 29 передбачає, що інвестиційна компанія, яка не займається будь-якими фінансовими інструментами за свій рахунок або андерайтингом фінансових інструментів на основі твердих зобов'язань, повинна мати статутний капітал у розмірі 125 000 євро;
- 5) особлива увага приділяється такому моменту, як відсутність перешкод для здійснення належного нагляду компетентним органом.

Виходячи із аналізу норм європейського законодавства, ми бачимо, що вимоги, які ставляться до небанківських фінансових установ для здійснення ними господарської діяльності на ринку в країнах ЄС, є більш ускладненими, на відміну від вітчизняних. Це стосується насамперед саме ділової репутації фінансової установи та досвіду керівника компанії, наявності її членства у компенсаційних схемах. Тому, на нашу думку, деякі такі аспекти ми можемо імплементувати і щодо вітчизняних учасників ринку небанківських фінансових послуг для забезпечення прозорості їх господарської діяльності та захисту прав споживачів фінансових послуг.

Наведене вище дає змогу зробити висновок, що для того щоб отримати ліцензію, небанківська фінансова установа повинна відповідати вимогам

до структури капіталу, мати прозору корпоративну структуру, забезпечити належну систему управління ризиками, комплаєнсу та внутрішнього контролю, а також мати достатній рівень капіталу (щодо певних небанківських фінансових установ) та подати відповідний пакет документів до НБУ. Також потрібно зважати на той факт, що небанківська фінансова установа зобов'язана дотримуватись обмежень щодо суміщення здійснення діяльності з надання фінансових послуг з іншими видами господарської діяльності.

Після переходу повноважень від Нацкомфінпослуг до НБУ регулювання стало більш централізованим і узгодженим з європейськими підходами. Впровадження єдиної регуляторної політики дало змогу зменшити рівень формального підходу до ліцензування, зосереджуючи увагу на реальній здатності установи виконувати зобов'язання перед споживачами фінансових послуг. Так, після 2020 р. були переглянуті вимоги до багатьох небанківських фінансових установ. Частина суб'єктів ринку втратила ліцензії через невідповідність новим критеріям.

Сучасний ринок небанківських фінансових послуг України потребує негайного реформування шляхом запровадження ефективних механізмів контролю, захисту прав інвесторів та споживачів фінансових послуг, а також формування конкурентного національного ринку фінансових послуг шляхом усунення диспропорцій у регулюванні та розвитку окремих ринків фінансових послуг [13, с. 242]. Запропоновані зміни до положень чинного законодавства України створюють необхідні організаційні передумови для залучення фінансових ресурсів небанківського фінансового ринку для фінансової підтримки інновацій, а небанківські фінансові установи активніше займатимуться фінансуванням інноваційного підприємництва в межах України. У своїй сукупності це дасть змогу залучити до цього процесу ті ресурси, які тимчасово не задіяні в інших сферах економіки [14, с. 57].

Висновки

Отже, підсумовуючи викладене, можемо зазначити, що держава, виконуючи певні завдання, які вона собі ставить, на ринку небанківських фінансових послуг, здійснює їх за допомогою державного контролю. Без відповідного контролю вона не в змозі досягти ефективності виконання поставлених завдань. Як наслідок, підвищення такої ефективності, контроль вимагають формування розгалуженої системи зі своїми елементами, одним із яких є ліцензування небанківських фінансових установ.

Список використаних джерел

- [1] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення функцій з державного регулювання ринків фінансових послуг : проєкт Закону

- України від 29.08.2019 р. № 1069. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/J100058A> (дата звернення: 29.07.2025).
- [2] Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 р. № 1953-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text> (дата звернення: 29.07.2025).
- [3] Про страхування : Закон України від 18 листопада 2021 р. № 1909-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/t211909> (дата звернення: 29.07.2025).
- [4] Про кредитні спілки : Закон України від 14.07.2023 р. № 3254-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3254-20#Text> (дата звернення: 29.07.2025).
- [5] Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг та умови здійснення ними діяльності з надання фінансових послуг : Постанова Правління Національного банку України від 29.12.2023 р. № 199. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_29122023_199 (дата звернення: 29.07.2025).
- [6] Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text> (дата звернення: 29.07.2025).
- [7] Крупчан О. Д., Перепелюк В. Г. Адміністративні процедури на захисті приватних прав осіб : монографія. Київ : НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України, 2010. 206 с.
- [8] Директива Європейського Парламенту і Ради 2014/65/ЄС від 15.05.2014 р. про ринки фінансових інструментів та про внесення змін до Директиви 2002/92/ЄС та Директиви 2011/61/ЄС. URL: <https://www.pard.ua/download.php?downloadid=1097> (дата звернення: 29.07.2025).
- [9] Директива 2004/39/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 квітня 2004 року про ринки фінансових послуг, що вносить зміни в Директиви Ради 85/611/ЄЕС і 93/6/ЄЕС та Директиву 2000/12/ЄС Європейського Парламенту та Ради і припиняє дію Директиви Ради 93/22/ЄЕС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_052-14#Text (дата звернення: 29.07.2025).
- [10] Директива Європейського Парламенту і Ради 2013/36/ЄС від 26 червня 2013 року про доступ до діяльності кредитних установ і пруденційний нагляд за кредитними установами та інвестиційними фірмами, про внесення змін до Директиви 2002/87/ЄС та про скасування директив 2006/48/ЄС та 2006/49/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_036-13#Text (дата звернення: 29.07.2025).
- [11] Директива Європейського Парламенту і Ради 2009/65/ЄС від 13 липня 2009 року про узгодження законів, підзаконних нормативно-правових актів і адміністративних положень щодо компаній колективного інвестування в переказні цінні папери (UCITS). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_038-09#Text (дата звернення: 29.07.2025).
- [12] Directive 97/9/EC of the European Parliament and of the council : of 3 March 1997 on investor-compensation schemes. EU Law – EUR-Lex. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31997L0009&qid=1418476228736&from=EN> (last accessed: 29.07.2025).
- [13] Shovkoplias H., Dmytryk O., Mazur T. Protecting the rights and interests of consumers of non-banking financial services: is an alternative court possible? *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. № 3(15). P. 239–248. URL: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1660496065.pdf (last accessed: 29.07.2025).

- [14] Shovkoplias H., Shvydka T., Davydiuk O., Klierini H., Sharenko M. Development of directions for modernizing means of technology transfer financing at the account of the non-banking financial market under martial law. The example of Ukraine. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. 2022. Vol. 5. No. 13(119). P. 52–59. <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2022.265789>.

References

- [1] Draft Law of Ukraine No. 1069 "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Functions of State Regulation of Financial Services Markets". (August 29, 2019). Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/JI00058A>.
- [2] Law of Ukraine No. 1953-IX "On Financial Services and Finance Companies". (December 14, 2021). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text>.
- [3] Law of Ukraine No. 1909-IX "On Insurance". (November 18, 2021). Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/t211909>.
- [4] Law of Ukraine No. 3254-IX "On credit unions". (July 14, 2023). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3254-20#Text>.
- [5] Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine No. 199 "Regulations on authorization of financial service providers and conditions for their activities in the provision of financial services". (December 29, 2023). Retrieved from https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_29122023_199.
- [6] Law of Ukraine No. 222-VIII "On licensing of types of economic activity". (March 2, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>.
- [7] Krupchan, O.D., & Perepelyuk, V.G. (2010). *Administrative procedures for the protection of private rights of individuals*. Kyiv: Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- [8] Directive 2014/65/EU of the European Parliament and of the Council on markets in financial instruments and amending Directives 2002/92/EC and 2011/61/EU (revised). (May 15, 2014). Retrieved from <https://www.pard.ua/download.php?downloadid=1097>.
- [9] Directive 2004/39/EC of the European Parliament and of the Council on markets in financial instruments amending Council Directives 85/611/EEC and 93/6/EEC and Directive 2000/12/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directive 93/22/EEC. (April 21, 2004). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_052-14#Text.
- [10] Directive 2013/36/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on access to the activity of credit institutions and the prudential supervision of credit institutions and investment firms, amending Directive 2002/87/EC and repealing Directives 2006/48/EC and 2006/49/EC. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_036-13#Text.
- [11] Directive 2009/65/EC of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 on the coordination of laws, regulations and administrative provisions relating to undertakings for collective investment in transferable securities (UCITS). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_038-09#Text.
- [12] Directive 97/9/EC of the European Parliament and of the Council : of 3 March 1997 on investor-compensation schemes. EU Law – EUR-Lex. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31997L0009&qid=1418476228736&from=EN>.

- [13] Shovkoplias, H., Dmytryk, O., & Mazur, T. (2022). Protecting the rights and interests of consumers of non-banking financial services: is an alternative court possible? *Acess to Justice in Eastern Europe*, 3(15), 239-248. Retrieved from https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1660496065.pdf.
- [14] Shovkoplias, H., Shvydka, T., Davydiuk, O., Klierini, H., & Sharenko, M. (2022). Development of directions for modernizing means of technology transfer financing at the account of the non-banking financial market under martial law. The example of Ukraine. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 5(13(119)), 52-59. <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2022.265789>.

Ганна Миколаївна Шовкопляс

докторка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри господарського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: anyashovkoplyas1@gmail.com
ORCID 0000-0003-0313-8606

Hanna M. Shovkoplias

Doctor of Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Business Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: anyashovkoplyas1@gmail.com
ORCID 0000-0003-0313-8606

Рекомендоване цитування: Шовкопляс Г. М. Правові особливості ліцензування деяких небанківських фінансових установ. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 141–153. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.338037>.

Suggested Citation: Shovkoplias, H.M. (2025). Legal Features of Licensing Certain Non-Bank Financial Institutions. *Problems of Legality*, 170, 141-153. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.338037>.

Статтю подано / Submitted: 30.07.2025
Доопрацьовано / Revised: 30.08.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025
Опубліковано / Published: 30.09.2025

Збереження та відновлення біологічного різноманіття в агроєкосистемах: міжнародний, європейський та український досвід правового забезпечення

Євгеній Павлович Суєтнов*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: ye.p.suyetnov@nlu.edu.ua*

Ельбіс Євгенівна Туліна

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

Анотація

Актуальність теми дослідження обумовлена глобальними викликами втрати біологічного різноманіття в агроєкосистемах, що безпосередньо впливає на стійкість продовольчих систем і якість життя людей. Метою роботи є аналіз правового забезпечення збереження та відновлення агробіорізноманіття на міжнародному, європейському та національному рівнях. Для досягнення цієї мети використано комплекс методів, зокрема діалектичний, формально-юридичний, аналізу і синтезу, а також прогностичний метод для визначення перспектив розвитку правових механізмів. У результаті дослідження встановлено, що міжнародні документи формують універсальні рамки для охорони агробіорізноманіття, європейські стратегії та регламенти інтегрують ці питання у сферу аграрної політики, тоді як в Україні поступово формується власна нормативна база, яка потребує подальшого вдосконалення з урахуванням сучасних міжнародних та європейських тенденцій. Доведено, що посилення екологізації аграрного законодавства, розвиток органічного землеробства та впровадження інструментів оцінки й моніторингу є ключовими напрямками удосконалення. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробкою правових механізмів інтеграції агроєкологічних практик, удосконаленням системи індикаторів стану агроєкосистем і зміцненням міжнародного співробітництва у сфері охорони біорізноманіття.

Ключові слова: екологічне право; аграрне право; біологічне різноманіття; агробіорізноманіття; екосистема; агроєкосистема; збереження; відновлення.

Conservation and Restoration of Biological Diversity in Agroecosystems: International, European and Ukrainian Experience of Legal Support

Yevhenii P. Suietnov*

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine*

**e-mail: ye.p.suyetnov@nlu.edu.ua*

Elbis Ye. Tulina

*Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine*

Abstract

The relevance of the study is determined by the global challenges of biodiversity loss in agroecosystems, which directly affect the resilience of food systems and the quality of human life. The aim of the article is to analyze the legal framework for the conservation and restoration of agrobiodiversity at the international, European, and national levels. To achieve this aim, a set of methods has been applied, including dialectical, formal-legal, analysis and synthesis, as well as a prognostic method for identifying prospects for the development of legal mechanisms. The results of the study show that international instruments provide universal frameworks for the protection of agrobiodiversity, European strategies and regulations integrate these issues into agricultural policy, while Ukraine is gradually forming its own legal basis, which requires further improvement, taking into account modern international and European trends. It has been demonstrated that strengthening the ecological dimension of agricultural legislation, promoting organic farming, and introducing tools for assessment and monitoring are key directions for improvement. The prospects for further research are related to the development of legal mechanisms for integrating agroecological practices, improving the system of indicators for assessing the state of agroecosystems, and enhancing international cooperation in the field of biodiversity conservation.

Keywords: Environmental law; Agrarian law; Biodiversity; Agrobiodiversity; Ecosystem; Agroecosystem; Conservation; Restoration.

Вступ

Біологічне різноманіття має принципове значення для життя на Землі. Воно виконує ключові функції біосфери – забезпечує виробництво та деструкцію органічної речовини, підтримує біогеохімічні цикли й енергетичні потоки, дає можливість якнайефективніше використовувати ресурси середовища, зумовлює безперервність живого покриву та неперервність життя в часі.

Жоден вид не здатен замінити всі ці процеси, а тому лише взаємодія різних груп організмів гарантує стабільність екологічних систем [1, с. 5–6].

З огляду на вказане проблема збереження та відновлення біологічного різноманіття, зокрема в агроєкосистемах, набуває особливої актуальності. І це не випадково, адже агроландшафти займають значну площу – 40 % суші нашої планети, зокрема майже половину території Європи, тоді як деградація біорізноманіття в агроєкосистемах, які на відміну від природних екосистем характеризуються видовою однотипністю, може призвести до їх нестійкості та повного колапсу [2, с. 160].

Однією з причин глобальної кризи біорізноманіття є інтенсивне сільське господарство. Ця практика розглядається як ключова загроза швидкого колапсу екосистем, від стабільності яких залежить і саме аграрне виробництво. До того ж, з огляду на виклики, пов'язані зі зміною клімату та збільшенням населення, очікується, що тиск на біологічне різноманіття ще більше посилиться [3].

Отже, указана проблематика є однією з пріоритетних у сфері забезпечення продовольчої безпеки. Як слушно зазначив генеральний директор ФАО Цюй Дун'юй, біорізноманіття відіграє найважливішу роль у поліпшенні сільськогосподарського і продовольчого виробництва та підтримці ресурсів і екосистем нашої планети, тому надзвичайно важливо нарощувати зусилля щодо запобігання втрати біорізноманіття, що підриває стійкість багатьох сільськогосподарських систем і створює серйозну загрозу для глобальної продовольчої безпеки [4].

Усе зазначене є вкрай нагальним і для України, яка, з одного боку, займає лідируючі позиції у світовому виробництві продуктів харчування, оскільки є провідною аграрною країною з територією сільськогосподарських угідь – 42,7 млн га, що становить 71 % від загальної площі країни. Проте, з іншого боку, невпинно втрачає свої угіддя, і не лише через окупацію земель російськими військами та їх забруднення внаслідок бойових дій, а й завдяки впливу багатьох інших природних і антропогенних факторів, зокрема тих, які безпосередньо пов'язані зі збідненням агробіорізноманіття.

Ураховуючи це, метою статті є дослідження сучасного стану правового забезпечення збереження та відновлення біологічного різноманіття в агроєкосистемах на міжнародному, європейському та національному рівнях, а також вироблення рекомендацій з удосконалення законодавчого регулювання в указаній сфері.

Огляд літератури

Значення біологічного різноманіття для агроєкосистем, а також проблеми його збереження та відновлення досліджуються багатьма зарубіжними

і вітчизняними вченими, серед яких: М. А. Альтєрі, Л. Вільчинська, С. Гавдія, К. Гарбах, Д. Гарсія-Вера, В. В. Гулай, Ф. Ісбелл, Х. Каземі, І. Кінтеро, Дж. Кнапп, Дж. А. Макніті, Г. Нонато де Соуза, Г. Саху, М. Дж. Свіфт, Б. Фелєдін-Шевчик, Е. А. Фрісон, О. І. Фурдичко, В. М. Чайка, О. В. Шерстобоева та ін. У працях цих авторів простежується багатовимірність досліджуваної проблеми – від екологічних і аграрних аспектів до соціально-економічних та політичних.

Водночас у літературі підкреслюється, що агробіорізноманіття має специфічний характер, бо воно тісно залежить від практик землекористування та управління людини. Його охорона не може обмежуватися створенням заповідників, а потребує комплексного правового регулювання у сфері аграрного виробництва. У цьому контексті все більшого значення набуває агроекологія як міждисциплінарна наука, що досліджує взаємодію людини з довкіллям у процесі сільськогосподарського виробництва та специфіку функціонування агроєкосистем [5].

Окрему увагу науковці приділяють проблемам, що виникли внаслідок розвитку сучасного інтенсивного землеробства, базованого на широкому застосуванні хімічних добрив і пестицидів. Ці практики спричинили деградацію ґрунтів, забруднення вод і повітря та втрату біорізноманіття, що, на думку вчених, потребує переосмислення аграрної політики й формування нових стратегій господарювання [5].

У багатьох працях агробіорізноманіття розглядається як своєрідна «екологічна страховка», яка дозволяє екосистемам зберігати стійкість навіть у випадку втрати окремих видів. Сучасні дослідження пропонують різні інструменти кількісної оцінки стану й динаміки біорізноманіття, серед яких MAS-індекс, BioFTF, BAT, LaDu та Entropart. Використання цих методів сприяє глибшому розумінню взаємозв'язків між аграрною діяльністю та змінами в біотичній структурі агроєкосистем [6; 7].

Однак, незважаючи на значний обсяг наукових напрацювань в окресленій сфері, саме правовому забезпеченню збереження та відновлення агробіорізноманіття, на нашу думку, приділяється недостатня увага. Попередні авторські дослідження [8] торкалися цього питання лише побічно, проте, очевидно, що проблема потребує ґрунтовнішого та більш системного аналізу.

Матеріали та методи

Об'єктом аналізу є міжнародно-правові договори, правові документи ЄС та нормативно-правові акти України у сфері збереження й відновлення

біологічного різноманіття в агроєкосистемах, а також праці науковців та публікації медіа.

Для досягнення поставленої мети застосовано комплекс наукових методів. Діалектичний метод використано для висвітлення процесу формування нормативно-правової бази в досліджуваній сфері на міжнародному, європейському та національному рівнях. Формально-юридичний метод дав можливість з'ясувати зміст відповідних правових норм і виробити авторське бачення шляхів їх удосконалення. Методи аналізу та синтезу, зокрема логічного аналізу, застосовано для дослідження міжнародних правових документів, законодавства ЄС та України в контексті збереження й відновлення біологічного різноманіття. Прогностичний метод дав змогу сформулювати висновки та окреслити перспективи практичної реалізації положень нормативно-правових актів.

Результати та обговорення

Біологічне різноманіття в агроєкосистемах та важливість його збереження й відновлення

«Агробіорізноманіття», або «сільськогосподарське біорізноманіття», – широке поняття, яке охоплює різноманітність і мінливість тварин, рослин та мікроорганізмів, що використовуються прямо чи опосередковано для виробництва продуктів харчування та сільського господарства, включаючи сільськогосподарські культури, худобу, лісове господарство й рибальство. Воно також охоплює різноманітність генетичних ресурсів (сортів, порід) і видів, що використовуються для виробництва продуктів харчування, кормів, волокон, палива та фармацевтичних препаратів. Не менш важливими є й невиловлені види, що забезпечують підтримку виробництва (грунтові мікроорганізми, хижакі, запилювачі), а також види, які функціонують у ширшому середовищі, сприяючи стабільності агроєкосистем (сільськогосподарських, скотарських, лісових і водних). До цього поняття належить і різноманіття самих агроєкосистем [9].

У сучасному житті агробіорізноманіття відіграє надзвичайно важливу роль. Дослідження показали, що агробіорізноманіття може: підвищити продуктивність, продовольчу безпеку та економічну віддачу; зменшити тиск сільського господарства на вразливі території, ліси та види, що знаходяться під загрозою зникнення; зробити сільськогосподарські системи більш стабільними, надійними та сталими; сприяти раціональній боротьбі зі шкідниками та хворобами; зберігати ґрунти та підвищувати їх природну родючість і здоров'я; сприяти сталій інтенсифікації; диверсифікувати продукти та можливості

отримання доходу; зменшити ризики для окремих осіб та країн; допомагати максимально ефективно використовувати ресурси та навколишнє середовище; зменшити залежність від зовнішніх ресурсів; покращити харчування людини та забезпечити джерела ліків і вітамінів; зберегти структуру екосистеми та стабільність видового різноманіття [10]. Крім того, підтримання високого рівня біорізноманіття забезпечує низку критично важливих екосистемних послуг: запилення культур, біологічний захист рослин, родючість ґрунту, захист від ерозії, кругообіг поживних речовин і регуляцію водного режиму [11].

Водночас тенденції, які спостерігаються у сфері агробіорізноманіття, не є позитивними. Як зазначається в міжнародній програмі «Оцінка екосистем на порозі тисячоліття» (Millennium Ecosystem Assessment, МА, 2001–2005 рр.), близько 60 % екосистемних послуг у світі вже зазнали деградації або використовуються надмірно інтенсивно [12], що напряму пов'язано із сучасною глобальною продовольчою системою, яка вважається головним драйвером втрати біорізноманіття [13].

Так, за даними ФАО, від початку минулого століття близько 75 % генетичного різноманіття рослин було втрачено, оскільки фермери в усьому світі відмовилися від своїх численних місцевих і стародавніх сортів на користь генетично однорідних і високоврожайних сортів; 30 % порід худоби знаходяться під загрозою зникнення; 6 порід втрачаються щомісяця. Сьогодні 75 % світового продовольства виробляється лише з 12 видів рослин та 5 видів тварин. З 4 % від 250 000 – 300 000 відомих їстівних видів рослин лише 150–200 використовуються людиною, і лише 3 – рис, кукурудза та пшениця – забезпечують майже 60 % калорій та білків, які людина отримує з рослин. Тварини забезпечують близько 30 % потреб людини в продуктах харчування та сільському господарстві, а 12 % населення світу живе майже повністю за рахунок продуктів від жуйних тварин [14].

Особливо наочно цю залежність демонструє приклад із супермаркетом у штаті Род-Айленд (США), де у 2013 р. працівники вилучили з полиць понад 1,5 тис. найменувань продуктів, пов'язаних із запиленням. Як наслідок, відділ овочів і фруктів виявився майже порожнім, оскільки залишилися лише самозапильні культури, зокрема цитрусові, томати, картопля й салат. Це яскраво ілюструє, яким буде асортимент наших магазинів у разі зникнення бджіл та інших запилювачів. Так само й наукові дослідження підтверджують, що запилення забезпечується багатьма таксонами – бджолами, птахами, кажанами, мухами, жуками – і є критично важливим для 35 % глобального виробництва сільськогосподарських культур [12].

У свою чергу, приклади агролісівництва демонструють ефективність інтеграції сільськогосподарських і природоорієнтованих практик. Так, у Бразилії впровадження агролісівничих систем у кавових плантаціях сприяло зниженню температури ґрунту на 3–5 °С, покращенню вуглецевого балансу та зменшенню чисельності шкідників, що підтверджує дієвість таких підходів для досягнення стійкості агроєкосистем [15]. Серед природоорієнтованих практик особливу увагу заслуговує використання міжрядних культур. Наприклад, застосування конюшини як покривної культури дозволяє зменшити ерозію ґрунтів, покращити їхню родючість і сприяти підвищенню загального рівня біорізноманіття в агроєкосистемах [16].

Отже, збереження та відновлення агробіорізноманіття є не лише екологічним завданням, а й необхідною умовою продовольчої безпеки, економічної стабільності та адаптації аграрного сектору до нових викликів. Проблема його правового забезпечення має комплексний характер і потребує узгоджених дій на міжнародному, європейському та національному рівнях.

Міжнародний досвід правового забезпечення збереження та відновлення біологічного різноманіття в агроєкосистемах

На міжнародному рівні питання охорони біорізноманіття, у тому числі в агроєкосистемах, порушується в багатьох правових документах, ключове місце серед яких посідає Конвенція про охорону біологічного різноманіття 1992 р. [17], основні цілі якої – збереження біорізноманіття, стале використання його компонентів та справедливий і рівний розподіл вигод, пов'язаних із використанням генетичних ресурсів (ст. 1). Конвенція закріплює визначення «біологічного різноманіття» як різноманітності живих організмів з усіх джерел, включаючи наземні, морські та інші водні екосистеми і екологічні комплекси, частиною яких вони є, а також різноманітності в рамках виду, між видами і різноманіття екосистем (ст. 2), та передбачає низку заходів щодо його збереження і сталого використання.

І хоча в тексті самої Конвенції прямо не згадується агробіорізноманіття, існує низка рішень нарад її керівного органу – Конференції Сторін, у яких висвітлюється вказана проблематика. Так, у рішенні II/15 було визнано особливий характер сільськогосподарського біорізноманіття та окреслено проблеми, що потребують спеціальних заходів [18]. А в рішенні III/11 було наголошено на тісному взаємозв'язку між сільським господарством і біорізноманіттям та започатковано багаторічну програму дій, спрямовану на мінімізацію негативного впливу аграрної практики на довкілля [19].

Основні напрями вищевказаної програми були визначені в рішенні V/5, у якому особливу увагу приділено міжнародній ініціативі зі збереження

і сталого використання запилювачів та генетичним технологіям. Важливість цього рішення полягає в тому, що воно містить легальне визначення терміна «біорізноманіття сільського господарства», яке «включає всі компоненти біологічного різноманіття, які пов'язані з продовольством і сільським господарством, а також усі компоненти біорізноманіття, що становлять агроєкосистему: різноманітність і мінливість тварин, рослин і мікроорганізмів на генетичному, видовому й екосистемному рівнях, які є необхідними для підтримання найважливіших функцій агроєкосистеми, її структури та процесів» [20].

У подальших рішеннях розроблення питань щодо агробіорізноманіття було продовжено. У рішенні VI/5, наприклад, головний акцент зроблено на збереженні та сталому використанні запилювачів та надано план дій із міжнародної ініціативи в указаній сфері, де зазначається, що запилення є однією з основних послуг, що забезпечуються екосистемами, і значною мірою залежить від симбіозу видів, що запилюються, рослин, які запилюються, і запилювачів, передусім бджіл. У багатьох випадках – це результат складної взаємодії рослин і тварин, при цьому втрата однієї зі сторін буде впливати на виживання обох. Принаймні одна третина світових сільськогосподарських культур запилюється комахами і тваринами, саме тому запилювачі надзвичайно важливі для забезпечення різноманітності продуктів харчування та підтримання природних ресурсів. Скорочення популяцій запилювачів загрожує сільськогосподарському виробництву та біорізноманіттю агроєкосистем у всьому світі, а тому вирішення питання скорочення різноманітності запилювачів у глобальному масштабі є вкрай актуальним [21].

Пізніше в рамках Конвенції було підготовлено низку важливих документів, пов'язаних зі збереженням біорізноманіття в агроєкосистемах, зокрема, була розроблена наскрізна ініціатива з використання біорізноманіття для забезпечення продовольства та поживних речовин (рішення VIII/23), у якій підкреслюється, що біорізноманіття абсолютно необхідне для досягнення продовольчої безпеки та забезпечення поживних речовин і створює основні варіанти джерел засобів до існування [22]. Затверджено новий план дій до 2030 р. для міжнародної ініціативи зі збереження та сталого використання запилювачів (рішення XIV/6), метою якого є сприяння здійсненню узгоджених дій по всьому світу для охорони диких і домашніх запилювачів та заохочення сталого використання функцій і послуг із запилення, які визнано життєво важливою екосистемною послугою для сільського господарства, а також для функціонування та здоров'я екосистем [23]. Розроблено та затверджено план дій на період 2020–2030 рр. щодо реалізації міжнародної ініціативи зі збереження та сталого використання біорізноманіття ґрунту (рішення XV/28), де вказано, що біорізноманіття ґрунту і його взаємодія з біотою є важливими

засобами поліпшення якості та функціонування ґрунту й відіграє надважливу роль у поліпшенні здоров'я рослин, тварин і людини [24].

Окремо слід відзначити діяльність ФАО, яка розробляє та впроваджує міжнародні програми зі збереження біорізноманіття агроєкосистем. У доповідях Організації підкреслюється, що сучасне інтенсивне сільське господарство, засноване на використанні добрив і пестицидів, є одним із головних чинників деградації біорізноманіття, а тому потребує трансформації у напрямку більш сталих моделей господарювання [4; 9].

Отже, міжнародний рівень правового регулювання забезпечує багатошаровий підхід: від універсальних норм Конвенції про охорону біологічного різноманіття до конкретних програм і планів дій, що враховують специфіку агроєкосистем. Ці документи поступово формують основу для інтеграції питань збереження агробіорізноманіття у глобальну екологічну та продовольчу політику.

Європейський досвід правового забезпечення збереження та відновлення біологічного різноманіття в агроєкосистемах

На європейському рівні питання збереження та відновлення біорізноманіття в агроєкосистемах простежується передусім у Європейській зеленій угоді, Стратегії біорізноманіття ЄС та Регламенті ЄС про відновлення природи.

Так, однією з ключових складових Європейської зеленої угоди [25], що являє собою комплексну ініціативу ЄС, спрямовану на перетворення Європи до 2050 року на перший у світі кліматично нейтральний континент, є стратегія «From farm to fork» («Від ферми до виделки»). Вона орієнтована на забезпечення прозорості та сталості продовольчих систем держав-членів, підвищення їхньої екологічної чистоти й користі для здоров'я споживачів. Серед її ключових цілей виокремлюються захист довкілля та охорона біорізноманіття.

Амбітні цілі у сфері збереження і відновлення біологічного різноманіття в агроєкосистемах наведено у «Стратегії біорізноманіття ЄС до 2030 року: Повернення природи у наше життя» [26], головною метою якої є відновлення всіх деградованих екосистем. В окремому розділі цієї Стратегії, який має назву «Повернення природи до сільськогосподарських угідь», зазначається, що, будучи вартовими нашої землі, фермери відіграють життєво важливу роль у збереженні біорізноманіття. Вони одними з перших відчувають наслідки втрати біорізноманіття, також вони – одні з перших, хто отримує користь від його відновлення. Біорізноманіття дозволяє їм забезпечити нас безпечною, сталою, поживною та доступною їжею та забезпечує їм дохід,

необхідний для процвітання й розвитку. Водночас певні сільськогосподарські практики є ключовим рушієм зниження біорізноманіття, а тому важливо співпрацювати з фермерами для підтримки та стимулювання переходу до повністю сталих практик. Поліпшення стану та різноманіття агроєкосистем збільшить стійкість сектору до зміни клімату, екологічних ризиків і соціально-економічних потрясінь.

До того ж, як підкреслюється у Стратегії, птахи та комахи сільськогосподарських земель, зокрема запилювачі, є ключовими показниками стану агроєкосистем і є життєво важливими для сільськогосподарського виробництва та продовольчої безпеки. Їх тривожне скорочення потрібно зупинити. Щоб забезпечити простір для диких тварин, рослин, запилювачів та природних регуляторів шкідників, існує нагальна потреба повернути щонайменше 10 % сільськогосподарських площ у природні ландшафти, придатні для біорізноманіття. Це відповідає науковим висновкам, які вказують, що для ефективного збереження потрібно мати щонайменше 20 % напівприродних середовищ у складі агроєкосистем [3].

На виконання цієї та інших цілей Стратегії було розроблено і затверджено Регламент ЄС про відновлення природи [27], метою якого є забезпечення довгострокового та сталого відновлення біорізноманітних і стійких екосистем на всій європейській території держав-членів за допомогою заходів із відновлення, які мають бути впроваджені для спільного досягнення цілі ЄС з відновлення сухопутних та морських територій до 2030 року та всіх територій, що потребують відновлення, до 2050 року.

У преамбулі Регламенту підкреслюється, що відновлення агроєкосистем позитивно впливає на довгострокову продуктивність продовольчих систем. А серед зобов'язань держав-членів у цій сфері визнано вжиття заходів з відновлення, необхідних для підвищення біорізноманіття в сільськогосподарських екосистемах, беручи до уваги зміну клімату, соціальні та економічні потреби сільської місцевості та необхідність забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва в ЄС. Також визначено низку індикаторів тенденції до зростання для сільськогосподарських екосистем, зокрема: індекс лугових метеликів, запасів органічного вуглецю в мінеральних ґрунтах ріллі, а також частка сільськогосподарських угідь, що характеризуються високим ступенем розмаїття ландшафтів (розділ «Відновлення сільськогосподарських екосистем»).

Наукові підходи підтверджують ефективність такого спрямування: диверсифікація агроєкосистем посилює екосистемні послуги (запилення, кругообіг поживних речовин тощо) та не знижує врожайності [13; 15; 28]. Завдяки цьому європейський досвід демонструє поступовий перехід від деклара-

тивних ініціатив до конкретних правових механізмів збереження агробіорізноманіття. Охорона біорізноманіття в політиці ЄС інтегрується через поєднання регуляторних і ринкових інструментів, які орієнтовані на підтримку фермерів, стимулювання екологічно дружніх практик і розвиток агроєкологічних систем господарювання [12].

Український досвід правового забезпечення збереження та відновлення біологічного різноманіття в агроєкосистемах

Розглянувши міжнародно-правові та європейські аспекти збереження і відновлення біорізноманіття в агроєкосистемах, декілька слів скажемо про національний досвід у вирішенні цього питання.

Передусім зауважимо, що з моменту ратифікації у 1994 р. Конвенції про охорону біологічного різноманіття [29] усі її положення, так само як і положення рішень нарад Конференції Сторін зі збереження та відновлення агробіорізноманіття, є обов'язковими для виконання. Окремі зобов'язання в цій сфері є предметом Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 2014 р. [30], що підтверджує євроінтеграційні прагнення нашої держави.

Щодо безпосередньо національного законодавства, то крім базових нормативно-правових актів, які регулюють питання охорони біорізноманіття в цілому, до яких, зокрема, належать: Концепція збереження біологічного різноманіття України (постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.1997 р. № 439) [31], Концепція Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки (розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.09.2004 р. № 675-р) [32], Порядок здійснення моніторингу біологічного та ландшафтного різноманіття (постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2025 р. № 45) [33] тощо, на особливу увагу заслуговує Концепція збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року [34], затверджена наказом Міністерства аграрної політики України № 280 від 20.08.2003 р. Її головною метою є створення передумов для збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем і запобігання процесам їхньої деградації.

Відповідно до Концепції агроєкосистеми розглядаються як клас природно-антропогенних систем, які є цілісними сполученнями природних (рельєфу, ґрунтів, біоти, водних об'єктів) і антропогенних елементів. Вони створюють відносно однорідні ділянки території з визначеним типом взаємозв'язків та взаємодій елементів, що входять до них.

Здійснення заходів щодо реалізації цієї Концепції має забезпечуватися низкою засобів, серед яких: нормативно-правові, фінансово-економічні, організаційні, інформаційно-освітні та науково-методичні, які передбачають

збереження та відтворення біоресурсів в агроекосистемах, підвищення їх продуктивності, розробку системи індикаторів щодо оцінки стану біорізноманіття та оптимізацію моделей агроекосистем.

Окремий розділ Концепції присвячено створенню умов для збереження й відновлення біорізноманіття в рамках сільськогосподарської діяльності та формування генетичної компоненти, як основного біотичного чинника розвитку збалансованих (сталих) агроекосистем. У ньому вказується, що для забезпечення невиснажливого використання біоресурсів, збереження та відтворення сільськогосподарського та пов'язаного з ним біорізноманіття необхідно: розробити індикатори біорізноманіття рослинного і тваринного світу; провести агроекологічне районування сортів з конкретними рекомендаціями щодо особливостей технології їх вирощування в різних агроекосистемах; забезпечити розробку та впровадження системи заходів щодо збереження традиційних порід сільськогосподарських тварин тощо. Як підкреслюють дослідники, підтримання традиційних агроекосистем є ключовою стратегією для збереження *in situ* генофонду культурних рослин [35].

Реалізація положень Концепції вимагає інтеграції екологічних знань із соціально-економічними механізмами управління, включно з правовим регулюванням агросфери. Зокрема, сьогодні важливо поєднати елементи екологізації аграрної політики з розвитком органічного землеробства [36], а також забезпечити комплексну моніторингову діагностику ґрунтів як ефективний інструмент оцінки їхнього екологічного стану, ступеня антропогенного навантаження і науково обґрунтованого планування заходів екологічно безпечного землекористування [37].

Очікуваними результатами реалізації зазначеної Концепції є покращення стану агроекосистем, створення умов для відновлення біорізноманіття в агросфері, попередження деградації ґрунтового покриву за рахунок призупинення водної ерозії, дефляції та забруднення ґрунтів. Це дасть можливість забезпечити збалансований та високопродуктивний розвиток агроекосистем, покращити якість природного середовища та умови життя людини.

Висновки

Отже, на підставі наведеного можна зробити висновок, що збереження та відновлення біологічного різноманіття в агроекосистемах є стратегічним завданням, яке має екологічне, економічне та соціальне значення. Біорізноманіття виступає основою стабільності аграрних систем, забезпечуючи їхню продуктивність, стійкість до кліматичних змін і здатність до адаптації в умовах зростаючих викликів.

Міжнародні та європейські правові механізми створюють багаторівневу систему збереження й відновлення агробіорізноманіття, поєднуючи універсальні принципи з конкретними стратегічними цілями. Вони демонструють перехід від декларацій до практичних інструментів та містять відповідні зобов'язання для багатьох країн.

Стосовно ж України, то вона, маючи надзвичайно високий рівень розорюваності земель і водночас вагомий аграрний потенціал, стикається з особливо гострими викликами. Це потребує посилення екологізації національної аграрної політики, розвитку органічного землеробства, відновлення традиційних практик господарювання, а також упровадження сучасних механізмів оцінки та моніторингу стану агроєкосистем.

Україна, дійсно, має певні міжнародні зобов'язання зі збереження та відновлення біорізноманіття в агроєкосистемах, передбачені рішеннями нарад Конференції Сторін Конвенції про охорону біорізноманіття, так само, як і в рамках процесу євроінтеграції, вона зобов'язана наблизити своє законодавство до європейського, враховуючи новітні тенденції в окресленій сфері. Та незважаючи на наявність нормативно-правових актів з охорони біорізноманіття в цілому, національне законодавство щодо збереження та відновлення агробіорізноманіття ще не розроблено на належному рівні та фактично представлено лише Концепцією збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року, яка хоч і є комплексною й містить прогресивні положення, наприклад, визначення агроєкосистеми, перелік засобів та умов для збереження і відновлення біорізноманіття в рамках сільськогосподарської діяльності тощо, але залишається програмним документом, причому строк впровадження якого вже завершується.

Зважаючи на викладене, цілком очевидно, що вітчизняна правова база щодо збереження та відновлення біологічного різноманіття в агроєкосистемах потребує суттєвого вдосконалення шляхом розроблення та прийняття відповідних нормативних актів, які ґрунтуватимуться на поєднанні міжнародних, європейських та національних підходів, а також на інтеграції екологічних знань у державну політику. Саме такий підхід є запорукою не лише збереження природних ресурсів, а й забезпечення сталого розвитку та добробуту майбутніх поколінь.

Список використаних джерел

- [1] Гулай В. В. Збереження біологічного різноманіття : навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Центральн. нац. техн. ун-т, каф. екології, охорони навкол. середовища та здорового способу життя. Кропивницький : ЦНТУ, 2024. 79 с.
- [2] Фурдичко О. І., Дребот О. І., Дем'янюк О. С. та ін. Екологія агросфери : підручник. Київ : ДІА, 2022. 336 с.

- [3] García-Vega D., Dumas P., Prudhomme R., Kremen C., Aubert P.-M. A safe agricultural space for biodiversity. *Frontiers in Sustainable Food Systems*. 2024. 8:1328800. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2024.1328800>.
- [4] ФАО і ЄС об'єднують зусилля для збереження біорізноманіття в АПК. *Служба новин ІАС «Аграрії разом»*. 29.06.2020. URL: <https://agrarii-razom.com.ua/news-agro/fao-i-es-obednayut-zusillya-dlya-zberejennya-bioriznomanittya-v-apk> (дата звернення: 15.08.09.2025).
- [5] Чайка В. М., Рибалко Ю. В., Міняйло А. А. *Агроєкологія : підручник*. Київ : ТОВ «ЦП "КОМПРИНТ"», 2016. 396 с.
- [6] Kazemi H., Klug H., Kamkar B. New services and roles of biodiversity in modern agroecosystems: A review. *Ecological Indicators*. 2018. Vol. 93. С. 1126–1135. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2018.06.018>.
- [7] Quintero I., Daza-Cruz Ye. X., Leyn-Sicard T. Main Agro-Ecological Structure: An Index for Evaluating Agro-Biodiversity in Agro-Ecosystems. *Sustainabilit*. 2022. Vol. 14, issue 21. P. 13738. <https://doi.org/10.3390/su142113738>.
- [8] Суєтнов Є. П. Правові аспекти збереження та відновлення біологічного різноманіття в агроєкосистемах. *Правові аспекти агроєкологічного розвитку України : тези доп. учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн-конф., присвяч. 100-річчю від народження акад. В.З. Янчука (м. Київ, 23 трав. 2025 р.)*. Київ : НУБіП України, 2025. С. 68–73.
- [9] FAO. 1999a. Agricultural Biodiversity, Multifunctional Character of Agriculture and Land Conference, Background Paper 1, Maastricht, September 1999.
- [10] Thrupp L. A. *Linking biodiversity and agriculture: Challenges and opportunities for sustainable food security*. World Resources Institute, USA. 1997.
- [11] Feledyn-Szewczyk B., Kuś J., Stalenga J., Berbeć A.K., Radzikowski P. The Role of Biological Diversity in Agroecosystems and Organic Farming. *Organic Farming – A Promising Way of Food Production*. P. Konvalina (Ed.). IntechOpen. 2016. <https://doi.org/10.5772/61353>.
- [12] Garbach K., Milder J. C., Montenegro M., Karp D. S., DeClerck F. A. J. Biodiversity and Ecosystem Services in Agroecosystems. *Encyclopedia of Agriculture and Food Systems*. N. Van Alfen (Ed.). Elsevier, 2014. P. 21–40. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-52512-3.00013-9>.
- [13] Knapp J., Sciarretta A. Agroecology: protecting, restoring, and promoting biodiversity. *BMC Ecology and Evolution*. 2023. <https://doi.org/10.1186/s12862-023-02140-y>.
- [14] FAO. 1999b. Women-Users, Preservers and Managers of Agro-Biodiversity. Rome, Italy.
- [15] Nonato de Souza H., Duarte E. M. G., Aguiar M. I., Fernandes R. B. A., Mendonça E. S., Cardoso I. M. Increasing biodiversity in agroecosystems decreases climate change problems. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*. 2009. 6:372034. <https://doi.org/10.1088/1755-1307/6/37/372034>.
- [16] Vilchynska L., Plahtiy D., Puczel B., Svnarchuk O., Sikora A. The impact of biodiversity on stability of agroecosystems: Practical aspects for farmers. *Scientific Horizons*. 2025. Vol. 28, No. 1. P. 119–129. <https://doi.org/10.48077/scihor1.2025.119>.
- [17] Convention on Biological Diversity. URL: <https://www.cbd.int> (last accessed: 15.08.2025).
- [18] Report of the Second Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity (Jakarta, 6–17 November 1995). Decision II/15: FAO global

- system for the conservation and utilization of plant genetic resources for food and agriculture, UNEP/CBD/COP/2/19. URL: <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=7088> (last accessed: 15.08.2025).
- [19] Report of the Third Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity (Buenos Aires, Argentina 4-15 November 1996). Decision III/11: Conservation and sustainable use of agricultural biological diversity, UNEP/CBD/COP/3/38. URL: <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=7107> (last accessed: 15.08.2025).
- [20] Report of the Fifth Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity (Nairobi, 15-26 May 2000). Decision V/5: Agricultural biological diversity: review of phase I of the programme of work and adoption of a multi-year work programme, UNEP/CBD/COP/5/23. URL: <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=7147> (last accessed: 15.08.2025).
- [21] Report of the Sixth Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity (The Hague, 7-19 April 2002). Decision VI/5: Agricultural biological diversity, UNEP/CBD/COP/6/20. URL: <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=7179> (last accessed: 15.08.2025).
- [22] Report of the Eighth Meeting of the Parties to the Convention on Biological Diversity (Reissued for technical reasons) (Curitiba, Brazil, 20–31 March 2006). Decision VIII/23: Agricultural biodiversity, UNEP/CBD/COP/8/31. URL: <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=11037> (last accessed: 15.08.2025).
- [23] Report of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity on its Fourteenth Meeting (Sharm El-Sheikh, Egypt, 17-29 November 2018). Decision XIV/6: Conservation and sustainable use of pollinators, UNEP/CBD/COP/14/14. URL: <https://www.cbd.int/doc/decisions/cop-14/cop-14-dec-06-en.pdf> (last accessed: 15.08.2025).
- [24] Report of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity on the Second Part of its Fifteenth Meeting (Montreal, Canada, 7-19 December 2022; Nairobi, 19 and 20 October 2023). Decision XV/28: Biodiversity and agriculture, UNEP/CBD/COP/15/17. URL: <https://www.cbd.int/doc/decisions/cop-15/cop-15-dec-28-en.pdf> (last accessed: 15.08.2025).
- [25] Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. The European Green Deal. COM/2019/640 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52019DC0640> (last accessed: 15.08.2025).
- [26] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. EU Biodiversity Strategy for 2030: Bringing nature back into our lives. COM/2020/380 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52020DC0380> (last accessed: 15.08.2025).
- [27] Regulation (EU) 2024/1991 of the European Parliament and of the Council of 24 June 2024 on nature restoration and amending Regulation (EU) 2022/869 (Text with EEA relevance). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1991> (last accessed: 15.08.2025).
- [28] Isbell F., Adler P. R., Eisenhauer N., Fornara D., Kimmel K., Kremen C., Letourneau D. K., Liebman M., Polley H. W., Quijas S., Scherer-Lorenzen M. Benefits of increasing plant

diversity in sustainable agroecosystems. *Journal of Ecology*. 2017. Vol. 105, issue 4. P. 871–879. <https://doi.org/10.1111/1365-2745.12789>.

- [29] Про ратифікацію Конвенції про охорону біологічного різноманіття : Закон України від 29.11.1994 р. № 257/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257/94-vr#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
- [30] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 15.08.2025).
- [31] Про Концепцію збереження біологічного різноманіття України : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.1997 р. № 439. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-97-p#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
- [32] Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005-2025 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.09.2004 р. № 675-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-2004-p#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
- [33] Про затвердження Порядку здійснення моніторингу біологічного та ландшафтного різноманіття : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2025 р. № 45. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/45-2025-p#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
- [34] Про затвердження Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року : наказ Міністерства аграрної політики України від 20.08.2003 р. № 280. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0280555-03#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
- [35] McNeely J. A. Biodiversity conservation and traditional agroecosystems / V. Domínguez, M. G. Andreu (Eds.). *Agroecology and biodiversity conservation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- [36] Кучер О. О. Екологія агросфери : навч. посіб. Харків : ХНАУ, 2018.
- [37] Шерстобоева О. В., Дем'янюк О. С., Чабанюк Я. В. Біодіагностика і біобезпека ґрунтів агроєкосистем. *Агроєкологічний журнал*. 2017. № 2. С. 142–149.

References

- [1] Hulai, V.V. (2024). *Biodiversity conservation*. Kropyvnytskyi: Central Ukrainian National Technical University.
- [2] Furdychko, O.I., Drebot, O.I., Demianiuk, O.S., Tkach, Ye.D., & Bunas, A.A. (2022). *Ecology of the agrosphere*. Kyiv.
- [3] García-Vega, D., Dumas, P., Prudhomme, R., Kremen, C., & Aubert, P.-M. (2024). A safe agricultural space for biodiversity. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 8:1328800. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2024.1328800>.
- [4] FAO and EU to join forces to preserve biodiversity in agriculture. IAS News Service "Agrarians Together". (June 29, 2020). Retrieved from <https://agrarii-razom.com.ua/news-agro/fao-i-es-obednayut-zusillya-dlya-zberejennya-bioriznomanittya-v-apk>.
- [5] Chaika, V.M., Rybalko, Yu.V., & Minyailo, A.A. (2016). *Agroecology*. Kyiv: National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine.
- [6] Kazemi, H., Klug, H., & Kamkar, B. (2018). New services and roles of biodiversity in modern agroecosystems: A review. *Ecological Indicators*, 93, 1126-1135. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2018.06.018>.

- [7] Quintero, I., Daza-Cruz, Ye.X., & Leyn-Sicard, T. (2022). Main Agro-Ecological Structure: An Index for Evaluating Agro-Biodiversity in Agro-Ecosystems. *Sustainability*, 14(21), 13738. <https://doi.org/10.3390/su142113738>.
- [8] Suietnov, Ye.P. (May 23, 2025). Legal aspects of the conservation and restoration of biodiversity in agroecosystems. In *Legal aspects of agroecological development of Ukraine: Proceedings of the international scienc. and pract. conf. dedicated to the 100th anniversary of academician V. Z. Yanchuk* (pp. 68-73). Kyiv: NULES of Ukraine.
- [9] FAO. 1999a. (September 1999). Agricultural Biodiversity, Multifunctional Character of Agriculture and Land Conference, Background Paper 1, Maastricht.
- [10] Thrupp, L.A. (1997). *Linking biodiversity and agriculture: Challenges and opportunities for sustainable food security*. World Resources Institute, USA.
- [11] Feledyn-Szewczyk, B., Kuś, J., Stalenga, J., Berbeć, A.K., & Radzikowski, P. (2016). The Role of Biological Diversity in Agroecosystems and Organic Farming. In *Organic Farming – A Promising Way of Food Production*. P. Konvalina (Ed.). IntechOpen. <https://doi.org/10.5772/61353>.
- [12] Garbach, K., Milder, J.C., Montenegro, M., Karp, D.S., & DeClerck, F.A.J. (2014). Biodiversity and ecosystem services in agroecosystems. In N. Van Alfen (Ed.). *Encyclopedia of Agriculture and Food Systems* (pp. 21-40). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-52512-3.00013-9>.
- [13] Knapp, J., & Sciarretta, A. (2023). Agroecology: protecting, restoring, and promoting biodiversity. *BMC Ecology and Evolution*. <https://doi.org/10.1186/s12862-023-02140-y>.
- [14] FAO. 1999b. Women-Users, Preservers and Managers of Agro-Biodiversity. Rome, Italy.
- [15] Nonato de Souza, H., Duarte, E.M.G., Aguiar, M.I., Fernandes, R.B.A., Mendonça, E.S., & Cardoso, I.M. (2009). Increasing biodiversity in agroecosystems decreases climate change problems. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 6:372034. <https://doi.org/10.1088/1755-1307/6/37/372034>.
- [16] Vilchynska, L., Plahtiy, D., Puczel, B., Svyarchyuk, O., & Sikora, A. (2025). The impact of biodiversity on stability of agroecosystems: Practical aspects for farmers. *Scientific Horizons*, 28(1), 119-129. <https://doi.org/10.48077/scihor1.2025.119>.
- [17] Convention on Biological Diversity. Retrieved from <https://www.cbd.int>.
- [18] Report of the Second Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity (Jakarta, 6-17 November 1995). Decision II/15: FAO global system for the conservation and utilization of plant genetic resources for food and agriculture, UNEP/CBD/COP/2/19. Retrieved from <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=7088>.
- [19] Report of the Third Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity (Buenos Aires, Argentina 4–15 November 1996). Decision III/11: Conservation and sustainable use of agricultural biological diversity, UNEP/CBD/COP/3/38. Retrieved from <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=7107>.
- [20] Report of the Fifth Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity (Nairobi, 15–26 May 2000). Decision V/5: Agricultural biological diversity: review of phase I of the programme of work and adoption of a multi-year work programme, UNEP/CBD/COP/5/23. Retrieved from <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=7147>.

- [21] Report of the Sixth Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity (The Hague, 7-19 April 2002). Decision VI/5: Agricultural biological diversity, UNEP/CBD/COP/6/20. Retrieved from <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=7179>.
- [22] Report of the Eighth Meeting of the Parties to the Convention on Biological Diversity (Reissued for technical reasons) (Curitiba, Brazil, 20–31 March 2006). Decision VIII/23: Agricultural biodiversity, UNEP/CBD/COP/8/31. Retrieved from <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=11037>.
- [23] Report of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity on its Fourteenth Meeting (Sharm El-Sheikh, Egypt, 17–29 November 2018). Decision XIV/6: Conservation and sustainable use of pollinators, UNEP/CBD/COP/14/14. Retrieved from <https://www.cbd.int/doc/decisions/cop-14/cop-14-dec-06-en.pdf>.
- [24] Report of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity on the Second Part of its Fifteenth Meeting (Montreal, Canada, 7–19 December 2022; Nairobi, 19 and 20 October 2023). Decision XV/28: Biodiversity and agriculture, UNEP/CBD/COP/15/17. Retrieved from <https://www.cbd.int/doc/decisions/cop-15/cop-15-dec-28-en.pdf>.
- [25] Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. The European Green Deal. COM/2019/640 final. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52019DC0640>.
- [26] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. EU Biodiversity Strategy for 2030: Bringing nature back into our lives. COM/2020/380 final. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex-%3A52020DC0380>.
- [27] Regulation (EU) 2024/1991 of the European Parliament and of the Council of 24 June 2024 on nature restoration and amending Regulation (EU) 2022/869 (Text with EEA relevance). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1991>.
- [28] Isbell, F., Adler, P.R., Eisenhauer, N., Fornara, D., Kimmel, K., Kremen, C., Letourneau, D.K., Liebman, M., Polley, H.W., Quijas, S., & Scherer-Lorenzen, M. (2017). Benefits of increasing plant diversity in sustainable agroecosystems. *Journal of Ecology*, 105(4), 871-879. <https://doi.org/10.1111/1365-2745.12789>.
- [29] Law of Ukraine No. 257/94-VR "On the ratification of the Convention on the Protection of Biological Diversity". (November 29, 1994). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257/94-bp#Text>.
- [30] Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part. (July 27, 2014). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
- [31] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 439 "On the Concept of Conservation of Biological Diversity of Ukraine". (May 12, 1997). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-97-п#Text>.
- [32] Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 675-r "On approval of the Concept of the National Biodiversity Conservation Program for 2005-2025". (September 22, 2004). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-2004-p#Text>.

- [33] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 45. "On approval of the Procedure for monitoring biological and landscape diversity". (January 17, 2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/45-2025-п#Text>.
- [34] Order of the Ministry of Agrarian Policy of Ukraine No. 280 "On approval of the Concept of balanced development of agroecosystems in Ukraine for the period until 2025". (August 20, 2003). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0280555-03#Text>.
- [35] McNeely, J.A. (1995). Biodiversity conservation and traditional agroecosystems. In *Agroecology and biodiversity conservation* V. Domínguez, M.G. Andreu (Eds.). Cambridge: Cambridge University Press.
- [36] Kucher, O.O. (2018). Ecology of the agrosphere. Kharkiv: KhNAU.
- [37] Sherstoboieva, O.V., Demianiuk, O.S., & Chabaniuk, Ya.V. (2017). Biodiagnostics and biosafety of soils in agroecosystems. *Agroecological Journal*, 2, 142-149.

Євгеній Павлович Суєтнов

кандидат юридичних наук, доцент
завідувач кафедри екологічного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: evgeny-suetnov@ukr.net
ORCID 0000-0002-4094-444X

Ельбіс Євгенівна Туліна

кандидатка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри екологічного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: e.ye.tulina@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-8780-5682

Yevhenii P. Suietnov

Ph.D. in Law, Associate Professor
Head of the Environmental Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: evgeny-suetnov@ukr.net
ORCID 0000-0002-4094-444X

Elbis Ye. Tulina

Ph.D. in Law, Associate Professor
Associate Professor of Department of Environmental Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, Hryhoriia Skovorody Str., 77, Kharkiv, Ukraine
e-mail: e.ye.tulina@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-8780-5682

Рекомендоване цитування: Суєтнов Є. П., Туліна Е. Є. Збереження та відновлення біологічного різноманіття в агроекосистемах: міжнародний, європейський та український досвід правового забезпечення. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 154–173. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.340736>.

Suggested Citation: Suietnov, Ye.P., & Tulina, E.Ye. (2025). Conservation and Restoration of Biological Diversity in Agroecosystems: International, European and Ukrainian Experience of Legal Support. *Problems of Legality*, 170, 154-173. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.340736>.

Статтю подано / Submitted: 18.08.2025

Доопрацьовано / Revised: 20.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Опубліковано / Published: 30.09.2025

Забруднення довкілля: кримінально-правовий дискурс

Олександр Володимирович Шамсутдінов*

Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України,

Київ, Україна

**e-mail: sun091141@gmail.com*

Анотація

Актуальність теми зумовлена необхідністю підвищення ефективності кримінально-правової охорони довкілля від забруднення. Мета статті полягає у виробленні науково обґрунтованого підходу до тлумачення основних конструктивних ознак складів кримінальних правопорушень проти довкілля, які становлять «делікти забруднення». Досягнення окресленої мети стало можливим завдяки використанню комплексу методів наукового пізнання, зокрема, діалектичного (для вивчення всіх правових явищ і понять, розглянутих у роботі, в єдності та суперечності їх протилежностей), герменевтичного (для тлумачення конструктивних ознак складів забруднення земель, повітря, вод), формально-логічного (для визначенні механізму протиправного посягання), системно-структурного (для обґрунтування потреби цілісної кримінально-правової охорони абіотичних складових довкілля від забруднення), порівняльно-правового (для зіставлення чинних та перспективних кримінально-правових норм). Виокремлено конструктивні ознаки складів «деліктів забруднення», щодо тлумачення яких позиції науковців залишаються неузгодженими, та сформовано власний підхід. Обґрунтовано, що забруднення як таке не є кримінально караним, допоки рівень такого забруднення не стане критичним. Доведено, що вказівка на спеціальні правила, порушення яких стало причиною забруднення довкілля, обумовлює визначення суб'єкта таких деліктів як спеціального. Підтримано позицію щодо визнання речовин, якими суб'єкт забруднює довкілля, знаряддям вчинення правопорушення. Стверджується, що суб'єктивна сторона «деліктів забруднення» характеризується складною формою вини або необережністю. За умисного ставлення до похідних наслідків запропоновано інкримінувати суб'єкту не «делікт забруднення», а інші кримінальне правопорушення, характер суспільної небезпечності якого відповідає спрямованості умислу. Проаналізовано відповідні новели перспективного кримінального закону у порівнянні з чинними нормами, виокремлено новації, які усувають більшість виявлених у ході дослідження дискусійних питань та заслуговують на впровадження.

Ключові слова: спеціальні правила; абіотичні складові довкілля; похідні наслідки; знаряддя вчинення правопорушення; складна форма вини; перспективне законодавство.

Environmental Pollution: Criminal Law Discourse

Oleksandr V. Shamsutdinov*

*Interagency Research Center for Combating Organized Crime
at the National Security and Defense Council of Ukraine,
Kyiv, Ukraine*

**e-mail: sun091141@gmail.com*

Abstract

The relevance of the topic is due to the need to increase the effectiveness of criminal law protection of the environment from pollution. The purpose of the article is to develop a scientifically sound approach to interpreting the main constructive features of the components of criminal offenses against the environment, which constitute "pollution torts". Achieving the outlined goal was made possible through the use of a complex of methods of scientific knowledge, in particular, dialectical (for studying all legal phenomena and concepts considered in the work, in the unity and contradiction of their opposites), hermeneutic (for interpreting the constructive features of the corpus delicti of land, air, water pollution), formal-logical (for determining the mechanism of unlawful encroachment), systemic-structural (for substantiating the need for holistic criminal law protection of abiotic components of the environment from pollution), comparative law (for analyzing current and prospective criminal law norms). The constructive features of the corpus delicti of "pollution torts", the interpretation of which positions of scientists remain inconsistent, are highlighted, and an own approach is formed. It is substantiated that pollution as such is not criminally punishable until the level of such pollution becomes critical. It is proved that the indication of special rules, the violation of which caused environmental pollution, determines the definition of the subject of such torts as special. The position on the recognition of substances with which the subject pollutes the environment as instruments of committing an offense is supported. It is argued that the subjective side of "pollution torts" is characterized by a complex form of guilt or negligence. In the case of an intentional attitude to the derived consequences, it is proposed to incriminate not the "pollution tort", but another criminal offense, the nature of the public danger of which corresponds to the direction of intent. The relevant novelties of the prospective criminal law were analyzed in comparison with the current norms, innovations were highlighted that eliminate most of the debatable issues identified during the study and deserve implementation.

Keywords: special rules; abiotic components of the environment; derivative consequences; instruments of offense, complex form of guilt; prospective legislation.

Вступ

Щорічно антропологічне навантаження на нашу планету посилюється. Невпинне зростання кількості населення Землі вимагає від світових економік інтенсифікації різних сфер виробництва, розширення сировинної бази, збільшення видобутку енергоресурсів, глобального впровадження цифрових, біо-, нано- та інших високих технологій. Побічним наслідком такої антропогенної діяльності є забруднення довкілля. Основними джерелами такого забруднення є хімічна промисловість, металургія, агровиробництво, енергетика, транспорт, житлово-комунальна сфера. За даними Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), на сьогодні досягнуто рівень щорічного вироблення побутових відходів усіма містами світу у 2,2 млрд т, що більше ніж утричі перевищує відповідні показники 2009 р. За приблизними оцінками, забруднення довкілля є причиною 24 % хвороб і 23 % смертей жителів нашої планети [1].

Наприклад, інтенсифікація агровиробництва в Україні призводить до значного забруднення сільськогосподарських угідь пестицидами (хімічними чи біологічними засобами боротьби зі шкідниками, хворобами рослин тощо), які залишаються у ґрунті, проникають у глибші шари та забруднюють поверхневі та підземні води. Як відомо, пестициди у 95 % потрапляють в організм людини саме через продукти харчування та воду. Природа токсичності пестицидів різноманітна і може спричинити канцерогенний або мутагенний ефект, руйнівну дію на дихальну, ендокринну, імунну, нервову системи. Крім того, для України особливо актуальним питанням є вплив відходів тваринництва і птахівництва на стічні води, ґрунтовий покрив і повітря. Особливо небезпечною є ситуація в зоні Лісостепу, де наявна висока концентрація птахівничих комплексів. За даними ВООЗ, гній, послід і стічні води тваринницьких господарств і птахоферм при неконтрольованому їх зберіганні та використанні можуть збільшити ризики передачі понад 100 збудників інфекційних та інвазійних хвороб [2, с. 277–278].

Зазначені загрози вимагають від усіх без винятку юрисдикцій упровадження ефективних правових механізмів протидії діянням, результатом яких є забруднення довкілля. Поряд із розробкою відповідних правил, нормативів, стандартів та інших вимог екологічної (біологічної) безпеки важливого значення набуває встановлення юридичної відповідальності за порушення таких нормативних вимог. В Україні найпоширенішими видами відповідальності за відповідні посягання на довкілля є адміністративна та кримінальна [3, с. 201].

У чинному законодавстві України криміналізовано чимало діянь, наслідками яких є заподіяння шкоди довкіллю у вигляді забруднення (значного,

радіоактивного, екологічного) або створення небезпеки настання таких наслідків. До кола цих суспільно небезпечних діянь належать не тільки кримінальні правопорушення проти довкілля (розд. VIII КК України), а й такі, що передбачені іншими розділами Особливої частини КК України, наприклад, диверсія (ст. 113 – розд. I), незаконне поводження з радіоактивними матеріалами (ст. 265 – розд. IX), пошкодження об'єктів магістральних або промислових нафто-, газо-, конденсатопроводів та нафтопродуктопроводів (ст. 292 – розд. XI).

Утім пряму кримінально-правову заборону забруднення довкілля встановлено у статтях 239, 241, 242 і 243 КК України. Зокрема, кримінальну відповідальність передбачено за забруднення таких об'єктів неживої природи, як землі, атмосферне повітря, води (водні об'єкти), море. Однак аналіз правозастосовної практики свідчить, що ефективність цих правових норм є невисокою.

Зокрема, за офіційними статистичними даними, за 10 останніх років (з 2015 по 2024 р.) було обліковано 3 622 кримінальних правопорушення за ознаками статей 239, 241, 242 і 243 КК України (2015 р. – 229; 2016 р. – 258; 2017 р. – 294; 2018 р. – 283; 2019 р. – 336; 2020 р. – 356; 2021 р. – 636; 2022 р. – 273; 2023 р. – 475; 2024 р. – 482). Водночас до суду з обвинувальним актом загалом направлено 98 кримінальних проваджень за відповідною кваліфікацією, що становить лише 2,7 % від загальної кількості облікованих правопорушень [4].

Розглядаючи питання запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні, О. В. Мельник вважає, що низька ефективність протидії забрудненню довкілля засобами кримінального права зумовлена дефектами відповідних кримінально-правових норм, а саме: відсутністю необхідної чіткості, визначеності правових імперативів, у сукупності з недоліками правозастосовної діяльності [5, с. 81].

У ході надання кримінологічної характеристики злочинам проти довкілля Г. С. Поліщук робить висновок, що такі кримінальні правопорушення належать до високолатентних, а їх соціальна шкідливість підтверджується не офіційною правозастосовною статистикою, а об'єктивними показниками забруднення довкілля та руйнування екосистем [6, с. 219–228].

Зазначене підтверджує актуальність вивчення проблеми забезпечення охорони довкілля від забруднення кримінально-правовими засобами.

Отже, *метою* цієї роботи є вироблення науково обґрунтованого підходу до тлумачення основних конструктивних ознак складів кримінальних пра-

випорушень проти довкілля, які становлять «делікти забруднення». Для досягнення цієї мети автор визначив такі *завдання*: виокремити конструктивні ознаки складів «деліктів забруднення», щодо тлумачення яких позиції науковців залишаються неузгодженими, та сформувати власний підхід; проаналізувати відповідні новели перспективного кримінального закону порівняно з чинними нормами; встановити недоліки законодавства у сфері кримінально-правової охорони довкілля від забруднення та запропонувати шляхи їх усунення.

Огляд літератури

У науці кримінального права України окремим аспектам кримінально-правової охорони довкілля від забруднення присвячувались праці О. Ф. Бантишева, П. С. Берзіна, С. Б. Гавриша, О. В. Головкина, О. О. Дудорова, М. В. Іщенко, Д. В. Каменського, В. М. Комарницького, Т. В. Корнякової, Я. О. Леляка, В. В. Локтіонової, М. П. Куцевича, І. І. Митрофанова, В. П. Олійника, Р. П. Олійничука, Є. О. Письменського, Г. С. Поліщука, Ю. А. Турлової, Н. О. Федчун, М. І. Хавронюка та багатьох інших вітчизняних науковців.

Комплексним дослідженням кримінально-правової охорони окремих абіотичних складових довкілля від забруднення присвятили свої наукові роботи А. М. Шульга (2004, 2019) [7–8], В. К. Матвійчук, І. О. Харь (2013) [9], В. П. Олійник (2018) [10], О. О. Пенязькова (2018) [11], Г. С. Крайник (2019) [12], І. В. Берднік (2020) [13], Р. О. Мовчан (2020) [14] та деякі інші вчені-правники. До переліку відповідних наукових праць слід віднести й колективну монографію «Теоретичні та практичні проблеми кримінально-правової охорони водних об'єктів та моря» (2022) П. А. Воробєя, В. К. Матвійчука, В. І. Фелика, І. О. Харь, О. В. Матвійчука [15]. За результатами проведених розвідок зазначені дослідники констатували значні розбіжності в поглядах авторів щодо тлумачення конститутивних ознак досліджуваних складів кримінальних правопорушень та недосконалість їх законодавчих конструкцій. Із метою вдосконалення відповідних кримінально-правових норм науковці пропонували внести зміни до їх диспозицій, зокрема: закріпити умисну форму вини щодо забруднення (А. М. Шульга); замінити термін «порушення спеціальних правил» на «недотримання спеціальних правил», а «інші тяжкі наслідки» – на «смерть людини» (О. О. Пенязькова); доповнити такими об'єктивними ознаками, як джерело (транспортні засоби, джерела, що знаходяться на суші, плавучі засоби тощо) і засоби забруднення (сировина, покидьки) (В. П. Олійник); відмовитися від застосування термінів «спеціальні правила» і «створило

небезпеку», останній замінити на «завдало істотної шкоди» та формалізувати поняття «інші тяжкі наслідки» шляхом запровадження нових кваліфікуючих ознак «значна» і «тяжка шкода», тлумачення яких визначити у відповідній примітці (Р. О. Мовчан) тощо.

Поряд із ґрунтовним підходом до розв'язання основних завдань кримінально-правової охорони різних абіотичних об'єктів природного середовища, зазначені дослідження не містять спроб поглянути на проблему кримінально-правової охорони довкілля від забруднення системно, як на таку, що потребує уніфікованого рішення. Окремі пропозиції згрупувати правопорушення залежно від спрямованості посягань на біотичні або абіотичні компоненти природи сприймаються вітчизняними науковцями як непереконливі [16, с. 45].

Водночас О. В. Мельник у своїй комплексній дисертаційній праці [5] виокремлює злочини, пов'язані із забрудненням довкілля, в окрему категорію, однак виключно з кримінологічною метою, зокрема, вирішуючи завдання щодо вдосконалення запобіжної діяльності у сфері охорони довкілля від забруднення.

Отже, чимало важливих питань, пов'язаних із тлумаченням, застосуванням і визначенням перспектив відповідних кримінально-правових заборон, залишаються дискусійними, а окремі з них – недослідженими. Це актуалізує необхідність проведення подальшого наукового аналізу особливостей криміналізації посягань на безпечність і чистоту довкілля.

Матеріали та методи

Для досягнення мети дослідження використано наукові розробки вітчизняних вчених із кримінального права, матеріали судової практики, національне законодавство про кримінальну відповідальність, нормативні акти інших галузей права, що стосуються сфери охорони земель, вод, моря, атмосферного повітря, статистичні та аналітичні відомості Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України щодо стану навколишнього природного середовища в Україні та Офісу Генерального прокурора щодо зареєстрованих кримінальних правопорушень і результати їх досудового розслідування, а також обумовлений предметом дослідження методологічний інструментарій.

Базисом проведеного наукового дослідження став діалектичний метод пізнання, завдяки якому всі правові явища і поняття, розглянуті в роботі, вивчалися в єдності та суперечності їх протилежностей. Зокрема, у роботі показано органічний зв'язок кримінально-правових норм, які встановлюють

кримінальну відповідальність за посягання на чистоту та безпечність абіотичних складових довкілля, із нормами, що регулюють відносини у сфері забезпечення екологічної (біологічної) безпеки України.

Для теоретичного осмислення змісту понять, використаних законодавцем для характеристики конструктивних ознак складів забруднення земель, атмосферного повітря, вод (водних об'єктів), моря, інтерпретації відповідних дефініцій з погляду кримінально-правової науки використовувався герменевтичний метод. Догматичний (формально-логічний) метод застосовувався при визначенні механізму протиправного посягання на абіотичні складові довкілля, зокрема з'ясування складних причинно-наслідкових зв'язків, які обумовлюють наявність підстав кримінальної відповідальності. Системно-структурний – при обґрунтуванні потреби цілісної кримінально-правової охорони абіотичних складових довкілля від забруднення.

Порівняльно-правовий метод застосовано під час аналізу чинних та перспективних кримінально-правових норм у розглядуваній сфері. У роботі знайшли відображення також методи аналізу й синтезу, індукції й дедукції, а також логіко-семантичний метод при визначенні понять і термінів, формулюванні висновків.

Результати та обговорення

Особливості конструювання механізму протиправного посягання

Дослідження змісту диспозицій кримінально-правових норм, передбачених статтями 239, 241, 242 і 243 КК України, дає змогу виявити істотну схожість описаних ними складів кримінальних правопорушень. Зокрема, об'єктивна сторона їх складів фактично полягає у порушенні спеціальних правил, унаслідок чого відбулося забруднення тієї чи іншої складової природного середовища, чим було створено небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля (прості склади) або спричинено загибель людей чи інші тяжкі наслідки (кваліфіковані склади). Як бачимо, за допомогою таких термінів, як «внаслідок», «створило», «спричинили» законодавець формулює складний ланцюг причинно-наслідкових зв'язків між протиправним діянням і його шкідливими наслідками.

Водночас доктриною не вироблено єдиного підходу до того, які з цих встановлених кримінальним законом ознак, що характеризують зовнішній процес злочинного посягання, слід відносити до діяння, а які – до суспільно небезпечних наслідків. Так, одна група вчених (П. А. Воробей, В. К. Матвійчук, В. П. Олійник, І. О. Харь та ін.) робить висновок, що забруднення земель, атмосферного повітря, вод і моря є діянням [17, с. 162–163; 9, с. 59;

10, с. 110; 15, с. 163–164]. Натомість інша група науковців (І. В. Берднік, М. В. Іщенко, Г. С. Крайник, А. М. Шульга та ін.) обґрунтовує, що діянням є порушення спеціальних правил, а забруднення абіотичних складових довкілля – це первинний суспільно небезпечний наслідок такого порушення [12, с. 65; 13, с. 165; 18, с. 124; 19, с. 109]. Третя група правників (О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, Р. О. Мовчан, О. О. Пенязькова та ін.) пропонує поєднати ці два підходи: висловлюється думка, що термін «забруднення» слід розуміти і як діяння, і як первинні суспільно небезпечні наслідки [11, с. 90; 14, с. 207; 20, с. 145, 357].

Убачається, що така варіативність поглядів зумовлена конструкцією складів згаданих одиничних деліктів, що ускладнені за своїм змістом. Зокрема, законодавцем сформульовані ці протиправні посягання за типом *кримінальних правопорушень із похідними (віддаленими) наслідками*. Як зазначає Є. В. Шевченко, один із перших вітчизняних науковців, який комплексно дослідив такі делікти, «особливістю їх складів є те, що два наслідки – основний (проміжний) і додатковий (похідний) – настають послідовно, один за одним як результат вчинення особою одного суспільно небезпечного діяння» [21, с. 125].

Інакше кажучи, механізм протиправного посягання на абіотичні складові довкілля виглядає так: дія або бездіяльність (які формально є порушенням спеціальних правил, а фактично – створенням умов для потрапляння, насичення небезпечними речовинами повітря, вод чи земель) призводить до забруднення довкілля (проміжний наслідок). Такі негативні зміни природного середовища, що зумовлені якісними і кількісними характеристиками згаданих шкідливих речовин, створюють реальну небезпеку для життя, здоров'я людей, тварин, рослин чи в цілому екосистем (перший обов'язковий похідний наслідок, передбачений основними складами розглядуваних деліктів) або спричиняють загибель людей, тварин, рослин, їх масові отруєння, захворювання тощо (другий альтернативний похідний наслідок, передбачений кваліфікованими складами цих злочинів).

При цьому між діянням і похідними наслідками наявний опосередкований причинний зв'язок. Для з'ясування наявності такого зв'язку у кримінальних правопорушеннях з похідними наслідками потрібно встановити, крім факту породження діянням проміжного наслідку, також факт *неминучості* настання похідних наслідків. Як доречно зазначають О. О. Дудоров і Є. О. Письменський, встановлення такого причинного зв'язку є складним прикладним завданням, адже похідні наслідки часто виявляються не відразу, а зі впливом тривалого часу [22, с. 32].

Порушення спеціальних правил: зміст і значення

Зупинимося докладніше на такій конструктивній ознаці об'єктивної сторони «деліктів забруднення», як діяння. Зокрема, йдеться про порушення спеціальних правил (статті 239, 241, 243 КК України) або правил охорони вод (водних об'єктів) (ст. 242 КК України). Використані законодавцем формулювання, з одного боку, вказують на бланкетність диспозицій зазначених кримінально-правових норм і необхідність звернення у процесі правозастосування до іншого галузевого нормативного матеріалу з метою точного визначення, які конкретні приписи були порушені. А з іншого боку, така юридична формула, як «спеціальні правила», є прикладом правової невизначеності кримінально-правових норм, яку З. А. Загінєй-Заболотенко влучно називає «невизначеним контентом тексту КК України» [23, с. 69]. За таких умов питання наповнення конкретним нормативним змістом цих правил також набуває дискусійного характеру.

Наприклад, В. К. Матвійчук і І. О. Харь, розглядаючи об'єктивні ознаки складу забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК України), визначають спеціальні правила як «встановлені законодавством та підзаконними нормативними актами нормативи, стандарти, вимоги, ліміти, що стосуються: а) екологічної безпеки атмосферного повітря; б) гранично допустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарними джерелами; в) утворення забруднюючих речовин, які виводяться в атмосферне повітря при експлуатації технологічного та іншого обладнання, споруд, об'єктів; г) використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого процесу; д) вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах, пересувних джерел та шкідливого впливу їх фізичних факторів, тощо» [9, с. 70]. Своєю чергою, О. В. Кришевич і В. С. Плугатир зазначають, що в диспозиції ч. 1 ст. 241 КК України маються на увазі два види спеціальних правил, порушення яких спричиняє забруднення атмосфери: 1) правила викиду в атмосферу речовин; і 2) правила експлуатації обладнання, устаткування, споруд та інших об'єктів [24, с. 558]. Досліджуючи питання кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель (ст. 239 КК України), О. В. Головкін і Я. О. Лемяк стверджують, що цей злочин може бути вчинений шляхом порушення спеціальних правил щодо раціонального і науково обґрунтованого використання земель [25, с. 41]. Натомість, на думку Р. О. Мовчана, спеціальні правила, вказані у ст. 239 КК України, мають стосуватися виключно поводження з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля [14, с. 210]. Його міркування підтримують також Г. С. Крайник, О. О. Пенязькова та деякі інші науковці [12, с. 65; 11, с. 103].

Очевидно, що вчені-правники під час формулювання зазначених висновків виходили із наявності конкретних нормативно-правових актів, які містять ті чи інші приписи, що стосуються заходів з убезпечення довкілля, а також із виявлених правоохоронцями конкретних фактів порушення цих приписів, які стали підставою для притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Зважаючи на розмаїття сфер людської діяльності, побічним результатом якої є негативний вплив на екосферу, та великий масив актів законодавства, якими встановлено правила, норми, регламенти та інші вимоги забезпечення екологічної (біологічної) безпеки, рішення вітчизняного законодавця щодо обрання універсального терміна «спеціальні правила» є зрозумілим, однак це не позбавляє згадану дефініцію вади контентної невизначеності.

Узагальнюючи зазначене, *спеціальні правила*, порушення яких призводить до забруднення абіотичних складових природного середовища, можна визначити як передбачені актами законодавства обов'язкові для виконання заходи та вимоги, пов'язані з поведінням (використанням, транспортуванням, зберіганням, утилізацією тощо) або продукуванням матеріалів, речовин, мікроорганізмів та інших субстанцій, які при потраплянні в повітря, воду чи землю стають загрозою для життя, здоров'я людей, об'єктів фауни, флори чи довкілля в цілому. Під час кваліфікації відповідних посягань спеціальні правила, які порушуються суб'єктом, потребують обов'язкового з'ясування і конкретизації. Водночас на практиці ця вимога виконується не завжди, що ставить під сумнів правильність такої кваліфікації. Так, О. О. Пенязькова, проаналізувавши вироки, постановлені впродовж 2013–2017 рр. за ст. 239 КК України, констатує, що у 25 % з них суди взагалі не вказували, у чому виявилось порушення спеціальних правил [11, с. 107]. Такий підхід, коли необхідність встановлення конструктивних ознак складу кримінального правопорушення просто ігнорується, суперечить принципу законності.

Засоби та знаряддя забруднення довкілля як об'єктивні ознаки складу правопорушення

Спеціальні правила, як і будь-які інші, можуть бути порушені не тільки шляхом активних дій, а й шляхом бездіяльності, що виявляється у невиконанні обов'язків, які покладалися відповідними приписами на суб'єкта. Це твердження підтримується фактично усіма вітчизняними дослідниками і заперечень не викликає. При цьому Г. С. Крайник, А. М. Шульга та деякі інші вчені доречно зауважують, що дії включають у себе не тільки рухи тіла людини, а й контрольовані нею функції технічних систем, тобто використання приладів, механізмів, техніки тощо [12, с. 64; 8, с. 17]. Однак таким

використовуваням у процесі порушення спеціальних правил технічним засобам дослідники зазвичай не приділяють особливої уваги, адже вони є факультативними ознаками досліджуваних складів і на кваліфікацію не впливають.

Натомість у диспозиціях кримінально-правових норм, передбачених статтями 239, 241 та 243 КК України, як обов'язкова об'єктивна ознака, що підлягає встановленню, вказані речовини, відходи чи інші матеріали (промислового чи іншого виробництва – ст. 241 КК України), шкідливі для життя, здоров'я людей або довкілля. Переважна більшість правників називають вказані субстанції засобами вчинення кримінального правопорушення. Науковці, які досліджували проблеми кримінально-правової охорони водних об'єктів (ст. 242 КК України), також дійшли висновку, що вчинити забруднення водою неможливо без допомоги таких засобів вчинення кримінальних правопорушень, як «неочищені та незнешкоджені стічні води, викиди чи відходи підприємств, установ та організацій виробничої чи невиробничої сфери, сировина, готова продукція, матеріали, суміші тощо» [15, с. 168].

Водночас окремі дослідники вважають речовини, відходи чи інші матеріали, шкідливі для життя, здоров'я людей або довкілля, знаряддям вчинення кримінальних правопорушень. Так, О. О. Пенязькова і Г. С. Крайник при характеристиці вказаних речовин вживають терміни «засоби» і «знаряддя», як синонімічні [11, с. 103; 12, с. 134]. Своєю чергою, Р. О. Мовчан однозначно називає такі шкідливі речовини і матеріали знаряддям вчинення забруднення земель [14, с. 210].

Відразу зазначимо, що доктриною не вироблено єдиного підходу до розмежування засобів і знарядь вчинення кримінального правопорушення. Ґрунтуючись на аналізі позицій вітчизняних науковців (Є. В. Лащук, А. А. Музика, М. І. Панов, З. Є. Романівка, М. В. Тельпіс та ін.), які висвітлювали у своїх працях це питання, автор схиляється до висновків З. Є. Романівки, який розмежувальною ознакою знарядь і засобів учинення кримінального правопорушення визначає їхнє призначення: знаряддя – для заподіяння або створення загрози заподіяння істотної шкоди об'єктові кримінально-правової охорони; засоби – створення відповідних умов для вчинення злочину [26, с. 11]. Керуючись цим підходом, погоджуємося із твердженням Р. О. Мовчана, що речовини, відходи чи інші матеріали, якими суб'єкт внаслідок порушення спеціальних правил забруднює ту чи іншу складову природного середовища, є *знаряддям* вчинення відповідних кримінальних правопорушень. Узагальнюючи напрацювання науковців, до таких знарядь можна віднести радіоактивні, хімічні та біологічні відходи, неочищені та незнешкоджені стічні води,

нафту та нафтопродукти, масло кам'яного вугілля, пестициди, агрохімікати, інші токсичні речовини та патогенні біологічні агенти.

Своєю чергою, різні технічні системи (механізми, прилади, устаткування, транспорт), якими керує суб'єкт у процесі посягання на чистоту та безпечність довкілля, слід визнати засобами вчинення кримінального правопорушення. Хоча іноді може йтися і про джерела забруднення, як у випадку із суднами та іншими плавучими засобами [27, с. 54].

Набуття забрудненням кримінальної протиправності

Розглянемо забруднення як проміжний наслідок досліджуваних деліктів. Нормативні визначення забруднення містяться в низці законодавчих та підзаконних актів (Водний кодекс України, закони України «Про охорону атмосферного повітря», «Про державний контроль за використанням та охороною земель», постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення» тощо). При цьому науковці констатують, що легальні визначення не завжди кореспондують зі змістом відповідної ознаки, зазначеної в диспозиціях кримінально-правових норм, створюють колізії між нормами, наприклад, земельного і водного законодавства, ускладнюють розмежування відповідних складів злочинів проти довкілля. За таких умов автори формулюють власні визначення терміна «забруднення», розуміючи під ним накопичення (або ж надходження, проникнення, привнесення, насичення тощо) в тому чи іншому об'єкті природного середовища різних шкідливих речовин унаслідок антропогенного впливу. При цьому одні роблять акцент на перевищенні такими речовинами природного фону, інші – на якісних і кількісних змінах складу природних об'єктів; перевищенні гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин; погіршенні продуктивності та якості біоти тощо. Очевидно, що при забрудненні довкілля усі ці ефекти мають місце, однак таке розмаїття дефініцій не сприяє належному правозастосуванню.

Загостримо увагу і на тому факті, що забруднення тієї чи іншої складової довкілля саме по собі не є повноцінним суспільно небезпечним наслідком як ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення поряд із діянням. Кримінальної протиправності таке забруднення набуває лише з того моменту, коли починає становити реальну загрозу для людей, тварин, рослин, екосистем. За відсутності *критично небезпечного для біоти рівня* забруднення земель, атмосферного повітря, прісних чи морських вод таке погіршення стану цих складових довкілля слід кваліфікувати, як адміністративне правопорушення (наприклад, за ч. 1 ст. 59, ч. 1 ст. 59¹, ст. 78 КУпАП). Рівень забруднення довкілля, який не спричиняє тяжкі наслідки

для людини і довкілля лише завдяки своєчасно вжитим заходам або через інші обставини, які не залежать від волі винної особи, має встановлюватися відповідними експертизами (екологічною, токсикологічною, хімічною, біологічною, радіологічною тощо) [28, с. 13], а не визначатися, як це часто трапляється, правозастосувачами на підставі їхніх власних переконань [14, с. 212–213].

Дискусія з приводу суб'єктивних ознак «деліктів забруднення»

Переходячи до розгляду суб'єктивної сторони «деліктів забруднення», автор змушений визнати, що наукові підходи до характеристики вини у цих складах також суттєво розрізняються. Так, одні автори стверджують, що для простих складів розглядуваних кримінальних правопорушень характерною є вина тільки у формі прямого умислу, а до тяжких наслідків, передбачених кваліфікованими складами, суб'єкт ставиться необережно (із самовпевненістю) [9, с. 99–101; 10, с. 146–147; 15, с. 216–217]. Інші дослідники зазначають, що суб'єктивна сторона розглядуваних злочинів характеризується умисною або необережною формами вини, при цьому психічне ставлення до тяжких наслідків може бути лише необережним [22, с. 32; 14, с. 263–264; 13, с. 238]. Існує також позиція, яка спирається на складну структуру об'єктивної сторони цих деліктів, зокрема: вина у формі умислу – до порушення спеціальних правил; умислу або необережності – до забруднення довкілля; необережності – до похідних наслідків (створення загрози життю, здоров'ю людей або довкіллю чи реального заподіяння шкоди людині або довкіллю) [7, с. 15; 11, с. 184].

У цілому автор схиляється до підтримки представників другого підходу, які вважають, що суб'єктивна сторона «деліктів забруднення» характеризується виною у формі умислу або необережності стосовно діяння та необережністю стосовно наслідків. Утім слід урахувати, що досліджувані делікти мають ознаки кримінальних правопорушень з подвійною (складною) формою вини [29, с. 43]. Тож, на нашу думку, можливі такі варіанти вини суб'єкта посягання: 1) *складна форма вини*: а) умисел до діяння та необережність (у вигляді самовпевненості) до проміжних і похідних наслідків; б) умисел до діяння і проміжних наслідків та необережність (у вигляді самовпевненості) до похідних наслідків; 2) *необережна форма вини*: необережність (у вигляді недбалості) до діяння, проміжних і похідних наслідків. При цьому за умисного ставлення до похідних наслідків таке правопорушення слід кваліфікувати за ознаками відповідних злочинів проти основ національної безпеки України, життя і здоров'я особи, громадської безпеки, власності тощо, тобто відповідно до спрямованості умислу.

Водночас окремі дослідники вважають, що в разі необережного ставлення до діяння, проміжних і похідних наслідків таке забруднення довкілля не повинно визнаватися злочинним [7, с. 15; 11, с. 184]. Із цим твердженням складно погодитися, адже зазначений випадок «об'єктивного інкримінування» є цілком обґрунтованим, сприяє досягненню соціальної справедливості та не суперечить завданням КК України [30, с. 21]. Так, якщо особа, на яку було покладено обов'язки дотримуватись відповідних правил екологічної безпеки, через недбалість порушила такі правила, що призвело до забруднення довкілля і, зрештою, до загибелі людей чи інших тяжких наслідків, вона повинна підлягати кримінальній відповідальності, про що свідчить і відповідна правозастосовна практика [31], адже повинна була і могла передбачити такі наслідки.

Не сформовано єдиного підходу і щодо суб'єкта «деліктів забруднення». О. О. Пенязькова, посилаючись на А. А. Тер-Акопова, влучно зауважує, що спеціальні правила, на відміну від загальних, призначені для певної категорії осіб, зайнятих у певній сфері спеціальної діяльності, вчиняються спеціальним способом з використанням спеціального становища суб'єкта та спеціальних засобів [11, с. 101]. Інакше кажучи, спеціальні правила, які покладають на особу відповідні обов'язки, передбачають наявність *спеціального суб'єкта* у складах відповідних кримінальних правопорушень. Додатковим аргументом цьому твердженню є позиція законодавця, який у санкціях усіх «деліктів забруднення» передбачив покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Зазначену позицію поділяють також І. В. Берднік, О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, Р. О. Мовчан, Р. П. Олійничук, А. М. Шульга та інші вчені.

Утім окремі науковці з такими висновками не погоджуються. Так, Г. С. Крайник, стверджуючи, що порушити спеціальні правила може не тільки спеціальний суб'єкт, а наприклад, фізична особа – власник відходів, вважає суб'єкта злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, загальним [12, с. 128–129]. Особливий погляд на суб'єкта «деліктів забруднення» висловлює В. К. Матвійчук, який пропонує визнавати таким службових, неслужбових (особи, які вчиняють злочин при виконанні виробничих або професійних функцій) та приватних (особи, які вчиняють злочин не у зв'язку зі службовими повноваженнями чи професійними функціями) осіб [17, с. 212]. Такий підхід підтримано І. О. Харь, В. П. Олійником та деякими іншими науковцями. Однак, як нам видається, будь-якої визначеності щодо розуміння ознак суб'єкта досліджуваних кримінальних правопорушень він не дає.

На наше переконання, якщо на особу конкретними приписами законодавства не покладено обов'язок дотримуватися спеціальних правил екологічної (біологічної) безпеки, то навіть якщо її дії чи бездіяльність потягли за собою наслідки, передбачені статтями 239, 241, 242 і 243 КК України, така особа не підлягає кримінальній відповідальності за вчинення «деліктів забруднення». Втім її діяння можуть бути кваліфіковані за іншими статтями кримінального закону.

Аналіз відповідних новел перспективного законодавства

Отже, складна конструкція «деліктів забруднення», поєднана з бланкетністю та невизначеним контентом їх диспозицій, породжує варіативність поглядів дослідників на зміст обов'язкових ознак їх складів, що суттєво ускладнює кримінально-правову кваліфікацію і є причиною некоректних судових рішень.

За таких умов тим більший інтерес становить розгляд положень перспективного законодавства про кримінальну відповідальність України за вчинення відповідних суспільно небезпечних діянь. На сьогодні Робочою групою з питань розвитку кримінального права у складі Комісії з питань правової реформи, утвореної Указом Президента України від 07.08.2019 № 584/2019, розроблено проєкт нового КК України, який побудований на принципово нових концептуальних засадах, з урахуванням сучасних викликів та потреб демократичного суспільства.

У проєкті КК України у редакції від 21.07.2025 р. кримінальні правопорушення проти безпеки довкілля згруповані у розділі 5.3 Книги п'ятої «Кримінальні правопорушення проти публічного здоров'я» [32]. Аналіз наведених у цьому розділі новел свідчить, що авторам проєкту нового КК України вдалося вирішити більшість висвітлених вище проблемних питань «деліктів забруднення».

Зокрема, принциповою відмінністю згаданих новел від чинного КК України є те, що в усіх згаданих нормах *de lege ferenda* не проводиться диференціація за видами абіотичних складових довкілля (земель, вод, моря, атмосферного повітря). «З одного боку, це свідчить про однаковість кримінально-правової охорони всіх цих об'єктів та усуває з КК непотрібне нагромадження статей, а з іншого – допускає можливість сумарного обчислення шкоди, заподіяної одним діянням різним об'єктам» [33, с. 255].

Окрім того, при конструюванні диспозицій відповідних норм автори проєкту КК України не стали повторювати структуру кримінальних правопорушень із похідними наслідками. Натомість об'єктивна сторона нових складів побу-

дована максимально зрозуміло: діяння – наслідок. При цьому одні норми під діянням розуміють порушення правил убезпечення довкілля (статті 5.3.3–5.3.5), інші – забруднення довкілля (статті 5.3.6–5.3.8).

Зазначимо, що *правила убезпечення довкілля* (статті 5.3.3–5.3.5) – це загальне поняття, що використане в назвах відповідних новел, а диспозиції останніх містять конкретний перелік таких правил, який до всього є відкритим. Зокрема, кримінально караним визначено порушення правил оцінки впливу на довкілля господарської чи іншого виду діяльності; встановлення чи використання обов'язкових інженерних систем захисту довкілля; охорони середовища існування диких тварин або *інші правила убезпечення довкілля під час здійснення господарської чи підприємницької діяльності*.

Такий поділ посягань на довкілля дозволяє однозначно вирішити дилему спеціального (порушення правил) і загального (забруднення довкілля) суб'єкта. Суспільно небезпечні наслідки обох груп кримінальних правопорушень збігаються: це тяжка майнова шкода або тяжка шкода довкіллю (статті 5.3.3, 5.3.4 та статті 5.3.6, 5.3.7), а також створення реальної небезпеки спричинення смерті людини, тяжкої шкоди здоров'ю, тяжкої майнової шкоди або тяжкої шкоди довкіллю (статті 5.3.5 та 5.3.8). За таких умов перша група є кримінальними правопорушеннями з матеріальним складом, а друга група – деліктами створення небезпеки. Тлумачення видів тяжкої шкоди наведено у ст. 2.5.5 проєкту КК України.

Окрім того, в мінігlossарії розділу (ст. 5.3.1) наводиться тлумачення терміна «забруднення довкілля»: це надходження у довкілля радіоактивних матеріалів, хімічних речовин, біологічних організмів або енергії, що призвело до негативних змін у стані біосфери, літосфери, гідросфери чи атмосфери. Забрудненням моря з суден є надходження в нього речовини, визначеної Додатками I (нафта) і II (шкідливі рідкі речовини наливом) до Міжнародної конвенції про запобігання забрудненню з суден 1973 р. Тож, у диспозиціях цих новел не згадуються ті чи інші знаряддя вчинення забруднення, адже такої потреби вже немає.

Водночас у Розділі 5.3 окремо представлені норми про відповідальність за незаконне поводження з *відходами або вторинною сировиною* (статті 5.3.9–5.3.11) та *небезпечною для довкілля речовиною* (статті 5.3.15–5.3.17). Протиправне діяння першої групи злочинів полягає в незаконному збиранні, ввезенні на територію України, переміщенні транзитом через територію України, зберіганні, захороненні, утилізації відходів чи вторинної сировини, відновленні місця утилізації відходів чи вторинної сировини або здійсненні щодо них дилерської, брокерської або наглядової діяльності.

Незаконне поводження з небезпечною для довкілля речовиною передбачає виготовлення чи вироблення; переміщення; зберігання або випуск на ринок. У ст. 5.3.1 наведено визначення небезпечної для довкілля речовини: це ртуть, радіоактивна, озоноруйнівна чи фторовмісна речовина, а також самостійна, у суміші чи виробі речовина, обіг якої обмежено чи заборонено відповідно до Регламентів ЄС.

Зважаючи, що для складів цих груп правопорушень обов'язковими є суспільно небезпечні наслідки, ідентичні згаданим вище (спричинення тяжкої шкоди та створення небезпеки), необхідність криміналізації таких діянь у формі окремих кримінально-правових норм є сумнівною. Включення останніх до Розділу 5.3 порушує логіку його побудови, захаращує розділ зайвими конструкціями, створює проблеми при кваліфікації у вигляді конкуренції норм. На нашу думку, більш продуманим рішенням було би доповнення визначення забруднення довкілля (ст. 5.3.1) такими дефініціями, як «відходи або вторинна сировина» та «небезпечна для довкілля речовина» з посиланням на відповідні Регламенти ЄС, з огляду на те, що суб'єкт злочинів, передбачених статтями 5.3.9–5.3.11, 5.3.15–5.3.17, за всіма ознаками є загальним. Тобто актуальна редакція Розділу 5.3 «Кримінальні правопорушення проти безпеки довкілля» проекту КК України містить новели, диференційовані не за об'єктами довкілля (як у чинному КК України), а за видами шкідливих речовин, які водночас виступають і предметами, і знаряддям вчинення відповідних кримінальних правопорушень. Такий підхід вважаємо недоліком проекту.

Однак із позитивного боку відзначимо те, що всі згадані новели про забруднення довкілля в проекті КК України диференційовані за формою вини: окремо – умисні злочини (статті 5.3.3, 5.3.5, 5.3.6, 5.3.8, 5.3.9, 5.3.11, 5.3.15, 5.3.17), окремо – необережні (статті 5.3.4, 5.3.7, 5.3.10, 5.3.16). Це дає змогу зняти дискусії навколо суб'єктивної сторони відповідних посягань, чітко визначити ступінь їх суспільної небезпечності та вирішити проблемне питання єдиних санкцій для умисних і необережних злочинів проти екологічної безпеки, на яке звертають увагу вчені [34, с. 248; 14, с. 117; 22, с. 32].

Висновки

Кримінально-правова заборона посягань на чистоту і безпечність довкілля диференційована в чинному КК України за видами його абіотичних складових, що відповідає іншогогалузовому законодавству. Однак така систематизація кримінально-правових норм, зважаючи на комплексність шкідливого впливу від забруднення на екосферу, є недосконалою.

Диспозиції «деліктів забруднення» визначають механізм протиправних посягань на довкілля надто ускладнено, за типом кримінальних правопору-

шень із похідними (віддаленими) наслідками, що спричинює неоднозначне трактування конститутивних ознак їх складів і, як наслідок, – некоректне правозастосування. Бланкетність і невизначений контент відповідних норм також не сприяють виробленню єдиного доктринального підходу до кримінально-правової характеристики «деліктів забруднення».

Забруднення тієї чи іншої абіотичної складової довкілля (проміжний наслідок) як таке не є кримінально караним (і цим досліджувані делікти відрізняються від класичних злочинів із похідними наслідками), допоки рівень такого забруднення не стане критичним, тобто наявна концентрація шкідливих речовин у землі, воді чи повітрі неминуче призводитиме до серйозних розладів систем життєдіяльності організмів, аж до їх загибелі. Інакше кажучи, «делікт забруднення» вважається закінченим від моменту, коли настає похідний наслідок – виникає реальна загроза для життя, здоров'я людей, тварин, рослин, інших біотичних складових довкілля.

Указівка законодавця на спеціальні правила, порушення яких стало причиною забруднення довкілля, обумовлює визначення суб'єкта таких деліктів як спеціального. Це, своєю чергою, зобов'язує правозастосувача конкретизувати норми, якими на винуватця забруднення покладалися відповідні обов'язки.

Речовини, якими суб'єкт забруднює довкілля, слід визнати знаряддям вчинення правопорушення. Це можуть бути різні за своєю природою, видом, складом, станом субстанції, однак єдиною їх спільною ознакою, що має кримінально-правове значення, є їх токсичні, патогенні та інші небезпечні для життя і здоров'я людей, тварин, рослин властивості. Тож, диференціювати *de lege ferenda* кримінально-правові норми за видом таких шкідливих речовин (наприклад, відходами, сировиною, матеріалами, стічними водами тощо) вбачається недоцільним.

Складній конструкції об'єктивної сторони «деліктів забруднення» відповідає структура їх суб'єктивної сторони, яка характеризується складною формою вини або необережності. За умисного ставлення до похідних наслідків особі слід інкримінувати не «делікт забруднення», а інше кримінальне правопорушення, характер суспільної небезпечності якого відповідає спрямованості умислу цієї особи.

Відповідні норми перспективного законодавства, на відміну від чинних, сформульовані більш вдало, зокрема: уніфікують кримінально-правову заборону забруднення довкілля в цілому, безвідносно його окремих складових; розмежовують відповідальність загального і спеціального суб'єктів; містять визначення «забруднення довкілля» і конкретний перелік (відкритий) спеціальних правил убезпечення довкілля; диференціюють умисні та

необережні посягання на чистоту і безпечність довкілля. Зазначені новації усувають більшість виявлених у ході дослідження дискусійних питань та заслуговують на впровадження.

Список використаних джерел

- [1] UNEP Planetary Funds: Biennial Report 2023-2024. URL: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/46463/UNEP_Planet_Funds_2023-24_Biennial_Report.pdf?sequence=5 (last accessed: 25.07.2025).
- [2] Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2021 році / Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Київ, 2022. 514 с.
- [3] Sukhorebra T., Kravchuk M., Kravchuk V., Beska S., Lukashov R. The System of Legal Responsibility in the Environment Protection Area. *Pakistan Journal of Criminology*. 2023. Vol. 15. No. 02. P. 197–212. URL: https://www.pjcriminology.com/wp-content/uploads/2023/08/14_Sukhorebra-et-al.pdf (last accessed: 25.07.2025).
- [4] Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 25.07.2025).
- [5] Мельник О. В. Запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. 251 с.
- [6] Поліщук Г. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2006. 294 с.
- [7] Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2004. 19 с.
- [8] Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 40 с.
- [9] Матвійчук В. К., Харь І. О. Забруднення атмосферного повітря: кримінальна відповідальність, досудове слідство та запобігання : монографія / Нац. акад. упр. Київ : 2013. 272 с.
- [10] Олійник В. П. Кримінально-правова характеристика злочину забруднення моря (ст. 243 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / ВНЗ «Нац. акад. упр.». Київ, 2018. 252 с.
- [11] Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київ. ун-т права НАН України. Київ, 2018. 291 с.
- [12] Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Мадрид, 2019. 204 с.
- [13] Берднік І. В. Кримінально-правова охорона водних ресурсів : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Чернігів. нац. технол. ун-т ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Чернігів, 2020. 613 с.
- [14] Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Київ, 2020. 644 с.

- [15] Воробей П. А., Матвійчук В. К., Фелик В. І., Харь І. О., Матвійчук О. В. Теоретичні та практичні проблеми кримінально-правової охорони водних об'єктів та моря : монографія / за заг. ред. В. К. Матвійчука. Київ : ДП «Експрес-Об'ява», 2022. 480 с.
- [16] Турлова Ю. А., Поліщук Г. С., Козлюк Л. Г., Пенязькова О. О. Злочини проти екологічної безпеки: проблемні питання систематизації. *Ядерна та радіаційна безпека*. 2021. № 2(90). С. 42–51. [https://doi.org/10.32918/nrs.2021.2\(90\).05](https://doi.org/10.32918/nrs.2021.2(90).05).
- [17] Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія / Нац. акад. упр. Київ, 2011. 368 с.
- [18] Іщенко М. В. Забруднення або псування земель як наслідки у злочині, передбаченому ст. 239 Кримінального кодексу України. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 119–128. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.134.77834>.
- [19] Шульга А. М. Особливості внутрішнього змісту об'єктивної сторони кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2020. № 45. С. 108–111. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.45.23>.
- [20] Дудоров О. О., Каменський Д. В., Комарницький В. М. та ін. Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практ. посіб. / за ред. О. О. Дудорова. Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 616 с.
- [21] Шевченко Є. В. Злочини з похідними наслідками : монографія. Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. 216 с.
- [22] Дудоров О. О., Письменський Є. О. Порушення правил охорони вод: проблеми тлумачення і вдосконалення кримінального закону. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. № 2(10). С. 26–35. <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2024-2-10-5>.
- [23] Загиней-Заболотенко З. Невизначеність vs визначеність кримінального законодавства України. *Право України*. 2020. № 2. С. 67–80. <https://doi.org/10.33498/loiu-2020-02-067>.
- [24] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, В. І. Осадчий, А. В. Савченко, В. І. Шакун та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
- [25] Головкін О. В., Лесяк Я. О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. *Судова апеляція*. 2014. № 2(35). С. 38–44.
- [26] Романівка З. Є. Знаряддя та засоби вчинення злочину за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2020. 19 с.
- [27] Берднік І. В. Проблемні питання визначення об'єктивних ознак складу злочину «Забруднення моря». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Т. 2, № 30. С. 52–55. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc30/part_2/15.pdf (дата звернення: 25.07.2025).
- [28] Барвенко В. К. Початковий етап розслідування порушень правил охорони вод та забруднення моря : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Донец. юрид. ін-т МВС України. Кривий Ріг, 2019. 20 с.
- [29] Доманова Т. Ю. Поняття та ознаки злочину, вчиненого з двома формами вини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Т. 2,

- № 39. С. 42–45. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.39-2.pdf> (дата звернення: 25.07.2025).
- [30] Тимофєєва Л. Ю. Межі необхідного об'єктивного ставлення в вину у сучасному кримінальному праві України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2019. № 1(12). С. 18–32. URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/issue/view/11397> (дата звернення: 25.07.2025).
- [31] Вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області від 02.08.2012 р. у справі № 1027/3422/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38049511> (дата звернення: 25.07.2025).
- [32] Текст проєкту нового Кримінального кодексу України (станом на 21.06.2025 р.). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/07/22/kontrolnyj-projekt-kk-21-07-2025.pdf> (дата звернення: 25.07.2025).
- [33] Андрушко П. П., Бакумов О. С., Баулін Ю. В. та ін. Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення : монографія / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюка. Київ : ВАІТЕ, 2024. 494 с.
- [34] Добробог Л. М. Теоретичні моделі злочинів проти екологічної безпеки. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 245–249. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/38/13-2011-pdf> (дата звернення: 25.07.2025).

References

- [1] UNEP Planetary Funds: Biennial Report 2023-2024. Retrieved from https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/46463/UNEP_Planet_Funds_2023-24_Biennial_Report.pdf?sequence=5.
- [2] National Report on the State of the Environment in Ukraine in 2021. (2022). Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine. Kyiv.
- [3] Sukhorebra, T., Kravchuk, M., Kravchuk, V., Beska, S., & Lukashov, R. (2023). The System of Legal Responsibility in the Environment Protection Area. *Pakistan Journal of Criminology*, 15(2), 197-212. Retrieved from https://www.pjcriminology.com/wp-content/uploads/2023/08/14_Sukhorebra-et-al.pdf.
- [4] Office of the Prosecutor General (2025). On registered criminal offenses and the results of their pre-trial investigation. Retrieved from <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovo-go-rozsliduvannya-2>.
- [5] Melnyk, O.V. (2012). *Prevention of crimes against environmental pollution in Ukraine*. Ph.D. Thesis. Kyiv: National Academy of Internal Affairs.
- [6] Polishchuk, H.S. (2006). *Criminological characteristics and prevention of crimes against the environment (based on materials from the Black Sea region of Ukraine)*. Ph.D. Thesis. Kyiv: Kyiv National University of Internal Affairs.
- [7] Shulha, A.M. (2004). *Criminal-legal protection of land from pollution or damage*: PhD Thesis. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs.
- [8] Shulha, A.M. (2019). *Criminal-legal protection of land resources in Ukraine: theoretical and legal aspect*. Doctoral Thesis. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs.
- [9] Matviichuk, V.K., & Khar, I.O. (2013). *Air pollution: criminal liability, pre-trial investigation and prevention*. Kyiv: National Academy of Management.

- [10] Oliinyk, V.P. (2018). *Criminal and legal characteristics of the crime of sea pollution (Article 243 of the Criminal Code of Ukraine)*. Ph.D. Thesis. Kyiv: National Academy of Management University.
- [11] Pieniaskova, O.O. (2018). *Criminal and legal protection of land in Ukraine*. Ph.D. Thesis. Kyiv: Kyiv University of Law of the NAS of Ukraine.
- [12] Krainyk, H.S. (2019). *Criminal liability for pollution or damage to land in Ukraine*. Kharkiv: Madrid Printing House.
- [13] Berdnik, I.V. (2020). *Criminal and legal protection of water resources*. Doctoral Thesis. Chernihiv: Chernihiv National Technological University; Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs.
- [14] Movchan, R.O. (2020). *Criminal liability for crimes in the field of land relations*. Doctoral Thesis. Kyiv: E.O. Didorenko State University of Internal Affairs of Luhansk.
- [15] Vorobei, P.A., Matviichuk, V.K., Felyk, V.I., Khar, I.O. & Matviichuk, O.V. (2022). *Theoretical and practical problems of criminal-legal protection of water bodies and the sea*. V. K. Matviichuk (Ed.). Kyiv: DP «Ekspres-Obiava».
- [16] Turlova, Yu., Polishchuk, H., Kozliuk, L., & Penyazkova, O. (2021). Environmental Safety Crimes: Challenging Issues of Systematization. *Nuclear & Radiation Safety*, 2(90), 42–51. [https://doi.org/10.32918/nrs.2021.2\(90\).05](https://doi.org/10.32918/nrs.2021.2(90).05).
- [17] Matviichuk, V.K. (2011). *Theoretical and applied problems of criminal-legal protection of the environment*. Kyiv: National Academy of Management.
- [18] Ishchenko, M.V. (2016). Contamination or deterioration of lands as a consequence in a crime under Art. 239 of Criminal code of Ukraine. *Problems of Legality*, 134, 119-128. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.134.77834>.
- [19] Shulha, A.M. (2020). Features of the internal content of the objective side of criminal offenses against land resources of Ukraine. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*, 45, 108-111. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.45.23>.
- [20] Dudorov, O.O., Kamenskyi, D.V., Komarnytskyi, V.M. et al. (2014). *Crimes against the environment: criminal and legal characteristic*. O.O. Dudorov (Ed.). Lugansk: E.O. Didorenko State University of Internal Affairs of Luhansk.
- [21] Shevchenko, Ye.V. (2005). *Crimes with derivative consequences*. Kharkiv: Publisher SPD FO Vapnyarchuk N.M.
- [22] Dudorov, O.O., & Pysmenskyi, Ye.O. (2024). Violation of water protection rules: problems of interpretation and improvement of criminal law. *Ukrainian Police Science: Theory, Legislation, Practice*, 2(10), 26-35. <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2024-2-10-5>.
- [23] Zahynei-Zabolotenko, Z. (2020). Uncertainty vs certainty of the criminal legislation of Ukraine. *Law of Ukraine*, 2, 67-80. <https://doi.org/10.33498/louu-2020-02-067>.
- [24] Azarov, D.S., Hryshchuk, V.K., & Osadchyi, V.I. (2018). *Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine*. O. M. Dzhuzha, A. V. Savchenko, V. V. Cherniei (Eds.). Kyiv: Yurinkom Inter.
- [25] Holovkin, O.V., & Leliak, Ya.O. (2014). Criminal liability for pollution or damage to land. *Judicial Appeal*, 2(35), 38-44.
- [26] Romanivka, Z.Ye. (2020). *Tools and means of committing a crime under the criminal law of Ukraine*. Ph.D. Thesis. Kyiv: V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine.

- [27] Berdnik, I.V. (2017). Problematic issues of determining the objective features of the crime "Marine pollution". *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*, 2(30), 52-55. https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc30/part_2/15.pdf.
- [28] Barvenko, V.K. (2019). *The initial stage of the investigation of violations of water protection rules and sea pollution*. Ph.D. Thesis. Kryvyi Rih: Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.
- [29] Domanova, T.Yu. (2016). Concept and characteristics of the offense committed with two forms of guilt. *Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University. Series: Law*, 39(2), 42-45. Retrieved from <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.39-2.pdf>.
- [30] Timofeeva, L.Yu. (2019). The objective imputation and its necessary limit in the modern Criminal Law of Ukraine. *Bulletin of the Criminal Law Association of Ukraine*, 1(12), 18-32. Retrieved from <http://vakp.nlu.edu.ua/issue/view/11397>.
- [31] Verdict of the Fastiv City District Court of Kyiv Region in case No. 1027/3422/12. (August 2, 2012). Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38049511>.
- [32] Text of the draft of the new Criminal Code of Ukraine (July 21, 2025). Retrieved from <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/07/22/kontrolnyj-proyekt-kk-21-07-2025.pdf>.
- [33] Andrushko, P.P., Bakumov, O.S., Baulin, Yu.V., & et al. (2024). *The draft of the new Criminal Code of Ukraine: development prerequisites, conceptual principles, main provisions*. Yu.V. Baulin, M. I. Khavronyuk (Eds.). Kyiv: VAITE.
- [34] Dobroboh, L.M. (2011). Theoretical models of crimes against environmental safety. *Journal of the Kyiv University of Law*, 1, 245-249. Retrieved from <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/38/13-2011-pdf>.

Олександр Володимирович Шамсутдінов

кандидат юридичних наук, старший дослідник

провідний науковий співробітник відділу досліджень проблем протидії екстремізму, тероризму та їх фінансуванню

Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України

03035, Солом'янська площа, 1, Київ, Україна

e-mail: sun091141@gmail.com

ORCID 0000-0002-9325-9227

Oleksandr V. Shamsutdinov

Ph.D. in Law, Senior Researcher

Leading Researcher of Department for Research on Countering Extremism, Terrorism and Their Financing

Interagency Research Center for Combating Organized Crime at the National Security and Defense Council of Ukraine

03035, 1 Solomjanska Square, Kyiv, Ukraine

e-mail: sun091141@gmail.com

ORCID 0000-0002-9325-9227

Рекомендоване цитування: Шамсутдінов О. В. Забруднення довкілля: кримінально-правовий дискурс. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 174–197. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.336363>.

Suggested Citation: Shamsutdinov, O.V. (2025). Environmental Pollution: Criminal Law Discourse. *Problems of Legality*, 170, 174-197. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.336363>.

Статтю подано / Submitted: 26.07.2025

Доопрацьовано / Revised: 28.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Опубліковано / Published: 30.09.2025

Дискреція публічної адміністрації: сутність і правове регулювання

Ірина Володимирівна Бойко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: ir_boiko@ukr.net

Ольга Миколаївна Соловійова

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

Анотація

Актуальність теми зумовлена значущістю дискреції в діяльності публічної адміністрації. Мета статті полягає в аналізі юридичної природи дискреції, її проявів у публічному адмініструванні. Для її досягнення були поставлені такі завдання: з'ясувати змістове наповнення категорії «адміністративна дискреція»; окреслити правове регулювання здійснення публічною адміністрацією дискреційних повноважень; проаналізувати правила, що діють під час реалізації дискреційних повноважень. Здійснення дослідження стало можливим завдяки використанню комплексу методів наукового пізнання, зокрема, аналітичний метод застосований при вивченні сутності адміністративної дискреції, виокремленні її елементів; узагальнення – при визначенні загальних рис дискреції публічної адміністрації; метод групування – при поділі дискреційних повноважень на види залежно від їх змістового наповнення та особливостей реалізації. Застосування цих методів дало змогу структурувати дослідження та викласти його результати в логічній послідовності. Констатовано, що адміністративна дискреція може реалізовуватися при здійсненні органами виконавчої влади та місцевого самоврядування низки функцій, до яких віднесено підзаконну нормотворчість, вирішення адміністративних справ, укладання адміністративних договорів, вирішення питань проходження публічної служби, інших справ внутрішньо- та зовнішньоорганізаційного характеру. Розглянуто ключові елементи дискреції, якими є повноваження, вибір і рішення, що в сукупності й утворюють юридично значимий інструмент для владного впливу публічної адміністрації. Доведено, що рішення публічної адміністрації, прийняті на підставі адміністративного розсуду, можуть стосуватися обрання різних варіантів поведінки: діяти (приймати рішення) або утриматися від дій (прийняття рішення); діяти (приймати рішення) у формі однієї із запропонованих альтернатив; діяти (приймати рішення), керуючись власним баченням, здоровим глуздом і розсудливо, але при цьому, не виходячи за

межі Конституції та законів України. На підставі проведеного дослідження зроблено висновки та надано рекомендації щодо необхідності дотримання принципів адміністративної процедури при реалізації публічною адміністрацією дискреційних повноважень, особливо значущими серед яких є умови щодо забезпечення законності.

Ключові слова: дискреційне повноваження; розсуд; принципи адміністративної процедури; публічна адміністрація.

Discretion of Public Administration: Essence and Legal Regulation

Iryna V. Boiko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: ir_boiko@ukr.net

Olha M. Soloviova

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Abstract

The relevance of the topic is due to the significance of discretion in the activities of public administration. The purpose of the article is to analyze the legal nature of discretion and its manifestations in public administration. To achieve this, the following tasks were set: to clarify the content of the category of "administrative discretion"; to outline the legal regulation of the exercise of discretionary powers by public administration; to analyze the rules that apply during the exercise of discretionary powers. The research was made possible by using a complex of scientific methods, in particular, the analytical method was used to study the essence of administrative discretion and identify its elements; generalization – when determining the general features of the discretion of public administration; grouping method – when dividing discretionary powers into types depending on their content and implementation features. The use of these methods made it possible to structure the research and present its results in a logical sequence. It has been established that administrative discretion can be exercised when executive authorities and local self-government bodies perform a number of functions, including subordinate legislation, resolution of administrative cases, concluding administrative contracts, resolving issues of public service, and other matters of an internal and external organizational nature. The key elements of discretion are considered, which are authority, choice, and decision, which together form a legally significant instrument for the power influence of public administration. It has been proven that public administration decisions made on the basis of administrative discretion may involve the choice of different behavioral options: to act (make a decision) or refrain from acting (making a decision); to act (make a decision) in the form of one of the proposed alternatives; to act (make a decision), guided by one's own vision, common sense and prudence, but at the same time, without going beyond the Constitution and laws of

Ukraine. Based on the research conducted, conclusions were drawn and recommendations were made regarding the need to comply with the principles of administrative procedure when exercising discretionary powers by public administration, especially significant among which are the conditions for ensuring legality.

Keywords: discretionary authority; discretion; principles of administrative procedure; public administration.

Вступ

Основним призначенням публічної адміністрації є вирішення різноманітних за своєю сутністю справ, які об'єднані ознакою здійснення владного впливу з метою забезпечення реалізації та захисту прав, свобод та законних інтересів осіб, організації функціонування суб'єктів, які наділені владними управлінськими повноваженнями, здійснення діяльності, спрямованої на забезпечення публічного інтересу. Правовою основою такої діяльності є низка нормативно-правових актів різної юридичної сили (від Конституції України до підзаконних актів), якими регламентовано порядок реалізації публічною адміністрацією владних управлінських повноважень.

Різнomanітність функцій і напрямів діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування зумовлює наявність численних нормативно-правових актів, що регламентують таку діяльність. Попри це, врахувати всі обставини конкретної справи для належного врегулювання порядку її вирішення не завжди можливо. Саме тому публічна адміністрація наділена певною свободою розсуду під час здійснення визначених законом повноважень. Такі повноваження мають назву дискреційних. Вони доволі широко закріплені в законодавчих актах, що визначають повноваження того чи іншого суб'єкта публічного адміністрування.

Мета статті полягає в дослідженні юридичної природи дискреції, її проявів у публічному адмініструванні. Для її досягнення поставлені такі завдання: з'ясувати змістове наповнення категорії «адміністративна дискреція»; окреслити правове регулювання здійснення публічною адміністрацією дискреційних повноважень; проаналізувати правила, що діють під час реалізації дискреційних повноважень.

Огляд літератури

Проблематика адміністративної дискреції протягом багатьох років привертає увагу вітчизняних і зарубіжних учених, юристів і практиків, які по-різному розуміють сам термін, види та межі дискреції, що і пояснює існування різноманітних доктрин застосування дискреції. Загальнотеоретичний аспект дискреції дослідив А. М. Кучук, який констатував, що дискреція – це не лише

формальний механізм правозастосування, а й інструмент досягнення справедливості, гуманізму та правової визначеності [1]. В. А. Колісник розглядав дискреційні повноваження як складові елементи, що входять у дискреційну компетенцію, яка реалізовується через дискреційну владу [2]. У науковій статті авторства І. В. Ковбаса, М. В. Коваля, С. С. Мороз досліджено процедуру використання дискреції в процесі публічного адміністрування та при здійсненні судочинства в національному просторі [3]. До питання теоретико-практичних проблем щодо специфічних форм закріплення нормативних підстав застосування дискреційних повноважень в адміністративних правовідносинах зверталися О. В. Муза та М. О. Нестерик [4].

Доволі відомою та цитованою є наукова стаття Charles H. Koch «Judicial Review of Administrative Discretion» [5]. І хоча ця публікація побачила світ у 1986 р., її актуальність і цінність для науки нині залишаються високими.

Також серед іноземних джерел варто згадати статтю Вільяма Ф. Веста «Структурування адміністративної дискреції: прагнення до раціональності та чуйності» [6], наукові розвідки китайських вчених, які розмірковують про дискреційні повноваження при призначенні адміністративних стягнень [7], наукову статтю про зв'язок дискреції з верховенством права [8].

Вельми показовим є те, що в зарубіжних країнах вже обговорюється проблематика застосування штучного інтелекту при реалізації дискреційних повноважень [9].

Упродовж останніх років дискреція також стала тематикою низки дисертаційних досліджень – А. А. Гріня «Дискреційні повноваження органів виконавчої влади та їх реалізація» [10], Я. М. Іванченка «Правозастосовча дискреція в умовах соціальної кризи: теоретико-правові аспекти» [11], І. В. Шиндель «Дискреція в діяльності Національної поліції України» [12].

У науковій літературі надано визначення дефініції «адміністративна дискреція», наведені її ознаки, окреслені види дискреційних повноважень публічної адміністрації, крім того, визначені механізми контролю за реалізацією публічною адміністрацією дискреційних повноважень.

Попри це, закріплення Законом України «Про адміністративну процедуру» [13] визначення дискреційних повноважень, а також окреслення «червоних ліній», вихід за які під час реалізації дискреційних повноважень свідчить про порушення адміністративними органами принципу законності, спонукають до подальшого дослідження проблематики адміністративної дискреції.

Матеріали та методи

Предметом наукових розвідок при написанні статті стали нормативно-правові акти, що закріплюють можливість застосування публічною адміністрацією дискреційних повноважень, акти м'якого права, які орієнтують у питаннях дискреційних повноважень, наукові праці, в яких автори аналізували проблематику дискреції. Були застосовані такі методи наукового дослідження: аналітичний – при вивченні сутності адміністративної дискреції, виокремленні її елементів; узагальнення – при визначенні загальних рис дискреції публічної адміністрації; метод групування – при поділі дискреційних повноважень на види залежно від їх змістового наповнення та особливостей реалізації. Застосування цих методів дало змогу структурувати дослідження та викласти його результати в логічній послідовності.

Результати та обговорення

Сутність і зміст адміністративної дискреції

Термін «дискреція» має французьке походження та означає вільний вибір. У науковій літературі стверджують, що вперше цю категорію використано в 1705 р. [14].

За своєю сутністю дискреція є юридичною конструкцією широкого спектру змістового наповнення. Дискреція може мати місце в законотворенні та в політичній діяльності, а також у процесі правозастосування – в публічному адмініструванні й під час здійснення правосуддя. Таку позицію ще в 1986 р. сформулював Charles H. Koch, Jr., який виокремив дискрецію щодо прийняття індивідуальних рішень, виконавчу дискрецію та політичну дискрецію [5, с. 471]. Науковець вважав, що виконавча дискреція полягає в наданні органам виконавчої влади повноважень деталізувати та/або розширювати законодавчий акт [5, с. 479]. Політична дискреція є принципово відмінною; при реалізації політичної дискреції органи з великою часткою самостійності формують шляхи розвитку [5, с. 483–484].

Розуміючи комплексність правового явища, ми тим не менш, зосередимо свої наукові розвідки на проблематиці адміністративної дискреції, залишивши поза межами нашого дослідження розсуд законодавця, політичну дискрецію (хоча деякі органи виконавчої влади здійснюють функції політико-правового характеру) та судовий розсуд. Під адміністративною розуміємо таку дискрецію, якою наділено публічну адміністрацію. Зауважимо, що публічна адміністрація здійснює низку функцій, до яких віднесемо підзаконну нормотворчість, вирішення адміністративних справ, укладання адміністративних договорів, вирішення питань проходження публічної служби, інших справ внутрішньо- та зовнішньоорганізаційного характеру.

В основу адміністративної дискреції закладено розсуд публічної адміністрації. Розсуд пов'язують із процесом розмірковування, роздуму. Приймати рішення на підставі розсуду – означає робити це самостійно, на основі власного розуміння та судження.

Отже, категорія «розсуд» має широке тлумачення, проте особливого значення набула саме в юриспруденції. Її використовують як у розмовній, так і у фаховій юридичній мові. Але в обох випадках під розсудом розуміють певну свободу рішень [15, с. 482].

Говорячи про розсуд публічної адміністрації, слід наголосити на тому, що йдеться про можливість вибору правомірної поведінки, тобто такої, яку законодавець дозволяє органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування.

Розсуд публічної адміністрації закріплюється через дискреційні повноваження. Дуже вдало відзначив зв'язок між двома категоріями Б. Шлоєр: «дискреційне повноваження» – це законодавча форма уповноваження на застосування розсуду» [15, с. 486].

У Великій українській юридичній енциклопедії дискреційне повноваження тлумачиться як сукупність прав і обов'язків суб'єктів публічної адміністрації, що дають можливість на підставі адміністративного розсуду визначити повністю або частково один з альтернативних варіантів здійснення публічного адміністрування, який є найбільш прийнятним у конкретно визначених суспільних відносинах з конкретно визначеним суб'єктним складом [16, с. 303]. Таке визначення, на нашу думку, має певну юридичну ваду – обов'язок суб'єкта публічного адміністрування не може полягати в можливості обрання варіанта поведінки, вибір – це завжди наслідок реалізації права. У контексті дискреції варто наголосити на тому, що дискреційне повноваження – це право, а не обов'язок.

Питання про сутність дискреції стало предметом наукового висновку Верховного Суду [17]. Потреба у відповіді на це питання зумовлена різними підходами суддів до розуміння дискреції в діяльності суб'єктів владних повноважень. У цьому документі зроблено аналіз значної кількості наукових праць і дано висновки щодо сутності дискреції та дискреційних повноважень. Основні висновки зводяться до такого: дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти, чи не діяти, а якщо діяти, то в обранні варіанта рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені у законі, відсутність необхідності узгодження варіанта вибору із будь-ким; дискреційне повноваження закріплюється в оціночному понятті, відносно-визначеній нормі, альтернативній нормі, нормі із невизначеною гіпотезою;

при реалізації дискреційного повноваження суб'єкт владних повноважень зобов'язаний поважати основоположні права особи, додержуватися: конституційних принципів; принципів реалізації відповідної владної управлінської функції; принципів здійснення дискреційних повноважень; змісту публічного інтересу; положень власної компетенції; вказівок, викладених у інтерпретаційних актах; фахових правил, закріплених у нормативних актах; адміністративної практики; судової практики; процедурних вимог.

Схожих висновків дійшов А. А. Грінь у дисертаційному дослідженні «Дискреційні повноваження органів виконавчої влади та їх реалізація». На думку науковця, дискреційні повноваження – це сукупність прав і обов'язків, закріплених адміністративним законодавством, для виконання покладених на орган виконавчої влади чи його посадову особу функцій, що надають йому певний ступінь свободи розсуду оцінювати ситуації, здійснювати правомірний вибір між законними альтернативами та не передбачають обов'язків узгоджувати свої рішення з будь-яким іншим суб'єктом [10, с. 8–9].

Відповідно до Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R(80)2 стосовно здійснення адміністративними органами влади дискреційних повноважень, дискреційними є повноваження, які адміністративний орган, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою розсуду, тобто коли такий орган може обирати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим за таких обставин [18]. Хоча цей акт не є частиною вітчизняного законодавства, адже має характер «м'якого права», проте він виконав роль орієнтира щодо розуміння категорії «дискреція».

У вітчизняному законодавстві спроба розтлумачити термін «дискреційне повноваження» вперше була зроблена в Методології проведення антикорупційної експертизи ще в 2009 р., а потім в оновленій редакції цього документа, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 24.04.2017 р. № 1395/5 [19]. У Методології визначено дискреційні повноваження через сукупність прав та обов'язків органів державної влади та органів місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що дають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст управлінського рішення, яке приймається, або можливість вибору на власний розсуд одного з декількох варіантів управлінських рішень, передбачених нормативно-правовим актом, проектом нормативно-правового акта.

15 грудня 2023 р. набрав чинності Закон України «Про адміністративну процедуру», в п. 7 ч. 1 ст. 2 якого дискреційне повноваження визначено як повноваження, надане адміністративному органу законом, обирати один

із можливих варіантів рішення відповідно до закону та мети, з якою таке повноваження надано. Із цього тлумачення можна виокремити три ключових чинники, які в сукупності утворюють юридичний зміст дискреційного повноваження.

Перший – *повноваження*, що має владну природу, його наявність дає можливість здійснювати вплив на інших суб'єктів. Повноваження є частиною компетенції публічної адміністрації, охоплює право й обов'язок органу або його посадової особи, проте в площині дискреції йдеться про повноваження як право адміністративного органу. Друге – *вибір* як процес надання переваги одній із декількох альтернатив, який може включати обмірковування та прийняття рішення. Третє – можливість вибору *рішення*.

Категорія «рішення» є доволі широкою за своїм змістовим наповненням. Навіть у Законі України «Про адміністративну процедуру» йдеться про два види рішень – адміністративні акти, якими завершується розгляд справи, та процедурні рішення, які мають на меті вирішувати проміжні питання здійснення провадження.

Рішення передусім асоціюється з розпорядчим документом, який приймається за результатами розв'язання будь-якого питання та який може бути письмово оформлений.

Відзначимо, що у Великій українській юридичній енциклопедії рішення розтлумачено як кінцевий вирішальний результат розумової діяльності щодо розв'язання визначених проблем, завдань, задач, відповідно до певних умов, правил, знань, вмінь, який знаходить своє відображення у певному оформленні [16, с. 822].

Проте цю категорію можна розуміти ширше. Це результат будь-якої розумової діяльності, який розв'язує питання, проблему, і може змінити ситуацію, стан справ, правовідносини, статус осіб.

У своїй діяльності публічна адміністрація постійно приймає рішення – як ті, що остаточно розв'язують справу, так і ті, що дозволяють прямувати до такого вирішення.

У діяльності публічної адміністрації рішення можуть стосуватися вибору різних варіантів поведінки.

Так, орган може вирішити – діяти або ж не діяти. Навіть у разі обрання варіанта бездіяльності, орган приймає про це рішення. При цьому не обов'язково таке рішення оформлюється документом (зазвичай не оформлюється). Як правило, можливість такого вибору юридично закріплюється через слова

«може», «має право». Приміром, у ч. 1 ст. 26 Закону України «Про адміністративну процедуру» зазначено, що адміністративний орган може звернутися за адміністративною взаємодопомогою до іншого адміністративного органу. Цю норму можна тлумачити так – адміністративний орган має вибір або звернутися за взаємодопомогою, або не звертатися. Звісно, орган буде оцінювати потребу у взаємодопомозі, але в будь-якому разі, прийматиме рішення про те, як йому слід вчинити – звернутися до іншого органу або утриматися від звернення за допомогою. Інший приклад – у ч. 1 ст. 44 Закону України «Про Національну поліцію» [20] встановлено, що поліцейський може застосовувати фізичну силу, у тому числі спеціальні прийоми боротьби (рукопашного бою), для забезпечення особистої безпеки або/та безпеки інших осіб, припинення правопорушення, затримання особи, яка вчинила правопорушення, якщо застосування інших поліцейських заходів не забезпечує виконання поліцейським повноважень, покладених на нього законом. У цьому випадку теж маємо закріплення можливості вибору поліцейським варіанта його поведінки – або застосовувати фізичну силу, або ж утриматися від цього. При цьому поліцейський бере для себе рішення про варіант своєї поведінки, будь то активні дії або ж бездіяльність щодо застосування фізичної сили. Без прийняття рішення як наслідку розв'язання питання, як діяти в конкретній ситуації, неможливий подальший перебіг відносин.

Отже, категорія «рішення» є універсальною, за допомогою якої можна описати результат розв'язання будь-якого завдання або проблеми. У цьому контексті зазначимо, що публічна адміністрація має можливість у передбачених законом випадках обирати – діяти або ні. Отже, слід резюмувати, що бездіяльність може бути наслідком прийняття уповноваженим суб'єктом рішення утриматися від активної поведінки – вчинення дії або прийняття рішення.

Принагідно зазначимо, що залежно від правових підстав бездіяльність можна поділити на правомірну та протиправну. В першому випадку вона є результатом реалізації дискреційного повноваження (за умови дотримання вимог (принципів), встановлених законодавством), у другому – порушенням вимог закону щодо прийняття рішення або вчинення дії.

Отже, дискреція може полягати у виборі прийняти рішення (вчинити дію) або утриматися від активної поведінки (прояві бездіяльності). В основу такого вибору, як правило, закладено оцінювання публічною адміністрацією ситуації, потреб, необхідності, спроможності, важливості питання тощо.

Варто наголосити, що вибір одного з двох варіантів поведінки не завжди свідчить про наявність в органі влади дискреційного повноваження. Так, за

результатами розгляду справи за заявою особи про державну реєстрацію, видачу ліцензії, дозволу тощо орган, що розглядає це питання, може прийняти теж одне з двох рішень характеру – задовольнити заяву (zareєструвати, видати дозвіл, ліцензію тощо) або відмовити в задоволенні заяви. При цьому правомірним буде лише одне рішення – якщо заявником дотримані всі вимоги законодавства, то рішення у справі має бути позитивним, якщо ж заявник не відповідає певним умовам або не подав усі необхідні документи чи навів недостовірні дані (за умови, що він не усунув ці недоліки при залишенні заяви без руху) – відмовити. У цьому прикладі орган не наділений дискрецією ухвалювати рішення на свій розсуд, обираючи його варіант.

Важливо зауважити, що вибір варіанта діяти або не діяти орган має, коли законодавець за ним закріпив можливість оцінювати ситуацію, обставини. У нормативно-правових актах це описується через категорії «якщо є необхідність», «за потреби» тощо. Приміром, у Законі України «Про адміністративну процедуру» закріплено можливість відкликати адміністративні акти з мотивів суспільної необхідності (ст. 88). Остання категорія є оціночною, отже, якщо адміністративний орган вирішить про її наявність, то може ініціювати провадження з припинення адміністративного акта у такий спосіб, як відкликання.

Іншим проявом дискреції є можливість вибору одного з декількох варіантів рішення, межі якого окреслені законодавцем. Приміром, у Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) більшість санкцій, які можуть бути застосовані до особи, визначені через закріплення їх видів та/або розмірів. Такий підхід законодавця цілком виправданий, адже надає органу можливість врахувати при призначенні стягнення обставини конкретної справи, зокрема, пом'якшуючі й такі, що обтяжують, особу порушника тощо. У таких випадках орган, що розглядає справу, суворо обмежений – він не може призначити стягнення інше, ніж передбачено санкцією статті, або поза встановленими статтею КУпАП розмірами. Про це маємо прямий припис у ст. 33 КУпАП: «Стягнення за адміністративне правопорушення накладається у межах, установлених цим Кодексом та іншими законами України» [21].

У наведених прикладах присутній також елемент оцінювання, адже у ст. 252 КУпАП зазначено, що орган (посадова особа) оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом і правосвідомістю.

Найбільш широко адміністративна дискреція виявляється в тих випадках, коли законодавчим актом вона закріплюється через формулювання на

кшталт «забезпечує», «організовує», «розробляє» тощо. За такого правового регулювання важливий результат діяльності публічної адміністрації, те, на що вона спрямована, тобто мета, для досягнення якої повноваження надано. Приміром, місцеві державні адміністрації забезпечують ефективно використання природних, трудових і фінансових ресурсів (п. 2 ч. 1 ст. 17 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [22]). Отже, орієнтиром для діяльності цих органів є стан ефективності, а як його досягти, місцева державна адміністрація має вирішити самостійно. Для забезпечення реалізації таких повноважень публічна адміністрація може вживати різних заходів, у тому числі організаційного характеру – проведення роз'яснювальної роботи, навчання, виділення матеріальних ресурсів тощо.

Іншим прикладом широкого прояву дискреції є повноваження щодо прийняття підзаконного нормативно-правового акта та визначення його змісту. При нормотворенні публічна адміністрація має певну свободу розсуду, яку теж можна визначити як дискрецію. Це має місце у випадках, коли орган влади вирішує, чи приймати йому нормативний акт. Приміром, у Положенні про Міністерство розвитку громад та територій України [23] закріплено за цим органом повноваження здійснювати нормативно-правове регулювання у сферах, які належать до його компетенції. Це означає, що Міністерство має право самостійно вирішувати, які підзаконні нормативно-правові акти потрібно прийняти для того, щоб правове регулювання певної сфери діяльності було повністю внормовано. Також, здійснюючи ці повноваження, органи влади певною мірою вільні встановлювати зміст правил поведінки в окремій сфері, проте їх правотворчість обмежена приписами Конституції та законів України. Органи місцевого самоврядування, приміром, розробляють та приймають правила благоустрою населених пунктів, правила торгівлі на ринках. Зміст цих нормативно-правових актів може бути відмінним у різних громадах, це залежить від бачення органу місцевого самоврядування того, якими мають бути правила.

Окремим проявом дискреції публічної адміністрації є можливість реалізації так званої «установчої» функції. Так, відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» [24] міністерства та інші центральні органи виконавчої влади утворюються, реорганізуються та ліквідовуються Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України. Таке положення Закону дозволяє Кабінету Міністрів України на свій розсуд, міркуючи з огляду на доцільність, зважаючи на фінансові спроможності тощо, вирішувати, які центральні органи виконавчої влади будуть створені, які реорганізовані, а які ліквідовані.

В основу дискреційних повноважень закладено елемент оцінювання публічною адміністрацією обставин, ситуації, поведінки тощо. Саме вони є підґрунтям міркування для ухвалення рішення на підставі дискреційного повноваження.

Правове регулювання здійснення дискреційних повноважень публічною адміністрацією

Оскільки дискреційними повноваженнями наділена публічна адміністрація, то основні положення про засади її діяльності сформульовані в ч. 2 ст. 19 Конституції України – органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, а також у ст. 3 – права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Ми вже зазначили, що в Україні є два нормативно-правові акти, які закріплюють положення щодо дискреційних повноважень. Проте ці акти спрямовані на врегулювання різних правових відносин.

Методологія проведення антикорупційної експертизи визначає типові види, критерії та способи оцінки, а також способи виявлення та усунення корупційо-генних факторів у нормативно-правових актах та проєктах нормативно-правових актів. Цей акт розроблений для Міністерства юстиції України як орієнтир для проведення антикорупційної експертизи при здійсненні державної реєстрації нормативно-правових актів.

Закон України «Про адміністративну процедуру» має доволі широке коло свого застосування, його положення регулюють відносини органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів, які здійснюють функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо прийняття, а в деяких випадках і виконання адміністративних актів.

У Методології проведення антикорупційної експертизи припис, що встановлює дискреційні повноваження, розглядається як корупційо-генний фактор. А тому Міністерство юстиції України акцентує, на що треба звернути увагу в нормативно-правовому акті, щоб зрозуміти, чи допускає цей акт можливість зловживання дискреційними повноваженнями. Отже, в Методології не закріплено жодних правил, яких має дотримуватися публічна адміністрація під час реалізації дискреційних повноважень.

Натомість, у Законі України «Про адміністративну процедуру» не лише закріплено тлумачення категорії «дискреційне повноваження», а й містяться окремі положення щодо умов забезпечення законності при реалізації адміністративним органом дискреційних повноважень.

Законодавчі вимоги щодо здійснення дискреційних повноважень

Оскільки в основу дискреційних повноважень закладено розсуд, то й унормувати порядок їх реалізації не є можливим. Проте, у Законі України «Про адміністративну процедуру» окреслено певні правила, яких має дотримуватися адміністративний орган, коли ухвалює рішення або діє на підставі дискреції. Такі правила зафіксовані в ч. 3 ст. 6 Закону України «Про адміністративну процедуру» і є умовами забезпечення законності при здійсненні адміністративними органами дискреційних повноважень. Забезпечення законності передусім є запобіжником від свавілля представників публічної влади, тож, надзвичайно важливе у випадках, коли адміністративний орган діє на власний, але наданий йому законом, розсуд.

Перша умова забезпечення законності – дискреційне повноваження має бути передбачено законом. У цьому положенні саме й відображено конституційну вимогу до публічної влади діяти на підставі повноважень, передбачених Конституцією та законами України. Законодавець утвердив, що дискреційне повноваження має бути закріплено законом, адміністративний орган не може діяти на свій розсуд, якщо це законодавчо не передбачено. Отже, посадовцям органів виконавчої влади та місцевого самоврядування слід глибоко розуміти природу й сутність дискреційного повноваження, щоб розпізнавати і характеризувати його саме таким. На це звернув увагу Європейський суд з прав людини в рішенні у справі «Олссон проти Швеції» від 24.03.1988 р., зазначивши, що запорукою правильного застосування дискреційних повноважень є високий рівень правової культури державних службовців [25].

Друга умова теж є продовженням конституційного положення – дискреційне повноваження здійснюється у межах та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законом. У тих випадках, коли норма закріплює межі або спосіб поведінки, адміністративний орган має дотримуватися цих вимог. Це важливо, приміром, при призначенні адміністративного стягнення (ми про це писали вище).

Третя умова – правомірний вибір має бути здійснено адміністративним органом для досягнення мети, з якою йому надано дискреційне повноваження, і відповідати принципам адміністративної процедури, визначеним Законом України «Про адміністративну процедуру». Це положення узгоджується із Рекомендацією № R (80) 2 Комітету Міністрів державам-членам стосовно

реалізації адміністративними органами влади дискреційних повноважень, в якій закріплено, що під час реалізації дискреційних повноважень адміністративний орган не переслідує мети, відмінної від тієї, задля якої його наділено такими повноваженнями. Приміром, при ініціюванні провадження з відкриття адміністративного акта з мотивів суспільної потреби адміністративний орган зобов'язаний зважати на мету такого повноваження – забезпечення публічного інтересу (під яким розуміють інтерес держави, суспільства, територіальної громади, а також важливі для великої кількості осіб інтереси та потреби), на що й має бути спрямовано вирішення питання про припинення дії адміністративного акта. Так, якщо особа отримала дозвіл на будівництво об'єкта нерухомості, а згодом виникла нагальна суспільна потреба використати земельну ділянку, на якій ведеться будівництво, для інших потреб або звільнити її з міркувань забезпечення безпеки, то лише ці причини та цілі забезпечення загального блага можуть бути метою, з якою здійснюється відкриття дозволу на будівництво.

Що стосується відповідності принципам адміністративної процедури, то наведемо найбільш значущі для реалізації дискреційних повноважень.

Так, верховенство права є фундаментальним орієнтиром при реалізації адміністративними органами дискреції. Ж. Картьє підкреслила, що «адміністративний розсуд, належним чином застосований, не тільки сумісний із конкретним розумінням принципу верховенства права, а й може стати засобом, який дозволяє виконавчій владі висловлювати свою відданість цьому принципу» [8, с. 313].

Передусім цей принцип виявляється через обов'язок органу зважати на права, свободи та законні інтереси людини, які для держави є найбільшими цінностями. Так, при вирішенні питання про визнання адміністративного акта недійсним адміністративний орган має брати до уваги довіру особи до збереження чинності адміністративного акта. У ч. 3 ст. 89 Закону України «Про адміністративну процедуру» закріплено, що протиправний адміністративний акт, що не порушує права, свободи чи законні інтереси інших осіб, не завдає їм шкоди, не використовується та не створює умов для вчинення адміністративного або кримінального правопорушення, не може бути визнаний адміністративним органом недійсним на шкоду особі, якщо особа, будучи переконана, що адміністративний акт залишиться чинним, використала або розпорядилася коштами чи майном, отриманими на підставі такого адміністративного акта, чи змінила в інший спосіб свій уклад життя, і її законний інтерес (довіра) щодо збереження чинності адміністративного акта переважає публічний інтерес у визнанні адміністративного акта недійсним.

У таких випадках адміністративний орган, оцінюючи, чи переважає законний інтерес особи до збереження чинності адміністративного акта над публічним інтересом, реалізує дискреційне повноваження щодо прийняття одного з двох рішень – визнати недійсним адміністративний акт або залишити його чинним.

Принцип пропорційності вимагає при вирішенні адміністративної справи дотримуватися балансу між приватними та публічними інтересами. Це може виявлятися через прийняття адміністративних актів з умовами (або додатковими положеннями). Так, адміністративний орган, надаючи дозвіл на будівництво, може зобов'язати забудовника здійснювати підвезення будівельних матеріалів не центральною вулицею, а об'їзним шляхом, зважаючи на потреби мешканців прилеглих територій. Або ж видаючи дозвіл на видобуток природних копалин на території громади, адміністративний орган може зобов'язати підприємця провести до населеного пункту водогін, якщо є ризики зникнення води від видобутку природних копалин. Зауважимо, що в частині вирішення питання про надання дозволу або відмову в його наданні в адміністративного органу дискреція відсутня. Натомість, при вирішенні питання про додаткові положення, які можуть бути додані до основного рішення, адміністративний орган має свободу вирішити питання про покладення на адресата певних обов'язків або ж встановлення умов, за яких дозвіл буде надано. При цьому адміністративний орган буде оцінювати потреби заінтересованих осіб, їх позицію по справі, знаходячи баланс між приватним і публічним інтересом. Закон України «Про адміністративну процедуру» у ст. 71 закріплює таку можливість: «Резолютивна частина адміністративного акта у випадках, визначених законодавством, може містити додаткові положення».

Під час реалізації дискреційних повноважень важливо забезпечити безсторонність і неупередженість із боку адміністративного органу. Адже неправомірна заінтересованість його посадової особи в результатах розгляду та вирішення справи може бути підґрунтям для зловживань, особливо у випадках здійснення дискреції.

Однакове ставлення до осіб, тобто забезпечення принципу рівності, сприятиме тому, що дискреційні повноваження будуть реалізовані належним чином.

Крім того, обов'язок діяти добросовісно для досягнення мети, визначеної законом, а також діяти, керуючись здоровим глуздом, логікою та загальноприйнятими нормами моралі, й відповідно до законодавства мають бути дотримані адміністративними органами у разі реалізації розсуду.

Мета є тим орієнтиром, для досягнення якого має бути спрямоване рішення, прийняте на підставі дискреційних повноважень. Про її важливість, як правило, наголошується в законодавчих актах. Для прикладу, в Законі Федеративної Республіки Німеччина зазначено, якщо орган уповноважений діяти на свій розсуд, він повинен використовувати свій розсуд відповідно до мети дозволу та дотримуватися законних меж розсуду (пар. 40) [26].

Своєчасність як вимога приймати рішення до настання обставин, за яких воно (рішення) може втратити для особи актуальність, вимога здійснювати провадження в найкоротші строки, тобто в межах розумного строку, також є тими принципами, на які мають зважати адміністративні органи, реалізуючи дискреційні повноваження.

Також адміністративні органи мають організувати провадження так, щоб діяти з мінімальними витратами ресурсів, тобто ефективно.

Четверта умова – вибір рішення адміністративного органу здійснюється без відступлення від попередніх рішень, ухвалених тим самим адміністративним органом в однакових чи подібних справах, крім обґрунтованих випадків. У ній вміщено два важливих правила для адміністративного органу. По-перше, під час реалізації дискреційних повноважень адміністративний орган має дотримуватися сформованої ним адміністративної практики щодо визначеної категорії справ, тобто, якщо при всіх однакових обставинах орган приймав певне рішення, то й надалі має діяти так само. По-друге, відступ від сформованої практики можливий, але при цьому адміністративний орган повинен навести мотивування такого рішення. Приміром, якщо адміністративна комісія за правопорушення за однакових обставин справи зазвичай накладала на особу штраф у мініальному розмірі, то в подальшому відступ від такої практики можливий лише з обґрунтуванням, яким може бути наявність обставин, що обтяжують адміністративну відповідальність.

Ці правила покликані забезпечити законність при вирішенні адміністративними органами адміністративних справ щодо фізичних та юридичних осіб. Закон України «Про адміністративну процедуру» обмежує такі правила сферою свого застосування.

Натомість, застосування дискреції при здійсненні інших функцій не врегульовано жодними нормативно-правовими актами. Проте, у ч. 2 ст. 4 Закону України «Про адміністративну процедуру» зазначено, що принципи адміністративної процедури поширюються також на адміністративну діяльність адміністративних органів, що не потребує прийняття адміністративних актів. Це положення може слугувати орієнтиром для реалізації дискрецій-

них повноважень публічною адміністрацією поза межами діяльності, на яку поширюється Закон України «Про адміністративну процедуру».

Термін «адміністративна діяльність» не закріплено у вітчизняному законодавстві. У Великій юридичній енциклопедії він тлумачиться як врегульована нормами адміністративного права діяльність суб'єктів владних повноважень¹, реалізована в адміністративно-правових формах із використанням адміністративно-правових методів владно-публічного регулювання для реалізації своєї компетенції [16, с. 12]. За такого визначення категорії «адміністративна діяльність» її можна розглядати доволі широко за змістовим наповненням. Можемо констатувати, що вся публічно-владна діяльність публічної адміністрації є адміністративною. Отже, на неї мають поширюватися принципи адміністративної процедури, зокрема, в частині реалізації дискреційних повноважень.

Висновки

Наділення публічної адміністрації дискреційними повноваженнями означає впровадження гнучкості при вирішенні справ, можливості ухвалити оптимальне рішення у справі в тих випадках, коли в законодавстві не передбачено, як треба вирішити питання з огляду на конкретні обставини. В основі дискреції лежить розсуд.

Адміністративна дискреція охоплює можливості вибору публічною адміністрацією варіанта рішення по конкретній справі. Вона виявляється при підзаконному нормотворенні, вирішенні адміністративних справ, укладенні адміністративних договорів, вирішенні питань проходження публічної служби, інших внутрішньо- та зовнішньоорганізаційних справ.

Ключовими елементами дискреції є повноваження, вибір і рішення, які в сукупності й утворюють юридично значущий інструмент для владного впливу публічної адміністрації.

Рішення, які може публічна адміністрація обрати на підставі розсуду, знаходять вияв у таких варіантах:

- діяти (приймати рішення) або утриматися від дій (прийняття рішення);
- діяти (приймати рішення) у формі однієї із запропонованих альтернатив;
- діяти (приймати рішення), керуючись власним баченням, здоровим глуздом і розсудливо, але при цьому, не виходячи за межі Конституції та законів України.

¹ Цей термін можна розуміти в значенні «публічна адміністрація».

При реалізації дискреційних повноважень публічна адміністрація має дотримуватися принципів адміністративної процедури. Особливо значущими є умови щодо забезпечення законності. Крім того, органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування мають зважати на мету, задля досягнення якої дискреційне повноваження їм надано.

Список використаних джерел

- [1] Кучук А. М. Дискреція як загальноправова категорія: пропедевтичний аспект. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 7. С. 1–13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14768178>.
- [2] Колесник В. А. Дискреційні повноваження органів державної влади як предмет розгляду публічно-правових спорів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 5–6. С. 141–146. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2020.5-6.141>.
- [3] Ковбас І. В., Коваль М. В., Мороз С. С. До питання про формалізовану фіксацію в законодавстві України терміну «дискреція» як явища, що застосовується в процесі публічного адміністрування та при здійсненні судочинства. *Правові новели*. 2023. № 20. С. 244–251. <https://doi.org/10.32782/ln.2023.20.34>.
- [4] Муза О. В., Нестерик М. О. Характеристика нормативних підстав застосування дискреційних повноважень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 234–237. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/57>.
- [5] Koch C. H. Jr. Judicial Review of Administrative Discretion. *Faculty Publications*. 1986. Vol. 54. No. 4. P. 469–511. URL: <https://scholarship.law.wm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1569&context=facpubs> (last accessed: 20.07.2025).
- [6] Вест В. Структурування адміністративної дискреції: прагнення до раціональності та чуйності. *Американський журнал політології*. 1984. Vol. 28, No. 2. С. 340–360. <https://doi.org/10.2307/2110876>.
- [7] Wang H., Xu H., Zhou Y., Li X. A Contrastive Evaluation Method for Discretion in Administrative Penalty. *Electronics*. 2022. Vol. 11, issue 9. P. 1388. <https://doi.org/10.3390/electronics11091388>.
- [8] Cartier G. Administrative Discretion and the Spirit of Legality: From Theory to Practice. *Canadian Journal of Law and Society*. 2009. Vol. 24, issue 3. P. 313–335. <https://doi.org/10.1017/S0829320100010061>.
- [9] Covilla J. C. Artificial Intelligence and Administrative Discretion: Exploring Adaptations and Boundaries. *European Journal of Risk Regulation*. 2025. Vol. 16, Special Issue 1: Special Issue on Charting the Landscape of Automation of Regulatory Decision-Making. P. 36–50. <https://doi.org/10.1017/err.2024.76>.
- [10] Грінь А. А. Дискреційні повноваження органів виконавчої влади та їх реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2019. 256 с.
- [11] Іванченко Я. М. Правозастосовча дискреція в умовах соціальної кризи: теоретико-правові аспекти : дис. д-ра філософії : 081/ Донецьк, ун-т ім. Василя Стуса. Донецьк, 2025. 193 с. URL: <https://abstracts.donnu.edu.ua/issue/view/574> (дата звернення: 20.07.2025).
- [12] Шиндель І. В. Дискреція в діяльності Національної поліції України : дис. ... д-ра філософії. Одеса, 2025. 213 с. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d152c4b9-d90f-4fbb-a4d8-591f9e3b8405/content> (дата звернення: 20.07.2025).

- [13] Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 20.07.2025).
- [14] Губська О. Дискреція та її межі: що говорить про це національне та міжнародне законодавство. *Судебно-юридическая газета*. 2020. 14 дек. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/187673-diskreetsiya-ta-yiyi-mezhi-scho-govorit-pro-tse-natsionalne-ta-mizhnarodne-zakonodavstvo> (дата звернення: 20.07.2025).
- [15] Загальне адміністративне право : підручник / за заг. ред. Р. С. Мельника. 2-ге вид. Одеса : ВД «Гельветика», 2023. 690 с.
- [16] Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол. вид.: Тацій В. Я. та ін. ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2016. Т. 5 : Адміністративне право / редкол.: Ю. П. Битяк (голова) та ін. 960 с.
- [17] Науковий висновок щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією. URL: <https://court.gov.ua/archive/464655/> (дата звернення: 20.07.2025).
- [18] Recommendation No. r (80) 2 of the Committee of Ministers concerning the exercise of discretionary powers by administrative authorities : Council of Europe Committee of Ministers at 10.03.1980. URL: <https://rm.coe.int/16804f22ae> (last accessed: 20.07.2025).
- [19] Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи : наказ М-ва юстиції України від 24.04.2017 р. № 1395/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1395323-17#Text> (дата звернення: 20.07.2025).
- [20] Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 20.07.2025).
- [21] Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 20.07.2025).
- [22] Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 20.07.2025).
- [23] Про затвердження Положення про Міністерство розвитку громад та територій України : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.06.2015 р. № 460. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.07.2025).
- [24] Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 20.07.2025).
- [25] Рішення ЄСПЛ у справі «Олссон проти Швеції» від 24.03.1988. URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/09/olsson-protyv-shvetsyy/> (дата звернення: 20.07.2025).
- [26] *Verwaltungsverfahrensgesetz (VwVfG) Inhaltsübersicht* 25.05.1976. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vwvfg/> (last accessed: 20.07.2025).

References

- [1] Kuchuk, A.M. (2023). Discretion as a General Legal Category: Propaedeutic Aspect. *Ukrainian Political and Legal Discourse*, 7, 1-13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14768178>.

- [2] Kolesnyk, V.A. (2020). Discretionary authorities of government authorities as a subject to public legal disputes. *Investments: Practice and Experience*, 5-6, 141-146. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2020.5-6.141>.
- [3] Kovbas I.V, Koval, M.V, & Moroz, S.S. (2023) On the question of formalized fixation in the legislation of Ukraine of the term "discretion" as a phenomenon applied in the process of public administration and in the performance of judicial jurisdiction. *Scientific Legal Journal*, 20, 244-251. <https://doi.org/10.32782/ln.2023.20.34>.
- [4] Muse, O.V, & Nesterik, M.O. (2024) Characteristics of regulatory grounds for the application of discretionary powers. *Legal scientific electronic journal*, 6, 234-237. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/57>.
- [5] Koch, C.H., Jr. (1986). Judicial Review of Administrative Discretion. *Faculty Publications*, 54(4), 469-511. Retrieved from <https://scholarship.law.wm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1569&context=facpubs>.
- [6] West, W.F. (1984). Structuring Administrative Discretion: The Pursuit of Rationality and Responsiveness. *American Journal of Political Science*, 28(2), 340-360. <https://doi.org/10.2307/2110876>.
- [7] Wang, H., Xu, H., Zhou, Y., & Li, X. A (2022). Contrastive Evaluation Method for Discretion in Administrative Penalty. *Electronics*, 11(9), 1388. <https://doi.org/10.3390/electronics11091388>.
- [8] Cartier, G. (2009). Administrative Discretion and the Spirit of Legality: From Theory to Practice. *Canadian Journal of Law and Society*, 24(3), 313-335. <https://doi.org/10.1017/S0829320100010061>.
- [9] Covilla, J.C. (2025). Artificial Intelligence and Administrative Discretion: Exploring Adaptations and Boundaries. *European Journal of Risk Regulation*, 16(1), Special Issue on Charting the Landscape of Automation of Regulatory Decision-Making, 36-50. <https://doi.org/10.1017/err.2024.76>.
- [10] Grin, A.A. (2019). *Discretion of the authorized bodies of the executive power and their implementation*. Ph.D. Thesis. Kyiv.
- [11] Ivanchenko, Y.M. (2025). *Law enforcement discretion in conditions of social crisis: theoretical and legal aspects*. Ph.D. Thesis. Donetsk: *Donetsk University named after: Vasyl Stus*. Retrieved from <https://abstracts.donnu.edu.ua/issue/view/574>.
- [12] Shindel, I.V. (2025). *Discretion in the activities of the National Police of Ukraine*. Ph.D. Thesis. Odesa. Retrieved from <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d152c4b9-d90f-4fbb-a4d8-591f9e3b8405/content>.
- [13] Law of Ukraine No. 2073-IX "On administrative procedure". (February 17, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.
- [14] Gubska, O. (December 14, 2020). Discretion and its limits: what national and international legislation says about it. *Judicial and Legal Newspaper*. Retrieved from <https://sud.ua/ru/news/blog/187673-diskretyiya-ta-yiyi-mezhi-scho-govorit-pro-tse-natsionalne-ta-mizhnarodne-zakonodavstvo>.
- [15] Melnyka, R.S. (Ed.). (2023). *General administrative law*. (2nd ed.). Odesa: Publishing House "Helvetica".
- [16] Bytyak, Yu.P. (Ed.). (2016). *The great Ukrainian legal encyclopedia*. (Vols. 1-20). Vol. 5: *Administrative law*. Kharkiv: Pravo.
- [17] Scientific opinion on the limits of the discretionary power of the subject of authority and judicial control over its implementation. Retrieved from <https://court.gov.ua/archive/464655/>.

- [18] Council of Europe, Committee of Ministers. (March 10, 1980). *Recommendation No. R (80) 2 of the Committee of Ministers concerning the exercise of discretionary powers by administrative authorities*. Retrieved from <https://rm.coe.int/16804f22ae>.
- [19] Order of the Ministry of Justice of Ukraine No. 1395/5 "On approval of the Methodology for conducting anti-corruption examination". (April 24, 2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1395323-17#Text>.
- [20] Law of Ukraine No. 580-VIII "On the National Police". (February 07, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
- [21] Code of Ukraine on Administrative Offenses No. 8073-X. (December 7, 1984). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
- [22] Law of Ukraine No. 586-XIV "On Local State Administrations". (September 4, 1999). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>.
- [23] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 460 "On the approval of the Regulations on the Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine". (June 30, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-2015-%D0%BF#Text>.
- [24] Law of Ukraine No. 3166-VI "On central bodies of executive power". (March 17, 2011). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>.
- [25] ECtHR decisions in the case "Olsson v. Sweden". (March 24, 1988). Retrieved from <https://precedent.in.ua/2016/04/09/olsson-protyv-shvetsyy/>.
- [26] *Verwaltungsverfahrensgesetz (VwVfG) Inhaltsübersicht*. (May 25, 1976). Retrieved from <https://www.gesetze-im-internet.de/vwvfg/>.

Ірина Володимирівна Бойко

кандидатка юридичних наук, доцентка

доцентка кафедри адміністративного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: ir_boiko@ukr.net

ORCID 0000-0003-3878-5985

Ольга Миколаївна Соловйова

кандидатка юридичних наук, доцентка

доцентка кафедри адміністративного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: o.m.soloviova@gmail.com

ORCID 0000-0003-3801-9113

Iryna V. Boiko

Ph.D. in Law, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Administrative Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: ir_boiko@ukr.net

ORCID 0000-0003-3878-5985

Olha M. Soloviova

Ph.D. in Law, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Administrative Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77, Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: o.m.soloviova@gmail.com

ORCID 0000-0003-3801-9113

Рекомендоване цитування: Бойко І. В., Соловйова О. М. Дискреція публічної адміністрації: сутність і правове регулювання. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 198–219. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.338076>.

Suggested Citation: Boiko, I.V., & Soloviova, O.M. (2025). Discretion of Public Administration: Essence and Legal Regulation. *Problems of Legality*, 170, 198-219. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.338076>.

Статтю подано / Submitted: 11.08.2025

Доопрацьовано / Revised: 16.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Опубліковано / Published: 30.09.2025

Комендантська година як захід правового режиму воєнного стану, який впливає на адміністративно-правовий статус громадян під час дії воєнного стану

Олександр Іванович Коренцов*

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
Харків, Україна

*e-mail: jurist.korentsov@ukr.net

Анотація

Актуальність тематики дослідження зумовлена тим, що від початку повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну вже понад три з половиною роки в країні діє комендантська година, але до цього часу відсутні ґрунтовні наукові дослідження цього заходу правового режиму воєнного стану, його генези, підстав для його запровадження і здійснення в умовах сьогодення, коли триває зовсім інша війна, враховуючи сучасний розвиток техніки і технологій, ніж Друга світова. Проведено аналіз норм Закону України «Про правовий режим воєнного стану», які стосуються заходів режиму воєнного стану, зокрема комендантської години, і які суттєво впливають на адміністративно-правовий статус громадян під час дії воєнного стану. Мета статті – дослідження такого заходу, як комендантська година, доцільності й обґрунтованості її запровадження і здійснення у разі введення в країні воєнного стану, її застосування в умовах стабілізації ситуації в зоні бойових дій. У ході дослідження було використано як спеціальні, так і загальнонаукові методи наукового пізнання, а саме: історичний, діалектичний, системного аналізу, формально-логічний, догматичний. Досліджено підстави і умови, за яких запроваджується комендантська година під час дії режиму воєнного стану і наслідки її застосування для реалізації громадянами прав і свобод. Наведено обґрунтовану позицію щодо неможливості притягнення людини до адміністративної відповідальності за порушення комендантської години. Зазначається, що запровадження комендантської години повинно мати легітимну мету, бути обґрунтованим та тимчасовим, і що комендантська година має застосовуватись у містах і селищах, що розташовані в зоні бойових дій, зокрема в п'ятидесятикілометровій зоні від лінії зіткнення військ та від кордону з РФ.

Ключові слова: воєнний стан; правовий режим воєнного стану; заходи правового режиму воєнного стану; обмеження прав і свобод; комендантська година.

Curfew as a Measure of the Legal Regime of Martial Law and its Impact on the Administrative and Legal Status of Citizens During Martial Law

Oleksandr I. Korentsov*

*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Kharkiv, Ukraine*

**e-mail: jurist.korentsov@ukr.net*

Abstract

The relevance of the research topic is determined by the fact that since the beginning of the full-scale invasion of Ukraine by the armed forces of the Russian Federation, a curfew has been in effect in the country for more than three and a half years. However, to this day, there are no comprehensive academic studies of this measure under the legal regime of martial law, its genesis, the grounds for its introduction, and its implementation under present-day conditions—during a completely different type of war, given the modern development of science and technology, compared to the Second World War. An analysis has been carried out of the provisions of the Law of Ukraine No. 389-VIII "On the Legal Regime of Martial Law" (Law No. 389-VIII), which concern measures of the martial law regime, in particular the curfew, and which significantly affect the administrative and legal status of citizens during the period of martial law. The purpose of the article is to study such a measure as the curfew, its expediency and justification for introduction and implementation under martial law in the country, as well as its application under conditions of stabilization in the combat zone. The study employs both special and general scientific methods of legal research, including historical, dialectical, systemic analysis, formal-logical, and dogmatic methods. The study examines the grounds and conditions under which a curfew is introduced during martial law, as well as the consequences of its application for the exercise of citizens' rights and freedoms. A substantiated position is expressed regarding the impossibility of holding a person administratively liable for violating the curfew. It is noted that the introduction of a curfew must have a legitimate aim, be justified and temporary, and that the curfew should be applied in cities and settlements located in the combat zone, in particular within a fifty-kilometer area from the line of military engagement and from the border with the Russian Federation.

Keywords: martial law; legal regime of martial law; measures of the martial law regime; restrictions of rights and freedoms, curfew.

Вступ

Словосполучення «комендантська година» відоме кожному громадянину України, тому що її було введено в усіх областях (крім Закарпатської) від початку повномасштабного вторгнення військ рф в Україну 24 лютого 2022 р. та запровадження воєнного стану указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 [1]. Комендантська година діє в Україні вже

майже три з половиною роки, вважаємо, що це є обмеженням прав і свобод мільйонів громадян, зокрема, права на свободу переміщення, права користуватися своєю власністю (а саме: автомобілем), права на працю та підприємницьку діяльність, права на відпочинок тощо. Утім постає питання, чи є доцільним, обґрунтованим уведення комендантської години в містах і селищах України, враховуючи, зокрема, що Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [2] (далі – Закон № 389-VIII), який встановлює, що одним із заходів правового режиму воєнного стану є комендантська година, має радянське коріння, тому що його було прийнято Верховною Радою України (ВР) у пострадянський період і що більшість заходів режиму воєнного стану, зокрема і комендантську годину було запозичено з Указу Президії Верховної ради СРСР «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р., тобто нормативного акта тоталітарної держави, який був ухвалений ще на початку вторгнення німецько-фашистських військ на територію Радянського Союзу під час Другої світової війни. Також виникає питання, наскільки ефективним є запровадження комендантської години протягом трьох з половиною років та які позитивні результати її введення, і чи було виправданим її введення, враховуючи, що з її запровадженням обмежувалися права десятків мільйонів громадян України, іноземців, осіб без громадянства, та чи є доцільним, виправданим і необхідним продовження дії комендантської години на майбутнє, враховуючи, що війна може тривати ще п'ять, а може, й десять років.

На жаль, жодної інформації щодо ефективності введення комендантської години на території України та щодо будь-яких позитивних результатів її запровадження і дії протягом трьох з половиною років не було оприлюднено ані урядом України, ані військовим командуванням, не було також проведено наукових досліджень щодо ефективності запровадження комендантської години, які б обґрунтовували необхідність уведення і дії (зокрема і подальшої) комендантської години та, відповідно, доцільність обмеження прав і свобод мільйонів людей в зв'язку з її дією. Тоді виникає наступне питання: навіщо досі комендантська година діє майже на всій території України і чому її не було скасовано в містах і селищах, що розташовані за сотні, а то й тисячу кілометрів від зони бойових дій? На наш погляд, уведення і дія комендантської години в умовах сучасної війни є доцільними і обґрунтованими тільки в зоні бойових дій, зокрема у містах і селищах, що розташовані в п'ятидесятикілометровій зоні від лінії зіткнення військ та від кордону з РФ (зоні, яка вдвічі перевищує радіус дії FPV-дронів та дронів-бомберів та більша ніж радіус дії артилерії ворога), для того, щоб полегшити виконання завдань службовцями Збройних Сил України (ЗСУ),

зокрема, з підтримання правопорядку і знешкодження диверсійно-розвідувальних груп ворога. Комендантська година у всіх інших регіонах України, на наш погляд, має бути скасована, з урахуванням того, що в містах і селищах України, які не розташовані в зоні бойових дій, немає реальної загрози життю і безпеці людей, що згідно з Порядком здійснення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування в окремих місцевостях, де запроваджено воєнний стан, уведеного в дію постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2020 р. № 573 (Порядок) [3], є підставою для введення комендантської години, тому що ч. 5 Порядку встановлено, що «запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування здійснюється за наявності реальної загрози життю і безпеки осіб». Також зазначаємо, що згідно зі ст. 27 Конституції України [4] невід'ємне право людини на життя, заради забезпечення якого і вводиться комендантська година, належить тільки самій людині, а тому життя людини не є сферою правового регулювання держави, і тільки сама людина приймає рішення, як їй поводитися в ситуації, яка може загрожувати її життю, а тому введення комендантської години в регіонах країни, де не ведуться бойові дії, є недоцільним і необґрунтованим.

Те, що на початку війни, коли неможливо було передбачити, як розвиватимуться воєнні дії, державою були введені певні обмеження прав і свобод громадян, зокрема і комендантську годину, здавалось громадянам виправданим і деякий час сприймалося ними з розумінням (частина людей вже звикла до запроваджених обмежень, зокрема і до комендантської години), зовсім не означає, що ці обмеження повинні продовжуватись до припинення чи скасування воєнного стану (який може діяти десятиліття і більше). Кожен має право знати, чому введені обмеження, незважаючи на стабілізацію ситуації по лінії зіткнення, продовжуються, а не скасовуються, і чому, якщо змінились обставини, за яких вводились обмеження прав, відповідні державні органи і їх посадові особи, які повинні дбати про безпеку і добробут громадян, нічого не роблять для відновлення їх прав і свобод.

Питання забезпечення прав і свобод людини і громадянина є актуальним для демократичних держав, зокрема і під час дії воєнного стану, з огляду на те, що у світі відбуваються збройні конфлікти, ведуться війни, що люди від них потерпають. Забезпечення прав і свобод громадян в Україні в умовах війни є важливим для України, демократичної, правової держави, враховуючи що на території держави вже одинадцять років триває війна з рф, але на жаль з прийняттям Конституції України у 1996 р., якою було задекларовано людиноцентриську концепцію розвитку держави, і якою визначено

утвердження і забезпечення прав і свобод людини пріоритетними напрямками діяльності держави, за майже тридцять років так і не було внесено змін до законів України, які були прийняті ВР України у пострадянський період (які ґрунтувалися на нормах правових актів СРСР), зокрема і до Закону № 389-VIII, з метою приведення їх положень у відповідність до норм Конституції України. Також протягом десяти років від початку війни з рф депутатами Верховної Ради України (ВР) не було внесено зміни до Закону № 389-VIII з урахуванням реалій сучасної війни, зокрема і щодо заходів правового режиму воєнного стану щодо їх відповідності умовам сьогодення.

Вважаємо, що Закон № 389-VIII містить положення, зокрема ті, що встановлюють заходи правового режиму воєнного стану, які потребують перегляду. Попри те, що питання забезпечення прав і свобод громадян під час дії правового режиму воєнного стану є актуальним, цей аспект не було достатньо досліджено науковцями. Загалом поза увагою науковців залишилося питання запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, зокрема комендантської години, в контексті їх впливу на права і обов'язки громадян.

Метою статті є дослідження питання щодо доцільності й обґрунтованості запровадження та здійснення комендантської години на всій території України і в окремих її регіонах під час дії в країні воєнного стану, і її застосування в умовах стабілізації ситуації в зоні бойових дій та переходу повномасштабної збройної агресії рф у фазу затяжної війни, а також вплив комендантської години, як заходу правового режиму воєнного стану, на права і обов'язки громадян, визначення проблемних питань і надання пропозицій щодо удосконалення нормативно-правових актів, нормами яких запроваджуються і здійснюються заходи правового режиму воєнного стану, зокрема комендантської години.

Огляд літератури

Питанню забезпечення прав людини, їх обмеженню при запровадженні режиму воєнного стану присвячені дослідження таких науковців, як О. М. Бандурка, Ю. М. Бисяга, Ю. Б. Ірха, О. М. Зайцев, О. Буханевич, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. О. Кузніченко, але, на жаль, питання впливу заходів правового режиму воєнного стану, зокрема комендантської години, на права і обов'язки громадян в умовах дії режиму воєнного стану до повномасштабного вторгнення військ рф в Україну загалом залишилися поза увагою вчених. Це пояснюється тим, що Україна протягом двадцяти років не була об'єктом збройного нападу і тому не було можливості перевірити дієвість заходів правового режиму воєнного стану, зокрема комендантської

години, перелік яких визначено в ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», і їх вплив на права громадян. Потрібно вказати на проведені С. О. Кузніченком ґрунтовне дослідження правового режиму воєнного стану [6] результати, якого були оприлюднені в його монографії «Адміністративно-правовий режим воєнного стану», що побачила світ у 2014 р. вже після початку воєнних дій на Донбасі. Автором було докладно досліджено всі аспекти правового режиму воєнного стану, зокрема, було розглянуто заходи правового режиму воєнного стану та приділено увагу питанню обмеження прав і свобод громадян під час дії режиму воєнного стану. Більшість досліджень інших науковців, присвячених захисту прав людини в Україні в умовах воєнного стану, дослідженню заходів правового режиму воєнного стану, зокрема і комендантській годині, були оприлюднені вже після повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Але, на жаль, частина науковців зосередилася не на дослідженні феномену комендантської години, як заходу правового режиму воєнного стану і її впливу на права і свободи громадян, а на питанні притягнення громадян до відповідальності за її порушення, зокрема деякі з них, у висновках своїх публікацій пропонували внести до Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) нові статті щодо встановлення відповідальності за порушення комендантської години. Ці висновки науковців, вочевидь, ґрунтуються на тому, що депутатами ВР в 2022 та в 2023 рр. подавались на розгляд парламенту законопроекти щодо притягнення осіб, які порушили комендантську годину, до адміністративної відповідальності у вигляді штрафу, який за пропозиціями депутатів міг досягати 17 000 грн.

Матеріали та методи

У цьому дослідженні було використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Діалектичний метод дав змогу розглянути розвиток і становлення такого заходу режиму воєнного стану, як комендантська година. Історичний метод було застосовано при дослідженні застосування комендантської години у різні історичні періоди. Для проведення аналізу норм Конституції і законів України, положень підзаконних нормативно-правових актів було задіяно формально-логічний метод, який дозволив виявити невідповідність заходів правового режиму воєнного стану нормам Конституції України. Метод системного аналізу допоміг у виявленні особливостей запровадження і здійснення комендантської години як заходу правового режиму воєнного стану, і її вплив на права і обов'язки громадян. Догматичний метод було використано для формулювання висновків та пропозицій щодо запровадження і застосування комендантської години в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Результати та обговорення

Теоретичні аспекти забезпечення прав людини і їх обмеження, зокрема, під час дії режиму воєнного стану

Протягом тисячоліть люди боролися за право бути вільними і за те, щоб всі люди мали рівні права і свободи. Найбільш відомим за часів рабовласництва є повстання рабів під проводом Спартака у 73–71 р. до н. е. Повстань і збройних виступів проти гноблення і поневолення історія людства пам'ятає тисячі як у період феодалізму, так і за більш пізніх часів. Першим законодавчим актом, який закріплював права і свободи людей, була прийнята у 1215 р. в Англії Велика хартія вольностей, яку підписав король Англії Іоанн Безземельний під тиском повсталих проти нього баронів і селян. Хартія містила 63 статті, що закріплювали основні особисті та політичні права людини і обмежували владу монарха над людиною.

На території України у XVII ст. під час панування Речі Посполитої відбулися повстання українців проти свавілля польської шляхти, зокрема під проводом К. Косинського (1591–1593), М. Жмайла (1625), Т. Федоровича (1630), І. Сулими (1635), які стали підґрунтям для національно-визвольної боротьби українського народу за свободу і незалежність під проводом Богдана Хмельницького, результатом якої стало створення незалежної козацької держави. На території України у XVII–XVIII ст. фактично існувала незалежна держава Запорізька Січ, яка мала демократичні принципи правління. Згодом їх було зафіксовано в Конституції Пилипа Орлика 1710 р., яка, на жаль, так і не була запроваджена і залишилась письмовою пам'яткою, в якій уперше було закріплено основи демократичного устрою та права і свободи козаків та селян.

Після кровопролитної Другої світової війни Організацією Об'єднаних Націй у 1948 р. було прийнято Загальну декларацію прав людини, а в 1950 р. Радою Європи – Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Цими міжнародними правовими актами було закріплено основоположні права і свободи людини і громадянина, що є обов'язковими для держав, які ратифікували ці міжнародні акти, зокрема й України. Конституція України 1996 р. містить основні положення цих актів, ураховуючи євроінтеграційні прагнення українського народу. Фактично з прийняттям Конституції України в державі було задекларовано перехід від державоцентристської концепції розвитку держави, яка була притаманна СРСР, тоталітарній державі, до людиноцентристської концепції розвитку, згідно з якою утвердження й забезпечення прав і свобод людини є пріоритетним перед інтересами самої держави.

Статтею 3 Конституції України встановлено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека і недоторканність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [4, с. 5], а тому державою мають бути розроблені правові механізми забезпечення прав і свобод людини і громадянина як під час мирного часу, так і в період дії режиму воєнного стану, коли триває війна, і люди страждають від військових дій держави-агресора.

22 липня 1998 р. була прийнята Концепція адміністративної реформи в Україні, що ґрунтується на нормах Конституції України, якими визначено перехід до людиноцентристської концепції розвитку держави, у ч. 1 якої зазначається таке: «метою адміністративної реформи є створення системи державного управління, що забезпечить становлення України, як високорозвинутої, правової цивілізованої європейської держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури та демократії та яка стане близькою до потреб і запитів людей, а головним пріоритетом її діяльності буде служіння народові, національним інтересам» [5].

С.О. Кузніченко зауважує, що «підтримання правового режиму воєнного стану майже завжди пов'язано з обмеженням прав і свобод громадян, у зв'язку з чим є надзвичайно важливим об'єктивне поєднання доцільності та розумної достатності заходів державного обмеження прав і свобод громадян, які не повинні суперечити встановленим у суспільстві основам правопорядку та конституційним нормам» [6, с. 208].

У рішенні Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. у справі № 2-рп/2016 зазначається таке: «...обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [7].

Вважаємо слушним висновок О.М. Буханевича, А.М. Мерник, О.О. Петришина, які в науковій статті зазначають, що «при обмеженні прав і свобод людини і громадянина необхідно дотримуватись таких правових принципів, як баланс інтересів особи, суспільства і держави, верховенство права, законність, пропорційність, гуманізм і при цьому визначити, які права можуть

бути обмежені, а які ні, яка належна процедура такого обмеження і як реалізувати встановлені обмеження прав людини і громадянина» [8, с. 74].

Україна обрала демократичний шлях розвитку, ратифікувавши Загальну декларацію прав людини, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародний пакт про громадські і політичні права (1966), але законодавство України формувалося на основі законодавства Радянського Союзу, тому в законах України, які приймалися у пострадянський період, присутні норми, що не відповідають положенням міжнародних правових актів, якими встановлено основні права і свободи людини і громадянина.

Підтримуємо Н. С. Федорука, який у своїй статті зазначає таке: «...на жаль, в сучасній адміністративно-правовій науці має місце перейменування радянських понять та категорій адміністративного права без суттєвої зміни їх змістового наповнення» [9, с. 4–5].

Проте в першій редакції Закону України «Про правовий режим воєнного стану» не було враховано положення Конституції України і навіть коли в 2015 р. ВР України було прийнято закон у новій редакції, до нього не було внесено змін задля узгодження його норм із Конституцією України, зокрема тих, які стосуються заходів правового режиму воєнного стану, їх запровадження і застосування.

В. Гвоздь у своїй статті щодо забезпечення прав людини і громадянина під час воєнного стану слушно зазначив, що в демократичних країнах обмеження прав їх громадян має бути тимчасовим і мінімально необхідним за характером, водночас має зберігатися певний перелік прав, які у жодному разі не можуть порушуватися [10, с. 26–27].

Підтримуємо А.В. Демичеву, яка, підсумовуючи результати наукового дослідження стосовно обмеження прав і свобод громадян під час дії воєнного стану, резюмує: «...обмеження, які вводяться під час воєнного стану, мають бути доцільними та обґрунтованими, пропорційними, мати легітимну мету та бути необхідними в конкретний період, діяти виключно в період дії воєнного стану та переглядатися при зміні інтенсивності воєнних дій» [11, с. 45–46].

Повномасштабна війна РФ проти України показала неефективність в умовах сьогодення більшості заходів правового режиму воєнного стану, визначених у Законі № 389-VIII, які впливають на права і обов'язки громадян, зокрема і комендантської години.

Попри те, що в ст. 64 Конституції України визначено, що «в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватись окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень», а в ст. 1 Закону

України «Про правовий режим воєнного стану» визначено, що «воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності», вважаємо, що запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану, зокрема і комендантської години, може відбуватися тільки під час війни або збройного конфлікту, тому що загроза нападу може ніколи не перерости у збройну агресію, що робить необґрунтованим обмеження прав і свобод громадян в разі загрози нападу. Цей висновок підтверджується проведенням нами дослідженням, у ході якого, зокрема, було вивчено питання щодо підстав введення правового режиму воєнного стану, обґрунтовано висновок, що небезпеку державній незалежності України, її територіальній цілісності потрібно розглядати як можливі наслідки зовнішньої збройної агресії, а питання забезпечення територіальної цілісності у разі внутрішніх конфліктів урегульовано Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану» [12, с. 108].

Статтею 8 Закону № 389-VIII встановлено, що в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями можуть запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану, зокрема запроваджувати трудову повинність, комендантську годину, примусово відчужувати майно, встановлювати особливий режиму в'їзду виїзду, обмежувати свободу пересування осіб; перевіряти документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, встановлювати військово-квартирну повинність та інші, які обмежують права і свободи громадян, але чи є виправданими і обґрунтованими такі обмеження прав громадян, враховуючи, що вони і так потерпають від війни, і чи можливо їх застосувати, не порушуючи їх основоположних прав і свобод, встановлених Конституцією України, зокрема статтями 27, 28, 29, які встановлюють право людини на життя, свободу та особисту недоторканність, повагу до її гідності, та з урахуванням того, що ст. 22 Закону № 389-VIII визначено, що «введення воєнного стану не може бути підставою для жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання», тому вважаємо, що всі заходи правового режиму воєнного стану, які обмежують права громадян або створюють для них нові обов'язки, зокрема і комендантська година, мають бути переглянуті щодо доцільності й обґрунтованості їх застосування.

С.О. Кузніченко у своїй монографії зазначає, що «режим воєнного стану має становити систему взаємопов'язаних правових норм, які регламентують: підстави для його введення, діяльність суб'єктів, уповноважених його вво-

дити, скасовувати та реалізовувати відповідні заходи; механізм обмеження прав і свобод громадян, а також обов'язки, які покладаються на юридичних і фізичних осіб. Тільки у випадку такої регламентації інститут воєнного стану буде мати конституційний характер і ознаки легітимності» [6, с. 205].

Тому, якщо потреба у прийнятті в Україні закону, який регулюватиме правовідносини під час дії воєнного стану, не викликає сумнівів, зокрема для переведення інститутів державної влади, Збройних Сил України, економіки держави на функціонування в умовах війни або збройного конфлікту з метою підготовки до відсічі збройного нападу та оперативного реагування на збройну агресію, прийняття термінових управлінських рішень для стабілізації обстановки, забезпечення Збройних Сил України необхідним озброєнням і боєприпасами для відбиття нападу та відновлення життєдіяльності держави і суспільства до мирного часу, то обмеження прав громадян під час дії воєнного стану, коли люди і так потерпають від війни, є необґрунтованим, за необхідності в певних регіонах, де ведуться бойові дії, можливе мінімальне обмеження прав і свобод громадян, але це обмеження повинно здійснюватися з дотриманням основоположних прав і свобод, встановлених Конституцією і міжнародними правовими актами.

Підтримуємо С.О. Кузніченка, який, розглядаючи питання обмеження прав і свобод громадян під час дії воєнного стану, зазначає таке: «на наш погляд, обмеження прав буде недоцільним, а в деяких випадках і нелегітимним, коли відсутній розумний компроміс між державною необхідністю та інтересами власників прав, тобто громадянами» [6, с. 189].

У ст. 8 (п. 5) Закону № 389-VIII визначено, що «в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом з військовими адміністраціями (у разі їх утворення) може самостійно або з залученням органів виконавчої влади запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану, зокрема запроваджувати комендантську годину (заборону перебування у певний період доби на вулицях та інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень), а також встановлювати спеціальний режим світломаскування». Проте вивчення нормативних актів обласних військових адміністрацій, зокрема, показало, що в областях України запровадження комендантської години, змінення часу її дії відбувалися за розпорядженнями начальників обласних військових адміністрацій, що не передбачено Законом № 389-VIII і ставить під сумнів легітимність запровадження комендантської години в областях України. Водночас ч. 5 Порядку здійснення заходів під час запровадження комендантської години передбачено, що «комендантська година та встанов-

лення спеціального режиму світломаскування запроваджуються шляхом видання наказу військового командування *або військової адміністрації* (у разі її утворення), що свідчить про невідповідність нормам Закону № 389-VIII підзаконного нормативно-правового акта (Порядку), який приймається з метою роз'яснення процедури застосування цього закону.

У ст. 5 Закону № 389-VIII визначено процедуру введення правового режиму воєнного стану в Україні або в окремих місцевостях, а ст. 7 визначено процедуру припинення і порядок скасування президентом України режиму воєнного стану, отже, Законом № 389-VIII встановлено процедуру введення, припинення та скасування воєнного стану, а ст. 8 закону визначено право військового командування запроваджувати і здійснювати заходи режиму воєнного стану, зокрема вводити комендантську годину, але Законом № 389-VIII не передбачено порядок скасування заходів правового режиму воєнного стану, зокрема комендантської години, в разі, якщо буде усунено підстави для їх запровадження, за аналогією зі ст. 7 Закону № 389-VIII, якою визначено порядок скасування воєнного стану. Отже, заходи правового режиму воєнного стану, зокрема і комендантська година, запроваджені в областях України, можуть бути скасовані тільки після його припинення або скасування воєнного стану президентом України, що матиме наслідком необґрунтоване продовження обмежень прав громадян. Процедура скасування заходів режиму воєнного стану не передбачена і підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема Порядком здійснення заходів під час запровадження комендантської години також не передбачено порядок скасування комендантської години, яка була введена на території областей України. Зазначене проблемне питання потребує правового врегулювання шляхом внесення змін до ст. 8 Закону № 389-VIII з метою недопущення порушення прав та свобод громадян у разі відсутності реальної загрози їх життю та безпеці.

Так, комендантська година є одним із заходів правового режиму воєнного стану. Розглянемо історичні витоки цього заходу режиму воєнного стану, який застосовувався у певні історичні періоди у багатьох країнах Європи і світу.

Комендантська година, як обмеження на пересування в певний час доби, має давню історію і використовувалася в різних формах протягом століть. Вона завжди була пов'язана з надзвичайними обставинами, такими як війна, повстання, епідемії чи масові заворушення. Одним із найдавніших прикладів європейської комендантської години є використання «curfew bells» (дзвінків комендантської години) у середньовічній Англії. Ці дзвінки, які лунали

ввечері, сигналізували мешканцям про необхідність загасити вогонь у своїх домівках і не виходити на вулицю. Це робилося для запобігання пожежам, які були надзвичайно поширеним явищем у той час через те, що багато будинків були збудовані з деревини. У подальшому комендантська година почала застосовуватися для підтримання громадського порядку та контролю над населенням під час війн, окупацій або внутрішніх конфліктів. Під час Другої світової війни її вводили окупаційні війська для контролю над захопленими територіями, придушення опору, запобігання диверсіям, зокрема нациська Німеччина запроваджувала комендантську годину в окупованих Франції, Бельгії, Польщі та інших країнах. Під час нинішньої війни війська РФ активно використовують комендантську годину на тимчасово окупованих територіях України, що обмежує рух і діяльність населення і запобігає опору українців у тимчасово окупованих регіонах.

В умовах сьогодення комендантська година залишається інструментом, що використовується урядами в різних країнах світу для забезпечення громадської безпеки. Її запровадження регулюється законодавством і відбувається лише за наявності реальної загрози життю і безпеці людей. Сферою застосування комендантської години є введення в країні воєнного стану, у разі масових заворушень для підтримання правопорядку, під час епідемій, стихійних лих та в інших екстремальних ситуаціях. У деяких країнах комендантська година запроваджується для придушення масових заворушень і відновлення порядку. Наприклад, її використовували в США під час протестів у 2020 р. Комендантська година може бути введена для обмеження пересування населення з метою стримування поширення вірусів (як це було під час пандемії COVID-19) або для полегшення роботи рятувальних служб під час стихійних лих. Науковці у своїх публікаціях, присвячених дослідженням стану людей під час запровадження комендантської години, зазначають, що комендантська година може викликати у населення почуття занепокоєння, обмеження свободи та соціальної ізоляції, зокрема, це роботи F. Bozdağ (2021), B.S. Alghamdi et al. (2022).

Більшість заходів правового режиму воєнного стану, визначених у ст. 8 Закону № 389-VIII, зокрема і запровадження комендантської години, мають радянські витоки і їх було запозичено з нормативних актів СРСР, тоталітарного режиму, а саме: з Указу Президії Верховної ради СРСР «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р., в якому передбачалися заходи режиму воєнного стану, зокрема: «а) притягати громадян до трудової повинності для виконання оборонних робіт, б) встановлювати військово-квартирну повинність, в) оголошувати трудову та автогужеву повинність для військових потреб, г) здійснювати вилучення транспортних засобів і іншого необхідного для

потреб оборони майна у підприємств та в окремих громадян, д) забороняти зібрання і ходу, забороняти появу на вулиці після певного часу» [13, с. 1–3]. Але цих заходів у СРСР вживали в червні 1941 р. в умовах поразки радянських військ на західних кордонах СРСР військами нациської Німеччини, знищення військової авіації армії СРСР і тотального домінування німецької авіації в небі, проникнення диверсійно-розвідувальних груп ворога в міста і промислові регіони СРСР, які здійснювали диверсії, зокрема на промислових підприємствах та залізниці. При цьому не зважаючи на дуже тяжкий стан військ Радянської армії на фронтах на початку вторгнення німецьких військ, протягом всієї війни військове командування не вводило режим воєнного стану на всій території СРСР, воєнний стан вводився тільки в регіонах, які знаходились в зоні бойових дій. Проте зараз іде зовсім інша війна, ніж Друга світова, і це пов'язано з розвитком технологій, техніки, зокрема і у військовій сфері, змінилась тактика ведення війни, і тому ті обставини, які були підставою для введення комендантської години в минулому, не є такими актуальними в умовах сьогодення.

Проблемні питання запровадження і здійснення комендантської години як заходу правового режиму воєнного стану

За умов стабілізації ситуації в зоні бойових дій, яка настала в листопаді 2022 р. після звільнення Харківщини, частини Донецької, Луганської і Херсонської областей, включаючи і звільнення Херсону, повномасштабна збройна агресія рф проти України перейшла у фазу затяжної війни на виснаження, тому ті заходи правового режиму воєнного стану, які були запроваджені від початку війни на всій території України в зв'язку з оголошенням воєнного стану, зокрема і введення комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування, підлягають перегляду з урахуванням обстановки у кожному регіоні (області) України. У зоні бойових дій по лінії фронту застосування авіації військовим командуванням з обох сторін є мінімальним у зв'язку з високою щільністю засобів протиповітряної оборони (ППО) і це стосується літаків та гелікоптерів всіх типів і призначення. Тобто в повітряному просторі України над територіями, що не розташовані в зоні бойових дій, малоімовірна поява пілотованих літальних апаратів, пілоти яких могли б завдавати ударів по містах чи селищах, скупченнях людей, об'єктах тощо. Безпілотні ж літальні апарати не реагують на зазначені чинники, вони летять закладеним в їх програмі маршрутом і вражають цілі, для знищення яких їх було запущено.

Тому, враховуючи, що відповідно до п. 5 ч. 2 Порядку, «світломаскування – це приховування від спостереження повітряним і наземним противником

світлових демаскувальних ознак діяльності військ, військових об'єктів а також населених пунктів», запровадження комендантської години і режиму світломаскування в містах і селищах, які не розташовані в зоні бойових дій, є недоцільним.

Що стосується загрози від ракет і БПЛА типу «Шахед», то в Україні налагоджена ефективна система оповіщення громадян про ракетну загрозу та загрозу від БПЛА (оповіщення відбувається на телефони громадян та безпосередньо через гучномовці в районі їх проживання), що дає можливість їм завчасно перейти до бомбосховищ і зберегти своє життя і здоров'я. Загрози з боку артилерії і дронів ворога для населення, враховуючи технічні характеристики артилерійських систем і літальних апаратів, за межею п'ятидесятикілометрової зони від лінії зіткнення військ майже не існує.

З часів Другої світової війни вважалося, що однією з підстав для запровадження комендантської години є виявлення і знищення дивесійно-розвідувальних груп, але в умовах сучасної війни немає потреби у використанні дивесійно-розвідувальних груп, завданням яких раніше було проведення розвідки та здійснення диверсій у глибокому тилу на військових та промислових об'єктах, тому що ці завдання зараз виконують безпілотні літальні апарати (шахеда, дрони), а тому немає сенсу ризикувати життям бійців спеціальних підрозділів.

У Порядку зазначено, що комендантська година може запроваджуватися з метою підтримання правопорядку шляхом патрулювання вулиць. До складу патрулів мають входити поліцейські і військовослужбовці Збройних Сил України. Утім, на жаль, немає достовірних результатів досліджень щодо позитивного впливу запровадження комендантської години на рівень правопорушень у нічний час. Досить дивним є положення ч. 11 Порядку, згідно з якою «контроль за дотриманням особами комендантської години здійснюється патрулями», таким чином завданням патрулів, відповідно до Порядку, є не запобігання правопорушенням і затримання тих, хто вчинив правопорушення, а контроль за тими, хто з тих чи інших поважних підстав не зміг завчасно прибути додому до комендантської години (?). Вважаємо доцільним патрулювання міст і селищ саме в зоні бойових дій, що дозволить зменшити рівень правопорушень, зокрема випадків мародерства.

Згідно з ч. 4 Порядку, «запровадження комендантської години та встановлення режиму світломаскування здійснюється лише за наявності реальної загрози життю і безпеці осіб», а ч. 6 Порядку визначено, що тільки «у разі реальної загрози життю і безпеці осіб комендант має право тимчасово обмежувати перебування, свободу пересування, в'їзд/виїзд (вхід/вихід) на

територію/з території, де запроваджено комендантську годину, а тому метою запровадження комендантської години та встановлення режиму світломаскування є збереження життя і здоров'я людей під час дії воєнного стану.

Наведені аргументи свідчать про те, що на більшості територій України майже немає загрози життю і безпеці громадян, а тому у разі відсутності реальної загрози життю і безпеці людей або усунення обставин, які були підставою для запровадження комендантської години і режиму світломаскування, обмеження прав і свобод громадян шляхом запровадження комендантської години в містах і селищах, які не знаходяться в зоні бойових дій, є недоцільним і необґрунтованим, адже відсутня реальна загроза життю і безпеці осіб, наявність якої, згідно з частинами 4, 6 Порядку, є підставою для введення комендантської години і режиму світломаскування, тому комендантська година і режим світломаскування мають бути скасовані в містах і селищах на всій території України, які не розташовані в зоні бойових дій.

24 лютого 2022 р., у перший день повномасштабного вторгнення, указом Президента України було введено воєнний стан на всій території України, і це, вочевидь, було продиктовано тим, що не було зрозуміло, як розвиватимуться воєнні дії, та необхідністю переведення системи державного управління та економіки держави на функціонування в умовах війни. Комендантська година на початку вторгнення військ РФ, на наш погляд, повинна була вводитися в тих областях (регіонах), де безпосередньо велися воєнні дії, що відповідало підставі введення комендантської години, визначеної в Порядку (ч. 4).

Запровадження комендантської години в областях України, території яких не зазнали нападу, тільки спричинили проблеми для мільйонів людей, які виїжджали із зони бойових дій до центральних і західних областей України та для мільйонів осіб (пенсіонерів, жінок та дітей), які з метою збереження життя вирішили покинути територію України і переїхали до країн Європи. Щодо цього питання показовою є промова голови Закарпатської ОВА Віктора Микити на брифінгу в Ужгороді 10.09.2023 р. [14], який зазначив, що «запроваджувати такі обмеження (комендантську годину) не було сенсу з кількох причин. ВПО, які стояли в чергах на кордоні, цілодобово обслуговувалися на пунктах пропуску без затримок. Якби була комендантська година, такого хорошого результату не було би. Завдяки відсутності комендантської години на Закарпатті вдалося належно протестувати роботу правоохоронної системи, які впоралися з викликами в умовах воєнного стану. Два тижні працювали і не було проблем, вирішили не вводити комендантську годину. Відчули через два тижні, що до нас почалася релокація бізнесу. Від-

сутність комендантської години була одним із чинників, який говорив, що в регіоні спокійна ситуація. І ми маємо сміливість говорити про сприятливий бізнес-клімат». Тому виникає питання, чому було введено комендантську годину від початку повномасштабної війни в інших західних і центральних областях України, які не зазнали збройного нападу, зокрема у Вінницькій, Івано-Франківській, Хмельницькій, Чернівецькій, Львівській, Волинській областях, які також межують з країнами Європи?

Комендантська година, обмежуючи рух і діяльність у нічний час, чинить прямий вплив на економіку, зокрема на роботу сфери послуг та виробництва, що працюють у нічні зміни. У цьому контексті, показовою є ситуація в Закарпатській області, очільник якої на брифінгу в Ужгороді 10.09.2023 р., також зазначив, що незважаючи на те, що Закарпатська область займає 21-ше місце в Україні за розміром території, вона, зокрема завдяки відсутності в області комендантської години, «є лідером з релокації підприємств із зон, де йдуть активні бойові дії та з окупованих регіонів, зокрема з початку війни до Закарпатській області релокувалися 400 підприємств, 200 компаній релокувалися через Мінекономіки, що є найкращим показником в Україні, і завдяки релокованому бізнесу бюджет Закарпатської області зріс на 27%»[14].

В умовах сьогодення Україні, для того, щоб вистояти під натиском військ РФ і згодом одержати перемогу, необхідно у великій кількості виробляти сучасну військову техніку і боєприпаси та все інше, потрібне для ЗСУ, а тому для бізнесу необхідно створити всі умови задля забезпечення ЗСУ необхідною військовою технікою, боєприпасами, екіпіруванням, продовольством. Комендантська година у містах і селищах, де розташовані підприємства, є перепорою для переходу підприємств на трьохзмінний (цілодобовий) режим роботи, тому комендантська година в областях (регіонах) України, що не розміщені в зоні бойових дій, має бути скасована. Щодо цього показовим є досвід Харківської області, коли 17.08.2022 р. Харківською ОВА у відповідь на пряме звернення представників бізнесу було зменшено на годину час дії комендантської години: комендантська година вже діє не з 23:00 до 05:00 год., а з 00:00 до 05:00 год.

Комендантська година діє як прямий регулятор роботи міської інфраструктури. Це особливо помітно на прикладі громадського транспорту. Після рішення про скорочення комендантської години в Харкові з 23:00-05:00 до 00:00-05:00, було негайно продовжено час роботи метрополітену та наземного електротранспорту. Графіки руху були змінені, що дозволило пасажирам користуватися метро до 22:00, а низкою трамвайних і тролейбусних

маршрутів – до пізнішого часу. Цей причинно-наслідковий зв'язок показує, що комендантська година не просто обмежує права і свободи громадян, а й визначає максимальні рамки функціонування всієї міської системи, і будь-яка її зміна має прямий ефект на повсякденне життя міста.

Восени 2022 р. лінія фронту остаточно стабілізувалась, війна перейшла у фазу позиційної боротьби, але за три роки війни комендантську годину не було скасовано в жодній з областей, в яких її було введено. Вважаємо, що в умовах сьогодення є необхідним скасування комендантської години у більшості областей України і залишення її в регіонах, які знаходяться в зоні бойових дій, якою, на наш погляд, необхідно визнати п'ятидесятикілометрову зону від лінії фронту та від кордону з рф.

У містах і селищах України вже три з половиною роки діє комендантська година, якою обмежуються права і свободи громадян в умовах, коли вже суттєво зменшилась загроза їх життю і здоров'ю, пов'язана з збройною агресією рф, зокрема люди не можуть під час дії комендантської години приїхати до своїх рідних чи знайомих в разі їх хвороби чи за інших екстремальних обставин, не можуть зустріти вночі своїх рідних або знайомих після їх прибуття на вокзал та відвезти їх додому і ті вимушені до ранку, знаходитись у приміщенні вокзалу до закінчення комендантської години, що має наслідком накопичення людей в одній будівлі і є крайнє небезпечним. Під час дії комендантської години неможливо їздити на автомобілі по своїм справам, а таксі не працює, неможливо купити продуктів харчування, тому що не працюють заклади торгівлі та харчування, і все це спричиняє незручності для людей. Ураховуючи, що підприємства, заклади торгівлі і харчування не працюють під час дії комендантської години, зменшується відрахування ними податків та зборів до державного і місцевого бюджетів.

Отже, за умов сьогодення питання запровадження і застосування комендантської години на території України під час війни, як заходу правового режиму воєнного стану, є дискусійним.

Європейська Комісія за демократію через право, узагальнюючи висновки докладів Венеційської комісії про надзвичайне становище, 16 квітня 2020 р. висловила позицію, що «надзвичайні заходи і відступ від основних прав і свобод повинні бути пропорційні небезпеці, надзвичайні заходи не можуть застосовуватись довше ніж надзвичайна ситуація, і обмеження, наслідком якої вони є, повинні застосовуватись тільки в тих географічних районах, в яких виникла надзвичайна ситуація» [15, с. 5], тому запроваджені на початку війни у всіх областях України заходи воєнного стану, які обмежують права громадян, зокрема і комендантська година, мають

бути скасовані в регіонах, які не зазнали збройної агресії і в яких вже не ведуться бойові дії.

Погоджуємося з висновком В. Гвоздя, що «воєнний стан повинен мінімально обмежувати права українських громадян та фактично не зачіпати їх інтереси та повсякденний побут, в іншому разі може виникнути реальна загроза гострої внутрішньої кризи в країні з непередбачуваними наслідками» [10, с. 28].

Науковці підтримують позицію, що навіть в умовах воєнного стану можливим є застосування заходів правового режиму воєнного стану тільки у разі, якщо вони не порушують основоположні права людини. Зокрема, О.М. Бандурка у своїй статті, присвяченій захисту прав і свобод людини в умовах режиму воєнного стану, зазначає, що «основоположні права людини і громадянина не підлягають обмеженню навіть у період дії воєнного стану, оскільки без забезпечення їх гарантування неможливе існування людини в демократичній державі, якою є Україна, попри те, що росія веде проти неї повномасштабну війну» [16, с. 16].

Поділяємо думку Ю. Запороженко, Ю. Легези, Ю. Волкова, О. Пушкіна, М. Коваль стосовно того, що «в умовах воєнного стану захист прав людини є особливо складним, обмеження прав мають бути обґрунтованими, обмеженими в часі та ресурсах, вони повинні використовуватись відповідно до принципів демократії та верховенства права з метою захисту інтересів суспільства, а також прав і свобод громадян» [17, с. 250].

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» має відповідати умовам сьогодення і містити норми, які дозволять перевести органи державного управління, економіку держави на воєнний режим, оперативно вирішувати питання щодо оборони території України, забезпечити Збройні Сили всім необхідним для перемоги, а не тотально обмежувати права і свободи громадян.

Після введення воєнного стану в Україні указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 з дня повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну і запровадження на території України комендантської години депутатами ВР України в 2022 та в 2023 році подавались на розгляд ВР законопроекти, якими було передбачено притягнення порушників комендантської години до адміністративної відповідальності за аналогією притягнення правопорушників до адміністративної відповідальності, встановленою Кодексом про адміністративні правопорушення (КУпАП), за невиконання приписів нормативно-правових актів.

Але в разі порушення особою комендантської години все не так однозначно, тому що йдеться про притягнення особи до відповідальності за нехтування нею своїм власним життям і здоров'ям. Згідно з КУпАП особа притягається до адміністративної відповідальності, якщо її дії порушують права інших осіб, що прямо виходить із норм статей 23, 41, 68 Конституції України, якими встановлено, що реалізація особою своїх прав не повинна порушувати та завдавати шкоди правам, свободам та гідності інших людей. Але ч. 4. Порядку здійснення заходів під час запровадження комендантської години, встановлено, що комендантська година запроваджується лише за наявності реальної загрози життю і безпеці осіб, тож, комендантська година вводиться з метою захисту життя і здоров'я людини. У разі порушення комендантської години людина не порушує права інших осіб, вона нехтує своєю безпекою, наслідком чого може бути втрата нею здоров'я і навіть свого життя. Але життя людини не є сферою правового регулювання держави у демократичних, правових державах, якою є і Україна, тому що згідно з Конституцією України (ст. 27), міжнародними правовими актами «кожна людина має невід'ємне право на життя», тобто життя людини належить тільки цій людині.

Держава в особі відповідних державних органів тільки встановлює правила поведінки за певних обставин, інформуючи людей про наявні загрози для їх життя і здоров'я, і це обов'язок держави, але якщо людина не дотримується цих правил, що навіть може привести до втрати нею життя або здоров'я, то вона не може бути притягнута до відповідальності, зокрема і адміністративної. В державі існують правила, встановлені певними нормативно-правовими актами, в яких повідомляється про безпечне поведіння людини за тих чи інших обставин, наприклад, правила поведіння на воді або поведіння з вогнем, але не передбачена відповідальність людини за недотримання цих правил, тому що тільки сама людина обирає свої дії з урахуванням небезпеки для її життя та здоров'я і своїм здоров'ям, а інколи і життям, відповідає за наслідки цих дій. Згідно зі ст. 68 Конституції України людину може бути притягнуто до відповідальності у разі посягання нею на права і свободи, честь і гідність інших людей, а тому за порушення комендантської години її може бути притягнуто до адміністративної відповідальності тільки в тому разі, якщо її діями може бути завдано шкоди іншим особам, зокрема якщо людина йде по вулиці під час дії комендантської години з малолітньою або неповнолітньою дитиною, які не можуть самі усвідомлювати наявну для них небезпеку.

Статтею 27 Конституції України встановлено невід'ємне право людини на життя і обов'язок держави захищати життя людини від протиправних посягань з боку інших осіб, зокрема і самої держави (державних органів і їх

посадових та службових осіб), але не від самої людини. І це право людини не може бути обмежене навіть в умовах правового режиму воєнного стану (ч. 3 ст. 64 Конституції України). Життя людини належить тільки самій людині, а тому, враховуючи що само життя безпосередньо пов'язано з особою, і є її найбільшою цінністю, держава не може втручатись у питання розпорядження особою своїм життям і здоров'ям.

У 2022 р. групами депутатів до ВР України було подано два законопроекти про внесення змін до КУпАП щодо запровадження адміністративної відповідальності за порушення встановлених обмежень в умовах дії воєнного стану, а саме: законопроекти № 7356 від 09.05.2022 р. та № 7553 від 12.07.2023 р., якими пропонувалося внести доповнення до статей 210, 222 КУпАП з метою встановлення адміністративної відповідальності за порушення комендантської години у вигляді штрафу від 510 до 850 грн, а за повторне порушення – від 1700 до 3400 грн. При цьому в пояснювальних записках до законопроектів зазначалося, що головним завданням законопроектів є усунення загрози життю і безпеці осіб, тобто метою законопроектів було збереження життя і здоров'я осіб, які порушили комендантську годину, шляхом притягнення їх до адміністративної відповідальності.

Як тільки автор дізнався про існування цих законопроектів, нами було надіслано 18.07.2022 р. до ВР звернення з метою захисту прав громадян, в якому ми виклали наші правові обґрунтування щодо неприпустимості введення адміністративної відповідальності за порушення комендантської години у зв'язку з тим, що право на життя належить виключно самій людині, а тому життя людини не є сферою правового регулювання держави, тож, людину, яка порушує комендантську годину, і таким чином нехтує своєю безпекою, що може призвести до втрати нею здоров'я і навіть життя, не може бути притягнуто до адміністративної відповідальності. Ми просили не виносити на розгляд ВР України (не включати до порядку денного) законопроекти № 7553 і № 7356 (в частині притягнення осіб до адміністративної відповідальності за порушення комендантської години), як такі, що не відповідають нормам Конституції України та положенням Ковенції про захист прав людини і основоположних свобод. Вочевидь, завдяки і нашому зверненню законопроекти № 7553 і № 7356 не було винесено на розгляд ВР України в 2022 р. і було 06.02.2024 р. знято з розгляду.

27 жовтня 2023 р. групою депутатів було подано до ВР України законопроект № 10195 про внесення змін до КУпАП та інших законів щодо встановлення адміністративної відповідальності за порушення вимог або невиконання деяких заходів правового режиму воєнного стану, яким про-

понувалося внести доповнення до ст. 210 КУпАП з метою встановлення адміністративної відповідальності за порушення комендантської години у вигляді штрафу від 8500 до 17 000 грн, а за повторне порушення протягом року від 17000 до 34000 грн, тобто на людину, яка з тих чи інших підстав не встигла додому до початку комендантської години, депутати пропонували накладати штраф до 17 000 грн. Як тільки ми дізнались про існування законопроекту № 10195, нами з метою захисту прав громадян було надіслано 23.11.2023 р. до ВР звернення, в якому ми виклали наші правові обґрунтування щодо неприпустимості введення адміністративної відповідальності за порушення комендантської години в зв'язку з тим, що право на життя належить виключно самій людині, а тому життя людини не є сферою правового регулювання держави і що законопроект не відповідає Конституції України. Нас повідомили, що лист зі зверненням було передано до відповідного комітету ВР, але, на жаль, законопроект було прийнято в першому читанні і прийнято за основу 09.12.2023 р. Після цього ми на початку січня 2024 р. надіслали листи зі зверненнями з правовим обґрунтуванням про неприпустимість уведення адміністративної відповідальності за порушення комендантської години до народних депутатів ВР, до Уповноваженого з прав людини ВР та особисто Голові Верховної Ради України. Вочевидь, завдяки і нашим зверненням 22.05.2024 р. законопроект №10195 не було прийнято у другому читанні, відхилено та знято з розгляду.

Тож, ВР України підтвердила нашу правову позицію, що життя людини, згідно з Конституцією України, належить виключно самій людині, а тому держава не може втручатись у питання розпорядження особою своїм життям чи здоров'ям і якщо навіть людина нехтує своєю безпекою, внаслідок чого вона може втратити своє здоров'я і навіть життя, то цю людину не може бути притягнуто до відповідальності, зокрема і адміністративної.

Висновки

Вважаємо, що Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не відповідає умовам сьогодення, потребує кардинальних змін, зокрема щодо підстав уведення воєнного стану, щодо запровадження, здійснення та скасування заходів правового режиму воєнного стану, зокрема комендантської години, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян.

Запровадження комендантської години повинно мати легітимну мету, бути обґрунтованим і тимчасовим, вона не може застосовуватися на всій території країни, її можливо вводити в окремих областях (регіонах), які зазнали збройного нападу, але після стабілізації ситуації в зоні бойових дій рішення про запровадження комендантської години повинні переглядатись і вона

може бути скасована. Тільки розумний баланс інтересів суспільства і громадян та об'єктивне правове регулювання правовідносин в умовах дії воєнного стану дозволить вирішувати проблеми, які постають перед суспільством і державою в умовах війни.

В умовах дії воєнного стану доцільним і обґрунтованим є запровадження та здійснення комендантської години виключно під час війни або збройного конфлікту, за інших підстав застосування комендантської години є невинновинним і призводить до необґрунтованого обмеження прав громадян. Доведено, що запровадження і застосування комендантської години під час війни є виправданим і обґрунтованим тільки в зоні бойових дій, зокрема в п'ятидесятикілометровій зоні від лінії зіткнення військ та від кордону з рф. Запроваджена комендантська година в областях України, на території яких не відбуваються бойові дії, має бути скасована у зв'язку зі стабілізацією ситуації в зоні бойових дій і переходом повномасштабної збройної агресії рф у фазу затяжної війни, з метою недопущення подальшого необґрунтованого обмеження прав і свобод усіх громадян.

Висловлено обґрунтовану позицію щодо неможливості притягнення людини до адміністративної відповідальності за порушення комендантської години у зв'язку з тим, що невід'ємне право людини на життя, згідно зі ст. 27 Конституції України, належить тільки самій людині, а тому навіть нехтування нею безпекою свого життя не може бути підставою для притягнення її до адміністративної відповідальності.

Тема проведеного дослідження є актуальною, враховуючи що в країні з 24.02.2022 р. введено воєнний стан і в кожній області України (крім Закарпатської) вже три з половиною роки діє комендантська година, тому подальше вдосконалення нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини в державі під час воєнного стану, потребує подальших досліджень.

Рекомендації

Норми Закону України «Про правовий режим воєнного стану» підлягають перегляду, зокрема щодо підстав уведення воєнного стану, необхідно позбавити військове командування неприцільних йому функцій щодо запровадження і здійснення заходів режиму воєнного стану, також підлягають перегляду заходи правового режиму воєнного стану, зокрема комендантська година, яку пропонується запроваджувати виключно в умовах війни, або збройного конфлікту, для чого пропонуємо в п. 5 ст. 8 Закону № 389-VIII внести відповідні доповнення. Комендантську годину рекомендуємо застосовувати тільки у разі виникнення реальної загрози для життя і безпеки громадян, а в разі, якщо підстави для її запровадження зникли, то передба-

чити в законі можливість її скасування, як і всіх заходів правового режиму воєнного стану, зокрема шляхом уведення ч. 3 до ст. 8 Закону № 389-VIII, якою передбачити процедуру скасування заходів режиму воєнного стану.

Суттєвих змін потребує також Порядок здійснення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування в окремих місцевостях, де запроваджено воєнний стан, уведений у дію постановою Кабінету Міністрів України від 18.07.2020 р. № 573.

Список використаних джерел

- [1] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
- [2] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
- [3] Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.07.2020 р. № 573. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
- [4] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
- [5] Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22.07.1998 р. № 810/98. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
- [6] Кузніченко С. О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану : монографія. Харків : Право, 2014. 232 с.
- [7] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну Допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 01.06.2016 р. № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
- [8] Буханевич О. М., Мерник А. М., Петришин О. О. Підходи до розуміння категорії «особливі правові режими» *Вісник НАПрНУ*. 2021. № 28(1). Р. 71–78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).
- [9] Федорук Н. С. Людиноцентризм як цілісно-світоглядний орієнтир реформування понятійного апарату адміністративного права. *Приватне та публічне право*. 2022. № 1. С. 67–72. <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2022.1.15>.
- [10] Гвоздь В. Воєнний стан і права людини. *Бінтел*. 2018. № 4. С. 26–35.
- [11] Демічева А. В. Проблема обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.). Вінниця, 2022. С. 45–46.

- [12] Коренцов О. І. Актуальні питання застосування норм Закону України «Про правовий режим воєнного стану» і їх вплив на адміністративно-правовий статус громадян під час дії воєнного стану. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 167. С. 98–129. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.317976>.
- [13] Про воєнний стан : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22.06.1941 р. *Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4687.Ukaz_Prezidiyi_Verhovnoyi_Radi_SRSR_%E2%80%9CPro_voyenniy_stan%E2%80%9D_____vid_22_chervnya_.html (дата звернення: 15.08.2025).
- [14] Доротич М. Як відсутність комендантської години на Закарпатті впливає на бізнес-клімат. *Високий замок*. URL: <https://wz.lviv.ua/economy/497229-yak-vidsutnist-komendantskoi-hodyny-na-zakarpatti-vplyvaie-na-biznes-klimat> (дата звернення: 22.09.2025).
- [15] Компіляція висновків і докладів Венеціанської комісії про надзвичайне становище. CDL-PI(2020)003. Страсбург, 16.04.2020 р. 35 с. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)003-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)003-rus) (дата звернення: 15.08.2025).
- [16] Бандурка О. М. Державна політика у сфері захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану. *Захист та дотримання прав громадян органами Національної поліції України в умовах воєнного стану* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 7 груд. 2022 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 14–16.
- [17] Zaporozhchenko Y., Leheza Y., Volkova Y., Pushkina O., Koval M. Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*. 2023. Vol. 5. No. 3. P. 245–252. <https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290>.

References

- [1] Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 "On the introduction of martial law in Ukraine". (February 24, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
- [2] Law of Ukraine No. 389-VIII "On the legal regime of martial law". (May 12, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
- [3] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 573 "Issues of introducing and implementing certain measures of the legal regime of martial law" (July 8, 2020). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#Text>.
- [4] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>.
- [5] Decree of the President of Ukraine No. 810/98 "On measures to implement the Concept of Administrative Reform in Ukraine" (July 22, 1998). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>.
- [6] Kuznichenko, S.O. (2014). *Administrative and legal regime of martial law*. Kharkiv: Pravo.
- [7] Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case concerning the constitutional submission by 50 Members of Parliament of Ukraine regarding the compliance of the provisions of Parts Two, Three, and Four of Article 219 of the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine with the Constitution of Ukraine (the case on the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine) No. 2- rp/2016. (June 1, 2016) Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>.

- [8] Bukhanevych, O.M., Mernyk, A.M., & Petryshyn, O.O. (2021). Approaches to understanding the category "special legal regimes". *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(1), 71-78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).
- [9] Fedoruk, N.S. (2022). Human Centralism as a Value and Worldview Guideline of Reforming the Conceptual Apparatus of Administrative Law. *Private and Public Law*, 1, 67-72. <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2022.1.15>
- [10] Hvoz, V. (2018). Martial law and human rights. *Bintel*, 4, 26-35.
- [11] Demicheva, A.V. (December 9, 2022). The problem of limiting human rights in the conditions of martial law in Ukraine. In *Modern problems of legal, economic and social development of the state: theses add. XI International science and practice conf.* (pp. 45-46). Vinnytsia.
- [12] Korentsov, O.I. (2024). Current Issues in the Application of the Provisions of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" and Their Impact on the Administrative-Legal Status of Citizens During the Period of Martial Law. *Problems of Legality*, 167, 98–129. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.317976>.
- [13] Decree of the Presidium of Verkhov. Council of the USSR "About martial law". (June 22, 1941). Retrieved from https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4687.Ukaz_Prezidiyi_Verhovnoyi_Radi_SRSR_%E2%80%9CPro_voyennyi_stan%E2%80%9D_vid_22_chervnya_.html.
- [14] Dorotich, M. How the absence of a curfew in Transcarpathia affects the business climate. Retrieved from <https://wz.lviv.ua/economy/497229-yak-vidsutnist-komendantskoi-hodyny-na-zakarpatti-plyvaie-na-biznes-klimat>.
- [15] Compilation of conclusions and reports of the Venice Commission on the state of emergency. (April 16, 2020). CDL-PI(2020)003. Retrieved from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)003-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)003-rus).
- [16] Bandurka, O.M. (December 7, 2022). State policy in the field of protection of human rights and freedoms under martial law. In *Protection and observance of citizens' rights by the bodies of the National Police of Ukraine under martial law: theses of additional participants of the scient.-pract. conf.* (pp. 14-16.). Vinnytsia.
- [17] Zaporozhchenko, Y., Leheza, Y., Volkova, Y., Pushkina, O., & Koval, M. (2023). Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*, 5(3), 245-252. <https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290>.

Олександр Іванович Коренцов

аспірант кафедри державно-правових дисциплін, кримінального права і процесу
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
61002, вул. Алчевських, 29, Харків, Україна
e-mail: jurist.korentsov@ukr.net
ORCID 0000-0001-6850-1774

Oleksandr I. Korentsov

Ph.D. Student of the Department of State Law Disciplines, Criminal Law and Procedure
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
61002, 29 Alchevskykh Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: jurist.korentsov@ukr.net
ORCID 0000-0001-6850-1774

Рекомендоване цитування: Коренцов О. І. Комендантська година як захід правового режиму воєнного стану, який впливає на адміністративно-правовий статус громадян під час дії воєнного стану. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 220–246. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.339784>.

Suggested Citation: Korentsov, O.I. (2025). Curfew as a Measure of the Legal Regime of Martial Law and its Impact on the Administrative and Legal Status of Citizens during Martial Law. *Problems of Legality*, 170, 220-246. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.339784>.

Статтю подано / Submitted: 15.08.2025

Доопрацьовано / Revised: 17.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Опубліковано / Published: 30.09.2025

Правова природа судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні

Анастасія В'ячеславівна Вапнярчук*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,

Харків, Україна

**e-mail: vapnarcuka@gmail.com*

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю дослідження правової природи судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні, що є важливим як для теорії кримінального провадження, так і для практики правозастосування. Адже від того, належить чи ні вона до діяльності зі здійснення правосуддя, залежить можливість поширення на неї як загальноправових стандартів правосуддя загалом, так і визначення процедури прийняття рішень при їх виконанні зокрема. Мета статті полягає у з'ясуванні сутності судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні та висловленні авторської позиції щодо цього питання. У роботі за допомогою різних методів наукового пізнання доведено актуальність теми дослідження та висловлено авторське розуміння вирішення низки питань, які стосуються предмета дослідження. Результати дослідження полягають, зокрема, у визначенні системи критеріїв віднесення певного виду судової діяльності до правосуддя та на підставі їх критичного аналізу стосовно судової діяльності з виконання судових рішень у кримінальному провадженні на основі того, що вона їм відповідає, а отже, і є нею. Крім того, на підставі порівняння іманентних ознак судового контролю та критеріїв віднесення певного виду судової діяльності до діяльності зі здійснення правосуддя висловлена позиція, що здійснення судового контролю не є діяльністю, відмінною від діяльності зі здійснення правосуддя, судово-контрольна діяльність є змістовою частиною правосуддя, її елементом (видом), окремою формою його здійснення. Таке розуміння повною мірою стосується й судової діяльності з виконання судових рішень у кримінальному провадженні, адже вона за своєю сутністю та характером є здійсненням правосуддя у формі судового контролю за виконанням судових рішень. На підставі проведеного дослідження висловлено авторську думку щодо низки теоретично та практично значущих питань, які стосуються розуміння сутності судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне провадження; судова діяльність; виконання судових рішень; правосуддя; судовий контроль; кримінально-правовий конфлікт (спір).

The Legal Nature of Judicial Activity in the Execution of Court Decisions in Criminal Proceedings

Anastasiia V. Vapniarchuk*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: vapnarcuka@gmail.com

Abstract

The relevance of the research topic is due to the need to study the legal nature of judicial activity in the execution of court decisions in criminal proceedings, which is important both for the theory of criminal proceedings and for the practice of law enforcement. After all, whether it belongs to the activity of administering justice or not depends on the possibility of extending to it both the general legal standards of justice in general and the determination of the decision-making procedure in their execution in particular. The purpose of the article is to clarify the essence of judicial activity in the execution of court decisions in criminal proceedings and to express the author's position on this issue. The work, using various methods of scientific knowledge, proves the relevance of the research topic and expresses the author's understanding of the solution of a number of issues related to the subject of the study. Thus, the results of the research consist, in particular, in determining the system of criteria for attributing a certain type of judicial activity to justice and, based on their critical analysis in relation to judicial activity in the execution of court decisions in criminal proceedings, concluding that it corresponds to them, and therefore is it. In addition, based on a comparison of the inherent features of judicial control and the criteria for attributing a certain type of judicial activity to the activity of administering justice, the position is expressed that the exercise of judicial control is not an activity distinct from the activity of administering justice, judicial control activity is a substantive part of justice, its element (type), a separate form of its implementation. Such an understanding fully applies to judicial activity in the execution of court decisions in criminal proceedings, because it, by its essence and nature, is the implementation of justice in the form of judicial control over the execution of court decisions. Thus, on the basis of the conducted research, the author's opinion is expressed on a number of theoretically and practically significant issues related to understanding the essence of judicial activity in the execution of court decisions in criminal proceedings.

Keywords: criminal proceedings; judicial activity; execution of court decisions; justice; judicial control; criminal-legal conflict (dispute).

Вступ

Кримінальне процесуальне регулювання провадження з виконання судових рішень має важливе соціально-аксіологічне значення, адже фактичне їх виконання забезпечує справжнє досягнення мети кримінального судочинства та кримінального права, реальний захист прав і свобод осіб, залучених у сферу

кримінального процесу, усуває наслідки кримінально-правового конфлікту, зумовленого вчиненням кримінального правопорушення. Осмислення будь-яких процесів, що впливають чи можуть впливати на діяльність з виконання судових рішень у кримінальних провадженнях, є необхідним і досить важливим як для захисту інтересів суспільства загалом, так і окремих громадян зокрема. Правова природа судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні є одним із таких процесів.

Питання про те, який характер судової діяльності, здійснюваної в стадії виконання судових рішень у кримінальних провадженнях, є ключовим, теоретично і практично важливе, адже, з огляду на те, чи належать дії суду, що здійснюються на цій стадії, до діяльності зі здійснення правосуддя або до інших видів судової діяльності, залежать і підходи до визначення необхідних стандартів процедури прийняття таких рішень, коло суб'єктів цього виду проваджень і обсяг їх процесуальних повноважень та ін.

Отже, метою цієї роботи є з'ясування сутності судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні та висловлення авторської позиції щодо цього питання. Для досягнення цієї мети авторка визначила такі завдання: виокремити та проаналізувати доктринальні підходи до розуміння сутності поняття «правосуддя»; з'ясувати сутність судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні; визначити характер судової діяльності зі здійснення правосуддя при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні.

Огляд літератури

У кримінальній процесуальній науковій літературі дослідження правової природи судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні проводили З. Ф. Дільна, В. П. Бойко [1], Ю. М. Грошевий [2], Н. П. Сиза [3], І. В. Гловюк [4–6], М. А. Макаров [7], О. С. Кашка [8] та інші науковці. Проте єдине розуміння вирішення цього питання у вітчизняній доктрині станом на сьогодні відсутнє, що, у свою чергу, зумовлює продовження приділення йому дослідницької уваги.

Матеріали та методи

Методологія дослідження відповідає його меті, зазначеній вище. Архітекtonіка статті умовно поділяється на частини, що реалізують поставлені завдання для досягнення її загальної мети. Відповідно, перша частина дослідження методологічно присвячена з'ясуванню сутності поняття «правосуддя», визначенню його іманентних ознак, друга – сутності судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні,

третя – її характеру. Кожен змістовий підрозділ основної частини дослідження містить викладені як проміжні, так і підсумкові висновки, що дає змогу виявити логіку та послідовність міркувань.

Виходячи з окресленого предмета дослідження, було обрано комплексний підхід до застосування методів наукового пошуку. Методологічну основу дослідження становить діалектичний метод, застосування якого дало змогу розкрити сутність судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні, а також простежити генезу її розуміння у вітчизняній науковій літературі. Метод семантичного аналізу використовувався для з'ясування змісту поняття «правосуддя»; формально-юридичний метод – для встановлення змісту правових норм, що стосуються діяльності з виконання судових рішень, та аналізу практики їх використання судами. Застосування формально-логічного методу стало підґрунтям для встановлення іманентних ознак діяльності зі здійснення правосуддя та судового контролю, й висловлення авторської позиції щодо належності таких ознак судовій діяльності під час виконання судових рішень у кримінальному провадженні.

Результати та обговорення

Щодо розуміння сутності поняття «правосуддя»

Поняття «правосуддя» в чинному кримінальному процесуальному законодавстві не визначається. Частина 1 ст. 124 Конституції України та ч. 1 ст. 30 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) передбачають лише, що правосуддя в кримінальному провадженні здійснюється виключно судами. Немає єдиного підходу до розуміння цього поняття й у вітчизняній науковій літературі. Узагальнивши висловлені з цього приводу доктринальні погляди (вони висловлювались, зазвичай, у межах досліджень, присвячених кримінальним процесуальним функціям), можна виокремити такі підходи до цього питання:

- перший, розуміння правосуддя у кримінальних справах як діяльності із застосування норм матеріального права щодо вирішення основного питання кримінального процесу – про винуватість або невинуватість особи у вчиненні злочину та про її покарання у разі доведеності вини [2, с. 9];
- другий, ширший підхід, полягає в розумінні правосуддя не тільки як форми вирішення кримінально-правового конфлікту шляхом розгляду й надання відповіді на питання про винуватість і про застосування до винного покарання, а й як форми судового контролю за законністю діяльності органів кримінального переслідування, за дотриманням прав учасників кримінального провадження.

Таке розуміння, на наш погляд, було зумовлено врахуванням етимології цього поняття й розгляду його в контексті поєднання слів «право» та «суд», у розумінні судити про право. З цього приводу варто звернути увагу на позицію Конституційного Суду України (далі – КСУ), який у одному зі своїх рішень зазначив, що «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах. Загальною декларацією прав людини 1948 року передбачено, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом (стаття 8). Право на ефективний засіб захисту закріплено також у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (стаття 2) і в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (стаття 13)» [9].

В іншому своєму рішенні КСУ закріплює, що «кримінальне судочинство здійснюється судами загальної юрисдикції, до повноважень яких належить як вирішення в процесі розгляду кримінальної справи по суті питання винуватості (невинуватості) особи у вчиненні злочину, так і судовий контроль за дотриманням законності в діяльності правоохоронних органів під час проведення ними дізнання та досудового слідства. Метою судового контролю є своєчасне забезпечення захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина» [10];

- третій, полягав у спробах окремих науковців визначити систему критеріїв віднесення певного виду судової діяльності до правосуддя [4, с. 136–142; 11, с. 66; 12].

Вважаємо, цей підхід є більш раціональним і таким, що заслуговує на увагу й підтримку¹. З міркувань економії часу та місця цього дослідження, не вдаючись до критичного аналізу висловлених думок щодо таких критеріїв, проте, використовуючи їх, запропонуємо авторську позицію щодо їх системи. З нашого погляду, до них належать такі:

- 1) суб'єктом здійснення правосуддя є тільки суд;
- 2) об'єктом діяльності суду зі здійснення правосуддя є з'ясування обставин, що підлягають доказуванню, та інших обставин, які мають значення для вирішення питань, що мають правове значення у кримінальному провадженні (як питання про винуватість і про застосування

¹ Відзначимо, що цей підхід не є відмінним відносно визначених вище двох перших. Його особливістю є спроба підійти до вирішення поставленого питання більш комплексно та обґрунтовано.

до винного покарання, так і питань, пов'язаних із дотриманням прав учасників кримінального провадження)²;

- 3) зміст діяльності зі здійснення правосуддя полягає у вирішенні кримінально-правового чи кримінального процесуального конфлікту (спору) в передбаченій законом процесуальній формі (зокрема, в судовому засіданні за участю визначених законом учасників кримінального провадження з ухваленням судового рішення, яке, по суті, є актом правосуддя тощо);
- 4) мета здійснення правосуддя полягає у захисті прав, свобод або правових інтересів учасників кримінального провадження та інтересів суспільства чи держави.

Щодо сутності судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні

Використовуючи останній підхід, вважаємо, що судова діяльність щодо виконання судового рішення у кримінальному провадженні є такою, що відповідає визначеним вище критеріям. Адже, виконуючи завдання щодо своєчасного та ефективного виконання судових рішень, тільки суд уповноважений чинним кримінальним процесуальним законом на здійснення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень, спрямованих насамперед на захист прав і законних інтересів засуджених та інших учасників кримінального судочинства.

При вирішенні певних питань під час виконання судового рішення (зокрема, питань, передбачених у ст. 537 КПК) суду потрібно з'ясувати обставини, так званого локального предмета доказування, до якого належать обставини, що є підставою та умовами прийняття того чи іншого рішення (приміром, про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (п. 2 ч. 1 ст. 537 КПК) чи про звільнення від покарання за хворобою (п. 6 ч. 1 ст. 537 КПК)).

Третьою визначеною вище сутнісною ознакою правосуддя (критерієм віднесення до нього певного виду судової діяльності) є вирішення кримінально-правового чи кримінального процесуального конфлікту (спору) у передбаченій законом процесуальній формі. Щодо другої частини цієї ознаки (передбаченої законом форми), то думається, що тут не може бути заперечення її наявності в судовій діяльності при виконанні судових рішень, адже чинний КПК у низці статей досить докладно регламентує порядок виконання судових рішень та вирішення питань, пов'язаних із їх виконанням (див., зокрема статті 534, 535, 539).

² Докладніше про сутність кримінального процесуального доказування та коло обставин, які підлягають встановленню в процесі його здійснення, зокрема, див.: [13–15].

Стосовно ж першої складової цієї ознаки, то тут можуть бути висловлені певні сумніви в її наявності, оскільки в науковій літературі можна зустріти позицію про відсутність такого конфлікту (спору) (його вирішення) після ухвалення судового рішення та набрання ним законної сили. Проте, з нашого погляду, розуміння наявності правового конфлікту (спору) може стосуватися не тільки основного питання кримінально-правового характеру – притягнення до кримінальної відповідальності особи, винуватої у вчиненні кримінального правопорушення, а й інших питань як кримінально-правового, так і кримінального процесуального характеру. Отже, ситуація правового конфлікту може мати місце при зіткненні будь-яких суперечливих інтересів правового характеру, для вирішення якого необхідна юридична процедура, що здатна забезпечити розгляд взаємних вимог, урегулювати або вирішити спірні відносини.

При розгляді будь-яких питань, пов'язаних із виконанням судових рішень у кримінальному провадженні, суд здійснює процесуальні дії та ухвалює процесуальні рішення, що стосуються приватних інтересів учасників кримінального провадження та публічних інтересів суспільства чи держави. Така ситуація має місце як при вчиненні дій, пов'язаних зі зверненням судового рішення до виконання (такий конфлікт вбачається між публічними інтересами щодо виконання ухваленого й такого, що набрало законної сили, судового рішення, та приватними інтересами осіб, яких воно стосується), так і при вирішенні питань, передбачених у статтях 537, 538 КПК.

Якщо проаналізувати перелік питань, передбачених у вказаних вище статтях, то можна дійти висновку, що приватний інтерес передусім засудженого, який може конфліктувати з публічним, може мати різний характер. Він може полягати у прагненні знизити ступінь втручання у права засудженого при виконанні судового рішення (приміром, при вирішенні питань передбачених п. 2 ч. 1 ст. 537 КПК (про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання), п. 4 ч. 1 ст. 537 КПК (про звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років) або в залишенні такого ступеня втручання на попередньому рівні (приміром, при вирішенні питань, передбачених п. 10 ч. 1 ст. 537 КПК (про заміну покарання відповідно до ч. 5 ст. 53, ч. 3 ст. 57, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62 Кримінального кодексу України (далі – КК)), п. 12 ч. 1 ст. 537 КПК (про тимчасове залишення засудженого у слідчому ізоляторі або переведення засудженого з арештного дому, виправного центру, дисциплінарного батальйону або колонії до слідчого ізолятора для проведення відповідних процесуальних дій під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених іншою особою або цією самою особою, за які вона не була засуджена, чи

у зв'язку з розглядом справи в суді). Що ж стосується публічного інтересу, то його характер завжди пов'язаний із необхідністю забезпечити обов'язковість виконання судового рішення, досягнення мети покарання, передбаченої в ч. 2 ст. 50 КК.

Щодо наявності в діяльності суду при виконанні судових рішень зазначеної вище мети (захисту прав, свобод або правових інтересів учасників кримінального провадження та інтересів суспільства чи держави), то відзначимо, що в основі будь-якого конфлікту (спору), з нашого погляду, завжди лежить реальне або потенційне їх порушення. Це, у свою чергу, означає, що вирішення такого конфлікту (спору) в стадії виконання судових рішень повинно здійснюватись з метою усунення чи недопущення порушення прав чи законних інтересів особи, суспільства та держави. Лише при досягненні зазначеної мети можна стверджувати про вирішення такого конфлікту (спору).

Підсумовуючи, в цій частині відзначимо, що, на нашу думку, діяльність суду з виконання судових рішень відповідає всім визначеним вище критеріям діяльності зі здійснення правосуддя, а отже, і є нею.

Щодо характеру судової діяльності зі здійснення правосуддя при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні

Специфіка судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні дає можливість окремим авторам не погоджуватись із зазначеною позицією та висловлювати думку про необхідність її розгляду не як діяльності зі здійснення правосуддя, а як діяльності зі здійснення коригуючої функції або як діяльності зі здійснення функції судового контролю [3, с. 60].

З приводу розуміння судової діяльності при виконанні судових рішень як здійснення коригуючої функції, вважаємо, що виокремлення її як самостійної є сумнівним і недоцільним. Закон дійсно наділяє суд коригуючими повноваженнями на цій стадії кримінального процесу. Однак, вважаємо, що це не дає підстав для виокремлення такої самостійної кримінальної процесуальної функції. Такі повноваження можна розглядати як форму реалізації певної функції (зокрема, як здійснення правосуддя, так і обвинувачення й захисту).

Що стосується функції судового контролю, то вона як самостійна виокремлюється багатьма вітчизняними науковцями [5, с. 120; 16, с. 151]. Проте окремі з них розглядають її як таку, що здійснюється лише на стадії досудового розслідування таким суб'єктом кримінального процесу, як слідчий суддя [7, с. 80; 17, с. 3; 18, с. 3], інші ж вважають, що така функція здійснюється й на інших стадіях судом.

Так, І. В. Гловюк, вважає, що функція судового контролю як самостійна «здійснюється слідчим суддею (у досудовому провадженні) та судом (у підготовчому судовому провадженні, судовому розгляді, судово-контрольних стадіях кримінального провадження)» [5, с. 120]. У стадіях апеляційного провадження, касаційного провадження та виключного провадження судова діяльність має також, крім ознак правосуддя, ознаки судового контролю [6, с. 370].

Поділяючи таку позицію, Н. П. Сиза конкретизує її, зазначаючи, що суд у стадії підготовчого провадження виконує повноваження щодо здійснення судового контролю (відмова в затвердженні угоди, закриття кримінального провадження, повернення обвинувального акта прокурору чи його направлення для визначення підсудності) або ж повноваження забезпечувального характеру щодо здійснення правосуддя (призначення судового розгляду на підставі обвинувального акта, вирішення питань, пов'язаних з підготовкою до судового розгляду), а в окремих випадках – функцію правосуддя (затвердження вироком угоди про визнання винуватості чи про примирення). Під час розгляду справи в суді першої інстанції, окрім функції правосуддя, суд також здійснює функцію судового контролю у випадках прийняття рішень про закриття кримінального провадження у зв'язку із звільненням особи від кримінальної відповідальності (за п. 1 ч. 2 ст. 284 КПК) та за п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК [3, с. 59].

Виконується ця функція, на думку Н. П. Сизої, яка підтримує з цього виводу О. С. Кашку, й на стадії апеляційного провадження, адже, як зазначає останній, «за формою діяльність суду апеляційної інстанції щодо перевірки вироків та ухвал суду першої інстанції про застосування чи відмову у застосуванні примусових заходів медичного або виховного характеру є перевірко-контрольною, а за змістом вона може бути або здійсненням судового розгляду та вирішенням справи (правосуддя), або судового контролю» [3, с. 59; 8, с. 83].

Окремі вчені, які досліджують зазначену проблематику, не виокремлюють судовий контроль як самостійну функцію, а розглядають її як елемент чи вид правосуддя, вважаючи, що функція правосуддя охоплює собою не тільки діяльність суду, спрямовану на вирішення кримінальних справ по суті, а й контрольну діяльність, яка є гарантією дотримання прав і законних інтересів особи.

Для повнішого формування й висловлення авторського розуміння сутності та характеру судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні вважаємо за доцільне визначити й схарактеризувати

іманентні ознаки судового контролю в кримінальному провадженні та проаналізувати, чи відповідає їм така судова діяльність. На наш погляд, такими ознаками є:

- 1) реалізація судового контролю в рамках передбачених законом процесуальних повноважень суб'єкта, який його здійснює (слідчого судді, суду);
- 2) судовий контроль має системний та універсальний характер, може здійснюватись як за клопотанням учасника процесу, так і за ініціативою слідчого судді та суду. Системність судового контролю полягає в його здійсненні в будь-якому кримінальному провадженні й на будь-якій його стадії. Універсальність означає, що він стосується захисту прав та інтересів усіх учасників кримінального провадження (зокрема, підозрюваних, обвинувачених, засуджених, виправданих, потерпілих, свідків, а також їхніх представників та адвокатів), забезпечуючи дотримання приписів закону та принципу справедливості;
- 3) метою судового контролю є захист прав, свобод та інтересів осіб, забезпечення законності рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів кримінального провадження (насамперед тих, які його здійснюють). Так, відповідно до рішення КСУ від 17 жовтня 2002 р. № 16-рп/2009, метою судового контролю є своєчасне забезпечення захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина [19]³;
- 4) зміст судового контролю полягає в перевірці дотримання визначеної законом кримінальної процесуальної форми (процесуальних умов, процедур та гарантій) кримінального провадження, прав та законних інтересів його учасників.

Якщо порівнювати визначені вище іманентні ознаки судового контролю та виокремлені й проаналізовані ще раніше критерії віднесення певного виду судової діяльності до діяльності зі здійснення правосуддя (по суті, теж його сутнісні ознаки), то можна дійти висновку, що вони багато в чому перекликаються. Основною відмінністю між ними є те, що судова діяльність зі здійснення правосуддя стосується вирішення будь-яких кримінально-правових конфліктів (як щодо основного питання кримінального провадження – винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, так і будь-яких інших питань, що стосуються прав і свобод певного учасника кримінального процесу); судово-контрольна ж діяльність стосується лише конфліктів, не пов'язаних із вирішенням основного питання кримінального провадження (вирішенням його по суті).

³ Таке розуміння мети судового контролю визначається багатьма науковцями (зокрема, див.: [20, с. 15–20; 21, с. 89–95; 22, с. 162–167]).

На підставі викладеного, думається, можна погодитись із позицією тих вчених, які вважають, що здійснення судового контролю не є діяльністю, відмінною від діяльності зі здійснення правосуддя, судово-контрольна діяльність є змістовою частиною правосуддя, її елементом (видом), можливо точніше – окремою формою його здійснення.

Таке розуміння повною мірою стосується й судової діяльності з виконання судових рішень у кримінальному провадженні, адже вона, на наш погляд, за своєю сутністю та характером є здійсненням правосуддя у формі судового контролю за виконанням судових рішень.

Підсумовуючи в цій частині дослідження, можна зробити висновок, що кримінальна процесуальна діяльність суду в стадії виконання судових рішень є діяльністю зі здійснення правосуддя у формі судового контролю за судовими рішеннями, які набрали законної сили.

Висновки

Отже, проведений у роботі науково-правовий аналіз дає підстави дійти висновку, що у вітчизняній кримінальній процесуальній доктрині є три різних підходи до розуміння сутності правосуддя. Найбільш раціональним і таким, що заслуговує на увагу та підтримку, є підхід, який полягає у визначенні низки критеріїв віднесення певного виду судової діяльності до правосуддя, а саме: 1) суб'єкт; 2) об'єкт; 3) зміст; 4) мета діяльності суду зі здійснення правосуддя.

На думку авторки, судова діяльність із виконання судових рішень у кримінальному провадженні відповідає всім критеріям віднесення певного виду судової діяльності до діяльності зі здійснення правосуддя у формі судового контролю за судовими рішеннями, які набрали законної сили.

Список використаних джерел

- [1] Дільна З. Ф., Бойко В. П. Виконання судових рішень у кримінальному провадженні: теоретичний та практичний аспекти : монографія. Львів : Сполом, 2017. 240 с.
- [2] Грошевой Ю. М. Правовые свойства приговора – акта социалистического правосудия. Харьков, 1978. 60 с.
- [3] Сиза Н. П. Правосуддя як основна кримінально-процесуальна функція. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 4. С. 55–61.
- [4] Гловюк І. В. Концептуальні питання тлумачення поняття «правосуддя у кримінальних справах». *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 136–142.
- [5] Гловюк І. В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2015. 712 с.
- [6] Гловюк І. В. Судовий контроль як категорія теорії судової діяльності у кримінальному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 367–371.

- [7] Макаров М. А. Судовий контроль у кримінальному процесі: теоретичні та правові основи : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 495 с.
- [8] Кашка О. С. Повноваження суду апеляційної інстанції з перегляду судових рішень у кримінальному процесі України : монографія. Київ : Алерта, 2015. 630 с.
- [9] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30.01.2003 р. № 3-рп/2003 у справі № 1-12/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text> (дата звернення 06.08.2025).
- [10] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин сьомої, дев'ятої, пункту 2 частини шістнадцятої статті 236-8 Кримінально-процесуального кодексу України від 30.06.2009 р. № 16-рп/2009 у справі № 1-17/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-09#Text> (дата звернення 06.08.2025).
- [11] Богданов Е. Правосудие как форма осуществления судебной власти. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. Спецвип. 1. С. 60–68.
- [12] Шутенко О. Правосуддя як засіб реалізації права на судовий захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 4. С. 96–98.
- [13] Gmyrko V. P., Shumylo M. Ye., Vapniarchuk V. V., Kaplina O. V., Shybiko V. P. Judicial Nature of Evidence in Criminal Proceeding. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019. Vol. X, issue 7(45). P. 1976–1983. [https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7\(45\).00](https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7(45).00).
- [14] Vapniarchuk V. V., Kaplina O. V., Shumylo M. Ye., Tumanyanc A. R. Conceptual Approaches to Understanding the Essence of Proof in the Science of Criminal Process in Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019. Vol. X, issue 7(45). P. 2146–2155. [https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7\(45\).28](https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7(45).28).
- [15] Vapniarchuk V. V., Trofymenko V. M., Shylo O. G., Maryniv V. I. Standards of Criminal Procedure Evidence. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2018. Vol. IX, issue 7(37). P. 2462–2470. [https://doi.org/10.14505/jarle.v9.7\(37\).34](https://doi.org/10.14505/jarle.v9.7(37).34).
- [16] Попелюшко В. О. Слідчий суддя у кримінальному провадженні: процесуальний статус та процесуальні функції. *Право України*. 2013. № 11. С. 145–151.
- [17] Капліна О. В., Карпенко М. О., Маринів В. І. Судовий контроль під час досудового розслідування у кримінальному провадженні : навч. посіб. Харків : Право, 2016. 96 с.
- [18] Бондюк А. Ф. Процесуальні основи статусу слідчого судді у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 241 с.
- [19] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 120 Конституції України (справа про суміщення службової діяльності керівників органів виконавчої влади) від 17.10.2002 р. № 6-рп/2002 у справі 1-4/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-02#Text> (дата звернення 06.08.2025).

- [20] Городовенко В. Судовий контроль за проведенням слідчих (розшукових) і негласних слідчих дій. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 1. С. 15–20.
- [21] Назаров В. В., Тракало Р. І. Судовий контроль у кримінальному провадженні: теоретичні та практичні аспекти. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 89–95. URL: <https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/EP-2014-10/EP-2014-10.pdf> (дата звернення 06.08.2025).
- [22] Крикунов О. Судовий контроль за дотриманням процесуальних прав сторін кримінального провадження. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1. С. 162–167. <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/10828/1/%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf>.

References

- [1] Dilna, Z.F., & Boyko, V.P. (2017). *Execution of court decisions in criminal proceedings: theoretical and practical aspects*. Lviv: Spolom.
- [2] Groshevoy, Yu.M. (1978). Legal properties of a verdict – an act of socialist justice. Kharkiv.
- [3] Siza, N.P. (2016). Justice as the main criminal procedural function. *Bulletin of Criminal Procedure*, 4, 55-61.
- [4] Hloviuk, I.V. (2009). Conceptual issues of interpreting the notion of "justice in criminal cases". *Current Problems of State and Law*, 50, 136-142.
- [5] Glovyuk, I.V. (2015). *Criminal procedural functions: theory, methodology and practice of implementation based on the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine 2012*. Odesa: Jury. lit.
- [6] Glovyuk, I.V. (2009). Judicial control as a category of the theory of judicial activity in criminal proceedings. *Current Problems of State and Law*, 45, 367-371.
- [7] Makarov, M.A. (2018). *Judicial control in criminal proceedings: theoretical and legal foundations*. Doctoral Thesis. Kyiv.
- [8] Kashka, O.S. (2015). *Powers of the appellate court to review court decisions in criminal proceedings in Ukraine*. Kyiv: Alerta.
- [9] Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Supreme Court of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of part three of Article 120, part six of Article 234, part three of Article 236 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (case on the court's consideration of certain resolutions of the investigator and prosecutor) No. 3-rp/2003. (January 30, 2003). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text>.
- [10] Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Supreme Court of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of parts seven, nine, paragraph 2 of part sixteen of Article 236-8 of the Criminal Procedure Code of Ukraine dated No. 16-rp/2009. (June 30, 2009). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-09#Text>.
- [11] Bogdanov, E. (2002). Justice as a form of implementation of judicial power. *Bulletin of the Khmelnytsky Institute of Regional Administration and Law*, 1, 60-68.
- [12] Shutenko, O. (2008). Justice as a means of implementing the right to judicial protection. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 4, 96-98.

- [13] Gmyrko, V.P., Shumylo, M.Ye., Vapniarchuk, V.V., Kaplina, O.V., & Shybiko, V.P. (2019). Judicial Nature of Evidence in Criminal Proceeding. *Journal of Advanced Research in Law & Economics*, X(7(45)), 1976-1983. [https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7\(45\).00](https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7(45).00).
- [14] Vapniarchuk, V.V., Kaplina, O.V., Shumylo, M.Ye., & Tumanyanc, A.R. (2019). Shumylo, and Anush R. Tumanyanc. Conceptual Approaches to Understanding the Essence of Proof in the Science of Criminal Process in Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, X(7(45)), 2146-2155. [https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7\(45\).28](https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7(45).28).
- [15] Vapniarchuk, V.V., Trofymenko, V.M., Shylo, O.G., & Maryniv, V.I. (2018). Standards of Criminal Procedure Evidence. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, IX(7(37)), 2462-2470. [https://doi.org/10.14505/jarle.v9.7\(37\).34](https://doi.org/10.14505/jarle.v9.7(37).34).
- [16] Popelyushko, V.O. (2013). The procedural status and procedural functions of the investigating judge in criminal proceedings. *Law of Ukraine*, 11, 145-151.
- [17] Kaplina, O.V., Karpenko, M.O., & Maryniv, V.I. (2016). *Judicial control during pre-trial investigation in criminal proceedings: training manual for preparation for the exam*. Kharkiv: Law.
- [18] Bondyuk, A.F. (2017). *Procedural foundations of the status of an investigating judge in criminal proceedings*. Doctoral Thesis. Kyiv.
- [19] Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Ministry of Economy and European Integration of Ukraine on the official interpretation of certain provisions of part one of Article 120 of the Constitution of Ukraine (case on combining official activities of heads of executive bodies) No. 6-пп/2002. (October 17, 2002). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-02#Text>.
- [20] Gorodovenko, V. (2013). Judicial control over the conduct of investigative (search) and covert investigative actions. *Slovo Nationalnoi Shkoly Ukradiv*, 1, 15-20.
- [21] Nazarov V.V., Trakalo R.I. (2014). Judicial control in criminal proceedings: theoretical and practical aspects. *European Perspectives*, 10, 89-95. Retrieved from <https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/EP-2014-10/EP-2014-10.pdf>.
- [22] Krykunov, O. (2016). Judicial control over compliance with procedural rights of the parties in criminal proceedings. *Historical and Legal Journal*, 1, 162-167. Retrieved from <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/10828/1/%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf>.

Анастасія В'ячеславівна Вапнярчук

аспірантка кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: vapnarcuka@gmail.com

ORCID 0000 0002 4363 077X

Anastasiia V. Vapniarchuk

Ph.D. Student of the Department of Administrative Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

ORCID 0000 0002 4363 077X

e-mail: vapnarcuka@gmail.com

Рекомендоване цитування: Вапнярчук А. В. Правова природа судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 247–261. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.338229>.

Suggested Citation: Vapniarchuk, A.V. (2025). The Legal Nature of Judicial Activity in the Execution of Court Decisions in Criminal Proceedings. *Problems of Legality*, 170, 247-261. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.338229>.

Статтю подано / Submitted: 12.08.2025

Доопрацьовано / Revised: 14.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Опубліковано / Published: 30.09.2025

Криміналістична характеристика ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)

Віктор Вікторович Шляхта*

Львівське регіональне управління Департаменту корпоративної безпеки

АТ «Укрзалізниця»,

Львів, Україна

**e-mail: viktorshlyakhta@gmail.com*

Анотація

Актуальність дослідження криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сучасний період зумовлена різними підходами в її визначенні та структурі. Хоча місце в структурі методики розслідування кримінальних правопорушень є встановленим у попередніх дослідженнях, її важливість не викликає сумнівів. Саме тому ця стаття включає в себе проблему формування та ролі криміналістичної характеристики щодо організації ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Мета статті пов'язується із побудовою криміналістичної характеристики ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що вбирає в себе обов'язкові ознаки для цього складу злочину. Досягнення окресленої мети стало можливим завдяки використанню комплексу методів наукового пізнання, зокрема діалектичному (під час дослідження розвитку криміналістичної характеристики на різних етапах), формально-юридичному (під час виявлення ознак, елементів та формулювання визначення криміналістичної характеристики), логічному (під час співвідношення наявних визначень у цій сфері), а також порівняльному (при порівнянні різних підходів у визначенні криміналістичної характеристики). Окремим напрямом у цьому дослідженні стало встановлення структури криміналістичної характеристики на прикладі окремих господарських та інших кримінальних правопорушень. Автор надав авторське визначення криміналістичної характеристики, виявив та включив обов'язкові її ознаки. Крім того, проаналізувавши наявні підходи у структурі криміналістичної характеристики окремих кримінальних правопорушень, вказано на наявність обов'язкових та додаткових елементів таких характеристик. У зв'язку із цим автор запропонував власне бачення на структуру криміналістичної характеристики ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) як кримінального правопорушення у сфері господарської діяльності. На підставі проведеного дослідження автор зробив висновки та надав рекомендації щодо побудови криміналістичної характеристики ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Це дає змогу органам досудового розслідування здійснювати свої функції якісно за певним алгоритмом, уникаючи прогалин та помилок.

Ключові слова: криміналістика; криміналістична характеристика; ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів); розслідування злочинів; податковий злочин; методика розслідування злочину.

Criminalistic Characteristics of Evasion of Taxes, Fees (Mandatory Payments)

Viktor V. Shliakhta*

*Lviv Regional Department of the Corporate Security Department
of JSC "Ukrzaliznytsia",
Lviv, Ukraine*

**e-mail: viktorshlyakhta@gmail.com*

Abstract

The study of the criminalistic characteristics of criminal offenses in the modern period indicates different approaches to its definition and structure. Although the place in the structure of the methodics for investigating criminal offenses has been established in previous studies, and the importance is beyond doubt. That is why this article includes the problem of the formation and role of the criminalistic characteristics in relation to the organization of tax, fees (mandatory payments) evasion. The goal of the article is related to the construction of a forensic characteristic of tax evasion, fees (mandatory payments), which incorporates the mandatory features for this element of the crime. The achievement of the outlined goal was made possible by using a complex of methods of scientific knowledge, in particular dialectical (during the study of the development of the forensic characteristic at different stages), formal-legal (during the identification of signs, elements and formulation of the definition of the forensic characteristic), logical (during the correlation of existing definitions in this area), as well as comparative (when comparing different approaches to the definition of the forensic characteristic). A separate direction in this article was the establishment of the structure of the criminalistic characteristics on the example of tax, fees (mandatory payments) evasion. During this study, the author tried to provide an author's definition of the criminalistic characteristics, identifying and including its mandatory features. In addition, having analyzed the existing approaches in the structure of the criminalistic characteristics of individual criminal offenses, the author pointed out the presence of mandatory and additional elements of such characteristics. In this regard, the author proposed his own vision of the structure of the criminalistic characteristics of tax, fees (mandatory payments) evasion as a criminal offense in the field of economic activity. Based on the research conducted, the author drew conclusions and provided recommendations on building a forensic characteristic of tax and fee evasion (mandatory payments). This allows pre-trial investigation bodies to perform their functions qualitatively according to a certain algorithm, avoiding gaps and mistakes.

Keywords: criminalistics; criminalistic characteristics; evasion of taxes, fees (mandatory payments); crime investigation; tax crime; crime investigation methodics.

Вступ

Сучасні погляди на розвиток криміналістичної характеристики дають змогу вказати на особливості її структури та елементного складу. Зміст криміналістичної характеристики впливає на зміст криміналістичної методики, що може позначитися на практиці розслідування кримінальних правопорушень (злочинів). Тенденції розслідування за цього підходу залишаються важливими як з наукового, так і практичного погляду [1, с. 179–186; 2, с. 2896–2900; 3, с. 153–171].

Метою статті є дослідження визначення та структури криміналістичної характеристики в цілому та окремо у зв'язку з аналізуванням злочину у сфері господарської діяльності – ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів).

Завданнями для досягнення зазначеної вище мети є такі:

- 1) визначити структуру криміналістичної характеристики та встановити її обов'язкові елементи;
- 2) виявити різні підходи при побудові криміналістичної характеристики ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів);
- 3) запропонувати структуру криміналістичної характеристики ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), враховуючи особливості складу злочину та криміналістичну цінність його ознак.

Огляд літератури

Одним із найбільш важливих суджень, які розкривають зміст визначення криміналістичної характеристики злочинів (кримінальних правопорушень), є позиція О. Колесніченка та В. Коновалової. Вони її визначили як систему положень про криміналістично значущі ознаки злочину цього виду, що відображає закономірні зв'язки між зазначеними ознаками та слугує формулюванню версій і перевірці слідчих версій для вирішення завдань розслідування [4, с. 16]. Схожий підхід обрала С. Матулене, однак визначення криміналістичної характеристики злочину вона пов'язала із механізмом вчинення злочину: «система криміналістично важливих ознак, що розкривають цей злочин, механізм його вчинення та правила» [5, с. 261]. Більш широке визначення надано групою дослідників, які визначають криміналістичну характеристику як заключний розділ криміналістики, який синтезує положення криміналістичної техніки і тактики, являє собою систему наукових положень і розробляє на їх основі типові рекомендації щодо організації та здійснення розслідування й попередження окремих видів і груп злочинів (Т. Варфоломеева, В. Гончаренко, В. Бояров, С. Гончаренко, В. Попелюшко) [6, с. 361]. Інший підхід обрав О. Жеребко, який вказав на криміналістичну

характеристику, як на модель системи зведених відомостей про криміналістично значущі ознаки виду, групи або конкретного злочину [7, с. 66]. Слід зазначити, що О. Жеребко певним чином видозмінив визначення М. Салтевського, який вказував на криміналістичну характеристику як на інформаційну модель, що становить якісно-кількісний опис типових ознак конкретного виду (групи) злочинів [8, с. 310]. Цей підхід також повторюється В. Шевчуком, який називає криміналістичну характеристику узагальненою інформаційною моделлю, яка є систематизованим описом типових криміналістично значущих ознак злочинів, що мають суттєве значення для їх виявлення, розкриття та розслідування [9, с. 62]. Е. Оржинська також дещо змінює цей підхід на користь визначення криміналістичної характеристики як інформаційної системи, що складається із криміналістично важливих і закономірно взаємозалежних ознак, виявлених у процесі узагальнення практики розслідування й досудового розгляду певної категорії кримінальних правопорушень і виражених у певній їх сукупності, виділених відповідно до об'єктивних закономірностей [10, с. 102]. У свою чергу, С. Чернявський, не наводячи власне визначення криміналістичної характеристики, називає необхідні її ознаки: 1) сукупність узагальнених даних про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду (групи); 2) встановлення й урахування закономірних зв'язків між цими даними; 3) використання цих даних і зв'язків між ними для вирішення завдань розкриття та розслідування злочинів [11, с. 142].

Матеріали та методи

Об'єктом аналізу статті є криміналістична характеристика ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) у зв'язку із розвитком поглядів на її визначення та структуру.

Для здійснення цього дослідження автором був використаний комплекс методів – діалектичний (під час дослідження розвитку криміналістичної характеристики на різних етапах), формально-юридичний (під час виявлення ознак, елементів та формулювання визначення криміналістичної характеристики), логічний (під час співвідношення наявних визначень у цій сфері), порівняльний (при порівнянні різних підходів у визначенні криміналістичної характеристики).

Результати та обговорення

Формування та роль криміналістичної характеристики щодо організації ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)

Ураховуючи схожі погляди на визначення криміналістичної характеристики злочину (кримінального правопорушення) та пов'язаність їх елементів між

собою, що робить її ціннісною моделлю для розслідування відповідного виду злочину (кримінального правопорушення) та побудови його методики розслідування, В. Шепітько вказує, що призначення криміналістичної характеристики полягає в тому, що вона сприяє: 1) розробленню окремих методик розслідування; 2) побудові типових програм і моделей розслідування злочинів; 3) визначенню напряду розслідування конкретного злочину [12, с. 11]. В. Артюхова зазначає, що криміналістична характеристика є важливим розділом криміналістичної методики та дієвим інструментом для розслідування кримінальних правопорушень [13, с. 7]. При цьому серед основних елементів криміналістичної характеристики було виокремлено сукупність ознак, що визначають: 1) спосіб злочину; 2) місце та обстановку; 3) час учинення злочину; 4) знаряддя і засоби; 5) предмет посягання; 6) особу потерпілого; 7) особу злочинця; 8) типові сліди злочину [12, с. 11].

Погоджуючись із таким підходом, потрібно вказати не тільки на взаємозв'язок між названими елементами, а й їх значущість для такої криміналістичної характеристики кримінального правопорушення (злочину). Не випадковим, на нашу думку, є визначення передусім способу його вчинення. Такий висновок пов'язується із впливом способу вчинення кримінального правопорушення (тобто, як він був учинений) на те, як, у якому порядку, за якими алгоритмами та за допомогою яких методів може бути здійснено процес його розслідування. Тож, спосіб ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) є елементом, що посідає центральне місце під час побудови криміналістичної характеристики та від якого залежить побудова в цілому методики розслідування цього виду кримінального правопорушення. Потрібно зазначити, що тільки комплекс встановлених елементів криміналістичної характеристики в їх поєднанні допомагає в розслідуванні окремого кримінального правопорушення. Встановлюючи зв'язок між жертвою та особою правопорушника, обраним способом вчинення кримінального правопорушення, досліджуючи сліди, що залишилися на місці його вчинення, час, місце та обстановку, засоби і знаряддя, що були використані задля досягнення кримінальної мети, зауважимо, що всі ці елементи у своєму поєднанні здатні дати відповідь про подію, яка відбулася, та дати їй правову оцінку.

Наголосимо, що криміналістична характеристика кримінального правопорушення в цілому та щодо ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) має свою своєрідну прагматичну мету – «вирішення завдань розслідування», тобто за ст. 2 КПК України «забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідаль-

ності в міру своєї вини». У зв'язку із цим потрібно зазначити, що характеристики інших галузей права та юридичних наук мають своє спрямування та важливість як для теорії, так і практики. Так, склад кримінального правопорушення та кримінально-правова характеристика [14, с. 181, 182; 15, с. 154–160] кримінального правопорушення є важливою саме для його точної та правильної кваліфікації (правової оцінки) вчиненого. Кримінально-процесуальна характеристика пов'язується із доказуванням та обставинами, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (ст. 91 КПК України). Кримінологічна характеристика пов'язується із запобіганням кримінальним правопорушенням та їх проявам [16, с. 156].

Тому, вирішуючи завдання швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду криміналістична характеристика кримінального правопорушення, включаючи ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), відіграє важливу роль для практики, роблячи можливим досягнення завдань кримінального провадження та правосуддя в цілому. У зв'язку із наявністю диференціації характеристик кримінального правопорушення (злочину) за відповідними галузями права та юридичними науками, на нашу думку, потрібно також використовувати їх відповідно до практичних і теоретичних завдань, які ставляться в кримінальному провадженні. Також існує передчасна позиція щодо застосування криміналістичної характеристики тільки до категорії кримінального правопорушення. Зокрема, О. Єрмак зазначає, що «подальше наукове наповнення криміналістичної характеристики як однієї з центральних категорій сучасної криміналістики... доцільно з використанням терміна «кримінальне правопорушення», а не злочин, який вже не є єдиним видом кримінальних правопорушень» [17, с. 57]. На нашу думку, криміналістична характеристика залишається застосовною як до категорії злочину (як більш усталена), так і до категорії «кримінальне правопорушення» та «кримінальний проступок», які стали певною новелою сучасного кримінального законодавства.

Вважаємо, можуть бути виокремлені криміналістично значущі ознаки правопорушення, яке за своєю тяжкістю навіть не має характеру кримінального. Зокрема, М. Салтевський вказує, що «злочин є предметом пізнання інших галузей знань (соціології, філософії, кримінального, цивільного, адміністративного права, психології, статистики тощо), які досліджують певні специфічні сторони, властивості та особливості злочинної діяльності для боротьби з нею. В цьому аспекті наука криміналістика має свій предмет пізнання» [18, с. 15–16]. *За такого підходу криміналістична характеристика може застосовуватися до адміністративних та дисциплінарних правопорушень, які за своєю тяжкістю межують із кримінальними правопорушеннями.* Це

можуть бути діяння, пов'язані з корупцією, господарські, екологічні, а також спрямовані проти безпеки дорожнього руху або правосуддя. Особливо це виявляється на прикладі «мігруючих» правопорушень, які час від часу переносяться законодавцем із кримінальних правопорушень до адміністративних та назад (на прикладі контрабанди). Також це може стосуватися й збирання та фіксації доказової інформації під час дорожньо-транспортної пригоди (події), яке є досить близьким як для розслідування кримінального правопорушення, так і дослідження адміністративного, а віднесення до того чи іншого залежить від небезпечності чи шкідливості наслідків, які настали. Схожі приклади можуть бути наведені й за іншими правопорушеннями. Тож, зважаючи на це, криміналістичні рекомендації, надані в межах криміналістичної методики, а також криміналістична характеристика для конкретного виду правопорушення може бути надана, за нашим переконанням, і для інших правопорушень, ураховуючи специфіку процедур та проваджень відповідно до того чи іншого юрисдикційного процесу.

Отже, формування та роль криміналістичної характеристики щодо організації ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) залежить від її визначення, яке зазвичай пов'язується в криміналістиці із криміналістично значущими ознаками кримінального правопорушення, зв'язками між цими ознаками, метою розслідування кримінального правопорушення. На нашу думку, **криміналістична характеристика** – це стандарт, що включає в себе систему взаємопов'язаних криміналістичних ознак певного виду правопорушення, що використовується з метою швидкого, повного та неупередженого розслідування / судового розгляду / розгляду справи чи провадження іншим уповноваженим органом. Відповідно до цього визначення важливо встановити структуру та перелік необхідних елементів криміналістичної характеристики, яка б мала уніфікований характер. Це стосується і криміналістичної характеристики господарських кримінальних правопорушень (у сфері економіки або податкові кримінальні правопорушення), включаючи ухилення від сплати податків, які, очевидно, можуть мати свою специфіку, що знаходить вияв у її структурі.

Структура криміналістичної характеристики ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) та її елементи

Проблему формування криміналістичної характеристики злочину (кримінального правопорушення) у цілому фактично виокремили, розробили та навели своє бачення відомі українські криміналісти О. Колесніченко та В. Конова-лова. Саме в їх спільній праці були виокремлені такі структурні елементи криміналістичної характеристики: 1) спосіб підготовки, вчинення і прихо-

вання злочинів; 2) місце, час, обстановка, знаряддя і засоби вчинення злочину; 3) предмет посягання; 4) особа злочинця; 5) особа потерпілого; 6) сліди злочину [4, с. 9–10]. На сьогодні така криміналістична характеристика злочину (кримінального правопорушення) як категорія набуває свого розвитку. Вона може дещо відрізнятись від вище запропонованої, але в цілому зберігає перелік елементів: 1) спосіб злочину; 2) місце та обстановка; 3) час учинення злочину; 4) знаряддя та засоби; 5) предмет посягання; 6) особа потерпілого; 7) особа злочинця; 8) типові сліди злочину [19, с. 109–110]. Розвиток цієї категорії, очевидно, залежить від розвитку держави та права на цьому етапі, вимог кримінального процесуального та кримінального законодавства. Розвиток криміналістичної характеристики як окремої категорії та елемента криміналістичної методики вказує на певні зміни в підходах. Зокрема, одразу привертає увагу роз'єднання таких елементів, як місце, обстановка, час, знаряддя та засоби учинення злочину та одночасне з'єднання способів підготовки, вчинення та приховання злочинів у спосіб злочину.

Проблемі побудови криміналістичної характеристики злочину приділяли увагу і в подальших дослідженнях, які так чи інакше вносили в її структуру певні зміни. Наприклад, С. Кукліанскіс та С. Матулієне включали до компонентів (елементів) криміналістичної характеристики злочину такі: 1) особа, яка вчинила злочин (злочинець); 2) ситуація злочину; 3) потерпіла сторона або об'єкт нападу; 4) спосіб вчинення злочину [20, с. 64]. У свою чергу, Є. Лук'янчиков та В. Лук'янчикова вказують також на наявність дещо інших, але також тільки чотирьох необхідних елементів криміналістичної характеристики: 1) предмет безпосереднього посягання; 2) спосіб учинення злочину в широкому розумінні; 3) типову обстановку – «слідову картину» в широкій інтерпретації; 4) особу злочинця [21, с. 240].

Криміналістична характеристика, згідно з підходом В. Сабадаша та М. Ларкіна, може мати й інші структуру, включаючи більшу кількість елементів: 1) спосіб вчинення злочину; 2) об'єкт злочинного посягання; 3) слідова картина; 4) особа жертви (потерпілого); 5) особа злочинця; 6) місце, час і обставини вчинення злочину [22, с. 144–145]. Дещо інший погляд на структуру криміналістичної характеристики має П. Берназ: 1) спосіб вчинення злочину; 2) спосіб приховання злочину, маскування; 3) типові матеріальні сліди злочину та імовірні місця знаходження; 4) характеристика особи злочинця; 5) характеристика особи потерпілого; 6) обстановка злочину (місце, час) [23, с. 14]. В. Тіщенко та І. Загородній вказують також на відмінну структуру криміналістичної характеристики кримінального правопорушення: 1) суб'єкт; 2) мотив і мета; 3) об'єкт та її процес (механізм); 4) обстановка (умови) здійснення [24, с. 145].

Попри певну схожість, окремі елементи такої криміналістичної характеристики злочину (кримінального правопорушення) не можуть бути застосовані універсально, тобто до всіх правопорушень. Наприклад, не в усіх криміналістичних характеристиках кримінальних правопорушень виокремлюється потерпілий та знаряддя чи засоби вчинення правопорушення. Так само не всі кримінальні правопорушення здатні за своїм змістом залишати матеріальні сліди чи застосовуватися маскуванню. Слідова картина, за М. Салтевським, – це матеріальна та ідеальна слідова обстановка, яка відображає й зберігає певну інформацію про конкретну подію злочину та особу, яка його вчинила [25, с. 148, 151]. На нашу думку, далеко не в кожному випадку така слідова картина кримінального правопорушення може мати місце, а також ототожнюватися з обстановкою (за підходом Є. Лук'янчикова та В. Лук'янчикової [21, с. 240]). У більшості випадків все ж таки йтиметься про окремі сліди, які можуть мати певні елементи типовості для конкретного виду злочину (кримінального правопорушення). Радше, категорія слідової картини є більш застосовною до конкретного вчиненого кримінального правопорушення, що використовується під час його розслідування. Це означає, що не всі елементи криміналістичної характеристики є обов'язковими і можуть бути застосованими в усіх випадках її формування до конкретного типу злочинів (кримінальних правопорушень).

На нашу думку, до обов'язкових елементів криміналістичної характеристики кримінального правопорушення може бути віднесено: 1) спосіб злочину; 2) місце та обстановку; 3) час учинення злочину; 4) предмет посягання; 5) особу правопорушника (злочинця); 6) типові сліди кримінального правопорушення (як матеріальні, так і електронні / цифрові сліди). До додаткових елементів криміналістичної характеристики (за їх наявності) обов'язковими для встановлення є: 1) спосіб готування кримінального правопорушення; 2) спосіб приховування (маскування) кримінального правопорушення; 3) особа потерпілого; 4) знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення.

Слід зазначити, що відповідно до виду кримінального правопорушення ті чи інші елементи криміналістичної характеристики набувають важливішого значення порівняно з іншими. Окремі ж елементи взагалі в криміналістичній характеристиці можуть ігноруватися чи не називатися. Приклади побудови структури криміналістичної характеристики окремих кримінальних правопорушень можна навести за їх окремими видами. Так, С. Татаренко відносить до елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти довкілля: 1) предмет кримінально протиправного посягання; 2) особу правопорушника; 3) спосіб вчинення протиправного

діяння; 4) обстановку кримінального правопорушення; 5) типові сліди або слідову картину; 6) наслідки кримінального правопорушення [26, с. 187]. Б. Клімов при визначенні криміналістичної характеристики футбольного хуліганства вказав на такі її елементи: 1) особа «футбольного хулігана»; 2) спосіб вчинення кримінального правопорушення; 3) обстановка та слідова картина хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками; 4) особа потерпілого [27, с. 323]. Водночас О. Боднарук та Л. Гусар, встановлюючи елементи криміналістичної характеристики, що мають значення для розслідування серії вбивств, визначили такі: 1) *modus operandi*, або спосіб вчинення злочину; 2) відомості про обставини вчинення злочину (обстановка, час і місце вчинення злочину); 3) слідова картина злочину та способи її приховування; 4) обставини, що характеризують особу злочинця (у тому числі мотиви злочину); 5) обставини, що характеризують особу жертви злочину [28, с. 204]. Так само В. Куций, формулюючи структуру криміналістичної характеристики незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, дійшов висновку про наявність тільки чотирьох необхідних елементів: 1) предмет злочинного посягання; 2) обстановка вчинення та слідова картина; 3) способи вчинення; 4) відомості про осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (особа правопорушника) [29, с. 91]. Очевидно, що побудова структури криміналістичної характеристики цих кримінальних правопорушень за їх елементами істотно розрізняється, що вказує на особливості цих кримінальних правопорушень під час розслідування та визначення їх обов'язкових ознак у КК України. Це тягне за собою висновок щодо необхідності використання тільки обов'язкових елементів криміналістичної характеристики при встановленні її структури.

Вважаємо за доцільне розглянути окремо особливості криміналістичної характеристики господарських кримінальних правопорушень (у сфері економіки, включаючи податкові кримінальні правопорушення). Так, Н. Павлова, Д. Вареник та Я. Бингар наполягають, що криміналістична характеристика злочинів у сфері економіки охоплює кілька основних елементів: 1) об'єкт злочину; 2) спосіб його вчинення; 3) сліди злочинної діяльності; 4) особу злочинця та потерпілого; 5) обставини, що сприяють вчиненню злочину [30, с. 745].

На нашу думку, під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності доцільно їх розглядати диференційно, що тягне за собою диференційний підхід і про побудові їх криміналістичної характеристики. Так, наприклад, група дослідників під керівництвом В. Шешітька розглянула окремі проблеми побудови криміналістичних методик, вказуючи на їх криміналістичну характеристику. Зокрема, було приділено увагу злочинам, пов'язаним із порушенням порядку зайняття господарською діяльністю

(А. Марушев), фіктивного підприємництва (В. Білоус), легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (В. Журавель), шахрайства з фінансовими ресурсами (О. В. Курман), порушенням прав споживачів (В. Шепітько та Н. Швець), виготовленням і збутом фальсифікованих алкогольних напоїв (В. Шепітько та О. Кузнєцов), а також контрабанди (В. Шевчук) [31, с. 3–4]. Так, типовим для кожної криміналістичної характеристики за видами господарських злочинів (кримінальних правопорушень) було названо: 1) предмет посягання; 2) спосіб учинення злочину; 3) обстановку вчинення злочину; 4) особу злочинця; 5) типові сліди. Однак додатково серед елементів криміналістичної характеристики виокремлено: місце та час вчинення злочину (фіктивне підприємство (В. Білоус)); порушення прав споживачів (В. Шепітько, Н. Швець); контрабанду (В. Шевчук); джерело походження «брудних коштів» (легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (В. Журавель)); особу потерпілого (порушення прав споживачів (В. Шепітько, Н. Швець)) [31, с. 3, 4].

За іншими кримінальними правопорушеннями у сфері господарської діяльності також виокремлення елементів здійснюється диференційовано. Зокрема, щодо порушення прав інтелектуальної власності пропонується виокремлювати: 1) спосіб вчинення злочину; 2) предмет злочинного посягання; 3) особу злочинця; 4) типові сліди злочину [32, с. 111]; 5) обставини вчинення злочину [33, с. 112]. При встановленні елементів криміналістичної характеристики шахрайств, що маскуються під оболонкою господарських правовідносин, були виявлені такі: 1) предмет посягання; 2) спосіб кримінального правопорушення; 3) особа злочинця; 4) особа потерпілого [34, с. 263]. О. Добрава до елементів криміналістичної характеристики шахрайства з фінансовими ресурсами відносить: предмет злочинного посягання (фінансові ресурси, майно, право на майно тощо), що має різні форми вияву, кількісні та якісні характеристики залежно від способу вчинення злочину та сфери фінансових відносин; спосіб підготовки, вчинення та приховування злочину; обстановку вчинення злочину; слідову картину (сліди (або наслідки злочину)); особу злочинця [35, с. 238].

До елементів криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із нецільовим використанням бюджетних коштів, Р. Сибірна, А. Сибірний та О. Хомів відносять: 1) механізм діяння; 2) обстановку його вчинення; 3) особу злочинця; 4) інші обставини [36, с. 105]. В. Корнієнко при дослідженні криміналістичної характеристики економічних злочинів, що вчиняються у сфері банківської діяльності, розглядав такі її елементи: 1) типові ознаки обстановки; 2) предмет; 3) суб'єкти і сліди злочинів; 4) механізм злочинної діяльності [37, с. 158].

В. Жердев, у свою чергу, акцентує увагу на таких елементах криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, вчинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів: 1) документи, що функціонують у сфері господарської діяльності й найчастіше зазнають підроблення з метою вчинення кримінального правопорушення; 2) способи вчинення злочинів (створення підроблених документів та їх використання); обставини, що зумовили вибір злочинцями певних способів; 3) предмет злочинного посягання: кошти, цінні папери, матеріальні цінності у вигляді сировини, матеріалів, напівфабрикатів, енергоносіїв, готової продукції з урахуванням її споживчої вартості, які можуть бути віднесені до різних джерел посягання (підзвітні цінності, невраховані цінності, створені в процесі виробництва за рахунок надлишків); майно, приховане від оподаткування; 4) наслідки правопорушення: типові сліди (слідові картина), їх локалізація та взаємозв'язки, викликані діями злочинців; матеріальна і фізична шкода; 5) особа правопорушника (суб'єкт підроблення документа, суб'єкт господарської діяльності), який характеризується фізичними, особистісними даними, соціальною характеристикою, наявністю спеціальних знань, посадовими обов'язками; чинники, що впливають на формування і вчинення злочинних цілей, створення злочинної групи, розподіл ролей між співучасниками тощо; 6) обстановка вчинення кримінального правопорушення [38, с. 42–43].

Відповідно до дослідження податкових злочинів Г. Матусовський зважає тільки на способи ухилення від сплати податків як на елемент криміналістичної характеристики, побічно звертаючи увагу на об'єкт посягання та особу злочинця [39, с. 283]. При цьому І. Завидняк, досліджуючи криміналістичну характеристику економічних транснаціональних злочинів, вчинених із використанням комп'ютерних технологій, вважає за потрібне дослідження таких елементів характеристики, як предмет та обстановка злочину, особа (особи) злочинця [40, с. 179].

Висновки

Такі різні підходи в дослідженні криміналістичної характеристики мають широкий та вузький підхід у криміналістичних дослідженнях, це знаходить вияв у тому, що її структура включає в себе більшу чи меншу кількість елементів. З одного боку, це викликано специфікою виду кримінального правопорушення, а з іншого – автори намагаються акцентувати увагу на тих елементах криміналістичної характеристики, які, згідно з їхньою позицією, мають важливіше значення (наприклад, Г. Матусовський, І. Завидняк).

Вузький підхід, на нашу думку, також є корисним, оскільки дає змогу сконцентрувати увагу на найбільш важливих елементах криміналістичної харак-

теристики як у теорії, так і практиці розслідування. З іншого боку, наявною є небезпека формування такої характеристики з певними прогалинами. Окремо слід звернути увагу й на ті оригінальні авторські підходи, коли до криміналістичної характеристики включаються нетипові елементи, що певним чином робить цю категорію захищеною (наприклад, джерело походження «брудних» коштів (В. Журавель); мотив і мета злочину (В. Тищенко та І. Загородній); типові матеріальні сліди (П. Берназ; та ін.)).

Під час дослідження ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) обов'язковими елементами криміналістичної характеристики, враховуючи конструкцію складу цього злочину та криміналістичну цінність, можна назвати: 1) предмет злочинного посягання; 2) способи ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів); 3) особу злочинця; 4) місце та обстановку вчинення злочину; 5) типові сліди злочину.

Список використаних джерел

- [1] Шепітько В., Шепітько М. Роль криміналістики та судової експертизи в міжнародному співробітництві з розслідування злочинів. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28, No. 1. P. 179–186. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.179-186](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.179-186).
- [2] Latysh K., Demidova Ye. Corruption offenses in medication circulation: investigation problems. *Wiadomości Lekarskie*. 2021. Vol. LXXIV, issue 11, part 2. P. 2896–2900. <https://doi.org/10.36740/WLek202111206>.
- [3] Gasparenienė L., Gagyte G., Remeikiene R., Matulienė S. Clustering of the European Union Member States Based on Money Laundering Measuring Indices. *Economics and Sociology*. 2022, Vol. 15, No. 2. P. 153–171. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2022/15-2/10>.
- [4] Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие. Харьков, 1985. 91 с.
- [5] Підручник з криміналістики : підручник / за ред. Г. Малевського, В. Шепітька. Харків, 2016. 473 с.
- [6] Криміналістика: академічний курс : підручник. Київ, 2018. 504 с.
- [7] Жеребко О. Значення криміналістичної характеристики в розслідуванні злочинів. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування*. Харків, 2019. С. 64–66.
- [8] Специализированный курс криминалистики / под ред. М. В. Салтевского. Киев, 1987. 350 с.
- [9] Шевчук В. Криміналістична характеристика злочинів: «криміналістичний пережиток» чи реально діюча категорія криміналістики. *Правничий часопис Донецького університету*. 2003. № 1(9). С. 62–66.
- [10] Оржинська Е. Криміналістична характеристика кримінального правопорушення: поняття та практичне значення. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2021. № 4. С. 99–102.
- [11] Чернявський С. Криміналістична характеристика злочинів: порівняльний аналіз наукових концепцій. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 137–146.

- [12] Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 2 / за ред. В. Шепітька. Харків : Право, 2019. 456 с.
- [13] Артюхова В. Криміналістична характеристика злочину: стан наукової розробки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 3–9. <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-4-1>.
- [14] Борисов В., Пашенко О. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. № 3(42). 2005. С. 180–190. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5055/1/Borusev_Pashenko_180.pdf (дата звернення: 10.07.2025).
- [15] Вознюк А. Поняття та елементи кримінально-правової характеристики злочинів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 154–160. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c00449d2-2bd8-42cc-abfb-653efaf3c442/content> (дата звернення: 10.07.2025).
- [16] Закалюк А. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [у 3 кн.]. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
- [17] Єрмак О. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень: поняття, ознаки та суміжні правові конструкції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 86. Ч. 5. С. 53–58. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.7>.
- [18] Салтевський М. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.
- [19] Шепітько В., Шепітько М. Кримінальне право, криміналістика та судові науки : енциклопедія. Харків, 2021. 508 с.
- [20] Kuklianskis S., Matulienė S. The Conception of Crimes' Criminal Characteristic. *Jurisprudencija*, 2002, Vol. 29(21). P. 49–65.
- [21] Лук'янчиков Є., Лук'янчикова В. Криміналістична характеристика в методиці розслідування окремих категорій злочинів. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2017. Т. 19. С. 237–243. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0e2392ed-0eef-43f5-b8e0-a64da924616f/content> (дата звернення: 10.07.2025).
- [22] Сабадаш В., Ларкін М. Криміналістика : навч. посіб. Київ: Центр учб. л-ри, 2013. С. 144–145.
- [23] Берназ П. Структура криміналістичної характеристики. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 3. С. 11–14. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2017/3/5.pdf> (дата звернення: 10.07.2025).
- [24] Тищенко В., Загородній І. Механізм кримінального правопорушення в системі його криміналістичної характеристики. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. Вип. 94. С. 141–147. <https://doi.org/10.32782/apdp.v94.2022.17>.
- [25] Салтевський М. Криміналістика : підручник: у 2 т. Харків : Консум, Основа, 1999. Т. 1. 416 с.
- [26] Татаренко С. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень проти довкілля. *Київський часопис права*. 2022. № 2. С. 181–187. <https://doi.org/10.32782/klj/2022.2.27>.
- [27] Клімов Б. Елементи криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого футбольними вболівальниками. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 321–324. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/76>.

- [28] Боднарук О., Гусар Л. Поняття та специфіка криміналістичної характеристики серійних убивств. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6(304). С. 201–204. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.6.32>.
- [29] Куций В. Поняття та структура криміналістичної характеристики незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 84, ч. 4. С. 87–92. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.11>.
- [30] Павлова Н., Вареник Д., Бингар Я. Криміналістична характеристика злочинів у сфері економіки. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 1. С. 744–748. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.124>.
- [31] Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія / за ред. В. Шепітька. Харків : Право, 2006. 624 с.
- [32] Кравчук П., Шалавінський О. Особливості криміналістичної характеристики злочинів в сфері інтелектуальної власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81, ч. 3. С. 109–114. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.15>.
- [33] Поджаренко К., Світлак І., Скірський І. Криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності : монографія. Тернопіль : Крок, 2016. 184 с.
- [34] Заяць К. Криміналістична характеристика шахрайств, що маскуються оболонкою господарських правовідносин. *Підприємництво, господарство, право*. 2019. № 9. С. 262–266. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.45>.
- [35] Добрава О. Сутність криміналістичної характеристики шахрайства з фінансовими ресурсами. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1(16), Т. 3. С. 238–242. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1-3_2017/49.pdf (дата звернення: 15.07.2025).
- [36] Сибірна Р., Сибірний А., Хомів О. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із нецільовим використанням бюджетних коштів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 96–107. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1275/1/%d0%a1%d0%b8%d0%b1%d1%96%d1%80%d0%bd%d0%b0.pdf> (дата звернення: 15.07.2025).
- [37] Корнієнко В. Криміналістична характеристика економічних злочинів у сфері банківської діяльності. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття*. Харків, 2020. С. 158–160.
- [38] Жердев В. Криміналістична характеристика та особливості розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів : дис. ... д-ра філософії. Харків, 2024. 231 с.
- [39] Матусовский Г. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков : Консум, 1999. 480 с.
- [40] Завідняк І. Особливості криміналістичної характеристики економічних транснаціональних злочинів, вчинених із використанням сучасних комп'ютерних технологій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 3. С. 178–183.

References

- [1] Shepitko, V., & Shepitko, M. (2021). The role of forensic science and forensic examination in international cooperation in the investigation of crimes. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(1), 179-186. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.179-186/](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.179-186/).

- [2] Latysh, K., & Demidova, Ye. (2021). Corruption offenses in medication circulation: investigation problems. *Wiadomości Lekarskie*, 74 (11(2)), 2896-2900. <https://doi.org/10.36740/WLek202111206>.
- [3] Gasparyniene, L., Gagyte, G., Remeikiene, R., & Matulienė, S. (2022). Clustering of the European Union Member States Based on Money Laundering Measuring Indices. *Economics and Sociology*, 15(2), 153-171. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2022/15-2/10>.
- [4] Kolesnichenko, A., & Konovalova, V. (1985). *Criminalistic characteristics of crimes*. Kharkiv.
- [5] Textbook of criminalistics. (2016). H. Malevski, V. Shepitko (Eds.). Kharkiv.
- [6] Criminalistics: Academic Course. (2018). Kyiv.
- [7] Zhrebko, O. (2019) The importance of forensic characteristics in the investigation of crimes. Procedural and technical criminalistic support of pre-trial investigation. (pp. 64-66). Kharkiv.
- [8] Specialized Course in Criminalistics. (1987). M. Saltevsky (Ed.). Kyiv.
- [9] Shevchuk, V. (2003). Forensic Characteristics of Crimes: a "Forensic Relic" or a Functioning Category of Criminalistics. *Pravnychi Chasopys of the Vasyl' Stus Donetsk National University*, 1(9), 59-65.
- [10] Orzhynska, E. (November, 2021). Criminalistics Characteristics of Crime: Concept and Practical Signification. *National Law Journal: Theory and Practice*, 4, 99-102.
- [11] Chernyavskiy, S. (2010). Criminalistic Characteristics of Crimes: Comparative Analysis of Scientific Concepts. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1, 137-146.
- [12] Shepitko, V. (Ed). (2019). Criminalistics. (Vols. 1-2). Vol. 2. Kharkiv: Pravo.
- [13] Artyukhova, V. (2023). Criminalistics characteristics of a crime: state of scientific development. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 4, 3-9. <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-4-1>.
- [14] Borisov, V., & Pashchenko, O. (2005). On the Essence of the Criminal-Legal Characteristics of Crimes. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3(42), 180-190. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5055/1/Borisov_Pashenko_180.pdf.
- [15] Voznyuk, A. (2013). Concept and elements of criminal-legal characteristics of crimes. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1, 154-160. Retrieved from <https://elar.nau.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c00449d2-2bd8-42cc-abfb-653efaf3c442/content>.
- [16] Zakaliuk, A. (2007). Course of modern Ukrainian criminology: theory and practice (Books 1-3). *Book 1: Theoretical foundations and history of Ukrainian criminological science*. Kyiv: Publishinghouse "InYure".
- [17] Yermak, O. (2024). Forensic characteristics of criminal offenses: concepts, signs and related legal constructions. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 86(5), 53-58. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.7>.
- [18] Saltevsky, M. (2005). *Criminalistics (in a modern format)*. Kyiv: Condor.
- [19] Shepitko, V., & Shepitko M. (2021). *Criminal law, criminalistics and forensic sciences*. Kharkiv: Pravo.
- [20] Kuklianskis, S., & Matulienė, S. (2002). Conception of Crimes' Criminal Characteristic. *Jurisprudencija*, 29(21), 49-65.

- [21] Lukianchykov, Ye., & Lukianchykova V. (2017). The criminalistic's characteristics are the element of methodology investigation of some types of crimes. *Scientific works of the National University of Law of Ukraine*, 19, 237-243. Retrieved from <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0e2392ed-0eef-43f5-b8e0-a64da924616f/content>.
- [22] Sabadash, V., & Larkin, M. (2013). *Criminalistics*. Kyiv: Center for Educational Literature.
- [23] Bernaz, P. (2017). Structure of the Forensic Characteristics. *Southern Ukrainian Legal Journal*, 3, 11-14. Retrieved from <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2017/3/5.pdf>.
- [24] Tishchenko, V., & Zagorodniy, I. (2022). The mechanism of a criminal offense in the system of its forensic characteristics. *Current Problems of State and Law*, 94, 141-147. <https://doi.org/10.32782/apdp.v94.2022.17>.
- [25] Saltevsky, M. (1999). *Criminalistics*. (Vols. 1-2). Vol. 1. Kharkiv: Konsum, Osnova.
- [26] Tatarenko, S. (2022). Criminal characteristics of criminal offenses against the environment. *Kyiv Law Journal*, 2, 181-187. <https://doi.org/10.32782/klj/2022.2.27>
- [27] Klimov, B. (2022). Elements of Forensic Characteristics of Hooliganism Committed by Football Fans. *Legal Scientific Electronic Journal*, 7, 321-324. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/76>.
- [28] Bodnaruk, O., & Husar, L. (2021). The concept and specifics of forensic characteristics of serial killings. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 6(304), 201-204. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.6.32>.
- [29] Kutsy, V. (2024). The concept and structure of the criminalistics characterization of illegal employment in fish, game or other aquatic extractive industries. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 84(4), 87-92. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.11>.
- [30] Pavlova, N., Varennyk, D., & Bingar, Y. (2025). Criminalistical characteristics of crimes in the field of economics. *Electronic Scholarly Publication "Analytical and Comparative Jurisprudence"*, 1, 744-748. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.124>.
- [31] Shepitko, V. (Ed.). (2006). *Investigation of crimes in the sphere of economic activity: some criminalistic methods*. Kharkiv: Pravo.
- [32] Kravchuk, P., & Shalavinsky, O. (2024). Features of criminal characteristics of crimes in the sphere of intellectual property. *Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: Law*, 81(3), 109-114. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.15>.
- [33] Podzharenko, K., Svitlak, I., & Skirsky, I. (2016). *Forensic Support for the Detection and Investigation of Criminal Violations of Intellectual Property Rights*. Ternopil: Krok.
- [34] Zayats, K. (2019). Forensic Characteristics of Frauds Disguised as Commercial Legal Relations. *Entrepreneurship, Economy, Law*, 9, 262-266. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.45>.
- [35] Dobrova, O. (2017). The essence of the forensic characteristics of fraud with financial resources. *Prykarpattya Juridicalny Visnyk*, 1(16(3)), 238-242. Retrieved from http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1-3_2017/49.pdf.
- [36] Sybirna, R., Sybirnyy, A., & Khomiv, O. (2016). Features of lead through scientifically economic researches. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 2, 96-107. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1275/1/%d0%a1%d0%b8%d0%b1%d1%96%d1%80%d0%bd%d0%b0.pdf>.

- [37] Kornienko, V. (2020). Criminalistic characteristics of economic crimes in the banking sector. In *Theoretical Issues of Jurisprudence and Problems of Law Enforcement: Challenges of the 21st Century* (pp. 158-160). Kharkiv.
- [38] Zherdiev, V. (2024). *Forensic characteristics and features of investigating criminal offenses committed in the field of economic activity using forged documents*. Ph.D. Thesis. Kharkiv.
- [39] Matusovskiy, H. (1999). Economic crimes: criminalistic analysis. Kharkiv: Konsum.
- [40] Zavidnyak I. (2021) Features of the forensic characteristics of transnational economic crimes committed using modern computer technologies. *Analytical Comparative Jurisprudence*, 3, 178-183.

Віктор Вікторович Шляхта

магістр права, менеджер
Львівське регіональне управління
Департаменту корпоративної безпеки АТ «Укрзалізниця»
79007, вул. Гоголя, 1, Львів, Україна
e-mail: viktorshlyakhta@gmail.com
ORCID 0009-0008-8448-938X

Viktor V. Shliakhta

Master of Law, Manager
Lviv Regional Department of the
Corporate Security Department of JSC "Ukrzaliznytsia"
79007, 1 Hoholia Str., Lviv, Ukraine
e-mail: viktorshlyakhta@gmail.com
ORCID 0009-0008-8448-938X

Рекомендоване цитування: Шляхта В. В. Криміналістична характеристика ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 262–279. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.337311>.

Suggested Citation: Shliakhta, V.V. (2025). Criminalistic Characteristics of Evasion of Taxes, Fees (Mandatory Payments). *Problems of Legality*, 170, 262-279. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.337311>.

Статтю подано / Submitted: 12.08.2025
Доопрацьовано / Revised: 13.09.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025
Опубліковано / Published: 30.09.2025

Межі міжнародно-правової відповідальності Генерального секретаря ООН у контексті його статутних і домислюваних повноважень

Юрій Вадимович Щокін*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua*

Анотація

Актуальність дослідження зумовлена, по-перше, численними прикладами із практики сучасних міжнародних відносин, пов'язаних зі спробами притягнення до відповідальності Генерального секретаря ООН державами, невдоволеними його політичною діяльністю; і, по-друге, відсутністю фундаментальних наукових праць, присвячених цьому питанню. Мета цієї статті полягає в тому, щоб висвітлити сучасні нюанси розвитку міжнародно-правового статусу Генерального секретаря ООН, які прямо впливають на вирішення питань як його міжнародно-правової відповідальності, так і ООН загалом. Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнофілософських, спеціально-наукових та правових методів. Зокрема, у статті було використано такі методи досліджень: діалектичний, формально-логічний, аналізу та синтезу, системно-структурний, порівняльно-правовий та логіко-юридичний. Досліджено міжнародно-правові межі повноважень Генерального секретаря, в яких він може реалізовувати свою політику як з управління персоналом Секретаріату, так і з представництва ООН на міжнародній арені. У центрі уваги статті – вивчення його повноважень, заснованих на: а) Статуті ООН та інших її нормативно-правових актах, і б) міжнародно-правових звичаях, сформованих за роки діяльності ООН в особі її Генерального секретаря як головної адміністративної посадової особи. Встановлено, що до таких звичаїв, зокрема, належать норми, що регулюють превентивну дипломатію Генерального секретаря та його участь у вирішенні міжнародних спорів та конфліктів. У цій статті також досліджено норми проекту статей про відповідальність міжнародних організацій, розроблених Комісією з міжнародного права ООН та взятих до відома Генеральною Асамблеєю ООН у 2011 р. (резолюція ГА ООН 66/100 «Відповідальність міжнародних організацій» від 9 грудня 2011 р.). Загальні висновки, яких дійшов автор, полягають у тому, що, по-перше, міжнародно-правова відповідальність Генерального секретаря невіддільна від міжнародно-правової відповідальності ООН загалом; і по-друге, сучасне міжнародне право має достатню нормативну основу для вре-

гулювання спорів між ООН та державами, невдоволеними її політикою у зв'язку з діяльністю Генерального секретаря.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй; Генеральний секретар ООН; міжнародно-правова відповідальність; Статут ООН; міжнародно-правові звичаї; міжнародна міжурядова організація.

Limits of the International Legal Responsibility of the UN Secretary-General in the Context of His Statutory and Implied Powers

Yuri V. Shchokin*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of the study is determined, firstly, by numerous examples from the practice of modern international relations related to attempts to hold the Secretary-General of the United Nations accountable by states dissatisfied with his political activities; and, secondly, by the lack of fundamental scientific works devoted to this issue. The purpose of this article is to highlight the current nuances of the development of the international legal status of the UN Secretary-General, which directly affect the resolution of issues of both his international legal responsibility and the UN as a whole. The methodological basis of the study is a combination of general philosophical, special scientific and legal method. In particular, the following research methods were used in the article: dialectical, formal-logical, analysis and synthesis, systemic-structural, comparative-legal and logical-legal. The article examines the international legal framework of the Secretary-General's powers, within which he can implement his policy both on managing the staff of the Secretariat and on representing the UN in the international arena. The focus of the article is the study of his powers based on: a) the UN Charter and other its normative legal acts, and b) international law customs formed over the years of the UN's activity in the person of its Secretary-General as the chief administrative official. The article establishes that such customs, in particular, include the rules governing the preventive diplomacy of the Secretary-General and his participation in the settlement of international disputes and conflicts. This article also examines the provisions of the draft articles on the responsibility of international organizations developed by the UN International Law Commission and taken into account by the UN General Assembly in 2011 (UNGA Resolution 66/100 "Responsibility of International Organizations" of 9 December 2011). The general conclusions reached by the author are that, firstly, the international legal responsibility of the Secretary-General is inseparable from the international legal responsibility of the UN as a whole; and secondly, contemporary international law has a sufficient normative basis for the settlement of disputes between the UN and states dissatisfied with its policies in connection with the activities of its Secretary-General.

Keywords: United Nations; UN Secretary-General; international legal responsibility; UN Charter; international law customs; international intergovernmental organization.

Вступ

2 жовтня 2024 р. міністр закордонних справ Ізраїлю Ісраель Кац у соціальній мережі X написав про те, що він оголосив Генерального секретаря ООН Антоніу Гутерріша персоною *non grata* та заборонив йому в'їзд до Ізраїлю. Причиною цього стало те, що генсек не виступив із беззастережним засудженням ракетного удару Ірану по Ізраїлю [див., наприклад: 1; 2].

У цій новині дивно навіть не те, яким чином це було повідомлено широкому міжнародному загалу – дипломатичне листування вже давно набуло нового дихання в популярних і соціально доступних цифрових формах, і навіть не те, що настільки суворої санкції зазнала особа, яка з огляду на посадове становище посідає одне з центральних місць у міжнародній політиці, а те, що ця особа була «покарана» за невчинення дій, які вона й не мала здійснювати в силу повноважень, покладених на неї Статутом ООН.

Утім у цьому сенсі Ізраїль явно не самотній. У медіа безліч прикладів негативних оцінок поведінки Генерального секретаря ООН, на які він навряд чи заслуговував. Так, 22 грудня 2022 р. США звинуватили керівництво ООН у тому, що воно виявилось нездатним «організувати розслідування з постачання в Росію іранських дронів, і в тому, що в Україну для перевірки російських військових безпілотників, які використовуються там, не були направлені офіційні особи» [3]. У свою чергу, 30 вересня 2022 р. постійне представництво РФ при ООН розкритикувало висловлювання генсека ООН А. Гутерріша щодо референдумів, що відбулися на Донбасі, а також у Херсонській та Запорізькій областях [4]. 25 жовтня 2024 р. влада України розкритикувала генсека ООН за поїздку до В. В. Путіна на саміт БРІКС і не захотіла приймати його в Києві [5].

Ці приклади можна нескінченно продовжувати. Вони промовисто свідчать про те, що у сучасній міжнародній політиці роль Генерального секретаря ООН сприймається як політична. Причому настільки, що найчастіше генсек розглядається як повноправний керівник Організації, наділений найширшими повноваженнями і тому несе повну відповідальність за її діяльність.

Цілком очевидно, що це не так. Проте не менш очевидно, що в умовах світопорядку, що стрімко змінюється, завдання, які стоять перед ООН, вже недостатньо забезпечуються міжнародно-правовою нормативною конструкцією, сформованою за підсумками Другої світової війни. У зв'язку з цим

Генеральний секретар змушений перебирати на себе функції, прямо не передбачені Статутом. У міжнародно-правовій площині вже виникла дилема гармонійного поєднання його прямих статутних повноважень з домислюваними. Добре, що *теорія домислюваних повноважень (implied power doctrine)* протягом ХХ ст. була широко визнана у праві міжнародних організацій та легалізована консультативними висновками Постійної палати міжнародного правосуддя Ліги Націй та Міжнародним судом ООН. У сукупності це порушує питання про дійсний сучасний зміст повноважень Генерального секретаря цієї Організації та, відповідно, про реальні межі його міжнародно-правової відповідальності й процедури притягнення до неї.

Попри очевидну актуальність, це питання вкрай недостатньо опрацьоване у зарубіжній та вітчизняній доктрині міжнародного права. Основна частина праць стосується встановлення юридичних меж роботи Генерального секретаря ООН (Х. І. Віньюалес (Jorge E. Vicuales), Р. С. Джордан (Robert S. Jordan), Т. М. Франк (Thomas M. Franck), Е. Штейн (E. Stein) та ін.), але при цьому винятково рідко – його міжнародно-правовій відповідальності. З огляду на це є потреба у формування спільних наукових підходів до питань міжнародно-правової відповідальності Генерального секретаря ООН, а надалі, на його прикладі, відповідальності найвищих посадових осіб міжнародних міжурядових організацій.

Слід додати, що проблема, порушена у цій статті, повністю лежить у загальному руслі міжнародно-правового регулювання відповідальності міжнародних міжурядових організацій. Проект статей Комісії міжнародного права ООН про відповідальність міжнародних організацій [6] (далі – Проект 2011), на загальне переконання фахівців, хоч і став більшою мірою результатом прогресивного розвитку, а не кодифікації міжнародного права, проте він, безперечно, є фундаментом для вивчення такої актуальної проблеми.

Тож, мета цієї статті полягає в тому, щоб висвітлити сучасні нюанси розвитку міжнародно-правового статусу Генерального секретаря ООН, які прямо впливають на вирішення питань як його міжнародно-правової відповідальності, так і ООН загалом. Завдання статті – дослідити норми Статуту та інших нормативно-правових актів ООН щодо Генерального секретаря ООН, а також практику їх застосування.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнофілософських, спеціально-наукових та правових методів, які дають можливість забезпечити комплексний аналіз повноважень Генерального секретаря ООН, що дозволяють сформулювати уявлення про його міжнародно-правову відпові-

дальність і відповідальність ООН у цілому. Зокрема, у статті було використано такі методи досліджень: діалектичний, формально-логічний, аналізу та синтезу, системно-структурний, порівняльно-правовий та логіко-юридичний.

Діалектичний метод дав змогу дослідити думки фахівців з права міжнародних організацій щодо обсягу та змісту повноважень Генерального секретаря ООН.

За допомогою формально-логічного методу проаналізовано норми Статуту ООН, регламентів основних органів Організації та міжнародно-правових звичаїв, які їх доповнюють.

Метод аналізу та синтезу використовувався для порівняння позицій різних учених, які досліджували повноваження Генерального секретаря ООН.

Системно-структурний метод допоміг у з'ясуванні співвідношення статутних повноважень Генерального секретаря ООН та тих повноважень, які з'явилися у нього пізніше як міжнародно-правові звичаї, що доповнили Статут ООН.

Порівняльно-правовий метод використовувався для порівняння статутних та домислюваних повноважень Генерального секретаря.

Логіко-юридичний метод використовувався при формулюванні проміжних та заключних висновків щодо сучасного обсягу повноважень Генерального секретаря ООН, які є міжнародно-правовою підставою для притягнення його та Організації загалом у разі їх нереалізації чи неправильного застосування.

Результати та обговорення

Статус Секретаріату у системі основних органів ООН

Юридичною основою дискусії навколо повноважень Генерального секретаря є насамперед п. 1 ст. 7 та статті 97–101 гл. XV («Секретаріат») Статуту ООН [7]. У п. 1 ст. 7 Секретаріат визначено як один із головних органів Організації. Статті 97–101 предметно присвячені Секретаріату. При цьому в основному вони стосуються порядку призначення та повноважень генсека та частково персоналу Секретаріату. Власне, про Секретаріат зазначено лише те, що він «складається з Генерального секретаря і такого персоналу, який може знадобитися для Організації» (ст. 97). Дуже скупі відомості. Широко відомо, що Секретаріат є єдиним із головних органів ООН, чії функції та повноваження у Статуті прямо не визначені.

Про його місце в ієрархії головних органів ООН, яке відвели йому розробники Статуту, можна міркувати за різними фактами. Від самого початку привертає увагу те, що і в п. 1 ст. 7 при перерахуванні головних органів

Секретаріат зазначений останнім, і гл. XV, яка присвячена Секретаріату, поміщена в кінець документа: після глави, присвяченої Міжнародному суду, та перед розділом, що містить «різні постанови». Загальновідомо, що Статут не містить норм, що визначають підпорядкування головних органів між собою. Проте, повноваження інших основних органів прописані так, що їх ієрархічні зв'язки встановлюються цілком зрозумілим чином. Наприклад, із тексту Статуту ясно, що у відносинах ООН зі спеціалізованими установами Генеральна Асамблея відіграє провідну роль – вона здійснює загальну координацію (підп. «b» п. 1 ст. 13, п. 3 ст. 17 Статуту ООН) і тому посідає верхню ієрархічну сходинку порівняно з Економічною та Соціальною Радою (ЕКОСОР), яка практично координує діяльність цих установ на підставі резолюцій Генеральної Асамблеї (статті 63, 64, 70 Статуту ООН).

Щодо Секретаріату такі положення відсутні. Статутом його роль у системі органів ООН виводиться через повноваження його керівника – Генерального секретаря, який згідно з другим реченням ст. 97 «є головною адміністративною посадовою особою Організації». Як випливає з цього формулювання, Секретаріат – це саме адміністративний орган Організації, функції та повноваження якого мають допоміжний та обслуговуючий характер. Це цілком підтверджують правила процедури інших головних органів ООН.

Так, згідно з Правилом 47 Правил процедури Генеральної Асамблеї, «Секретаріат приймає, перекладає, друкує та поширює документи, доповіді та резолюції Генеральної Асамблеї, її комітетів та органів; забезпечує усний переклад висловлюваних на засіданнях промов; складає, друкує та розсилає звіти про засідання сесії; належним чином зберігає документи в архівах Асамблеї та відповідає за їх збереження; розсилає всі документи Асамблеї членам Організації Об'єднаних Націй і взагалі виконує будь-яку іншу роботу, яка потрібна Генеральній Асамблеї» [8].

Відповідно до Правил 29 Правил процедури ЕКОСОР, «Секретаріат:

- a) забезпечує усний переклад висловлюваних на засіданнях промов;
- b) отримує, перекладає та розповсюджує документи;
- c) друкує, публікує та поширює звіти про засідання, резолюції Ради та необхідну документацію;
- d) зберігає документи в архівах;
- e) взагалі виконує будь-яку іншу роботу, яка може знадобитися» [9].

Навряд чи будь-що із викладеного вище можна розтлумачити як політичні повноваження. Навіть вираз «і взагалі виконує будь-яку іншу роботу, яка потрібна» або «може знадобитися», хоч і має розширювальний характер, але в цих контекстах цілком виразно апелює до додаткових допоміжних

повноважень, пов'язаних із діяльністю секретарських працівників, а не до якихось особливих самостійних політичних функцій. В іншому випадку та сама Генеральна Асамблея запитувала б, наприклад, думки Секретаріату з будь-яких питань міжнародної політики, його оцінки будь-яких подій, пропозиції щодо врегулювання спорів та конфліктів тощо. У тексті цього немає, хоча подібна діяльність Секретаріату на практиці певною мірою має місце і реалізується через передбачене в правилах процедур головних органів право Генерального секретаря безпосередньо або через свого представника робити усні та письмові заяви з будь-якого питання, що розглядається (як це зазначено в Правилі 30 Правил процедури ЕКОСОР).

Потрібно зауважити, що взаємодія Секретаріату з іншими головними органами ООН є набагато ширшою та багатоплановішою, і аж ніяк не замикається на Генеральному секретареві. Співробітники Секретаріату різних рівнів щодня зосереджені на виконанні вищезгаданих функцій, що мають обслуговуючий характер. Вони мають бути політично нейтральними та неупередженими, що в ООН прямо передбачено Стандартами поведінки для міжнародної цивільної служби (2013). Зокрема, у п. 8 Стандартів вказується, що міжнародні цивільні службовці у жодному разі не є представниками урядів або інших сторін або провідниками їх політики [10]. Отже, якщо окремі повноваження Генерального секретаря й припустимо в деяких аспектах витлумачити як політичні, це не може стосуватися Секретаріату загалом.

Тож, можна повністю погодитися з В. Г. Шкунаєвим, який вказав на багатозначність та розпливчастість поняття «адміністративний». Воно, як підкреслює вчений, має неоднаковий зміст у різних мовах та в різних країнах, і тому саме по собі не може бути «точним мірилом визначення функцій тієї чи іншої особи чи органу» [11, с. 218]. У більшості випадків адміністративні органи відіграють провідну роль у діяльності будь-якої організації та, як правило, значною мірою визначають її політику. Однак, за задумом засновників ООН, Секретаріат до таких органів не належить, хоча й не позбавлений через Генерального секретаря певного впливу на внутрішню та зовнішню політику Організації.

Повноваження Генерального секретаря за Статутом ООН та правові межі його політичної діяльності

Держави – засновники ООН під час обговорення концепції Генерального секретаря відмовилися від ідеї «президента» з широкими політичними повноваженнями на користь головної адміністративної особи, яка виконує секретарські обов'язки на засіданнях Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки, Економічної та Соціальної Ради та Ради з опіки [1, с. 374; 12; 13, с. 15]. Саме

такий зміст вкладався спочатку в його повноваження, зазначені у статтях 98 та 99 Статуту Організації: діяти як головна адміністративна особа на всіх засіданнях ГА, РБ, ЕКОСОР та РО та «виконувати такі функції, які покладаються на нього цими органами» (ст. 98); подавати ГА щорічний звіт про роботу ООН (ст. 98); «доводити до відома Ради Безпеки про будь-які питання, які, на його думку, можуть загрожувати підтримці міжнародного миру та безпеки» (ст. 99).

Повноваження, зазначені у правилах процедури інших головних органів, переважно повторюють і певною мірою уточнюють норми Статуту. Наприклад, згідно з Правилем 21 Правил процедури Ради Безпеки Генеральний секретар може уповноважити свого заступника діяти замість нього на засіданнях Ради (в Статуті про заступників та представників Генерального секретаря і, відповідно, їх статус – жодного слова). Згідно з Правилем 22 Правил процедури Ради Безпеки Генеральний секретар або його заступник «можуть робити усні або письмові заяви Раді Безпеки з будь-якого питання, що знаходиться на розгляді Ради», а за правилом 23 генсек може бути призначений Радою Безпеки доповідачем з певного питання [14]. У цілому аналогічні норми є у правилах процедури ЕКОСОР (Правила 28 і 30) [9].

Більш широкі повноваження закріплені за Генеральним секретарем Правилами процедури Генеральної Асамблеї (Правила 45, 48 і 49) [8]. Так, реченню другому ст. 98 Статуту ООН кореспондує норма Правила 48 Правил процедури Генеральної Асамблеї, в якій сказано, що Генеральний секретар не лише «подає Генеральній Асамблеї щорічний звіт про роботу Організації», а й «додаткові доповіді, які можуть знадобитися». При цьому уточнюється, що «свою щорічну доповідь він розсилає членам ООН не менш як за сорок п'ять днів до відкриття сесії». У Статуті цих норм немає. Однак вони також, як і сам Статут, є продуктом узгодження воль держав-членів, не суперечать Статуту і цілком логічно в розумних рамках розвивають закріплені в ньому положення.

Ключовою у визначенні правового статусу Генерального секретаря та персоналу Секретаріату є ст. 100 Статуту. Під час виконання своїх обов'язків вони «не повинні запитувати чи отримувати вказівки від будь-якого уряду чи влади, сторонньої для Організації. Вони повинні утримуватися від будь-яких дій, які могли б позначитися на їхньому становищі як міжнародних посадових осіб, відповідальних тільки перед Організацією» (п. 1 ст. 100). Відповідно, «кожен Член Організації зобов'язується поважати суто міжнародний характер обов'язків Генерального Секретаря та персоналу Секретаріату й не намагатися чинити на них вплив при виконанні ними своїх обов'язків» (п. 2 ст. 100) [7].

Граматичне та логічне тлумачення цих статей Статуту та правил процедури головних органів дає змогу стверджувати, що держави – засновники ООН не виключали майбутню політичну діяльність Генерального секретаря як «головної адміністративної посадової особи Організації», але спочатку прагнули надати їй певних юридичних меж.

По-перше, будь-яка його політична активність має здійснюватися на користь ООН. У цьому сенсі Генеральний секретар є незалежним від будь-якої держави: як члена, так і нечлена Організації.

По-друге, основна сфера застосування його політичних зусиль – це забезпечення ефективної роботи Секретаріату. Цілком очевидно, що формування багатонаціонального за своїм складом Секретаріату та управління ним об'єктивно вимагає від його керівника мудрої та виваженої політики.

По-третє, вплив Генерального секретаря на міжнародну політику має здійснюватися у суворій взаємодії з іншими головними органами ООН та у правових межах, встановлених Статутом Організації. У такому випадку генсек не може виступати як незалежна політична постать, яка приймає самостійні рішення від імені Організації в її інтересах. Відсутність у нього права брати участь на рівних із державами-членами у прийнятті рішень у межах Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки або Економічної та Соціальної Ради прямо вказує на його залежне від них і підпорядковане їм правове становище. Обов'язки надавати цим органам доповіді, інформувати їх із будь-яких міжнародних питань, а також реалізація права на усні та письмові заяви під час роботи цих органів аж ніяк не можуть підняти його над ними.

До цього варто додати, що легітимної основи для ширших політичних повноважень у генсеків ООН немає. Це не виборна посада, а посада, на яку призначаються. Відповідно до ст. 97 Статуту ООН «Генеральний Секретар призначається Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки». Як правильно зазначає В. Г. Шкунаєв, «у цьому правилі закладено певний глибокий зміст. Генеральний секретар ООН не має за собою жодного “електорату”, на волевиявлення якого він міг би спиратися. Навпаки, статутний спосіб його призначення свідчить про його особливий ступінь відповідальності перед органами, що його призначили» [11, с. 225]. Про те саме, по суті, пише Р. С. Джордан (Robert S. Jordan): «Генеральна Асамблея виконує функції законодавчого органу і Адміністрація ООН (мається на увазі Секретаріат. – Ю. Ш.) загалом відповідальна за виконання своїх обов'язків перед цим органом та/або, за потреби, перед Радою Безпеки» [15, с. 1060].

Отже, Генеральний секретар, незважаючи на широко визнані можливості здійснювати діяльність, що має чітко виражений політичний характер, як

елемент організаційно-правової системи ООН, також політично та юридично залежить від її інших основних органів. Будь-який політичний тиск на нього ззовні Організації, який виявляється у спробі притягти його до будь-якої міжнародної «політичної» відповідальності, включаючи заяви та/або дії, що мають принизливий, а часом і відверто образливий характер, не можна розглядати відірвано від діяльності інших головних органів, насамперед Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки. Зрештою, це можна розглядати як ставлення до ООН у цілому. Негативний вплив на її імідж, як невід'ємний нематеріальний актив, на міжнародній арені неминуче погано позначається на ефективності її міжнародної політичної активності.

Домислювані повноваження Генерального секретаря ООН

За вісім десятиліть роботи ООН особи, які обіймали посаду Генерального секретаря, неодноразово здійснювали діяльність, що явно виходила за межі його статутних повноважень. В одних випадках це викликало підтримку з боку держав, в інших – жорстку критику. Нині ми можемо констатувати, що вже неможливо визначати нормативні межі політичної діяльності Генерального секретаря виключно параметрами, заданими у Статуті та правилами процедури головних органів, про що йшлося вище. На цей час багато фахівців стверджують про усталений комплекс чинників, що визначають діяльність Генерального секретаря.

Так, Х. Віньюалес наголошує, що політичний вплив повноважень Генерального секретаря, зазначених у статтях 98 та 99 Статуту ООН, значною мірою залежить від стану міжнародних справ, особистості Генерального секретаря та тлумачення цих статей, що переважає нині [16]. Т. Франк заявляє про наявність «незалежної політичної ролі» Генерального секретаря у вирішенні міжнародних конфліктів, яка ґрунтується не на Статуті, а на розвиненій практиці [17, с. 361]. Р. С. Джордан стверджує: «Як і у разі більшості конституційних посад, характер посади Генерального секретаря формується залежно від того, як особа, яка її обіймає, використовує надані йому або їй повноваження – як зазначені (у Статуті), так і домислювані» [15, с. 1060].

Головне, що в цьому разі мається на увазі, що практика, яка склалася за вісім десятиліть функціонування ООН, розширила статутні повноваження Генерального секретаря як сферу його предметної та юрисдикційної компетенції. Інакше кажучи, саме завдяки міжнародній практиці, що склалася, Генеральний секретар має право робити те, що прямо не передбачено Статутом Організації та іншими супутніми документами. І якщо на певному етапі така діяльність одного Генерального секретаря сприймалася як порушення Статуту, то через деякий час аналогічна діяльність його послідовників – як

цілком прийнятна з юридичної точки зору поведінка. Юридичному обґрунтуванню цього сприяло використання так званої *домислюваної компетенції* (*implied powers*). Вона була визнана офіційно у рішеннях та консультативних висновках Постійної палати міжнародного правосуддя Ліги Націй та Міжнародного суду ООН [18; 19].

Слід підкреслити, що проблема встановлення меж домислюваних повноважень – загальна для всіх міжнародних організацій. Вона вже давно набула немислимих масштабів, коли міжнародні організації практично не прив'язані до норм своїх статутних документів, що «творчо» обґрунтовано теорією *іманентної компетенції* (*inherent powers doctrine*). Як писав її головний розробник Ф. Сейєрстед (Finn Seyersted), «якщо конституція (мається на увазі статут міжнародної міжурядової організації. – Ю. Щ.) не визначає, якими питаннями організація може займатися... то така організація може займатися будь-якими питаннями» [20, р. 55]. На його думку, іманентна компетенція міжнародної міжурядової організації ґрунтується на міжнародній звичаєво-правовій природі повноважень міжнародних організацій. Вона не потребує спеціального юридичного базису. Достатньо наявності акта про заснування організації. Вже у 2008 р. у своїй фундаментальній праці на цю тему вчений зазначав: «Іманентна компетенція включає юрисдикцію та міжнародну (а також правову) здатність, яку всі держави, міжнародні міжурядові організації та інші самоврядні спільноти здійснюють на основі загального звичаєвого права, тобто без спеціального юридичного статусу, за винятком випадків, якщо існують положення, що цьому суперечать» [21, с. 35]. Ф. Сейєрстед наголошував, що термін «іманентний» фундаментально відрізняється від широковживаного терміна «домислюваний», який передбачає виведення додаткових повноважень на основі розширювального тлумачення статуту кожної окремої міжнародної організації [21, с. 35].

Якщо слідувати теорії іманентної компетенції в житті стосовно Генерального секретаря ООН, то, видається, що сфера його політичних повноважень має бути практично безмежною. Він зможе займатися будь-якою політичною діяльністю, не дуже звертаючи уваги на те, що написано у Статуті Організації та правилах процедури її головних органів. Однак це лише на перший погляд, навряд чи таку вседозволеність зможуть допустити держави – члени ООН, особливо, держави – постійні члени Ради Безпеки.

Історія показує, що найбільші «політичні вільності» під час здійснення своїх посадових повноважень дозволяли собі ті генсеки, які заручалися всебічною політичною підтримкою будь-кого з постійних членів Ради Безпеки. Як правило, це були США, підтримувані своїми військово-політичними союзниками з блоку НАТО – Великою Британією та Францією. Насамперед

у цьому випадку йдеться про перших генеральних секретарів – Трюгве Лі та Дага Хаммаршельда. Завдяки їм уже в перші десятиліття з моменту свого створення Організація повною мірою відчула морозний вітер майбутньої холодної війни.

Зокрема, Т. Лі запам'ятався сумнівними ініціативами щодо формування постійних «поліцейських» сил ООН та груп військових спостерігачів, які, за його задумом, мали підкорятися особисто йому, минаючи Раду Безпеки. Добре відомий його лобізм в ухваленні Радою Безпеки трьох резолюцій від 25, 27 червня та 7 липня 1950 р., на підставі яких США втрутилися в корейський конфлікт на користь однієї з його сторін під прапором ООН. Саме за Т. Лі вперше заговорили про «творче» застосування Статуту, що передбачає вельми вільне тлумачення його тексту. Результатом такої «творчості», активно підтриманої Генеральним секретарем, стала резолюція 377 (V) «Єдність на користь миру», ухвалена 3 листопада 1950 р. на основі «плану Ачинсона», тодішнього держсекретаря США. Відповідно до неї повноваження Ради Безпеки на застосування примусових заходів «у виняткових випадках» переходять до Генеральної Асамблеї, що прямо суперечить Статуту Організації [12, с. 352–358].

Т. Лі і Д. Хаммаршельд, який змінив його, проводили виключно дискримінаційну політику стосовно громадян соціалістичних і нових незалежних постколоніальних держав під час набирання персоналу ООН, – на всі ключові посади в Секретаріаті призначалися представники США та країн Західної Європи [11, с. 219–220]. Більш того, обидва генсеки сприяли регулярним перевіркам своїх співробітників – громадян США американською владою щодо їхньої «лояльності». З тими, хто не проходив такі перевірки, не переукладали контракти на роботу в Секретаріаті. Ця практика прямо суперечила нормі п. 2 ст. 100 Статуту ООН, згідно з яким «кожен Член Організації зобов'язується поважати суто міжнародний характер обов'язків Генерального Секретаря та персоналу Секретаріату і не намагатися впливати на них при виконанні ними своїх обов'язків».

Варто додати, що практика «підтвердження лояльності» для американських громадян була поширена й у спеціалізованих установах ООН. Міжнародний суд ООН своїм консультативним висновком від 23 жовтня 1956 р. «Рішення Адміністративного трибуналу Міжнародної Організації Праці стосовно скарг щодо ЮНЕСКО» фактично підтримав її заборону, раніше встановлену Адміністративним трибуналом МОП [22].

Широке обговорення питань, присвячених припустимому з юридичного погляду розширенню повноважень Генерального секретаря ООН, найчас-

тіше пов'язують з діяльністю Д. Хаммаршельда. Незважаючи на те, що його робота викликає, на мій погляд, цілком справедливую критику, низка його політичних ініціатив призвела до появи в межах ООН таких напрямів діяльності, без яких сучасна Організація просто немислима. Насамперед маються на увазі превентивна дипломатія, миротворчість та посередництво у вирішенні міжнародних спорів та конфліктів.

Жоден із цих видів діяльності прямо не передбачений Статутом. Включення їх у сферу предметної компетенції Організації в цілому можливе лише на підставі розширювального тлумачення її цілей та функцій, а також цілей та функцій її окремих головних органів – насамперед тих, за якими прямо закріплені повноваження щодо забезпечення міжнародного миру та безпеки. До них, слід зазначити, Секретаріат не належить.

Допустимість розширювального тлумачення Статуту ООН, навіть з урахуванням того, що вона визнана державами-членами та Міжнародним судом ООН, сама по собі повністю не вирішує питання юридичних підстав діяльності Генерального секретаря, Секретаріату чи інших головних органів ООН. Вона є передумовою їх встановлення, оскільки будь-яке тлумачення саме по собі не може вважатися джерелом права. Воно дозволяє усвідомити зміст правової норми, вираженої або у вже наявному писаному правовому джерелі (міжнародному договорі або обов'язковій резолюції міжнародної міжурядової організації), або в тому, що формується, – такому як міжнародно-правовий звичай.

В останньому випадку роль тлумачення полягає ще й у тому, що через нього встановлюються обидва основні елементи міжнародно-правового звичаю – практики та *opinio juris*. Інакше кажучи, у процесі тлумачення, по-перше, відбуваються відбір і аналіз заздалегідь визначених за предметом фактичних міжнародних правовідносин суб'єктів міжнародного права, що дозволяють виокремити і сформулювати правило поведінки, яке склалося за певний проміжок часу, – норму. І, по-друге, також через добір та аналіз правових реакцій цих суб'єктів на цю норму тлумачення дає підстави зробити висновок про її юридичне визнання (*opinio juris*) чи невизнання.

Стосовно ООН, як, втім, і будь-яких міжнародних міжурядових організацій, таке тлумачення дає змогу встановити наявність норми, об'єктивованої у формі міжнародно-правового звичаю, яка доповнює положення статуту (чи іншого установчого акта), що у більшості випадків втілений у міжнародному договорі.

Зміни та доповнення міжнародних договорів міжнародно-правовими звичаями – це загальновідомий у міжнародно-правовій науці та практиці факт.

Автор цього дослідження також писав на цю тему [23]. У практиці ООН такі доповнення не є рідкісними, ураховуючи досить складну офіційну процедуру внесення поправок до Статуту ООН (статті 108 і 109). Зокрема, вже визнано право Генеральної Асамблеї засновувати підпорядковані ООН міжнародні міжурядові організації (наприклад, як це було з ЮНКТАД та ЮНІДО), хоча за Статутом вона може створювати лише «допоміжні органи, які вона вважатиме за необхідне для здійснення своїх функцій» (ст. 22). Так само утвердилося право Ради Безпеки створювати міжнародні кримінальні трибунали *ad hoc* (наприклад, Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії та Міжнародний трибунал щодо Руанди), ґрунтуючись лише на одній фразі ст. 41 Статуту – «ці заходи можуть містити ...».

Що стосується Генерального секретаря, то його права на здійснення превентивної дипломатії, миротворчості та посередництва у вирішенні міжнародних спорів і конфліктів, про які йшлося раніше, можна розглядати як усталені на цю мить міжнародно-правові звичаї, що доповнюють Статут ООН. Видається, що та регулярність, з якою Генеральні секретарі реалізують ці права, та відсутність заперечень із боку держав саме з приводу наявності цих прав, не залишає у цьому жодних сумнівів. Складно пригадати протести держав у зв'язку зі щорічними доповідями Генерального секретаря Генеральній Асамблеї, де детально описується його відповідна діяльність. Ті випадки невдоволення держав, які найчастіше трапляються нині, як правило, стосуються якості реалізації Генеральним секретарем цих прав, а не їх наявності.

Слід зазначити, що кожне із перелічених прав є досить загальною нормою, що включає цілі комплекси нормативно-правових зобов'язань, деякі з яких утворюють добре відомі інститути міжнародно-правового регулювання. Наприклад, якщо Генеральний секретар реалізує право на здійснення функцій посередника у вирішенні міжнародного спору, він, відповідно, бере на себе весь комплекс прав та обов'язків, які виконують будь-які суб'єкти, що виступають у такій якості на міжнародній арені. Зокрема, посередники мають право брати участь у всіх переговорах зацікавлених сторін, пом'якшувати категоричні та заздалегідь неприйнятні вимоги сторін, пропонувати власні варіанти вирішення спору чи конфлікту, вести переговори тощо. Посередники зобов'язані неухильно дотримуватись основних принципів і норм міжнародного права, надавати сторонам будь-яку законну допомогу у досягненні мирного та взаємоприйнятного результату переговорів, дотримуватися повної неупередженості та утримуватися від будь-якого сприяння однієї зі сторін на шкоду іншій тощо [24, с. 645].

Переважає більшість цих норм також має міжнародну звичаєво-правову природу. Це означає, що вони склалися на практиці і були широко підтверджені

правовими позиціями держав та інших суб'єктів міжнародного права. Варто додати, що значну роль у їх формуванні, популяризації та юридичному визнанні відіграли саме ООН та її спеціалізовані установи [24, с. 644–646].

Міжнародно-правові засади притягнення до відповідальності Генерального секретаря ООН за політичну діяльність

Матеріал, викладений вище, дає підстави сформулювати загальні підходи до притягнення до міжнародно-правової відповідальності Генеральних секретарів ООН за їхню протиправну політичну діяльність на міжнародній арені. Безумовно, не кожна політична діяльність генсеків може тягнути таку відповідальність, а лише та, що супроводжується порушенням чинних норм міжнародного права, закріплених у загальновизнаних джерелах міжнародного права. У зв'язку з тим, що основне джерело, яке закріплює права та обов'язки Генерального секретаря ООН, – це Статут ООН, саме його норми мають бути об'єктом первинного та основного аналізу щодо відповідності їм його політичної діяльності. Крім Статуту, сферу основоположних актів, що чітко та недвозначно формалізують повноваження Генерального секретаря, утворюють різноманітні внутрішні акти Організації (правила процедури головних органів, їх резолюції, що стосуються роботи Секретаріату та ін.).

Крім них, що також зазначалося раніше, повноваження Генерального секретаря можуть ґрунтуватися на міжнародно-правових звичаях, які доповнили та/або змінили окремі норми Статуту ООН. Зважаючи на те, що процедура внесення змін до Статуту дуже жорстка, встановлення кожного такого звичаю має супроводжуватися широким міжнародним визнанням (*opinio juris*), що не залишає сумніву в його наявності.

Правові наслідки діяльності Генерального секретаря, які виходять за межі його повноважень, можуть бути подвійними. По-перше, вони можуть бути пов'язані з порушенням норм внутрішнього права Організації. У цьому випадку Генеральний секретар несе відповідальність як перед головними органами ООН, так і перед її персоналом за невиконання Організацією в його особі (як головної адміністративної посадової особи) будь-яких зобов'язань, що стосуються регулювання трудових відносин, а також відносин соціального забезпечення та соціального страхування.

Зазначимо, що ця діяльність генсеків не часто стає надбанням широкої (неюридичної) громадськості. Політика Генеральних секретарів у межах здійснення внутрішньої адміністративної діяльності щодо забезпечення чіткої та злагодженої роботи персоналу Секретаріату, як правило, розглядається та коригується в рамках самої Організації. Щорічні доповіді Генеральних

секретарів Генеральній Асамблеї ООН містять докладну інформацію про виконану роботу Секретаріату за зазначений період та шляхи його реформування з метою оптимізації його діяльності. Щодо цього Генеральні секретарі мають широкі повноваження в межах статутних функцій Секретаріату.

На сьогодні ООН має достатньо відпрацьовану систему актів, які містять матеріальні норми, що регулюють діяльність Секретаріату, та організаційно-правові механізми вирішення спорів між самою Організацією в особі Генерального секретаря та її співробітниками. Врегулювання трудових конфліктів у рамках ООН здійснюється за допомогою офіційних (Трибунал, Апеляційний трибунал ООН) та неофіційних процедур (омбудсман, посередництво) [див.: 25–27].

Проблеми у здійсненні внутрішньої політики Генеральних секретарів набувають широкої популярності в основному в тих випадках, коли йдеться про порушення фундаментальних правових засад у роботі самого Генерального секретаря та Секретаріату. Наприклад, у зв'язку із порушенням п. 1 ст. 100 Статуту ООН, що вимагає від них незалежності при виконанні своїх обов'язків «від будь-якого уряду чи влади, сторонньої від Організації». Адміністративний суд ООН вже неодноразово визнавав неправомірною діяльність Генеральних секретарів, які вимагали перед переукладанням безстрокових контрактів з сумнінними співробітниками Секретаріату думки держав їх громадянства (наприклад, рішення Адміністративного трибуналу у справі *Кю проти Генерального секретаря* (справа китайських перекладачів) від 25 травня 1990 р. [28].

По-друге, можлива протиправна діяльність Генерального секретаря може бути пов'язана із зовнішнім правом ООН. У цьому випадку мається на увазі його політика в межах правового регулювання відносин ООН як автономного суб'єкта міжнародного права з державами-членами, державами-нечленами, державоподібними утвореннями, іншими міжнародними міжурядовими організаціями, національно-визвольними рухами. Інакше кажучи, йдеться про власну зовнішню політику ООН, спрямовану на реалізацію її статутних цілей.

Нагадаю, що саме в цьому контексті до Генеральних секретарів цієї Організації висувається найбільше претензій з боку будь-кого – що ООН в їхній особі або неправильно відреагувала на будь-яку подію, яка нібито повинна вважатися міжнародним правопорушенням, або виявилася нездатною ефективно і в короткі терміни організувати розслідування причин якогось міжнародного конфлікту і забезпечити його врегулювання, або і перше, і друге одночасно (про що йшлося у вступі цієї статті).

Головне, потрібно зважати, що можлива протиправна діяльність Генеральних секретарів у цих випадках має присвоюватися всій Організації в цілому. Саме це «забувають» численні критики ООН. Відповідно до п. 1 ст. 6 Проекту 2011 року «поведінка органу чи агента міжнародної організації при виконанні функцій такого органу чи агента розглядається як діяння цієї організації за міжнародним правом незалежно від становища, яке цей орган чи агент посідає стосовно цієї організації» [6].

Це положення повністю відповідає міжнародно-правовій практиці. У § 66 консультативного висновку у справі *про спір щодо судово-процесуального імунітету Спеціального доповідача Комісії з прав людини* (1999) Суд зазначив, що ООН може бути зобов'язана нести відповідальність за збитки, які виникли внаслідок дій, вчинених ООН або її агентами, які діють у своїй офіційній якості. При цьому, наголосив Суд, «навіть чи треба говорити, що всі агенти Організації Об'єднаних Націй, в якій би офіційній якості вони б не діяли, повинні піклуватися про те, щоб не виходити за межі своїх функцій, і повинні поводитися так, щоб уникати позовів проти Організації Об'єднаних Націй» [29, с. 88, 89].

Комісія міжнародного права ООН у коментарі до ст. 6 Проекту 2011 р. звернула увагу на те, що для присвоєння поведінки міжнародної організації не має жодного значення різниця між органами та агентами організації [30, с. 84, 85].

Безумовно, Генеральний секретар є агентом Організації Об'єднаних Націй. І не простим агентом, а головним. Отже, наслідки його протиправної діяльності є значно чутливішими для Організації, яку він представляє, ніж з боку інших агентів. Кваліфікація його діяльності як протиправної та присвоєння її ООН загалом, зазвичай, здійснюється у тому разі, коли він вийшов не лише за межі своїх повноважень, а й за межі повноважень самої Організації. Вона також присвоюватиметься Організації і в тому випадку, якщо він перевищив свої повноваження, але при цьому діяв у межах спільних функцій Організації. Відповідно до ст. 8 Проекту 2011 року «поведінка органу чи агента міжнародної організації розглядається як діяння такої організації за міжнародним правом, якщо цей орган чи агент діє в офіційній якості та в межах спільних функцій цієї організації, навіть якщо ця поведінка перевищує повноваження цього органу чи агента або порушує вказівки» [6].

Проблемні ситуації, що практично з неминучістю виникають у діяльності Генерального секретаря при здійсненні повноважень щодо превентивної дипломатії та вирішення міжнародних спорів, у ряді випадків можуть бути кваліфіковані і як міжнародні правопорушення, і як недружні акти. Все зале-

жить від того, чи були порушені міжнародною організацією міжнародно-правові зобов'язання, чи ні. Відповідно до п. 1 ст. 10 Проекту 2011 «порушення міжнародною організацією міжнародно-правового зобов'язання має місце, коли діяння цієї міжнародної організації не відповідає тому, що вимагає від неї це зобов'язання, незалежно від походження чи характеру відповідного зобов'язання». Недружні акти міжнародно-правових наслідків не творять. Як правило, вони полягають у демонстрації неповажного ставлення до прав та інтересів держав, їхніх громадян та організацій та інших міжнародних міжурядових організацій.

Розуміння того, що є недружнім актом у кожному конкретному випадку є вельми оціночним. Воно безпосередньо не регулюється нормами міжнародного права, але при цьому перебуває під його прямим впливом і контролем. Наприклад, у міждержавних відносинах зміст принципу поваги до суверенітету держав має безліч відтінків – від заборони агресії до утримання від коментування будь-яких поточних політичних подій у іншій державі. Тому не виключена помилка у кваліфікації – недружній акт може мати усі ознаки міжнародного правопорушення.

Так само й у відносинах з міжнародними організаціями з тією різницею, що, на відміну від держав, визначення змісту їхнього нематеріального активу, що захищається актами політичного реагування, на даний момент ще потребує глибоких наукових досліджень. Однак з боку держав він уже досить відпрацьований, тому вони цілком зрозуміло переносять відповідну міждержавну практику на відносини з міжнародними міжурядовими організаціями. Інакше кажучи, логіка Ізраїлю, який оголосив генсека ООН А. Гутерріша *persona non grata* і заборонив йому в'їзд до Ізраїлю, певною мірою була передбачуваною, хоча й не було зазначено, які саме норми міжнародного права були порушені Генеральним секретарем, що саме по собі, як мінімум, не ввічливо. При цьому, зауважимо, сам А. Гутерріш у межах своєї посади не міг адекватно відреагувати, заборонивши представникам Ізраїлю з'являтися у штаб-квартирі ООН та інших офісах Організації. Так само генсек ООН у відповідь на критику української влади за свою поїздку на саміт БРІКС і відмову приймати його в Києві не може заборонити представникам України брати участь у діяльності Організації. Як у першому, і у другому випадку це не його компетенція, це питання реагування Організації загалом. А для того, щоб вона могла адекватно реагувати в аналогічних випадках, необхідні не лише відпрацьовані внутрішні організаційно-правові процедури, а насамперед – чітке розуміння того, в чому саме полягає цей нематеріальний актив (честь, гідність, політичний імідж, ділова репутація тощо).

До речі, цей аспект підтверджує реакція низки держав та представників міжнародних міжурядових організацій на вищезгадану заяву Ізраїлю щодо А. Гутерріша. Так, представник Держдепартаменту США Метью Міллер заявив, що Сполучені Штати вважають такий крок непродуктивним, оскільки «ООН проводить надзвичайно важливу роботу в Газі, в регіоні, і ООН, коли діє найкращим чином, може відігравати важливу роль у забезпеченні безпеки та стабільності. Тому ми вважаємо за важливе, щоб Ізраїль міг взаємодіяти з ООН. Ми завжди говоримо, що Ізраїль повинен усвідомлювати протягом усього цього конфлікту своє становище у світі, і подібні кроки не сприяють покращенню його становища у світі» [31]. Представник Китаю при ООН Фу Цун заявив, що Китай рішуче підтримує Генерального секретаря у його роботі та виступає проти звинувачень із боку Ізраїлю. Також підтримку А. Гутеррішу висловили постійний представник Франції при ООН Ніколя де Рів'єр, постійний представник Великої Британії при ООН Барбара Вудворд. Представник РФ Василь Небензя заявив, що оголошення Гутерріша *persona non grata* – «це нечуване і надзвичайно хамське рішення, це ляпас не тільки ООН, але й нам усім». Він також закликав членів Ради Безпеки та ООН відреагувати на нього. Також заявили підтримку генсеку влади ФРН, Іспанії, Португалії, ПАР та представник ЄС [32].

Правду кажучи, всі ці заяви представників держав і ЄС, навіть незважаючи на надзвичайну різкість деяких із них, навряд чи можна оцінити як політичні заходи впливу у відповідь – те, що в міжнародному праві називається *реторсіями*. Однієї критики чиєїсь позиції чи поведінки на міжнародній арені явно недостатньо. Потрібні конкретні дії у відповідь. Незважаючи на те, що в одному ключі висловилися всі члени Ради Безпеки ООН, врешті-решт їхні думки не були об'єднані загальним політичним, а краще юридичним рішенням, ухваленим у межах органу, який несе головну відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки. Воно напевно посилює колективний вплив на Ізраїль.

Що також привертає увагу, так це те, що ніхто з тих, хто підтримує генсека, не піддав офіційному аналізу заяви та рішення Ізраїлю – у чому конкретно він неправий. Можливо, якби він був проведений і опублікований, колективна реакція у відповідь була б більш збалансованою і змусила б цю державу змінити свою позицію. Як видається, проблема все-таки в нестачі відповідної практики, що дозволила б відпрацювати заходи у відповідь у подібних ситуаціях.

У цьому випадку особливий інтерес становить позиція, висловлена представником самого Генерального секретаря ООН Стефаном Дюжаріком. Він заявив, що ними ця заява міністра закордонних справ Ізраїлю розцінюється

як політична, а не юридична; «ми не визнаємо, що концепція *persona non grata* застосовується до персоналу ООН». На питання, чи були такі випадки раніше, С. Дюжаррик відповів, що не пам'ятає, щоб за 24 роки його роботи в ООН робилися подібні заяви, хоча «бували випадки, коли між Генеральним секретарем та різними державами-членами виникали вкрай напружені ситуації» [33].

Як бачимо, представник Генерального секретаря не пояснив, як рішення Ізраїлю сумісне з п. 2 ст. 100 Статуту ООН, який зобов'язує всіх членів ООН (а Ізраїль – член ООН) «поважати суто міжнародний характер обов'язків Генерального Секретаря та персоналу Секретаріату і не намагатися впливати на них при виконанні ними своїх обов'язків» [7]. Він не пояснив, чи порушені ним імунітети та привілеї генсека, які згідно з розд. 19 ст. V Конвенції про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй 1946 р. дорівнюють дипломатичним [34]. Зокрема, чи не обмежене його право на безперешкодні зносини з підрозділами ООН, що виконують свої функції в Ізраїлі (нині – це Тимчасові сили ООН зі спостереження за роз'єднанням (UNDOF), Комісія ООН з примирення в Палестині (UNCCP), Центр інформації ООН (UNIC), Управління ООН з координації гуманітарних питань). Це право прямо впливає зі змісту п. 1 ст. 27 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961, що забезпечує державам та їх дипломатичним представництвам за кордоном безперешкодні зносини [35]. І в цьому контексті твердження представника генсека про невизнання концепції *persona non grata* стосовно персоналу ООН потребує пояснення: чому держави, як первинні суб'єкти міжнародного права, можуть визнавати офіційних осіб інших держав такими небажаними персонами і видворяти їх, а представники міжнародних міжурядових організацій як вторинних суб'єктів міжнародного права – ні? Перші ж у більшому обсязі захищені привілеями та імунітетами, ніж другі.

Загалом можемо зазначити, що нинішня міжнародна практика, що стосується ООН, у переважній більшості випадків не доходить до пред'явлення офіційних претензій із боку держав до Організації у зв'язку з діяльністю Генерального секретаря. Критика та звинувачення на його адресу самі по собі не є покликанням до міжнародно-правової відповідальності, оскільки відсутні чітко сформульовані вимоги потерпілої сторони із зазначенням: а) порушених норм міжнародного права; б) поведінки, якій має слідувати Організація, щоб припинити протиправне діяння; в) форми відшкодування збитків (моральних чи матеріальних). У Проєкті 2011 умови покликання до міжнародно-правової відповідальності міжнародних організацій викладено у ст. 44 [6].

Висновки

На сьогодні статутні функції генсека ООН як «головної адміністративної посадової особи» насамперед зосереджені навколо забезпечення ефективної діяльності Секретаріату як одного з головних органів Організації. Тобто юридично він залишається діяти у межах статей 97–99 Статуту ООН і відповідних правил процедури головних органів Організації. Ці норми не зазнали жодних змін. Отже, Генеральний секретар й досі не є керівником усієї ООН, що б не малося під цим на увазі. Юридично й політично він повністю підпорядкований іншим головним органам і насамперед Генеральній Асамблеї та Раді Безпеки, які призначили його на цю посаду.

Водночас за роки, що минули від заснування Організації Об'єднаних Націй, сфера політичної діяльності Генеральних секретарів значно зросла. Вона вже давно не обмежується адміністративним управлінням Секретаріатом та стосується безпосереднього впливу на глобальні міжнародні відносини. Генеральний секретар здійснює й так звану «позастатутну» міжнародну політичну діяльність. Вона ґрунтується на міжнародно-правових звичаях, що доповнюють Статут та розвивають його окремі положення. Зокрема, можна вважати усталеними та загальновизнаними звичаї, що наділяють його повноваженнями у сфері превентивної дипломатії та вирішення міжнародних спорів і конфліктів, де він виступає арбітром, посередником, примирителем або особою, яка здійснює добрі послуги.

Політична активність Генерального секретаря у межах цих звичаїв не завжди викликає загальну підтримку та розуміння. Часто є невдоволені, які вимагають притягнення до відповідальності Генерального секретаря. У міжнародній практиці існує безліч прикладів застосування контрзаходів проти нього, запозичених переважно з міждержавних відносин. Використання їх «за аналогією», як правило, не враховує специфіки ООН як універсальної міжнародної міжурядової організації та ролі Генерального секретаря, яку він відіграє згідно зі Статутом та іншими правилами Організаціями.

Вважаємо, що будь-яке питання про міжнародно-правову відповідальність Генерального секретаря, яке виникає у зв'язку з виконанням ним таких «політичних» зобов'язань, може порушуватися, але в контексті притягнення до цієї відповідальності ООН загалом. Наголосимо, що відповідальність Генерального секретаря невіддільна від відповідальності Організації, оскільки він представляє її, і вся можлива протиправна діяльність за п. 1 ст. 6 Проекту 2011 р. присвоюється усій Організації. Як демонструє сучасна реальна міжнародна політика, цей нюанс далеко не завжди враховується державами, причому як невдоволеними роботою генсека, так і такими,

що його підтримують. Усе викладене підтверджує актуальність та потребу в подальших наукових дослідженнях з цієї теми.

Список використаних джерел

- [1] Сітнікова І. Ізраїль оголосив генсека ООН персоною нон грата (2 жовтня 2024 р.). URL: <https://hromadske.ua/svit/232228-izrayil-oholosyv-henseka-oon-personoiu-non-grata> (дата звернення: 15.07.2025).
- [2] Израиль объявил генсека ООН персоной нон грата и обвинил его в «поддержке террористов» (2 октября 2024 г.). URL: <https://www.bbc.com/russian/articles/crr5e55nrpqo> (дата звернення: 15.07.2025).
- [3] NS.Writer The USA accused the UN Secretariat of making concessions to Russia (20.12.2021). URL: <https://newssky.com.ua/en/ssha-obvinili-sekretariat-oon-v-ustupkah-rossii/> (last accessed: 15.07.2025).
- [4] Россия обвинила осудившего референдумы главу ООН в нарушении полномочий. 30 сент. 2022 г. URL: https://news.rambler.ru/politics/49433482/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink (дата звернення: 15.07.2025).
- [5] Кізілов Є. Зеленський відхилив візит генсека ООН до Києва через його поїздку в Росію. 25 жовт. 2024 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/10/25/7481372/> (дата звернення: 15.07.2025).
- [6] Resolution adopted by the General Assembly on 9 December 2011 "Responsibility of international organizations". URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/66/100> (last accessed: 15.07.2025).
- [7] Статут Організації Об'єднаних Націй, 1945 р. URL: [https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf](https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf) (дата звернення: 15.07.2025).
- [8] UN General Assembly Rules of procedure. URL: <https://www.un.org/en/ga/about/ropga/index.shtml> (last accessed: 15.07.2025).
- [9] Rules of Procedure of the UN Economic and Social Council. URL: <https://docs.un.org/en/E/5715/Rev.2> (last accessed: 15.07.2025).
- [10] Standards of Conduct for the International Civil Service. URL: <https://icsc.un.org/Resources/General/Publications/standardsE.pdf> (last accessed: 15.07.2025).
- [11] Шкунаев В. Г. Организация Объединённых Наций в современном мире : монография. Москва : Наука, 1976. 350 с.
- [12] Schlesinger S. Act of Creation: The Founding of the United Nations. Boulder, CO : Westview Press, 2003. 400 p.
- [13] Stein E. Mr. Hammarskjold, the Charter Law and the Future Role of the United Nations Secretary General. *American Journal of International Law*. 1962. Vol. 56, issue 1. P. 9–32.
- [14] Provisional Rules of Procedure of the UN Security Council. URL: <https://main.un.org/securitycouncil/en/content/rop/chapter-5> (last accessed: 15.07.2025).
- [15] Jordan R. S. Law of the International Civil Service: Chapter Twenty-Three / United Nations Legal Order. 1995. Vol. 2. Eds. O Schachter, C. C. Joyner. UK: University Press, Cambridge, P. 1059–1090.
- [16] Vicuales J. E. Can the U.N. Secretary-General Say 'No'? Revisiting the 'Peking Formula'. *bepress Legal Series. Working Paper*. 28 July 2006. No. 1478. P. 6. URL: <https://law.bepress.com/expresso/eps/1478> (last accessed: 15.07.2025).

- [17] Franck T. M. The Secretary-General's Role in Conflict Resolution: Past, Present and Pure Conjecture. *European Journal of International Law*. 1995. Vol. 6, No. 1. P. 360–387.
- [18] Щёкин Ю. В. Применение доктрины подразумеваемой компетенции в практике Постоянной палаты международного правосудия. *Альманах міжнародного права*. 2015. Вип. 9. С. 102–110. URL: <http://www.inlawalmanac.mgu.od.ua/v9/14.pdf> (дата звернення: 15.07.2025).
- [19] Щёкин Ю. В. Применение доктрины подразумеваемой компетенции в практике Международного суда ООН. *Проблеми законності*. 2021. № 152. С. 152–162. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.152.224433>.
- [20] Seyersted F. International Personality of International Organizations: Do their Capacities Really depend upon their Constitutions? *The Indian Journal of International Law*. 1964. Vol. 4. P. 1–74.
- [21] Seyersted F. *Common Law of International Organizations*. Leiden, Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 604 p.
- [22] Judgments of the Administrative Tribunal of the I.L.O. upon complaints made against U.N.E.S.C.O., Advisory Opinion of October 23rd, 1956: I.C.J. Reports 1956, p. 77.
- [23] Щёкин Ю. В. Изменение норм международных договоров международно-правовыми обычаями. *Проблеми законності*. 2007. Вип. 89. С. 186–194.
- [24] Иванов А. Г. Міжнародно-правове регулювання прав та обов'язків посередника. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 643–646. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/156>.
- [25] Resolution adopted by the General Assembly on 22 December 2007 [on the report of the Fifth Committee (A/62/597)] 62/228 "Administration of justice at the United Nations". URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/62/228> (last accessed: 15.07.2025).
- [26] Resolution adopted by the General Assembly on 24 December 2008 [on the report of the Fifth Committee (A/63/642)] 63/253 "Administration of justice at the United Nations". URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/63/253> (last accessed: 15.07.2025).
- [27] Secretary-General's bulletin 'Terms of reference for the Office of the United Nations Ombudsman and Mediation Services' ST/SGB/2016/7, 22 June 2016. URL: <https://hr.un.org/content/office-ombudsman-appointment-and-terms-reference-ombudsman> (last accessed: 15.07.2025).
- [28] Qiu v. Secretary-General of the United Nations. Judgement No. 482. UN Doc. AT/DEC/482. Administrative Tribunal of the United Nations, May 25, 1990. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/97448?v=pdf> (last accessed: 15.07.2025).
- [29] Difference Relating to Immunity from Legal Process of a Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, Advisory Opinion, 1. C. J. Reports 1999. P. 62.
- [30] Report of the International Law Commission. Sixty-third session. 26 April–3 June and 4 July–12 August 2011. General Assembly. Official Records Sixty-sixth session. Supplement No. 10 (A/66/10), 2011. 368 p.
- [31] Department Press Briefing – October 2, 2024. Matthew Miller, Department Spokesperson. URL: <https://2021-2025.state.gov/briefings/departments-press-briefing-october-2-2024> (last accessed: 15.07.2025).
- [32] UN Security Council expresses 'unwavering' support to UN chief after Israel bans him. October 2, 2024 at 7:04 pm. URL: <https://www.middleeastmonitor.com/20241002-un-security-council-expresses-unwavering-support-to-un-chief-after-israel-bans-him/> (last accessed: 17.10.2025).

- [33] Daily Press Briefing by the Office of the Spokesperson for the Secretary-General (2 October 2024). URL: <https://press.un.org/en/2024/db241002.doc.htm> (last accessed: 15.07.2025).
- [34] Convention on the Privileges and Immunities of the United Nations, 1946. URL: <https://www.un.org/en/ethics/assets/pdfs/Convention%20of%20Privileges-Immunities%20of%20the%20UN.pdf> (last accessed: 15.07.2025).
- [35] Vienna Convention on Diplomatic Relations, 1961. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf (last accessed: 15.07.2025).

References

- [1] Sitnikova, I. (October 2, 2024). Israel declared the UN Secretary-General persona non grata. Retrieved from <https://hromadske.ua/svit/232228-izrayil-oholosyv-hense-ka-on-personoiu-non-grata>.
- [2] BBC News Russian. (October 2, 2024). Israel declared the UN Secretary-General persona non grata and accused him of "supporting terrorists". Retrieved from <https://www.bbc.com/russian/articles/crr5e55nrpqo>.
- [3] NS.Writer (December 20, 2021). The USA accused the UN Secretariat of making concessions to Russia. Retrieved from <https://newssky.com.ua/en/ssha-obvinili-sek-retariat-on-v-ustupkah-rossii/>.
- [4] Rambler News. (September 30, 2022). Russia accused the UN Secretary-General of violating his mandate. Retrieved from <https://news.rambler.ru/politics/49433482>.
- [5] Kizilov, Ye. (October 25, 2024). Zelensky rejected the UN Secretary-General's visit to Kyiv due to his trip to Russia – sources. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2024/10/25/7481372/>.
- [6] United Nations General Assembly. (December 9, 2011). Resolution 66/100 "Responsibility of international organizations". Retrieved from <https://docs.un.org/en/A/RES/66/100>.
- [7] United Nations. (1945). Charter of the United Nations. Retrieved from https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.
- [8] United Nations General Assembly. (n.d.). Rules of Procedure. Retrieved from <https://www.un.org/en/ga/about/ropga/index.shtml>.
- [9] United Nations Economic and Social Council. (n.d.). Rules of Procedure. Retrieved from <https://docs.un.org/en/E/5715/Rev.2>.
- [10] International Civil Service Commission. (n.d.). Standards of Conduct for the International Civil Service. Retrieved from <https://icsc.un.org/Resources/General/Publications/standardsE.pdf>.
- [11] Shkunaev, V.G. (1976). *The United Nations in the modern world*. Moscow: Nauka.
- [12] Schlesinger, S. (2003). *Act of Creation: The Founding of the United Nations*. Boulder, CO: Westview Press.
- [13] Stein, E. (1962). Mr. Hammarskjold, the Charter Law and the Future Role of the United Nations Secretary-General. *American Journal of International Law*, 56(1), 9-32.
- [14] United Nations Security Council. (n.d.). Provisional Rules of Procedure. Retrieved from <https://main.un.org/securitycouncil/en/content/rop/chapter-5>.
- [15] Jordan, R.S. (1995). Law of the international civil service. In O. Schachter & C. C. Joyner (Eds.). *United Nations Legal Order*, 2, 1059-1090. Cambridge University Press.

- [16] Vicuales, J.E. (July 28, 2006). Can the U.N. Secretary-General Say 'No'? Revisiting the 'Peking Formula'. *bepress Legal Series, Working Paper, 1478*, 6. Retrieved from <https://law.bepress.com/expresso/eps/1478>.
- [17] Franck, T.M. (1995). The Secretary-General's Role in Conflict Resolution: Past, Present and Pure Conjecture. *European Journal of International Law*, 6(1), 360–387.
- [18] Shchokin, Yu.V. (2015). Application of the doctrine of implied powers in the practice of the Permanent Court of International Justice. *Almanac of International Law*, 9, 102–110. Retrieved from <http://www.inlawalmanac.mgu.od.ua/v9/14.pdf>.
- [19] Shchokin, Yu.V. (2021). Implementation of the Implied Powers Doctrine by the UN International Court of Justice. *Problems of Legality*, 152, 152–162. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.152.224433>.
- [20] Seyersted, F. (1964). International Personality of International Organizations: Do their Capacities Really Depend upon their Constitutions? *Indian Journal of International Law*, 4, 1–74.
- [21] Seyersted, F. (2008). Common Law of International Organizations. Leiden & Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- [22] International Court of Justice. (1956). Judgments of the Administrative Tribunal of the I.L.O. upon complaints made against UNESCO, Advisory Opinion of October 23rd, 1956. *ICJ Reports*, 77.
- [23] Shchokin, Yu.V. (2007). Modification of treaty norms by international custom. *Problems of Legality*, 89, 186–194.
- [24] Ivanov, A.G. (2023). International legal regulation of the mediator's rights and duties. *Legal Scientific Electronic Journal*, 11, 643–646. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/156>.
- [25] United Nations General Assembly. (December 22, 2007). Resolution 62/228 "Administration of justice at the United Nations". Retrieved from <https://docs.un.org/en/A/RES/62/228>.
- [26] United Nations General Assembly. (December 24, 2008). Resolution 63/253 "Administration of justice at the United Nations". Retrieved from <https://docs.un.org/en/A/RES/63/253>.
- [27] United Nations Secretariat. (June 22, 2016). Secretary-General's bulletin 'Terms of reference for the Office of the United Nations Ombudsman and Mediation Services' (ST/SGB/2016/7). Retrieved from <https://hr.un.org/content/office-ombudsman-appointment-and-terms-reference-ombudsman>.
- [28] United Nations Administrative Tribunal. (May 25, 1990). Qiu v. Secretary-General of the United Nations, Judgement No. 482 (UN Doc. AT/DEC/482). Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/97448?v=pdf>.
- [29] International Court of Justice. (1999). Difference Relating to Immunity from Legal Process of a Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, Advisory Opinion. *ICJ Reports*, 62.
- [30] International Law Commission. (2011). Report of the International Law Commission. Sixty-third session (26 April – 3 June and 4 July – 12 August, 2011). *General Assembly Official Records*, 66th session, Supplement No. 10 (A/66/10).
- [31] U.S. Department of State. (October 2, 2024). Department Press Briefing. Retrieved from <https://2021-2025.state.gov/briefings/department-press-briefing-october-2-2024>.

- [32] Middle East Monitor. (October 2, 2024). UN Security Council expresses ‘unwavering’ support to UN chief after Israel bans him. Retrieved from <https://www.middleeastmonitor.com/20241002-un-security-council-expresses-unwavering-support-to-un-chief-after-israel-bans-him/>.
- [33] United Nations. (October 2, 2024). Daily Press Briefing by the Office of the Spokesperson for the Secretary-General. Retrieved from <https://press.un.org/en/2024/db241002.doc.htm>.
- [34] United Nations. (1946). Convention on the Privileges and Immunities of the United Nations. Retrieved from <https://www.un.org/en/ethics/assets/pdfs/Convention%20of%20Privileges-Immunities%20of%20the%20UN.pdf>.
- [35] United Nations. (1961). Vienna Convention on Diplomatic Relations. Retrieved from https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf.

Юрій Вадимович Щокін

доктор юридичних наук, професор
доцент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-8082-2367

Yuri V. Shchokin

Doctor of Law, Professor
Associate Professor of the European Union Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-8082-2367

Рекомендоване цитування: Щокін Ю. В. Межі міжнародно-правової відповідальності Генерального секретаря ООН у контексті його статутних і домислюваних повноважень. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 280–305. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.337787>.

Suggested Citation: Shchokin, Yu.V. (2025). Limits of the International Legal Responsibility of the UN Secretary-General in the Context of His Statutory and Implied Powers. *Problems of Legality*, 170, 280-305. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.337787>.

Статтю подано / Submitted: 02.08.2025.
Доопрацьовано / Revised: 05.09.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025
Опубліковано / Published: 30.09.2025

Особливості функціонування норм *jus cogens* в умовах збройної агресії

Владислав Сергійович Мельниченко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: v.s.melnychenko@nlu.edu.ua

Анотація

Статтю присвячено дослідженню правової природи особливостей дії норм *jus cogens*. Актуальність теми зумовлена необхідністю забезпечення дотримання імперативних норм загального міжнародного права, що є передумовою забезпечення стабільного та надійного функціонування системи міжнародної безпеки. У роботі наголошено на особливому статусі зазначених норм. Мета статті полягає у виявленні та дослідженні випадків функціонування імперативних норм загального міжнародного права в особливому режимі. Досягнення вказаної мети виявилось можливим завдяки застосуванню комплексного підходу, який становить методологічну основу дослідження. У роботі використано низку загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, зокрема: порівняння, діалектичного аналізу та синтезу, а також порівняльно-правовий, формально-юридичний, логіко-юридичний методи. Розглянуто особливості дії низки норм *jus cogens* за нормальних умов функціонування системи міжнародної безпеки та у разі виникнення серйозних загроз – в умовах вчинення акту збройної агресії. Підтверджено, що за нормальних умов функціонування системи міжнародної безпеки дотримання норм *jus cogens* є безумовним обов'язком кожної держави. З'ясовано, що в межах міжнародного права наявні ознаки існування особливого режиму дії низки норм *jus cogens*. Виявлено, що під час реалізації права на самооборону в умовах збройної агресії захисна дія деяких імперативних норм загального міжнародного права щодо держави-агресора тимчасово припиняє свою дію, надаючи потерпілій державі право на легітимне застосування сили, порушення територіальної цілісності агресора, однак лише в межах зовнішнього аспекту територіальної цілісності держави – територіальної недоторканності. Ба більше, зроблено припущення, що в межах реалізації права на самооборону жертва має право на вжиття заходів впливу, що формально містять ознаки втручання у внутрішні справи агресора. Крім того, висловлено припущення, що існування особливого режиму функціонування деяких імперативних норм загального міжнародного права є свідченням можливості його поширення і на правовідносини міжнародно-правової відповідальності, що окреслює перспективу подальших досліджень.

Ключові слова: *jus cogens*; агресія; самооборона; держава-агресор.

Features of the Functioning of Jus Cogens Norms in Time of Armed Aggression

Vladyslav S. Melnychenko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: v.s.melnychenko@nlu.edu.ua

Abstract

The article is dedicated to the study of the legal nature of jus cogens norms. The relevance of the topic is stipulated by the need to ensure compliance with the general international law peremptory norms, which is a prerequisite for ensuring stable and reliable functioning of the international security system. The article emphasizes the special status of these norms. The purpose of the article is to identify and study the cases of functioning of general international law peremptory norms in a special regime. The achievement of this goal was made possible by applying a comprehensive approach which forms the methodological basis of the study. In the article a number of general scientific and special research methods are used, in particular: comparison, dialectical analysis and synthesis, comparative legal method, formal legal method, logical legal method. The author examines the features of certain jus cogens norms under the normal functioning of the international security system and in time of serious threats – in the context of an act of armed aggression. The author confirms that under the normal functioning of the international security system, compliance with jus cogens norms is an unconditional obligation of each State. It is established that within the framework of international law there are signs of the existence of a special regime in which certain jus cogens norms operate. It is found that when exercising the right to self-defence in the context of armed aggression, the protective effect of certain general international law peremptory norms against the aggressor State temporarily ceases to be effective, giving the affected State the right to legitimately use force and violate the territorial integrity of the aggressor, but only within the external aspect of the territorial integrity of the State – territorial inviolability. Furthermore, the author suggests that within the framework of exercising the right to self-defence, the victim has the right to take enforcement measures which formally contain signs of interference in the internal affairs of the aggressor. In addition, the author puts forward the idea that the existence of a special regime for the operation of certain peremptory norms of general international law is evidence of the possibility of its extension to legal relations of international legal responsibility, which outlines the prospects for further research.

Keywords: jus cogens; aggression; self-defense; aggressor state.

Вступ

Сучасне міжнародне право є відображенням прагнення міжнародного співтовариства забезпечити мирне співіснування. В умовах зростаючого взаємозв'язку держав дедалі більшого значення набувають інструменти

регулювання відносин, якість яких має безпосередній вплив на формування остаточної моделі взаємин у рамках міжнародно-правової комунікації. У міжнародному праві, як і в межах будь-яких інших систем права, базовим елементом регулювання правовідносин є норма, яка є відображенням спільної волі міжнародної спільноти. У своїй сукупності норми формують систему, чітке та послідовне структурування якої становить основу і суть міжнародного права, сприяючи його належному функціонуванню. Проте не варто зводити міжнародне право лише до кількісної сукупності норм, адже визначальною ознакою є їх якість, тобто здатність до ефективного виконання ролі основи тієї моделі регулювання суспільних відносин, яка є ціллю міжнародного співтовариства.

У цьому аспекті дедалі більшого значення набувають норми *jus cogens*, які на основі своїх якісних властивостей виконують роль системоутворювальних норм міжнародного права. Такий статус норм *jus cogens* є причиною пильної уваги до них з боку наукової спільноти. Навіть з огляду на беззаперечність імперативного характеру, тематика цих норм продовжує бути предметом активних дискусій.

У цілому, питання функціонування імперативних норм загального міжнародного права характеризується широким доктринальним висвітленням. Характерною ознакою сучасного стану дослідження цієї проблеми є опис норм *jus cogens* в аспекті їх загальної імперативності й непорушності, що розглядається в контексті нормальних умов функціонування системи міжнародної безпеки, тобто за відсутності серйозних загроз її існуванню. Проте питання дії імперативних норм загального міжнародного права за особливих умов, наприклад, під час збройної агресії, переважно залишається поза увагою наукової спільноти, що спричинило відсутність належного обґрунтування особливого режиму функціонування низки норм *jus cogens* за виняткових умов.

У доктрині міжнародного права проблема дії імперативних норм вбачається крізь призму необхідності забезпечення міжнародного правопорядку. Норми *jus cogens*, як загальнообов'язкові правила поведінки, набувають свого статусу від базових цінностей суспільного порядку, на захист яких спрямоване їх існування [1, с. 19]. Імперативний характер цих норм свідчить про їх вищу юридичну силу та особливе значення в системі міжнародного права, що унеможливорює довільну відмову від їх дотримання, за винятком заміни наступною нормою відповідної юридичної сили [2, с. 138].

Загальновизнано, що не може існувати жодних обмежень фундаментальних норм міжнародного гуманітарного права. Так само не існує виправдань най-

більш тяжким злочинам у розумінні Римського статуту Міжнародного кримінального суду – злочинам геноциду, злочинам проти людяності, воєнним злочинам та злочинам агресії. Безумовно, зазначені норми є лише частиною ширшої системи імперативних норм загального міжнародного права, які стоять на захисті міжнародно-правового порядку, проте їх загальнообов’язковий характер є показовим.

Однак інколи виникають ситуації, коли сам міжнародний правопорядок потребує вжиття заходів, що формально містять ознаки порушень деяких норм *jus cogens*, зокрема реалізації права держав на самооборону. За таких умов особливої уваги заслуговує питання змісту та особливостей захисної дії зазначених норм щодо сторін конфлікту [3, с. 233–234; 4; 5]. У зв’язку з цим, з метою забезпечення міжнародного правопорядку, існує потреба в усебічній регламентації випадків особливого режиму функціонування низки імперативних норм загального міжнародного права в умовах збройної агресії. Досягнення вказаної мети передбачає вирішення кількох завдань: виявлення місця норм *jus cogens* у системі міжнародного права; аналіз загальних ознак дії норм *jus cogens* за нормальних умов функціонування системи міжнародної безпеки; аналіз випадків функціонування імперативних норм загального міжнародного права за особливих умов.

Матеріали та методи

Методологічну основу роботи становить комплексний підхід, що сприяв формуванню теорії щодо особливого режиму функціонування норм *jus cogens*. Під час дослідження використано низку загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, зокрема: порівняння, за допомогою якого здійснено бінарне порівняння для виявлення окремих ознак функціонування *jus cogens* за особливих умов; діалектичного аналізу та синтезу застосовано для виявлення основної суперечності, зокрема, між недопустимістю обмеження дії норм *jus cogens* та особливим режимом їх функціонування в умовах збройної агресії, взаємодія яких між собою є основою подальшого розвитку системи імперативних норм загального міжнародного права, та обґрунтування необхідного обсягу й форм подання вказаної інформації; порівняльно-правовий метод, за допомогою якого проведено зіставлення різних станів системи міжнародної безпеки, зокрема стану її нормального функціонування та у разі наявності активної загрози, з метою виявлення особливостей функціонування норм *jus cogens*; формально-юридичний – використано для встановлення юридичного поняття та ознак норм *jus cogens*; логіко-юридичний метод застосовано для логічного вивчення та пояснення особливостей функціонування *jus cogens*.

Результати та обговорення

Імперативні норми загального міжнародного права на варті базових цінностей міжнародного правопорядку

Спроможність правової системи гарантувати, власне, стабільне функціонування є фундаментальним проявом її життєздатності. Така стабільність забезпечується захистом базових цінностей, на варті яких стоять імперативні норми загального міжнародного права.

Символічно, що у справі *Michael Domingues v. United States* Міжамериканська комісія з прав людини пов'язала імперативні норми загального міжнародного права з «суспільною мораллю» та, що більш важливо, заявила, що вони «набувають свого статусу від фундаментальних цінностей, яких дотримується міжнародне співтовариство», зазначивши, що порушення *jus cogens* «шокують совість людства» [1, с. 19].

Таке значення цих норм свідчить про необхідність усебічного висвітлення особливостей їх функціонування за різноманітних умов.

Імперативна норма загального міжнародного права – це норма, прийнята та визнана міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, від якої не допускаються жодні відступи та яка може бути змінена лише наступною нормою загального міжнародного права, що має той самий характер [1, с. 27].

У своїй постанові від 26 жовтня 2004 р. Федеральний конституційний суд Німеччини охарактеризував імперативні норми загального міжнародного права як ті норми, які «міцно вкорінені в правовому переконанні спільноти держав, і які є необхідними для існування міжнародного публічного права» [6].

Така важливість норм *jus cogens* зумовлюється їх функцією в межах міжнародного публічного права. Відіграючи роль захисника основних цінностей правової системи, норми *jus cogens* є своєрідним індикатором захищеності всього правового порядку.

Імперативні норми міжнародного права породжують зобов'язання держав перед міжнародним співтовариством (зобов'язання *erga omnes*), захищаючи всю систему міжнародного правопорядку та набуваючи статусу гарантії її непорушності й стабільності функціонування.

Норми *jus cogens* є ключовим елементом усіх інститутів та галузей права, зокрема й інституту міжнародно-правової відповідальності, маючи при цьому обов'язковий та загальносистемний характер.

Міжамериканський суд з прав людини схарактеризував імперативні норми загального міжнародного права як такі, що «застосовуються до всіх держав» і як норми, що «зобов'язують усі держави» [7]. Аналогічно, у справі *Michael Domingues v. United States* Міжамериканська комісія з прав людини визначила, що імперативні норми загального міжнародного права «зобов'язують міжнародну спільноту в цілому, незалежно від протесту, визнання чи мовчазної згоди» [8].

Європейський суд з прав людини у справі *Al-Adsani v. the United Kingdom* аналогічно схарактеризував імперативну норму загального міжнародного права як «норму, яка має вищий ранг у міжнародній ієрархії, ніж договірне право і навіть “звичайні” звичаєві правила» [9].

Той факт, що імперативні норми загального міжнародного права ієрархічно вищі за інші норми міжнародного права, є одночасно характеристикою та наслідком імперативних норм загального міжнародного права [1, с. 24].

Про юридичну обов'язковість норм *jus cogens* свідчить і заборона поширення на них концепції наполегливого заперечення. Так, загальновідомо, що норма міжнародного права не може протиставлятися тій державі, яка виявила наполегливе заперечення проти неї від початку її формування. Водночас це правило не застосовується до норм *jus cogens*, що впливає із засад їх універсального застосування та ієрархічної переваги. Це свідчить про те, що імперативні норми загального міжнародного права застосовуються до всіх держав [1, с. 66–67].

Норми jus cogens як загальнообов'язкові правила поведінки

За загальним правилом, у міжнародному праві не передбачається жодних обмежень дії норм *jus cogens*.

Так, не може бути обмежень основних норм міжнародного гуманітарного права. Загальновідомо, що норми і принципи міжнародного гуманітарного права обмежують застосування насильства під час збройних конфліктів [10, с. 5]. Це насамперед покликано забезпечити захист прав людини і основоположних свобод в умовах збройного конфлікту, гарантуючи мінімальний гуманітарний стандарт, обмеження чого суперечило б самій ідеї міжнародного гуманітарного права.

Статус *jus cogens* як основних норм гуманітарного права також є загально-визнаним у літературі [2, с. 138]. Т. Кляйнлайн, визначивши ті норми, які Міжнародний суд ООН назвав *jus cogens* (заборона катування та геноциду), зазначає, що «більш повні переліки також стосуються воєнних злочинів та основних принципів міжнародного гуманітарного права» [11, с. 54; 12, с. 184].

Проте нині існують очевидні проблеми невизначеності щодо *jus cogens* та основних норм міжнародного гуманітарного права, зокрема, які норми міжнародного гуманітарного права кваліфікуються як «найбільш основні» а отже, відповідають критеріям *jus cogens* [11, с. 54].

Не може існувати виправдань найбільш тяжким злочинам, які в розумінні ст. 5 Римського статуту Міжнародного кримінального суду викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства, – злочинам геноциду, злочинам проти людяності, воєнним злочинам та злочинам агресії [13].

У справі *Prosecutor v. Kupreškić* Судова палата Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії заявила, що «більшість норм міжнародного гуманітарного права», зокрема «ті, що забороняють воєнні злочини... також є імперативними нормами міжнародного права або *jus cogens*, тобто такими, що не допускають відступів та мають переважну силу» [11, с. 53; 12].

Заборона злочинів проти людяності є імперативною нормою загального міжнародного права [14, с. 3]. Статус заборони злочинів проти людяності як *jus cogens* констатувався також регіональними судами з прав людини [15–18], міжнародними судами, трибуналами [15; 19] та деякими національними судами [20; 21].

Міжнародний суд ООН однозначно визнав заборону геноциду нормою *jus cogens*. Хоча у своєму консультативному висновку щодо застережень до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього Суд не вживає терміни *jus cogens*, «імперативні норми» чи навіть «зобов'язання *erga omnes*», формулювання, яке Суд використовує для опису заборони геноциду, відповідає опису *jus cogens*. Так, у висновку зазначається, що «першим наслідком цієї концепції є те, що принципи, які лежать в основі Конвенції, є принципами, що визнаються цивілізованими країнами як обов'язкові для держав, навіть без будь-яких договірних зобов'язань. Другим наслідком є універсальний характер як засудження геноциду, так і співпраці, необхідної «для звільнення людства від такого огидного лиха» [11, с. 35; 22, с. 12].

Ніякі міркування будь-якого характеру – чи це політичного, економічного, військового чи іншого характеру – не можуть бути виправданням агресії [23].

Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії, наприклад, постановив, що одна з ознак заборони катувань «пов'язана з ієрархією норм у міжнародному нормативному порядку» і що ця заборона «розвинулася в імперативну норму або *jus cogens*, тобто норму, яка має вищий ранг у міжнародній ієрархії, ніж договірне право і навіть “звичайні” звичаєві норми» [11, с. 31].

Згадані норми *jus cogens* є лише частиною системи імперативних норм, що захищають міжнародно-правовий порядок. Їх аналіз дає можливість встановити, що за нормальних умов функціонування системи міжнародної безпеки, тобто за умов відсутності загроз її стабільному та ефективному функціонуванню, пріоритетність дії норм *jus cogens* не породжує серйозних сумнівів.

Особливий режим функціонування імперативних норм загального міжнародного права за виняткових умов

Проте цікавою є ситуація, коли такі загрози все ж з'являються, – у разі порушення імперативних норм загального міжнародного права, зокрема, у разі вчинення акту агресії.

Норма міжнародного права, яка забороняє агресію, застосовується до поведінки однієї держави щодо іншої. Тому лише держава здатна вчинити агресію, порушуючи цю норму міжнародного права, яка забороняє таку поведінку [24, с. 84].

За таких умов поведінка держави може розцінюватися як загроза системі міжнародної безпеки, що є підставою для застосування захисних заходів, що насамперед впливають із реалізації права на самооборону.

Ніщо в Статуті Організації Об'єднаних Націй не повинно порушувати невід'ємне право на індивідуальну або колективну самооборону у разі збройного нападу на Члена Організації Об'єднаних Націй, доки Рада Безпеки не вживе заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру та безпеки [25].

Тлумачення змісту права на самооборону в сучасному міжнародному праві характеризується суттєвою варіативністю: від вузького, коли самооборона можлива лише в разі збройного нападу, до широкого, коли допускаються навіть превентивні заходи. Нині не існує нормативно відображеного уніфікованого підходу до розуміння змісту цієї категорії, однак звичаєве право акцентує увагу на визнаних орієнтирах – принципах необхідності та пропорційності.

Справа Нікарагуа («Нікарагуа проти США»), Консультативний висновок щодо законності загрози ядерною зброєю або її застосування та справа нафтових платформ («Іран проти США») підтвердили, що необхідність і пропорційність є обмеженнями для будь-якої самооборони, як індивідуальної, так і колективної. Ці вимоги не закріплені в Статуті ООН, але є частиною звичаєвого міжнародного права [26, с. 121].

Отже, у разі вчинення акту агресії держава – об'єкт посягання наділяється правом на самооборону. Зміст цього права є питанням численних дискусій,

проте беззаперечним є той факт, що жертва наділяється правом вжиття активних заходів із метою відбиття та зупинення нападу.

У цьому контексті винятковий інтерес становлять особливості функціонування низки імперативних норм загального міжнародного права в умовах реалізації потерпілою державою права на самооборону.

Так, загальновизнаною нормою *jus cogens* є незастосування сили або погрози силою, що зобов'язує державу використовувати виключно мирні інструменти в межах міжнародної комунікації. Однак це не стосується права на самооборону, коли держава-жертва наділяється певним привілеєм – правом на вжиття силових заходів із припинення посягання. Проте це право все ж не є безмежним.

Принцип заборони застосування сили в міжнародних відносинах, закріплений у п. 4 ст. 2 Статуту, безсумнівно, є найважливішим принципом сучасного міжнародного права, що регулює міждержавну поведінку; він справді є наріжним каменем Статуту [27, с. 291].

О. В. Задорожній, наводячи перелік основних принципів міжнародного права, більшість з яких є юридично обов'язковими на рівні *jus cogens* у розумінні Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., акцентує увагу на їх комплексному характері. На його думку, центральне місце з-поміж цих принципів посідає принцип незастосування сили чи погрози силою; саме від його дотримання безпосередньо залежить ефективність усіх основних принципів міжнародного права. Стосовно держави, яка порушила принцип незастосування сили, може бути припинено дію інших принципів, включаючи добросовісне виконання міжнародних зобов'язань [3, с. 233–234].

Застосування сили може бути визнане правомірним лише в разі вичерпання або відсутності можливості розв'язання конфлікту мирними засобами [3, с. 234].

Необхідність і пропорційність означають, що самооборона не повинна бути відплатною або каральною; її метою має бути зупинення і відбиття нападу [26, с. 121].

Отже, реалізація загальновизнаного права на самооборону фактично є проявом санкціонованого застосування сили в межах міжнародної комунікації, що свідчить про особливий режим дії відповідної норми *jus cogens*, яка за звичайних умов функціонування системи міжнародної безпеки застосування такої сили забороняє.

Особливої уваги також заслуговує дія принципу територіальної цілісності в умовах реалізації права на самооборону в разі агресії.

Необхідність і пропорційність не є свідченням того, що держава, яка захищається, обмежується тією ж зброєю або тією ж чисельністю збройних сил, що і держава-нападник; вона також не обов'язково обмежується діями на своїй власній території [26, 121]. Про можливість активних дій на території держави-агресора вказує і Й. Дінстайн [4].

Поняття територіальної цілісності в широкому сенсі означає її недоторканність, неподільність, єдність як просторову, так і політичну в межах державних кордонів. [5, с. 37].

Наведене свідчить про можливість застосування сили в межах самооборони навіть у контексті порушення територіальної цілісності держави-агресора, що формально є свідченням порушення однойменного принципу *jus cogens*. Проте це стосується лише окремого – зовнішнього аспекту територіальної цілісності держави, тобто територіальної недоторканності. Безумовно, навіть реалізація права на самооборону не може передбачати можливість відчуження території іншої держави.

Перспективною також є думка про те, що в межах реалізації права на самооборону держава – жертва посягання має право вживати заходів впливу, що мають на меті усунення передумов агресії, навіть за умови, що це формально міститиме прояви втручання у внутрішні справи іншої держави. Можна зробити висновок, що окремі аспекти правового порядку держави-агресора, що стали передумовою посягання, виходять за межі внутрішньої компетенції держави, набуваючи статусу джерела загрози міжнародно-правовій системі.

Такий висновок підтверджується існуванням визнаної концепції відповідальності із захисту та відповідними положеннями ст. 5 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, в якому зазначається про можливість набуття окремими внутрішніми діями держави статусу злочинів, що викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства [13].

Зазначені обставини вказують на винятковий характер дії деяких імперативних норм загального міжнародного права в умовах збройного конфлікту як щодо держави-жертви, так і держави-агресора. Отже, міжнародне право наділяє суб'єкта реалізації права на самооборону додатковим механізмом захисту права на своє існування з метою відвернення посягання, коли всі інші (мирні) засоби є вичерпаними, у зв'язку з чим дія низки норм *jus cogens* розширюється.

Водночас беззаперечним є той факт, що держава, яка зазнала посягання, має право не лише на відвернення посягання, а й на відшкодування завданої шкоди. Ідеальною є ситуація, коли держава-агресор здійснює це добровільно.

Проте, на жаль, такі випадки є поодинокими. Зазвичай спроби забезпечити відшкодування завданої шкоди зустрічають спротив. У таких випадках постає питання щодо можливості забезпечити це в примусовому порядку.

У зв'язку з цим припускається, що розширений характер дії деяких норм *jus cogens* частково поширюється і на правовідносини міжнародно-протиправної відповідальності держави-агресора.

Висновки

У цілому, аналіз особливостей функціонування досліджуваних імперативних норм загального міжнародного права в умовах реалізації права на самооборону свідчить про існування в сучасному міжнародному праві особливого режиму їх дії. Так, у разі вчинення агресії захисна дія низки норм *jus cogens* щодо держави – суб'єкта посягання тимчасово припиняє свою дію, але лише в тому обсязі, що є необхідним для реалізації потерпілою державою права на самооборону. Однак вказане не має жодного впливу на зобов'язання агресора дотримуватися імперативних норм загального міжнародного права – цей обов'язок залишається незмінним.

З огляду на зазначене можна припустити, що наявність особливого режиму функціонування норм *jus cogens* у межах реалізації права на самооборону є свідченням можливості його поширення за певних умов і на правовідносини міжнародно-протиправної відповідальності держави-агресора.

Список використаних джерел

- [1] Report of the International Law Commission. Seventy-fourth session (24 April–2 June and 3 July–4 August 2023). *United Nations*. URL: <https://legal.un.org/ilc/reports/2023/english/cover.pdf> (last accessed: 04.06.2025).
- [2] Orakhelashvili A. Audience and Authority – The Merit of the Doctrine of Jus Cogens. *Netherlands Yearbook of International Law*. 2015. No. 46. P. 115–145. https://doi.org/10.1007/978-94-6265-114-2_5.
- [3] Задорожній О. Агресія Російської Федерації проти України й основні принципи міжнародного права. *Юридичний вісник*. 2015. № 2. С. 233–241. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2015/37.pdf (дата звернення: 05.06.2025).
- [4] Dinstein Y. *War, Aggression and Self-Defence*. (5th ed.). Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 408 p.
- [5] Ляшко О. О. Забезпечення територіальної цілісності і недоторканності України: національні і міжнародно-правові аспекти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2018. Т. 29(68), № 3. С. 33–39. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/3_2018/8.pdf (дата звернення: 05.06.2025).
- [6] Order of 26 October 2004. *Bundesverfassungsgericht*. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2004/10/rs20041026_2bvr095500en.html (last accessed: 04.06.2025).
- [7] Juridical Condition and Rights of Undocumented Migrants, Advisory Opinion OC-18/03 of 17 September 2003, requested by the United Mexican States. *Inter-*

- American Court of Human Rights*. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_18_ing.pdf (last accessed: 04.06.2025).
- [8] Michael Domingues v. United States. *Inter-American Commission on Human Rights*. URL: <https://cidh.oas.org/annualrep/2002eng/USA.12285.htm> (last accessed: 04.06.2025).
- [9] Al-Adsani v. the United Kingdom. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng%7B%22itemid%22%3A%22001-59885%22%7D> (last accessed: 05.06.2025).
- [10] Гнатовський М. М. Міжнародне гуманітарне право : довід. для журналістів. 2-ге вид. Одеса : Фенікс, 2015. 92 с.
- [11] Fourth report on peremptory norms of general international law (jus cogens) by Dire Tladi, Special Rapporteur. *United Nations*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3798216?ln=ru&v=pdf> (last accessed: 13.06.2025).
- [12] Kleinlein T. Jus Cogens as the 'Highest Law'? Peremptory Norms and Legal Hierarchies. *Netherlands Yearbook of the International Law*. 2015. No. 46. P. 173–210. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2923974 (last accessed: 13.06.2025).
- [13] Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 05.06.2025).
- [14] Fourth report on crimes against humanity by Sean D. Murphy, Special Rapporteur. *United Nations*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3800178?v=pdf> (last accessed: 07.06.2025).
- [15] Judgment of International Tribunal for the Former Yugoslavia of 14.01.2000 in no. IT-95-16-T. URL: <https://ucr.irmct.org/scasedocs/case/IT-95-16#eng> (last accessed: 05.06.2025).
- [16] Almonacid-Arellano et al. v. Chile, Judgment of 26 September 2006 (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs). *Inter-American Court of Human Rights*. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_154_ing.pdf (last accessed: 07.06.2025).
- [17] Miguel Castro-Castro Prison v. Peru, Judgment (Merits, Reparations and Costs). *Inter-American Court of Human Rights*. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_160_ing.pdf (last accessed: 07.06.2025).
- [18] Manuel Cepeda Vargas v. Colombia, Judgment (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs). *Inter-American Court of Human Rights*. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_213_ing.pdf (last accessed: 07.06.2025).
- [19] Prosecutor v. William Samoei Ruto and Joshua Arap Sang. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2013_04536.PDF (last accessed: 08.06.2025).
- [20] Appeal Judgment of Supreme Court of Argentina of 13.07.2007 in No. 330:3248. URL: <https://sjconsulta.csjn.gov.ar/sjconsulta/documentos/verDocumentoByIdLinksJSP.html?idDocumento=6305031&cache=1683912742680> (last accessed: 10.06.2025).
- [21] Appeal Judgment of Supreme Court of Argentina of 24.08.2004 in No. 327:3312. URL: <https://sj.csjn.gov.ar/homeSJ/suplementos/suplemento/71/documento> (last accessed: 10.06.2025).
- [22] Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Advisory Opinion. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/12/012-19510528-ADV-01-00-EN.pdf> (last accessed: 12.06.2025).

- [23] Definition of Aggression : Resolution of 14.12.1974 No. A/RES/3314. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/190983?ln=en&v=pdf&v=pdf#files> (last accessed: 13.06.2025).
- [24] Report of the International Law Commission on the work of its 48th session, 6 May-26 July 1996. *United Nations digital library*. 1996, May-July. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/221881?v=pdf> (last accessed: 14.06.2025).
- [25] United Nations Charter. United Nations digital library. 1945, June. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> (last accessed: 15.06.2025).
- [26] Gray C. International law and the use of force. (2nd ed.). New York: Oxford University Press, 2004. 334 p.
- [27] Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America). Dissenting Opinion of Judge Elaraby. International Court of Justice. 2003, November. URL: <https://www.icj-cij.org/case/90/judgments> (last accessed: 11.06.2025).

References

- [1] Report of the International Law Commission. Seventy-fourth session (24 April – 2 June and 3 July – 4 August 2023). Retrieved from <https://legal.un.org/ilc/reports/2023/english/cover.pdf>.
- [2] Orakhelashvili, A. (2015). Audience and Authority – The Merit of the Doctrine of Jus Cogens. *Netherlands Yearbook of International Law*, 46, 115-145. https://doi.org/10.1007/978-94-6265-114-2_5.
- [3] Zadorozhnyi, O. (2015). Aggression of the Russian Federation against Ukraine and the basic principles of international law. *Yurydychnyi Visnyk*, 2, 233-241. Retrieved from http://yurvisnyk.in.ua/v2_2015/37.pdf.
- [4] Dinstein, Y. (2011). *War, Aggression and Self-Defence*. (5th ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- [5] Ilyashko, O.O. (2018). Ensuring the territorial integrity of Ukraine: national and international legal aspects. *Scientific notes of the V.I. Vernadsky TNU*, 29(683)), 33-39. Retrieved from https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/3_2018/8.pdf.
- [6] Order of 26 October 2004. (2004). Retrieved from https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2004/10/rs20041026_2bvr095500en.html.
- [7] Juridical Condition and Rights of Undocumented Migrants, Advisory Opinion OC-18/03 of 17 September 2003, requested by the United Mexican States. (2003). Retrieved from https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_18_ing.pdf.
- [8] Michael Domingues v. United States. (2002) Retrieved from <https://cidh.oas.org/annualrep/2002eng/USA.12285.htm>.
- [9] Al-Adsani v. the United Kingdom. (2001) Retrieved from [https://hudoc.echr.coe.int/eng/%7B"itemid":\[001-59885\]"%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng/%7B).
- [10] Hnatovskyi, M.M. (2015). International humanitarian law. (2nd ed.). Odesa: Fenix.
- [11] Fourth report on peremptory norms of general international law (jus cogens) by Dire Tladi, Special Rapporteur. (2019). Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/3798216?ln=ru&v=pdf>.
- [12] Kleinlein, T. (2015). Jus Cogens as the ‘Highest Law’? Peremptory Norms and Legal Hierarchies. *Netherlands Yearbook of International Law*, 46, 173-210. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2923974.

- [13] Rome Statute of the International Criminal Court. (1998). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
- [14] Fourth report on crimes against humanity by Sean D. Murphy, Special Rapporteur. (2019). Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/3800178?v=pdf>.
- [15] Judgment of International Tribunal for the Former Yugoslavia of 14.01.2000 in no. IT-95-16-T. (2000). Retrieved from <https://ucr.irmct.org/scasedocs/case/IT-95-16#eng>.
- [16] Almonacid-Arellano et al. v. Chile, Judgment of 26 September 2006 (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs). (2006). Retrieved from https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_154_ing.pdf.
- [17] Miguel Castro-Castro Prison v. Peru, Judgment (Merits, Reparations and Costs). (2006). Retrieved from https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_160_ing.pdf.
- [18] Manuel Cepeda Vargas v. Colombia, Judgment (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs). (2010) Retrieved from https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_213_ing.pdf.
- [19] Prosecutor v. William Samoei Ruto and Joshua Arap Sang. (2013). Retrieved from https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2013_04536.PDF.
- [20] Appeal Judgment of Supreme Court of Argentina of 13.07.2007 in No. 330:3248. (2007). Retrieved from <https://sjconsulta.csjn.gov.ar/sjconsulta/documentos/verDocumentoByIdLinksJSP.html?idDocumento=6305031&cache=1683912742680>.
- [21] Appeal Judgment of Supreme Court of Argentina of 24.08.2004 in No. 327:3312. (2004). Retrieved from <https://sj.csjn.gov.ar/homeSJ/suplementos/suplemento/71/documento>.
- [22] Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Advisory Opinion. (1951). Retrieved from <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/12/012-19510528-ADV-01-00-EN.pdf>.
- [23] Resolution No. A/RES/3314 "Definition of Aggression". (December 14, 1974). Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/190983?ln=en&v=pdf&v=pdf#-files>.
- [24] Report of the International Law Commission on the work of its 48th session. (May 6-July 26, 1996). Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/221881?v=pdf>.
- [25] United Nations Charter. (1945). Retrieved from <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>.
- [26] Gray, C. (2004). International law and the use of force. New York: Oxford University Press.
- [27] Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America). Dissenting Opinion of Judge Elaraby. (2003). Retrieved from <https://www.icj-cij.org/case/90/judgments>.

Владислав Сергійович Мельниченко

аспірант кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: v.s.melnychenko@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0006-7847-2878

Vladyslav S. Melnychenko

Ph.D. Student of the Department of International Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: v.s.melnichenko@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0006-7847-2878

Рекомендоване цитування: Мельниченко В. С. Особливості функціонування норм *jus cogens* в умовах збройної агресії. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 306–320. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.335679>.

Suggested Citation: Melnychenko, V.S. (2025). Features of the Functioning of Jus Cogens Norms in Time of Armed Aggression. *Problems of Legality*, 170, 306-320. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.335679>.

Статтю подано / Submitted: 15.07.2025
Доопрацьовано / Revised: 19.09.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025
Опубліковано / Published: 30.09.2025

Особливості впливу засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини

Олексій Дмитрович Базаєв*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: o.d.bazayev@nlu.edu.ua

Анотація

Стаття присвячена комплексному аналізу особливостей впливу засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини. Актуальність дослідження зумовлена прискоренням та масштабуванням впливу засобів масової комунікації на формування суспільної та індивідуальної правосвідомості в умовах інформаційного суспільства. Засоби масової комунікації дедалі частіше виступають провідними агентами соціалізації особистості та її залученості до правового дискурсу. Саме щоденний зв'язок людини із засобами масової комунікації створює потребу в системному вивченні теорій і механізмів їхнього функціонування. Метою дослідження є комплексний філософсько-правовий аналіз особливостей впливу засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини та визначення ключових закономірностей і наслідків цього процесу. Для досягнення цієї мети застосовано комплекс методів наукового пізнання: міждисциплінарний, системний, порівняльний та структурно-функціональний. У результаті дослідження констатовано розмежування понять «засоби масової інформації» та «засоби масової комунікації» у сучасному науковому дискурсі, що відображає перехід до діалогічної та інтерактивної комунікації в інформаційному суспільстві. Розглянуто ключові теорії та концепції, що розкривають механізми впливу засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини. Визнано амбівалентний характер впливу засобів масової комунікації, що може як сприяти формуванню правової культури та критичного мислення, так і бути інструментом маніпуляцій, дегуманізації, підґрунтям для формування девіантної поведінки та інших проявів деформованої правосвідомості. Визначено вектори впливу засобів масової комунікації на процес формування правосвідомості особистості. У висновках зазначено, що вплив засобів масової комунікації має багатовекторний характер і відбувається на різних рівнях – психологічному, когнітивному, емоційно-ціннісному, соціально-політичному та культурному. Масмедіа дедалі більше визначають контури правової культури суспільства, а отже, формування дієвих стратегій протидії маніпулятивним практикам і розвиток етико-правової та інформаційної культури населення мають стати ключовою умовою збереження конструктивного впливу медіа та зміцнення правової свідомості сучасної людини.

Ключові слова: правосвідомість; комунікація; засоби масової інформації; засоби масової комунікації; вектори впливу; механізми впливу; інформаційне суспільство.

Mass Communication Tools Influence on Legal Consciousness in Modern Individuals: Key Features

Oleksii D. Bazayev*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: o.d.bazayev@nlu.edu.ua

Abstract

The article is devoted to a comprehensive analysis of the features of the influence of mass media on the legal consciousness of modern man. The relevance of the study is due to the acceleration and scaling of the influence of mass media on the formation of public and individual legal consciousness in the conditions of the information society. Mass communication tools are increasingly acting as leading agents of the socialization of the individual and his involvement in the legal discourse. It is the daily connection of a person with mass media that creates the need for a systematic study of theories and mechanisms of their functioning. The purpose of the study is a comprehensive philosophical and legal analysis of the features of the influence of mass media on the legal consciousness of modern man and the determination of key patterns and consequences of this process. To achieve this goal, a set of methods of scientific knowledge was applied: interdisciplinary, systemic, comparative and structural-functional. As a result of the study, the distinction between the concepts of "mass media" and "mass communication tools" in modern scientific discourse was established, which reflects the transition to dialogical and interactive communication in the information society. Key theories and concepts that reveal the mechanisms of influence of mass media on the legal consciousness of modern man were considered. The ambivalent nature of the influence of mass media was recognized, which can both contribute to the formation of legal culture and critical thinking, and be a tool for manipulation, dehumanization, the basis for the formation of deviant behavior and other manifestations of a deformed legal consciousness. The vectors of the influence of mass media on the process of forming a person's legal consciousness were determined. The conclusions indicate that the influence of mass media is multi-vector in nature and occurs at different levels - psychological, cognitive, emotional-value, socio-political and cultural. Mass media increasingly determine the contours of the legal culture of society, and therefore, the formation of effective strategies to combat manipulative practices and the development of the ethical, legal and information culture of the population should become a key condition for maintaining the constructive influence of the media and strengthening the legal consciousness of modern people.

Keywords: legal consciousness; communication; mass media; mass communication tools; vectors of influence; mechanisms of influence; information society.

Вступ

Проблема впливу засобів масової комунікації (далі – ЗМК) на правосвідомість окремого індивіда та суспільства в цілому традиційно перебуває у колі розгляду іноземних та вітчизняних науковців, серед яких соціологи, політологи, філологи, психологи, економісти, історики, філософи та правники. Такий міждисциплінарний підхід свідчить про розуміння інтеграційної природи правосвідомості як філософсько-правового феномену та спонукає до розгляду багатовекторного впливу ЗМК на формування засад правової свідомості сучасної людини від сфери емоцій, фізіологічних та психологічних реакцій до формування морально-етичних, релігійних, культурних, правових та політичних уявлень, які індивідууми реалізують у власній правовій поведінці. Актуальність дослідження особливостей впливу ЗМК на правосвідомість сучасної людини зумовлена низкою чинників, що характеризують сучасне інформаційне суспільство. По-перше, це тотальна диджиталізація та глобалізація суспільного життя – ЗМК стали невід’ємною частиною повсякденного життя, формуючи інформаційний простір та визначаючи способи сприйняття реальності, їхній вплив охоплює всі сфери суспільного життя, включно з формуванням правових уявлень та реалізацією правових дій людини. По-друге, у зв’язку з динамічною природою правосвідомості, яка постійно трансформується під впливом зовнішніх факторів, зокрема інформаційних потоків, розуміння механізмів здійснення впливу ЗМК на формування правосвідомості є критично важливим для стабільності правової системи. По-третє, в умовах гібридних воєн та інформаційних протистоянь ЗМК часто використовуються як інструменти маніпуляції громадською думкою, що може призводити до деформації правосвідомості та підриву правопорядку. По-четверте, розвиток медіакомунікацій створює нові форми правосвідомості, що вимагають переосмислення традиційних правових парадигм, тому дослідження особливостей трансформації правосвідомості в умовах віртуального середовища, яке також виконує функції ЗМК, є нагальною потребою. По-п’яте, вплив ЗМК на молоде покоління, яке є активним споживачем медіаконтенту, спонукає до розробки ефективних стратегій правового виховання для запобігання девіантній поведінці саме через діяльність ЗМК. Отже, дослідження впливу медіакомунікацій на правосвідомість має не лише теоретичне, а й практичне значення для розроблення ефективних стратегій у сфері правової політики, освіти та соціального розвитку.

Метою статті є комплексний філософсько-правовий аналіз особливостей впливу засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини, а також виявлення ключових закономірностей та наслідків цього впливу для формування індивідуальної та суспільної правової культури. Для досягнення

цієї мети поставлені такі завдання: розмежувати поняття «засоби масової інформації» та «засоби масової комунікації» у контексті їхнього впливу на правосвідомість; проаналізувати провідні філософсько-правові та соціологічні теорії, що пояснюють особливості впливу ЗМК на свідомість індивідуума та його правосвідомість зокрема; дослідити амбівалентний характер згаданого вище впливу, проаналізувати діяльність масмедіа у контексті формування правосвідомості сучасної людини; сформулювати стратегію щодо нівелювання негативного впливу ЗМК на правосвідомість.

Огляд літератури

Провідні теорії, форми та методи здійснення впливу ЗМК на свідомість та правосвідомість людини наведені у численних наукових працях іноземних науковців ХХ–ХХІ ст. Теоретико-комунікативні концепції, що окреслюють особливості механізмів впливу медіа, наведені у фундаментальних працях М. Маклюєна [1; 2], Г. Інніса [3; 4], а також у теорії встановлення «порядку денного», запропонованій М. Маккомбсом і Д. Шоу [5]. Класичні концепції впливу медіа також висвітлено у роботі Е. Ноель-Нойманн [6], де проаналізовано силу і межі впливу ЗМІ на громадську думку, зокрема через ефект «спіралі мовчання».

У свою чергу, сучасні українські науковці концентруються на дослідженнях окремих сфер впливу. Зокрема, філософсько-правовий та міждисциплінарний вимір дослідження правосвідомості описаний у наукових працях Ю. Калиновського, а саме: в дисертаційному дослідженні «Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія» [7] та у спільному дослідженні зі С. Жданенко щодо комунікативно-символічної природи правосвідомості [8]. Також міждисциплінарний підхід використовується в дослідженнях О. Ваганової [9] та О. Дзьобаня [10], де масова комунікація розглядається як культурний феномен постмодерного суспільства, в якому діяльність ЗМК відбивається на формуванні світоглядних орієнтирів особистості загалом та її правосвідомості.

Розгляд психологічного та соціально-педагогічного аспекту втручання комунікаційних потоків у сферу правосвідомості знайшов відображення у дослідженнях О. Напиральської [11] щодо впливу медіаресурсів на злочинну поведінку молоді через формування патернів деформованої правосвідомості, а також у роботі А. Коваль [12], де авторка зосереджує увагу на когнітивному та поведінковому векторах впливу інформаційних полів на свідомість та правосвідомість сучасної людини. До цієї ж групи також можна віднести наукову розвідку Н. Мусійчука та А. Слободянюка [13], в якій ЗМК розглядаються не лише як технічний спосіб поширення інформації, а ще й як важіль суспільного впливу.

Матеріали та методи

Методологічні засади дослідження впливу ЗМК на правосвідомість включають загальнонаукові підходи, як-от: системний, що дає змогу розглянути правосвідомість як динамічний філософсько-правовий феномен, що формується та трансформується в процесі соціалізації особистості, інтегруючи індивідуальні ціннісні орієнтації та нормативні настанови суспільства. ЗМК при цьому розуміються як складна система, що взаємодіє з іншими соціальними інститутами та впливає на підсистеми правосвідомості. Також був використаний діалектичний метод, що дозволив досліджувати амбівалентний, суперечливий характер впливу медіакомунікацій – як позитивного (правове просвітництво, формування правової поведінки), так і негативного (маніпуляції, деформації правосвідомості). Серед підходів, які були використані під час дослідження, варто зазначити історичний підхід. Такий підхід було застосовано для опису впливу ЗМК на правосвідомість у хронологічній перспективі, включаючи аналіз латентного впливу минулих інформаційних режимів (наприклад, радянської пропаганди) на правосвідомість сучасної людини. Застосування зазначених методологічних засад дає підстави не лише констатувати вплив масмедіа на правосвідомість, а й розкрити його глибинні механізми та можливі вектори впливу. Матеріалом дослідження цієї статті є наукові розвідки зарубіжних та вітчизняних науковців філософсько-правового, соціологічного, психологічного, дидактичного спрямування, присвячені розгляду впливу ЗМК на свідомість та правосвідомість сучасної людини.

Результати та обговорення

Аналіз теорій та механізмів здійснення впливу ЗМК на правосвідомість

У першому десятиріччі XXI ст. у вітчизняному науковому дискурсі відбувається заміна поняття «засоби масової інформації» (ЗМІ) на «засоби масової комунікації» (ЗМК), отже виникає потреба визначитися зі змістом цих понять. Так, М. Пахнін, дослідивши зміст та функції понять ЗМІ та ЗМК, доходить висновку про нетотожність цих понять: ЗМК автор визначає як систему, а ЗМІ – як підсистему ЗМК, інструменти якої (теле-, радіо- та текстові комунікації, преса) виступають елементами зазначеної підсистеми [14]. Н. Мусійчук та А. Слободянюк у функціонуванні ЗМІ вбачають, насамперед, інформаційну функцію джерел та первинних інститутів продукування інформації (наприклад, видання, телевізійні канали), ЗМК автори розглядають як механізми та платформи, що опосередковують поширення цієї інформації в суспільстві. ЗМІ здійснюють односторонню трансляцію без імпліцитної орієнтації на зворотний зв'язок з аудиторією, натомість, ЗМК

характеризуються як діалогічні системи, що передбачають двосторонню взаємодію. Це не просто передача повідомлення, радше, процес інтеракції між комунікатором (суб'єктом, що ініціює повідомлення) та реципієнтом (суб'єктом, що сприймає повідомлення), а також, що особливо важливо, між реципієнтами всередині комунікаційного простору [13]. Такий підхід, на наш погляд, допомагає глибше аналізувати динаміку формування громадської думки, вплив інформації на правосвідомість та потенційні механізми участі громадян у правотворчості, тому вважаємо доречним вживання терміна *«засоби масової комунікації»* для характеристики медіапростору інформаційного суспільства через його поліфонічність, мережевість та можливість міжсуб'єктного впливу.

Так, Ю. Калиновський та С. Жданенко звертають увагу на витіснення поняття «спілкування» поняттям «комунікація» як смислового та ідейно-змістового аспекту соціальної взаємодії у сучасній мовно-філософській парадигмі та на зміну ролі права у суспільстві: від формального набору певних норм поведінки до сегмента суспільного життя, що стає можливим через комунікативну природу правосвідомості як частини свідомості індивідуума та суспільства [8]. Виходячи з положень наукової розвідки Ю. Калиновського про перспективність комунікативно-дискурсивної парадигми правосвідомості, які є важливими для аналізу суспільної правосвідомості та розуміння механізмів формування її складових у процесі інтерсуб'єктивістської взаємодії, вважаємо цілком доречним дослідити певні доведені особливості функціонування та визначити вектори впливу комунікативних потоків на правосвідомість сучасної людини [7, с. 6].

Одні з найперших ґрунтовних досліджень механізмів впливу ЗМК на свідомість належать Г. Іннісу, у програмних працях якого викладено теорії впливу інформаційних потоків на різні сфери суспільства, зазначено про діалектичний зв'язок між суспільством і медіатехнологіями. Інніс стверджує, що засоби комунікації відіграють ключову роль не лише у формуванні суспільної свідомості населення на певному історичному етапі, а й у способах впливу інформаційних потоків, до яких дослідник включає і літературу, на долю держави у майбутньому через монополізацію сфери освіти та знань [4, с. 55–139]. Відповідно, можна констатувати вплив ЗМК на правосвідомість, як на складову свідомості сучасної людини у суспільно-історичному векторі: правосвідомість частини українців, сформована під впливом радянської пропаганди, здійснює латентний вплив на правосвідомість сучасного українського суспільства через стереотипні правові уявлення та поведінкові моделі, які транслуються окремими представниками старшого покоління у родинному колі.

Дієвим механізмом впливу ЗМК на суспільну свідомість у цілому та правосвідомість зокрема вважаємо реалізацію теорії «порядку денного», сформульованої М. Маккомбсом та Д. Шоу. Застосування цього механізму полягає в тому, що масмедіа зосереджуються на висвітленні обмеженого кола тем, які повторюються в різних інформаційних потоках [5]. Вектор такого впливу на споживачів контенту можна схарактеризувати як емоційно-ціннісний, що створює можливості для маніпулятивних дій із боку впливових медіаресурсів на трансформацію засад правової свідомості населення. У сучасному інформаційному суспільстві ефект від застосування цього механізму тільки зростає з поширенням мережі комунікацій. Як приклад застосування теорії «порядку денного» для впливу на правосвідомість українського суспільства можна навести систему централізованого втручання державної влади у діяльність ЗМК на рівні контролю змісту контенту, відому як «темники», що діяла у 2001–2004 рр. в Україні [15].

Емоційно-ціннісний вектор впливу ЗМК на суспільну свідомість через комерційну рекламу також досліджує М. Маклюен та робить висновки, що медіа функціонує як постійний чинник впливу, водночас являючи собою конструйовану реальність, що формується з усіх аспектів суспільного життя, зокрема правового [2]. Поділяємо думку автора у тому, що завдяки фрагментарним механізмам репрезентації у рекламному ролик, створена реальність постає у вигляді образу або зрізу соціальної структури суспільства, що містить і традиційні для нього уявлення про правову культуру. Вектор впливу ЗМК тут полягає у сфері формування певної поведінкової моделі, це може стосуватися як споживацької поведінки особистості, так і правової.

Особливості теорії впливу масмедіа на громадянську свідомість, яка є невід'ємною складовою правосвідомості, описує Е. Ноель-Нойманн. Ключові засади її теорії, відомої під назвою «спіраль мовчання», полягають у тому, що індивіди, особливо в контексті суспільного дискурсу та правових дебатів, виявляють схильність коригувати свою поведінку відповідно до рівня підтримки їхніх поглядів більшістю. Перед публічним формулюванням позиції щодо суспільно значущих питань суб'єкти правовідносин несвідомо оцінюють її відповідність панівним суспільним настроям та патернам правової культури. Якщо їхня точка зору відповідає переважаючій правовій чи соціальній доктрині, це стимулює активне й відкрито артикульоване обстоювання власних переконань. У випадку, коли правова або соціальна позиція індивіда є маргіналізованою та підтримується лише незначною частиною суспільства, суб'єкт, побоюючись можливих репутаційних чи юридичних ризиків, утримується від публічного висловлення такої позиції. ЗМК виступають каталізаторами процесу, прискорюючи формування так званої

«спіралі мовчання», коли менш популярні думки поступово витісняються з публічного простору [6]. На наш погляд, вектор впливу цього механізму ЗМК на правосвідомість полягає у формуванні правових переконань та громадянської позиції індивідуума через тиск на його роль у публічному діалозі, відповідно до комунікативно-дискурсивної природи правосвідомості, проаналізованої Ю. Калиновським [7]. Послабити ефект впливу технології «спіралі мовчання» у суспільно-правовому дискурсі дозволяє можливість анонімності у соціальних мережах.

Безперечно, важливим для розгляду також є вплив ЗМК на правосвідомість через механізм поступової зміни характеру суспільного сприйняття певних ідей або явищ, описаний Дж. Овертоном, відомий під назвою «вікон Овертона», коли вектор впливу масмедіа виявляється у трансформації правових норм і цінностей, яка може відбуватися не лише на рівні окремих індивідів, а й у межах правових систем [16]. Водночас, звертаємо увагу, що трансформація суспільних уявлень може бути як прогресивною, так і маніпулятивною, залежно від мети її застосування та змісту контенту. Отже, відзначаємо виникнення наукового дискурсу щодо амбівалентного характеру впливу ЗМК на свідомість та правосвідомість людини.

Про небезпеку маніпулятивних дій із боку влади, пов'язаних із застосуванням концепції «вікон Овертона» в українському медіапросторі, застерігає О. Карпенко, погоджуємося з аргументацією автора щодо ризиків трансформації суспільних цінностей у державі та висновкам про те, що використання цієї моделі у ЗМК сприяє змінам у правовій та етичній парадигмі, які опосередковано впливають на правосвідомість громадян та загальну соціальну стабільність [17].

Багатовекторність впливу ЗМК на правосвідомість сучасної людини: амбівалентність та ризики

Визначаючи інформатизацію та глобалізацію як одну з впливових ознак сучасного суспільства, Ю. Калиновський та Е. Кальницький, цілком справедливо звертають увагу на процес суттєвої трансформації уявлень суб'єктів суспільних відносин щодо змісту, обсягу та способів реалізації власних прав і свобод. Такі зміни зумовлюють переосмислення традиційних правових парадигм та потребують розроблення нових підходів до розуміння механізмів впливу інтернет-комунікацій на правосвідомість громадян. Цікавою є теза авторів про формування ознак унікальної правосвідомості «людини віртуальної», що характеризується несистемністю, антиієрархічністю та полі-нормативністю, така еволюція правосвідомості зумовлена тим, що у віртуальному середовищі індивід часто відчуває себе необмеженим традиційними моральними чи правовими заборонами [18, с. 97].

Ідею про врахування чинника антиєрархічності та несистемності у розробленні стратегій здійснення впливу ЗМК на правосвідомість людини в інформаційному суспільстві розглядає О. Ваганова у своєму дисертаційному дослідженні. Авторка наголошує на ефективності застосування, так званої, «м'якої сили» та «публічної дипломатії», тобто чинників «горизонтальних» суспільних зв'язків (на відміну від прямої пропаганди з боку провладної вертикалі) як ресурсів суспільного та політичного впливу на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях. Отже, на думку авторки, такі дії ЗМК стають чинником глобалізації, що призводить до підвищення рівня правової культури держави [9]. Погоджуємося з положенням розвідки про те, що у правосвідомості сучасної людини інформація набуває статусу глобального чинника, вектором впливу якої є військова сфера, економічні системи, культурні парадигми та динаміка міжнародних відносин, свідоме функціонування людини у цих сферах безпосередньо зумовлене її правовими переконаннями та правовою культурою. Як один із проявів встановлення контролю над свідомістю громадян у тоталітарних державах авторка називає обмеження доступу громадян до альтернативної інформації, заслуговує на увагу теза наукової розвідки, що навіть у демократичних державах теж відбувається «гомогенізація новин», що призводить до формування так званих «віртуальних культурних діаспор», об'єднуювальним чинником яких є близькі поняття про закон, право та справедливість, сформовані під впливом ЗМК [9, с. 88].

Так, О. Напиральська також концентрує увагу на проблемі масштабування масово-комунікативного впливу на психіку та свідомість молоді в інформаційному суспільстві й робить висновок про те, що вплив ЗМК на внутрішній світ, спосіб життя та поведінку молоді має амбівалентний, діалектично суперечливий характер [11]. З одного боку, медіа функціонують як транслятори етичних норм, епістемічних знань, моральних цінностей та етнокультурних традицій, вони є конститутивним джерелом правового інформування та чинником, що стимулює просоціальну поведінку, здоровий спосіб життя та правосвідомість, сформовану на повазі до норм права. З іншого боку, авторкою справедливо виявлено, що ЗМК також можуть продукувати девіантні патерни поведінки, сприяти дизрегуляції психоемоційного стану, підвищенню рівня вербальної та фізичної агресії, а також імплантувати деструктивні стереотипи поведінки, серед активних чинників впливу зазначено також комп'ютерні ігри [11]. Такий вплив медіаконтенту, на нашу думку, сприяє доведенню особливо вразливих індивідів до стану афекту, коли особистість втрачає контроль над своєю правовою поведінкою, в її свідомості деформуються або повністю руйнуються сталі правові настанови. Поділяємо думку авторки з того, що інформаційне повідомлення у ЗМК є каталізато-

ром зовнішнього вияву девіантності. Це пояснюється тим, що вплив ЗМК виявляється, передусім, на стадіях мотивації та прийняття рішення, де формуються мотив, мета та визначення засобів її досягнення, що можуть бути схарактеризовані як злочинні. Вважаємо такий ефект від інформаційних повідомлень безпосереднім впливом на правові уявлення та правову поведінку споживачів медіаконтенту і погоджуємося, що важливим чинником впливу ЗМК на правосвідомість є не лише зміст контенту, а й кумулятивний ефект від частотності транслявання інформації, також можна додати і значення особистості автора повідомлення та соціально-правової конотації інформації залежно від рівня правової культури реципієнта.

Про компенсаторну функцію ЗМК у інформаційному суспільстві цілком слушно зазначає О. Дзьобань. На думку науковця, особливо яскраво вона виявляється там, де інші культурні засоби та блага менш розвинені або поширені [10, с. 99]. У сучасному світі ЗМК успішно компенсують освітні, медичні, правові та інші суспільні потреби населення. Важливою до розгляду можна зазначити тезу наукової розвідки про те, що за умов слабкої соціокультурної інфраструктури або низького рівня духовних потреб ЗМК можуть ефективно замінити інші форми культурного споживання та слугувати вектором впливу на людську свідомість у сфері передачі соціокультурного досвіду, невід'ємною частиною якого, на наш погляд, є правова культура та правосвідомість.

Увагу до проблеми впливу контенту ЗМК, насамперед кіно та телебачення, на формування правосвідомості неповнолітніх у своїй розвідці привертає С. Кушнар'єв. Думка автора особливо актуальна в контексті зростання випадків скоєння злочинів підлітками через вербування у телеграм-каналах. Автор наводить висновки фахівців Американської академії педіатрії (American Academy of Pediatrics), які свідчать, що регулярний перегляд телепередач зі сценами насильства може мати негативні наслідки, що впливають на формування деформованої правосвідомості у молодого покоління: нормалізація насильства (діти, які часто бачать насильство на екрані, починають сприймати його як прийнятний спосіб розв'язання проблем); розвиток агресивності (діти, які надають перевагу перегляду програм з насильством, мають значно вищий ризик бути агресивними та, можливо, навіть скоїти злочин), схожий вплив спричиняють і відеоігри зі сценами насилля [19]. Зі свого боку зауважуємо, що неконтрольований час, який проводить дитина у соціальних мережах, віртуальному ігровому середовищі або за переглядом телепрограм, може свідчити про недостатню увагу до виховання з боку батьків та проблеми з соціалізацією підлітка, ці фактори можуть також сприяти формуванню деформацій правосвідомості.

Невід'ємною ознакою людини інформаційного суспільства вважаємо агентність, що розуміється як здатність індивіда активно впливати на своє життя та на світоглядні орієнтири суспільства, брати відповідальність за власну правову поведінку та політико-правову ситуацію в державі. Функція агентності, на наш погляд, є прямою проекцією правосвідомості особистості, у цьому річчії важливими вбачаємо положення дослідження А. Коваль, яка стверджує, що сучасні ЗМК виконують функції агентів впливу через активне формування стійких переконань аудиторії щодо просуваної ідеї шляхом інтенсивної та односторонньої інформаційної атаки, яка передбачає занурення в проблему та виключення небажаних фактів [12]. Авторка слушно зазначає, що підґрунтям функціонування впливів комунікаційних потоків на свідомість індивіда є емоційна сфера особистості, хоча формування установ охоплює раціональний або когнітивний компонент, аргументоване обґрунтування позиції, значна частина їхньої психологічної динаміки детермінована емоційним складником. Положення розвідки про різновекторні та амбівалентні наслідки такого впливу на правосвідомість людини: насамперед, поведінкові (прояви насильства, голосування за певний набір політико-правових настанов); по друге, когнітивні (набуття правових знань, наслідування традиційних настанов, формування правового мислення) та фізіологічні (введення споживача медіаконтенту у стан афекту) підтверджують низку висновків про діалектично-суперечливі наслідки втручання ЗМК у формування правосвідомості особистості, викладені у статті.

Питанню особливостей впливу ЗМК на соціалізацію особистості присвячена розвідка О. Лаже, у якій автор справедливо стверджує, що процес соціалізації індивіда, формування його громадянських відносин, які є проявом правової поведінки, масштабується на правосвідомість суспільства в цілому. Цікавим є спостереження автора, що найбільший резонанс та вплив на свідомість реципієнта медіаконтенту має саме «провокативний», спрямований на злам соціальних стереотипів образ реальності, що призводить до підсвідомої популяризації маргіналізованих образів та створенню «універсальних шаблонів» соціальної поведінки, відмінних від традиційних для певного суспільства [20]. Хоча автор зосередився на описі негативних впливів ЗМК на соціалізацію особистості, він зазначає про неоднозначність цього впливу, та, як позитивні фактори, вказує більш раннє залучення молоді до соціальної діяльності у соцмережах, формуванню «людини-діяча», яка бажає та вміє висловити свою думку, зокрема й через відчуття безпеки, спричинене анонімністю, та зміни ролі від об'єкта впливу до суб'єкта впливу у медіа-просторі, в цьому автор наближається до висновків О. Напиральської та А. Коваль про амбівалентність впливу ЗМК на правосвідомість особистості та агентність.

Маніпулятивний вплив ЗМК на свідомість та правосвідомість населення з боку влади через створення та функціонування так званого «символічного капіталу влади», як можливості ЗМК щодо актуалізації подій та проблемних ситуацій, спрямованих на легітимацію провладної вертикалі, досліджує Л. Байрачна [21, с. 28]. Зазначимо, що описаний авторкою механізм дії масмедіа можна назвати різновидом теорії «порядку денного» М. Маккомбса та Д. Шоу. Дослідниця розрізняє дві основні моделі взаємодії ЗМК та владних структур, що розрізняються за ступенем контролю та впливу: тоталітарна (контрольована) модель та плюралістична (відносно незалежна) модель. При цьому вплив ЗМК на свідомість і поведінку аудиторії є значним, але не абсолютним, оскільки існує простір для критичного осмислення інформації та формування невикривленої правосвідомості [21]. Підтримуємо аргументацію автора у визначенні амбівалентності впливу ЗМК на правосвідомість суспільства, який полягає в тому, що, з одного боку, ЗМК відіграють важливу роль у формуванні правової свідомості населення, створюючи умови для її реалізації у правових та політичних діях, з іншого боку, ЗМК, шукаючи своє місце у політичному житті суспільства, стають маніпулятивним апаратом певних політичних сил. Провідними засобами нівелювання негативного втручання масмедіа у формування правосвідомості вважаємо правове виховання, стійку моральну позицію та розвинуте критичне мислення індивіда у процесі формування особистої та суспільної правової культури.

О. Турута та О. Устименко визнають значний вплив ЗМК на процес формування правосвідомості та правової культури українських громадян, але зазначають, що цей вплив може бути як позитивним, коли масмедіа стають джерелом правових знань, так і негативним, коли вони виступають інструментом маніпуляції суспільною свідомістю, що призводить до деформації правосвідомості індивідів [22], це відповідає нашим поглядам у визначенні амбівалентності впливу ЗМК на правову свідомість особистості. Спірною вважаємо тезу про необхідність контролю органів державної влади за змістом інформаційних потоків як запобіжника негативного впливу комунікативних потоків на правосвідомість громадян. На нашу думку, втручання влади у діяльність медіа теж має підґрунтя для маніпуляцій суспільною свідомістю та є невід'ємною ознакою тоталітаризму й автократії, тому як спосіб нівелювання маніпулятивного впливу ЗМК на правосвідомість та правову культуру громадян радимо розглядати розвиток критичного мислення індивіда, підвищення рівня правової культури населення, прозорість законодавчої діяльності влади, повагу до закону з боку публічних персон і високопосадовців, формування гуманістичних моральних цінностей як основи уявлень особистості про право та справедливість.

Приклад злочинного втручання влади у медіаконтент наводять О. Мальований та Б. Абушова Сахават кизи, розглядаючи вплив ЗМК на правосвідомість слухачів радіостанції «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів» у Руанді під час політичної кризи 1994 р. Серед механізмів маніпулятивного впливу на свідомість слухачів автори називають такі пропагандистські прийоми: використання мови ненависті, демонізація окремих представників народу та етнічної групи в цілому, поширення дезінформації з метою створення атмосфери страху та параної, пряме підбурення до геноциду із закликами до вбивства у прямій та метафоричній формі, героїзація злочинців, до того ж, станція вдавалася до координації нападів [23]. Як бачимо, зазначені методи, що мають прямий вплив на формування деформованої правосвідомості суспільства, фактично легалізуючи вбивства, використовують через ЗМК антидемократичні режими з метою мобілізації населення проти обраної «ворожою» нації, опозиційної партії, певної особисті тощо.

Висновки

Отже, виходячи з провідних положень опрацьованих наукових розвідок, можна зробити висновок про прискорення та масштабування процесів впливу ЗМК на суспільну свідомість. Інформаційне суспільство виводить масмедіа на позицію провідного агента соціалізації особистості, включення її до правового дискурсу, вважаємо, що цей процес потребує системних досліджень теорій та механізмів здійснення впливу комунікаційних потоків на формування правової свідомості.

Ключовими особливостями впливу ЗМК на правосвідомість людини є багатовекторність та амбівалентність. Для характеристики багатовекторності впливу потрібно враховувати, що ЗМК функціонують у складному інформаційному полі, де поєднуються правопросвітницькі, аналітичні, комерційні, розважальні та ідеологічні компоненти, відповідно, вплив на формування правосвідомості відбувається у психологічній, фізіологічній, емоційно-мотиваційній, когнітивній, історико-культурологічній, суспільно-політичній, родинно-ментальній парадигмі. Констатуємо, що вплив масмедіа на формування правової свідомості сучасної людини має також і діалектично суперечливий амбівалентний характер.

У процесі дослідження нами було визначено, що, з одного боку, медіа є джерелом правового інформування та стимулом просоціальної поведінки; з іншого боку, їхнє втручання може продукувати девіантні патерни, посилювати агресію та імплантувати деструктивні стереотипи у правосвідомість особистості, особливо через кумулятивний ефект провокативних повідомлень. Позитивний вплив медіакомунікацій на правосвідомість індивідів убачаємо

в реалізації права на інформацію та знання, активному залученні особистості у суспільно-правовий дискурс. Основними запобіжниками поширення антиправової інформації у медіапросторі може стати, насамперед, самоконтроль суб'єкта комунікації, що ґрунтується на його морально-правових переконаннях та додатково коригується в інтерсуб'єктній взаємодії учасників віртуальної спільноти, систематичне підвищення рівня етико-правової й інформаційної культури суспільства.

З огляду на системне масштабування впливу ЗМК на правосвідомість потрібні соціологічні, філософсько-правові та психологічні дослідження механізмів та наслідків цього втручання з метою підвищення позитивного ефекту у формуванні правосвідомості сучасної людини й нівелювання маніпулятивних деструктивних атак.

Список використаних джерел

- [1] McLuhan H. M. *Understanding Media: The Extensions of Man*. (1st ed.). McGraw Hill, 1964. 318 p.
- [2] McLuhan M., Powers B. R. *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*. New York : Oxford University Press, 1989. 395 p.
- [3] Інніс Г. А. Упередженість комунікації. 1951. Вступ. Маршалл Маклюен. Торонто : Вид-во Уні-ту Торонто, 1964. 234 с.
- [4] Інніс Г. А. Імперія та зв'язки. Лондон : Вид-во Оксфорд. ун-ту, Амен-Хаус, 1950. 219 с. URL: <https://gutenberg.ca/ebooks/innis-empire/innis-empire-00-h.html> (дата звернення: 22.05.2025).
- [5] McCombs M. E., Shaw D. L. The agenda setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly*. 1972. Vol. 36. P. 176–187. URL: <https://fbaum.unc.edu/teaching/articles/POQ-1972-McCOMBS-176-87.pdf> (last accessed: 22.05.2025).
- [6] Noelle-Neumann E. The Effect of Media on Media Effects Research. *Journal of Communication*. 1983. Vol. 33. No. 3. P. 157–165.
- [7] Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Харків, 2010. 37 с.
- [8] Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Комунікативно-символічна природа суспільної правосвідомості. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2009. № 1. С. 66–72. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2611/1/Kalynovskyi_Zhdanenko_66.pdf (дата звернення: 20.03.2025).
- [9] Ваганова О. В. Роль засобів масової комунікації у процесі глобалізації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2002. С. 11. URL: <https://uacademic.info/download/file/0403U001906/Dissertation.doc> (дата звернення: 21.05.2025).
- [10] Дзьобань О. П. Засоби масової комунікації у культурі суспільства постмодерну. *Інформація і право*. 2011. № 3(3). С. 93–101. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2011.3\(3\).271662](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2011.3(3).271662).
- [11] Напиральська О. І. Вплив засобів масової комунікації на формування злочинної поведінки молоді : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2010. 20 с.

- [12] Коваль А. III. Психологічні аспекти впливу засобів масової комунікації на свідомість громадян: безпека та збиток. *Наука і освіта*. 2015. № 11–12. С. 56–60. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/6191> (дата звернення: 19.06.2025).
- [13] Мусійчук Н. І., Слободянюк А. В. Засоби масової комунікації як спосіб поширення інформації : *Матеріали LII науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ* (м. Вінниця, 21–23 черв. 2023 р.). С. 1223–1225. URL: <https://press.vntu.edu.ua/index.php/vntu/catalog/view/788/1373/2632-1> (дата звернення: 27.06.2025).
- [14] Пахнін М. Л. Засоби масової комунікації та засоби масової інформації: співвідношення понять. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 8. С. 65–71. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/926516d4-67e9-4c2a-a4d2-2e194f98645d/content> (дата звернення: 27.06.2025).
- [15] Іванов В. Ф. Порядку денного теорія. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%9F%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BA%D1%83_%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F (дата звернення: 12.07.2025).
- [16] Beck G. Balfe K., Bestler E., Henderson J. *The Overton Window*. Threshold Editions Hardcover, 2010. 321 p.
- [17] Карпенко О. «Вікно Овертона» як маніпулятивний механізм трансформації суспільних цінностей. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв. Культурологія*. 2019. № 1. С. 51–54. <https://doi.org/10.32461/2226-3209.1.2019.166531>.
- [18] Калиновський Ю. Ю., Кальницький Е. А. Особливості впливу інтернет-комунікації на суспільну правосвідомість. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»* : зб. наук. пр. *Актуальні проблеми розвитку українського суспільства* : темат. вип. Харків, 2011. № 30. С. 95–100.
- [19] Кушнар'єв С. В. Вплив засобів масової інформації на формування правосвідомості неповнолітніх: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2009. № 2. С. 24–31.
- [20] Лаже О. В. Особливості функціонування засобів масової комунікації як агента соціалізації особистості. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2014. Вип. 61. С. 127–132. URL: <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2014/61/21.pdf> (дата звернення: 20.06.2025).
- [21] Байрачна Л. К. Засоби масової комунікації як інструмент легітимації державної влади. *Інформація і право*. 2015. № 3(15). С. 27–35. URL: <https://ippi.org.ua/sites/default/files/bayrachna.pdf> (дата звернення: 21.06.2025).
- [22] Турута О. В., Устименко О. С. Особливе значення засобів масової інформації у формуванні правосвідомості та правової культури українських громадян. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2012. Вип. 20. Ч. 2, т. 1. С. 85–87. URL: <https://surl.li/spxstm> (дата звернення: 24.06.2025).
- [23] Мальований О. О., Абушова Бела Сахават кизи. «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів» як фактор геноциду в Руанді у 1994 році. *Вісник аграрної історії*. 2023. № 43–44. С. 267–273. <https://doi.org/10.31392/VAH-2023.43-44>.

References

- [1] McLuhan, H.M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: McGraw Hill.
- [2] McLuhan, M., & Powers, B.R. (1989). *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*. New York: Oxford University Press.

- [3] Innis, H.A. (1964). *Bias of Communication*. M. McLuhan. (Ed.). Toronto: University of Toronto Press.
- [4] Innis, H.A. (1950). *Empire and Communications*. London: Oxford University Press. Retrieved from <https://gutenberg.ca/ebooks/innis-empire/innis-empire-00-h.html>.
- [5] McCombs, M.E., & Shaw, D.L. (1972). The agenda setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly*, 36, 176-187. Retrieved from <https://fbaum.unc.edu/teaching/articles/POQ-1972-McCOMBS-176-87.pdf>
- [6] Noelle-Neumann, E. (1983). The effect of media on media effects research. *Journal of Communication*, 33(3), 157-165.
- [7] Kalynovskiy, Yu.Yu. (2010). *Legal consciousness of Ukrainian society as a sociocultural phenomenon*. Ph.D. Thesis. Kharkiv.
- [8] Kalynovski, J.J., & Zhdanenko, S.B. (2009). Communicative-symbolic nature of public legal consciousness. *Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 1, 66-72. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2611/1/Kalynovskyi_Zhdanenko_66.pdf.
- [9] Vahanova, O.V. (2002). *The role of mass communication in the process of globalization*. Ph.D. Thesis. Kyiv. Retrieved from <https://uacademic.info/download/file/0403U001906/Dissertation.doc>.
- [10] Dzioban, O.P. (2011). Mass communication in the culture of postmodern society. *Information and Law*, 3(3), 93-101.
- [11] Napyralska, O.I. (2010). *The influence of mass communication on the formation of juvenile delinquent behavior*. Ph.D. Thesis. Zaporizhzhia.
- [12] Koval, A.Sh. (2015). Psychological aspects of the influence of mass communication on citizens' consciousness: safety and harm. *Science and Education*, 11-12, 56-60. Retrieved from <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/6191>.
- [13] Musychuk, N.I., & Slobodyanyuk, A.V. (June 21-23, 2023). Mass communication as a means of information dissemination. In *Proceedings of the LII Scientific and Technical Conference of VNTU Units* (pp. 1223-1225).
- [14] Pakhnin, M.L. (2018). Mass communication and mass media: correlation of concepts. *Legal Bulletin*, 8, 65-71. Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/926516d4-67e9-4c2a-a4d2-2e194f98645d/content>.
- [15] Ivanov, V.F. (2025). Agenda-setting theory. In *Great Ukrainian Encyclopedia*. Retrieved from https://vue.gov.ua/%D0%9F%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BA%D1%83_%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F.
- [16] Beck, G., Balfe, K., Bestler, E., & Henderson, J. (2010). *The Overton Window*. New York: Threshold Editions.
- [17] Karpenko, O. (2019). The "Overton Window" as manipulative mechanism of public values transformation. *Bulletin of the National Academy of Cultural and Arts Leadership. Culturology*, 1, 51-54. <https://doi.org/10.32461/2226-3209.1.2019.166531>.
- [18] Kalynovskiy, Yu.Yu., & Kalnytskyi, E.A. (2011). Features of the influence of internet communication on public legal consciousness. In *Bulletin of NTU "KhPI": Current Problems of Development of Ukrainian Society*, 30, 95-100.
- [19] Kushnarov, S.V. (2009). The influence of mass media on the formation of minors' legal consciousness: foreign and domestic experience. *Social Pedagogy: Theory and Practice*, 2, 24-31.

- [20] Lazhe, O.V. (2014). Features of functioning of mass communication as an agent of socialization. *Social Technologies: Current Problems of Theory and Practice*, 61, 127-132. Retrieved from <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2014/61/21.pdf>.
- [21] Bairachna, L.K. (2015). Mass communication as an instrument of legitimization of state power. *Information and Law*, 3(15), 27-35. Retrieved from <https://ippi.org.ua/sites/default/files/bayrachna.pdf>
- [22] Turuta, O.V., & Ustymenko, O.S. (2012). The special significance of mass media in the process formation of of formation ukrainian people's legal consciousness and law cultur. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series*, 20(2(1)), 85-87.
- [23] Malovanyi, O.O., & Abushova, B.S. (2023). Free radio and television thousand hills as a factor of genocide in Rwanda in 1994. *Bulletin of Agrarian History*, 43-44, 267-273.

Олексій Дмитрович Базаєв

аспірант кафедри філософії

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: o.d.bazayev@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0004-1869-815X

Oleksii D. Bazayev

Ph.D. Student of the Department of Philosophy

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: o.d.bazayev@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0004-1869-815X

Рекомендоване цитування: Базаєв О. Д. Особливості впливу засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 321–337. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.341294>.

Suggested Citation: Bazayev, O.D. (2025). Mass Communication Tools Influence on Legal Consciousness in Modern Individuals: Key Features. *Problems of Legality*, 170, 321-337. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.341294>.

Статтю подано / Submitted: 01.07.2025

Доопрацьовано / Revised: 03.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Опубліковано / Published: 30.09.2025

Transition and Harmonization of the Provisions on Hypotheek and Credietverband Regarding the Recognition and Adjustment of the Transitional Provisions of Security Rights¹

Hengki Ompu Sunggu*

*University of Brawijaya,
Malang, Indonesia*

**e-mail: hengkihos83@gmail.com*

Budi Santoso

*University of Brawijaya,
Malang, Indonesia*

Rachmi Sulistyarini

*University of Brawijaya,
Malang, Indonesia*

Amelia Sri Kusuma Dewi

*University of Brawijaya,
Malang, Indonesia*

Hanif Nur Widhiyanti

*University of Brawijaya,
Malang, Indonesia*

Abstract

This study explores the legal recognition and transition of property security systems from the Dutch colonial instruments Hypotheek and Credietverband to the national system of Security Rights as regulated under Law No. 4 of 1996 concerning Mortgage Rights. Using a normative juridical approach, the research reveals that legal acknowledgment of the legacy systems is still maintained under Art. 57 of the Basic Agrarian Law (UUPA) and Art. 24 of the Law on Mortgage Rights (UUHT). However, the absence of a clear and systematic conversion mechanism has created disharmony within the legal system, especially regarding

¹ This research is the core part of a doctoral dissertation in legal science, which departs from the existence of mortgage laws which are understood differently or have unclear meanings using personal funds and is supervised by three supervisors who are experts in the fields of civil economic law and civil law.

land registration and enforcement practices. This has led to legal uncertainty, particularly in banking and credit sectors where the execution of collateral is essential. The Supreme Court Decision No. 1947 K/Pdt/2010 serves as a case study highlighting the legal ambiguity and operational challenges that arise from this transitional gap. To ensure legal certainty and economic stability, this study recommends legal harmonization through technical regulations, digital archiving of historical security documents, and capacity building for legal institutions and stakeholders.

Keywords: Hypotheek; Credietverband; Legal Transition; Security Rights.

Перехід та узгодження положень про Hypotheek та Credietverband щодо визнання й коригування перехідних положень забезпечувальних прав

Хенгі Омпу Сунггу*

Університет Бравіджая,
Маланг, Індонезія

*e-mail: hengkihos83@gmail.com

Буді Сантосо

Університет Бравіджая,
Маланг, Індонезія

Рахмі Сулістьяріні

Університет Бравіджая,
Маланг, Індонезія

Амелія Шрі Кусума Деві

Університет Бравіджая,
Маланг, Індонезія

Ханіф Нур Відхіанті

Університет Бравіджая,
Маланг, Індонезія

Анотація

У дослідженні розглянуто правове визнання та перехід систем забезпечення права власності від голландських колоніальних інструментів Hypotheek та Credietverband до національної системи забезпечувальних прав, що регулюються Законом № 4 від 1996 р. про іпотечні права. Використовуючи нормативно-юридичний підхід, автори з'ясували, що правове визнання цих інститутів як законодавча спадщина досі зберігається відповідно до статті 57 Основного аграрного закону (UUPA) та статті 24 Закону про іпотечні права (UUHT). Водночас відсутність чіткого та систематичного механізму перетворення створює дисгармонію у правовій системі, особливо щодо питань реєстрації земель та практики примусового виконання. Це призво-

дить до правової невизначеності, зокрема у банківському та кредитному секторах, де виконання зобов'язань за заставою має важливе значення. Рішення Верховного суду № 1947 К/Pdt/2010 є прикладом, що ілюструє правову двозначність та операційні труднощі, які виникають через цю перехідну прогалину. Для забезпечення правової визначеності та економічної стабільності у роботі пропонується гармонізація законодавства шляхом ухвалення технічних регламентів, створення цифрового архіву історичних документів щодо забезпечення та підвищення спроможності правових інституцій і заінтересованих сторін.

Ключові слова: Hypotheek; Credietverband; юридична трансформація; забезпечувальні права.

Introduction

Banking institutions play a vital and strategic role in driving national economic growth. One of the key indicators of a country's progress is the stability and development of its economic sector, where business activities form the backbone. In this context, banks function as financial institutions that provide funding services to the public, particularly through credit facilities [1]. Bank disbursed credit acts as a driving force for economic activities, both in the productive and consumptive sectors [2]. Hence, a sound and legally protected credit system is a fundamental prerequisite for the creation of a sustainable banking ecosystem.

As creditors, banks naturally expect loan repayments to be made smoothly and on time according to the loan agreements [3]. However, in practice, this expectation is not always met. It is not uncommon for granted credit facilities to default or become non-performing loans (NPLs). To mitigate this risk, banks conduct thorough assessments of prospective debtors, including their creditworthiness, character, financial condition, and business prospects [4]. Additionally, for certain types of credit, banks require collateral as a safeguard against potential default.

This requirement aligns with Art. 8 of Law No. 10 of 1998 amending Law No. 7 of 1992 concerning Banking, which states that all credit provision entails risk and therefore requires collateral. As defined in Art. 1, point 23 of the Banking Law, collateral refers to additional security provided by the debtor to the bank in connection with credit or financing facilities [5]. The primary function of such collateral is to ensure security and guarantee loan recovery in case of debtor default.

In practice, immovable assets such as land and buildings are commonly used as collateral due to their relative safety, high economic value, marketability, and permanence [6]. Furthermore, land and buildings can be encumbered with a Mortgage right (Mortgage Right), which grants a preferential position to creditors in the event of default. Mortgage Rights over land provide creditors

with an enforcement mechanism that does not require prior civil litigation [7]. This represents a significant strength of the Mortgage Right system within Indonesia's positive law.

The strategic role of banks and financial institutions in national development requires a balanced legal protection framework not only for debtors but also to ensure legal certainty for creditors in recovering disbursed loans [8]. An effective, reliable, and enforceable collateral law system is essential. Without legal certainty in collateral enforcement, the risk of default can create systemic instability in the financial sector.

Legal issues emerged following the enactment of Law No. 4 of 1996 concerning Mortgage rights (Mortgage Rights Law). This Law was enacted as a mandate from Art. 51 of Law No. 5 of 1960 on the Basic Agrarian Law (UUPA), which provides that land rights can be used as debt collateral through the establishment of a Mortgage right, with further provisions to be regulated by a separate law [9]. Before this, collateral over land was governed by two colonial-era legal frameworks: Hypotheek under Art. 1162 of the Civil Code (KUHPerdara), and Credietverband under Staatsblad 1908 No. 542 jo. Staatsblad 1937 No. 190. Despite their different mechanisms, both systems legally bound land rights as objects of credit security [10].

Article 57 of the UUPA states that in the absence of specific regulations on Mortgage right, the provisions of Hypotheek and Credietverband remain valid. This means that between 1960 and 1996 (36 years), these two colonial security systems coexisted and were legally valid for securing credit over land and buildings [11]. Upon the enactment of the Mortgage Right Law, the provisions regarding the use of Hypotheek and Credietverband for encumbering land and buildings were no longer legally valid. However, legacy security interests established before this law came into force are still recognized and require adjustment [12].

This transition has created practical issues in the enforcement of collateral still encumbered by Hypotheek and Credietverband, especially regarding the legal harmonization mandated by Art. 24 of the Mortgage Right Law. Article 24 states that security interests established before the law's enactment remain valid under prior law until adjustment occurs [13]. However, this provision does not specify any timeline or procedural mechanism for such adjustments, resulting in interpretative gaps and legal uncertainty, particularly in enforcement or dispute resolution contexts.

This research aims to analyze the legal recognition and adjustment mechanisms regarding the validity of Hypotheek and Credietverband provisions during

the transition to the Mortgage right system, as outlined in Art. 24. The goal is to formulate a legal harmonization model that ensures legal certainty and balanced protection for all parties, particularly in the banking and finance sector. Harmonization is crucial to prevent normative conflicts and reduce legal risk for creditors and debtors alike.

The novelty of this research lies in its focused analysis of the legal transition and harmonization between the two historical collateral systems, Hypotheek and Credietverband, and their integration into the current Mortgage right regime under the 1996 Law. Article 24 provides for the recognition of pre-existing securities, allowing for their legal adjustment [14]. However, in practice, unresolved issues persist, particularly in the execution of security interests based on colonial-era laws [15]. These challenges are further complicated when disputes arise concerning land status, overlapping ownership, or dual registration at the National Land Agency (BPN). Such uncertainties undermine the role of collateral as a credit security tool and may pose systemic risks to the banking sector [16].

This study offers a comprehensive and contextual perspective by examining both the normative legal transition and its practical implications in banking activities. It aims to clarify the legal standing of pre-1996 collateral instruments and provide concrete recommendations for harmonizing Indonesia's collateral law system to ensure legal certainty for both banks as creditors and the public as debtors.

The harmonization of Hypotheek and Credietverband provisions within the context of the Mortgage Right Law is essential to ensure coherence between legacy and current regulations. In the long term, formulating and implementing guidelines for Art. 24 and disseminating them across financial sectors are critical steps toward closing existing legal gaps [17]. This harmonization is an integral part of agrarian and financing law reform in Indonesia, ensuring justice, efficiency, and economic stability.

Materials and Methods

This study applies a normative legal research method, commonly referred to as doctrinal legal research, which concentrates on analyzing positive legal norms as outlined in statutory regulations, legal doctrines, and foundational legal principles [18]. This approach is deemed suitable given that the central issue addressed in this research concerns the legal recognition, transition, and harmonization of property security mechanisms, particularly Hypotheek and Crediet Verband within the scope of the implementation of Law No. 4 of 1996 on Mortgage Rights over Land and Objects Related to Land (Mortgage right).

To provide a comprehensive analysis, the research adopts a combination of legal approaches: statutory, conceptual, and historical [19]. Each of these is utilized in a complementary manner to construct a full picture of the legal transition from colonial property security systems to the modern mortgage rights system, and the implications this shift has for banking institutions acting as creditors. The statutory approach is used to examine the body of positive law relevant to this issue [20]. This includes the Indonesian Civil Code (KUHPerdota), the Staatsblad regulations from 1908 and 1937 concerning Crediet Verband, the Basic Agrarian Law (UUPA) of 1960, and most notably, Law No. 4 of 1996. Special attention is given to Art. 24 of the Mortgage Rights Law, which contains transitional provisions acknowledging the validity of earlier security instruments while calling for future adjustment, though without clearly defining a process or timeline for such changes.

The conceptual approach allows for a deeper examination of legal concepts such as recognition of rights, normative transitions, and legal harmonization [21]. Through this lens, the study investigates how Hypotheek and Crediet Verband, both colonial legacies, can be interpreted within the context of Indonesian national law, and how these interpretations can guide the development of a harmonized legal model that protects the rights of both creditors and debtors in secured lending practices [22].

In addition, the historical approach is employed to trace the development of these colonial security mechanisms and to understand their continued relevance in Indonesia's legal system before the unification brought by the Mortgage Rights Law [23]. This context is essential for interpreting Art. 24 and for understanding the legal complexities that emerge during the transition period. The data used in this study is exclusively secondary, gathered through library research. It includes primary legal materials such as statutory regulations, secondary materials like legal literature, journal articles, and expert commentaries, and tertiary sources such as legal dictionaries and encyclopedias that help explain legal terms and concepts.

All data is analyzed using a descriptive-analytical method. Legal norms and concepts are first described systematically and then interpreted using legal reasoning and normative interpretive principles [18]. The objective is to critically evaluate the transitional clause in Art. 24 of the Mortgage Rights Law and to propose a framework that ensures legal certainty and fair implementation in banking practices. Through this research methodology, the study aims to offer both theoretical insights and practical solutions for harmonizing Indonesia's property security system, helping to bridge colonial legal structures with a unified national system that supports legal clarity, justice, and economic stability.

Results and Discussions

Legal Recognition of Hypotheek and Crediet Verband

Before the enactment of Law No. 4 of 1996 concerning Mortgage Rights over Land and Objects Related to Land (UUHT), Indonesia's land security system was governed by two principal forms of security rights inherited from the Dutch colonial legal system: Hypotheek and Crediet Verband. Both mechanisms served as legally recognized instruments for securing debts with land as collateral during the Dutch East Indies era and continued to be acknowledged within Indonesia's legal framework, notably through the juridical recognition stipulated in Law No. 5 of 1960 on Basic Agrarian Principles (UUPA).

Hypotheek, as codified in Art. 1162 of the Indonesian Civil Code (KUHPdata), is a security right over immovable property that grants the creditor the authority to sell the collateral in the event of debtor default. This mechanism provides the creditor with preferential rights (*droit de préférence*) and the right to follow the object wherever it is (*droit de suite*), establishing it as a robust and effective legal security tool under Western civil law tradition. Conversely, Crediet Verband was designed specifically for customary (*adat*) land, particularly in regions outside Java and Bali, where formal land registration was not yet widespread. This system is regulated under Staatsblad 1908 No. 542 in conjunction with Staatsblad 1937 No. 190. Although differing in their scope and application, both Hypotheek and Crediet Verband functionally served the same legal purpose: to assure creditors by designating land as collateral for a debt [24].

Following Indonesia's independence, there was a growing need to align these colonial legal instruments with national legal principles. The promulgation of the UUPA in 1960 marked a critical milestone in the nationalization and reform of agrarian law, aiming to unify and simplify the fragmented land law systems. Article 57 of the UUPA explicitly states that until the enactment of new legislation concerning mortgage rights (as mandated by Art. 51), the provisions regarding Hypotheek and Crediet Verband shall remain in force, provided they align with the spirit and provisions of the UUPA. This transitional clause demonstrates the legislature's cautious approach in ensuring legal continuity while preparing for a unified mortgage regime.

The temporary recognition of Hypotheek and Crediet Verband during the transitional period served as a legal bridge to avoid a regulatory vacuum concerning land security. Their continued validity was respected until the enactment of UUHT in 1996. However, as temporary measures, these systems required harmonization to align with the principles of national agrarian law, especially concerning social justice, recognition of customary rights, and the

protection of small-scale landholders. The national land law, as guided by the UUPA, emphasizes a balanced approach that safeguards the interests of both creditors and debtors, particularly the latter, who often have a weaker bargaining position.

A landmark case illustrating the legal recognition of Crediet Verband is the Supreme Court Decision No. 3832 K/Pdt/1991. In this case, an individual in Kalimantan used customary land as collateral through the Crediet Verband mechanism, formalized before the local subdistrict head and acknowledged by the traditional village leader. Upon the debtor's default, the creditor sought to claim the land. The court, from the District Court to the Supreme Court, upheld the validity of the agreement, recognizing the legal enforceability of Crediet Verband under Art. 57 of the UUPA, given the absence of a replacement legal framework at that time.

This case affirms that despite their colonial origins, the legal force of Crediet Verband (and by extension Hypotheek) persisted during the transitional period and remained enforceable in the absence of newer regulations. It also underscores the judiciary's consistent stance in upholding juridical recognition of transitional legal instruments, thereby ensuring legal certainty during a period of significant legislative reform.

Transition Issues

Despite the enactment of Law No. 4 of 1996 on Mortgage Rights over Land and Objects Related to Land (UUHT), many land-based security agreements in Indonesia remain bound by pre-1996 legal mechanisms—specifically, Hypotheek and Crediet Verband. This continuation has led to legal challenges, particularly concerning the enforcement of collateral under agreements made before the implementation of the UUHT. The central issue lies in the legal disconnect between the legacy security systems and the requirements of the modern legal framework, resulting in uncertainty when executing guarantees, particularly those involving unconverted Crediet Verband agreements that lack the formal structure required under current law.

Under Indonesia's prevailing positive law, the execution of a security right must be based on a registered Sertifikat Mortgage right (SHT), which grants the creditor executorial power akin to a final and binding court judgment. The absence of such certification hinders enforcement efforts when debtors default. Financial institutions, including banks, are frequently confronted with obstacles when attempting to auction collateral secured under the former systems, due to the lack of formal legal authority that the new system mandates.

One illustrative case is that of PT Bank Rakyat Indonesia (Persero), Tbk, Tegal Branch. The bank attempted to enforce collateral in the form of Freehold Title No. 2794/Mejasem, registered in the name of Soetjito Soetanto, who had become a non-performing debtor since 1995. The land had been encumbered with a Hypotheek agreement dated October 13, 1995. Although the collateral documentation remained complete and in possession of the bank, execution had stalled due to conflicting interpretations of Art. 24 of the UUHT between the Tegal Land Office and the Tegal Office of the State Asset and Auction Service (KPKNL).

The SKPT (Land Registration Certificate) issued by the Tegal Land Office confirmed the existence of the Hypotheek, with a recorded loan value of IDR 309 million. However, the KPKNL required that the Hypotheek first be administratively converted to a Mortgage right by Articles 14(1) and 24 of the UUHT before auction could proceed. In contrast, the Tegal Land Office expressed no objection to executing the title transfer to the auction winner, even without such conversion.

The legal vacuum created by this lack of uniformity in interpretation is compounded by the absence of clear, binding transitional procedures. The judiciary has attempted to provide direction in similar disputes. For example, in Supreme Court Decision No. 537 K/Ag/2016, the Court upheld the validity of agreements established before the UUHT, provided they conformed to the legal norms of their time. Although such agreements lacked the structure of the UUHT, they were nonetheless considered binding.

Further, in Supreme Court Decision No. 49/PDT/2020/PT KDI, the Kendari High Court emphasized that security objects bound before the UUHT must be converted into Mortgage right for lawful execution. Without an SHT, execution cannot be carried out, as it does not meet the executive standards stipulated in Articles 14 and 20 of the UUHT.

Though these rulings do not explicitly address the post-default enforcement of Crediet Verband, they reinforce the principle that pre-UUHT security agreements remain legally recognized but require formal conversion to be enforceable under current law. The Supreme Court consistently maintains that while pre-existing agreements are valid, enforcement must follow contemporary procedural norms to ensure legal certainty and uphold the rights of creditors.

This legal dualism, wherein old and new legal systems coexist, has produced tension between the material legality of older agreements and the formal legality required by the modern system. Two fundamental points of contention emerge:

1. Old system legality: Hypotheek and Crediet Verband retain legal recognition under Art. 57 of the UUPA, which allows their continued application in the absence of replacement legislation.
2. New system requirements: The UUHT establishes a new paradigm based on registration, certification, and executive power. The presence of a Mortgage Right Certificate is now a prerequisite for lawful and efficient enforcement.

Problems arise when a security agreement is materially valid but procedurally unenforceable. This misalignment undermines the functional purpose of security rights, namely, to provide certainty and protection for creditors. When enforcement is blocked by a lack of formal compliance, creditors are left vulnerable, despite their legal position being substantively sound. To address this transitional challenge, several strategic measures are recommended:

1. Technical Regulations: The government should issue implementing regulations clarifying the process for converting legacy security instruments into the Mortgage Right system.
2. Institutional Review: Financial institutions should inventory and audit legacy credit documentation, identifying agreements that require conversion, and initiate administrative procedures in compliance with the UUHT.
3. Judicial Guidance: The Supreme Court should issue a Circular Letter (SEMA) to provide uniform judicial guidance, reducing interpretive inconsistencies across cases.
4. Bureaucratic Streamlining: The Ministry of Agrarian Affairs and Spatial Planning/National Land Agency (ATR/BPN) should simplify the conversion process, possibly through one-stop services or expedited certification pathways.

In conclusion, the transition from Hypotheek and Crediet Verband to Mortgage right represents a significant legal evolution with practical consequences. While older systems retain limited legal validity, their continued use without formal adaptation compromises legal certainty and creditor protection. Therefore, administrative conversion is not merely a legal formality—it is a necessary step to align legacy agreements with the structural demands of Indonesia's contemporary mortgage law, ensuring that the modernization of legal frameworks does not come at the expense of enforceability or fairness.

Harmanozation Efforts

The enactment of Law No. 4 of 1996 concerning Mortgage Rights (UUHT), the system of property security law in Indonesia underwent significant changes. This

change necessitates adjustments from the old system, which utilized Hypotheek and Crediet Verband, to the new system of Mortgage Rights over land and property related to land. However, this transition is not a simple matter, as it involves historical, administrative, and structural aspects within the national legal system. To ensure that this transition proceeds effectively without creating legal voids or uncertainties for the parties involved, efforts to harmonize the law are required. This can be achieved through two approaches: formal juridical and regulatory approaches.

The formal juridical approach emphasizes the importance of legal administration adjustments for property security that has been bound within the Hypotheek and Crediet Verband system. In practice, this adjustment is carried out through the re-registration or conversion of the security object at the Land Office. The goal is for the security object to obtain a Mortgage Rights Certificate (SHT), which serves as a formal requirement to be executed legally in case of default. Concrete steps involved in this approach include:

1. Submission of a conversion application for security by the creditor or debtor.
2. Examination of old documents such as the Crediet Verband deed or akte van hypotheek.
3. Legal validation of land objects through physical and juridical data by the Land Office.
4. Issuance of the Mortgage Rights Certificate stating that the object is subject to the provisions of the UUHT.

Thus, this approach emphasizes that formal legality must be prioritized so that the security object possesses executive power as regulated in Articles 14 and 20 of the UUHT. In addition to the formal approach, harmonization of the legal system must also be carried out through a regulatory approach, namely through policy interventions by the government and legislative bodies. The goal is to draft implementing regulations or more detailed and applicable transitional provisions so that all parties have technical guidelines in the process of transitioning the security system. Some examples of needed regulations include:

1. Ministerial Regulation from the ATR/BPN on the procedure for converting old securities into Mortgage Rights.
2. Circular Letter of the Supreme Court (SEMA) to provide uniform direction to judges in deciding cases involving Crediet Verband or Hypotheek securities.
3. Technical guidelines from the Financial Services Authority (OJK) for financial institutions to identify and reprocess old security documents.

The regulatory approach is crucial because Indonesia's legal system still inherits structures from colonial law. Without a uniform set of guidelines, the risk of dual interpretations in handling security cases will persist. To ensure that this harmonization process is not only practical but also has a strong theoretical foundation, relevant legal theories are necessary. Three main theories can serve as the basis for explaining and justifying the importance of this adjustment process.

1. Theory of Legal Recognition – Friedrich Carl von Savigny.

Von Savigny, a figure from the historical school of law, emphasized that law is not merely created by the state, but develops organically from the social life of society. In this context, the Hypotheek and Crediet Verband systems are part of a legitimate legal evolution because they have long been used and recognized in the practices of colonial and post-colonial society and banking institutions. Therefore, even though the UUHT has emerged as a new positive law, the state must still provide legal recognition to the old system. This means that the harmonization process should not immediately abolish the previous system, but should accommodate and integrate it gradually into the new national legal system [25].

2. Theory of Legal Certainty – Gustav Radbruch.

Radbruch argues that one of the fundamental values in law is legal certainty (*Rechtssicherheit*). Legal certainty is necessary for society to plan legal actions calmly without the fear of encountering uncertainty due to changes or inconsistency in the rules. In the context of security transitions, unclear conversion procedures, inconsistent court decisions, and the overlap between old and new laws are obstacles to legal certainty. Therefore, through well-planned juridical and regulatory approaches, the conversion process of securities can provide legal protection for both debtors and creditors, as well as prevent unnecessary disputes [26].

3. Theory of Legal Harmonization – Zweigert & Kötz.

Zweigert and Kötz argue that in plural legal systems like Indonesia, legal harmonization is a necessity. Harmonization aims to integrate overlapping legal systems to create a unified and consistent national legal system. The transition from Hypotheek and Crediet Verband to Mortgage Rights is a tangible example of this legal harmonization process. The previously fragmented, colonial, and pluralistic system of security needs to be unified into a modern, structured, and standardized national system, as outlined in the UUHT. This harmonization process must be carried out through an integrative, not destructive, approach. That is, the old law should not be abolished outright, but rather gradually

directed to integrate into the new system while maintaining its historical legitimacy [27].

The adjustment from the Hypotheek and Crediet Verband system to the Mortgage Rights system is not merely an administrative issue; it represents a significant effort in building a modern and uniform national property security law. This process requires synergy between juridical and regulatory approaches, alongside theoretical understanding of the values of legal recognition, legal certainty, and legal harmonization. By referring to modern legal theories and considering Indonesia's legal pluralism context, harmonizing property security becomes an essential step in creating a legal order that is not only normatively valid but also practically effective and fair for all involved parties.

Impact of Inharmonious Transition on Banking

The disharmony in the transition of the collateral system from Hypotheek and Crediet Verband to the Mortgage right system not only affects normative legal aspects but also brings tangible consequences for the national banking and financial sectors. This impact is particularly felt in the context of risk management and the execution of problematic loans. In modern banking practice, the prudential principle serves as the foundation for lending. This principle demands that every loan facility be supported by collateral that has full legal power and can be executed in the event of default. However, the reality is that the transition from the colonial-era system to the national legal system has not been fully completed, especially in terms of the recognition and conversion of old collateral into the Mortgage right system as regulated in Law No. 4 of 1996.

One of the main issues arising is the large number of banks that still hold collateral in the form of land or immovable property bound by Crediet Verband or Hypotheek deeds made before 1996, and which have not yet been converted or re-registered into the Mortgage right Certificate. Due to this inconsistency, these collaterals lack the execution power required by Articles 14 and 20 of the Mortgage Right Law. In the Mortgage right system, only collateral that has been registered and possesses the Mortgage right Certificate can be directly executed through the National Auction Office. Without this execution power, the process of collateral execution becomes much more complex and slow, as it must first go through civil litigation in court. This process is time-consuming, costly, and does not provide legal certainty regarding the expected outcome.

This situation creates an additional burden for banks. When a debtor defaults, the bank, as the creditor, lacks sufficient legal tools to quickly and efficiently execute the collateral. As a result, the potential losses borne by the bank increase because the settlement of problematic loans becomes prolonged and risks failure.

On the other hand, the value of the collateral may continue to decline over time, especially if the property is not maintained or is in dispute. This directly impacts the increase in the Non-Performing Loan (NPL) ratio and can affect the bank's overall financial health.

From a risk management perspective, this situation severely weakens the bank's position. Collateral that should serve as a risk mitigation instrument cannot be relied upon under certain conditions. Without adequate legal power, banks struggle to secure their assets and ensure the repayment of loans. This also increases the administrative burden as banks must allocate additional resources to handle the lengthy legal processes. Furthermore, this uncertainty may also affect the confidence of investors and other external parties in the stability and credibility of the bank. In response to this issue, many financial institutions opt to renegotiate with debtors. The goal of this negotiation is to reach an agreement on the conversion of collateral into the Mortgage right system as per the applicable regulations. This process generally involves drafting additional documents such as credit agreement addendums, involving notaries to create Mortgage right deeds, and re-registering at the Land Office to obtain the Mortgage right Certificate with execution power. In many cases, this approach successfully resolves the issue administratively and provides legal certainty for both parties.

However, renegotiation is not a universal or barrier-free solution. Many banks face challenges in this process. Some debtors refuse to convert, arguing that they are not obligated to follow the new system because the collateral was provided before the enactment of the Mortgage Right Law. There are also cases where the collateral has been transferred to third parties or where its legal status is still uncertain, thus preventing registration as a Mortgage right. Furthermore, changes in the debtor's company structure, such as dissolution or ownership transfer, create difficulties in finding the legal entity authorized to sign the conversion documents. This situation creates tension in the contractual relationship between the bank and the debtor, sometimes even leading to legal disputes based on the principle of non-retroactivity or violations of the freedom of contract principle.

Given the complexity and impact of this issue, individual solutions through renegotiation are insufficient. Systemic and regulatory intervention from monetary authorities and national financial institutions is required. In this regard, the role of the Financial Services Authority (OJK) and Bank Indonesia (BI) becomes crucial. OJK, as the supervisory authority of the financial services sector, has the authority to issue national technical guidelines on the conversion

of old collateral. These guidelines should cover procedures, deadlines, and mechanisms for dispute resolution in cases of disagreement between banks and debtors. In addition, OJK can require periodic reports on the status of collateral that has not been converted to ensure supervision and measurable efforts for resolution.

Meanwhile, Bank Indonesia, as the monetary authority, can also play an important role by including the legal risks of unregistered collateral as part of the bank's health assessment indicators. This would encourage banks to be more proactive in resolving collateral conversion issues. BI can also cooperate with the Ministry of Agrarian and Spatial Planning (ATR/BPN) to simplify the registration procedures for Mortgage rights in conversion cases from Crediet Verband and Hypotheek. With synergy between these institutions, the process of harmonizing the collateral system is expected to proceed more efficiently and effectively.

This phenomenon can also be analyzed theoretically in the framework of legal studies. The Legal Certainty Theory proposed by Gustav Radbruch is highly relevant for explaining the urgency of this harmonization. According to Radbruch, one of the core values of law is certainty. In banking, the law should provide predictability regarding the legal position of collateral, allowing parties to plan and secure their interests. When the legal system fails to guarantee the execution of collateral rights, it has failed in its role as an instrument of certainty.

Furthermore, the Legal Harmonization Theory developed by Zweigert and Kötz provides a strong theoretical foundation. This theory emphasizes the importance of integrating old and new legal systems to avoid confusion caused by dualism. In the Indonesian context, the land law and collateral system still carry remnants of colonial law that have not yet been fully integrated into the national legal system. This harmonization is essential not only to provide legal certainty but also to create an efficient, responsive legal system that meets the needs of society and business.

Overall, the legal disharmony in the collateral system brings systemic impacts to the banking sector. Banks, as key institutions in the economy, face serious legal risks when the collateral they hold cannot be executed lawfully. This not only disrupts the process of resolving problematic loans but also affects the bank's performance and reputation. Therefore, concrete steps are needed from all stakeholders, through technical policies, legislation, and institutional approaches, to ensure that all existing collateral complies with the prevailing legal provisions.

The development of a modern and just national economic legal system can only be achieved if all legal instruments, including the collateral system, operate in

harmony, consistently, and can be relied upon [12]. Harmonizing the collateral system is not merely an administrative issue, but a key prerequisite for creating a stable, secure, and sustainable financial ecosystem.

Policy Recommendations

In addressing the issue of the inharmonious collateral system transition from Hypotheek and Crediet Verband to Mortgage right, both academics and legal practitioners have provided serious and substantial responses. Experts state that the current problem is a consequence of the absence of a clear and comprehensive transition mechanism within Indonesia's positive legal framework. The lack of operational transition instruments has led to confusion at the implementation level, both on the ground and in the judicial system, particularly regarding the execution of collateral and legal protection for the parties involved.

One of the academic responses frequently referenced comes from Prof. Boedi Harsono, a respected agrarian and land law expert. In several of his works and lectures, Prof. Harsono emphasizes that Art. 24 of Law No. 4 of 1996 on Mortgage right (UUHT) provides room for progressive interpretation in recognizing the binding of old collateral [28]. This Article states that until there are regulations regarding Mortgage rights, the provisions of Hypotheek and Crediet Verband still apply. However, as Prof. Harsono points out, this recognition is transitional and requires adjustment to the new system. Unfortunately, the Mortgage Right Law itself does not provide technical guidance or a normative basis on how this adjustment should be carried out, both procedurally, institutionally, and administratively.

This lack of guidance has led to irregularities in collateral conversion practices. Notaries, PPATs, and banking institutions often work in uncertainty, relying on discretion and personal experience to handle complex legal issues. Some notaries even hesitate to process conversions without strong written legal foundations, while banks, as creditors, feel trapped in old agreements that cannot be executed directly through auctions due to the lack of a Mortgage right Certificate as required in Articles 14 and 20 of the Mortgage right Law.

From the banking perspective, many practitioners call for affirmative action from the state. They believe that the legal burden arising from the old system should not be entirely imposed on businesses or financial institutions. The state, as the creator of the legal system, has a responsibility to establish rules that can accommodate the dynamics of this legal transition. Without clear and operational intervention from the state, financial institutions will continue to be in a vulnerable legal position, particularly in securing assets and resolving problematic loans. In terms of national regulation, this legal harmonization also

requires synergy between several related institutions, including the Ministry of Agrarian and Spatial Planning (ATR/BPN), Financial Services Authority (OJK), Bank Indonesia (BI), and the Supreme Court. Each of these institutions plays a strategic role in forming an integrated legal system. The ATR/BPN Ministry is responsible for land and collateral registration. OJK has the authority to supervise banking practices and consumer protection in financial services. BI, as the monetary authority, also has an interest in maintaining the stability of the national financial sector. The Supreme Court, on the other hand, plays a role in guiding consistent legal interpretations through binding jurisprudence.

The essentials for the state to make the collateral conversion process a part of the national legal reform agenda. The transition from the colonial legal system to a sovereign national legal system is not sufficient if it is only done by changing terms or enacting new laws. There must be systemic work that unites field practices, regulations, and policies into one cohesive force. This will ultimately create the legal certainty necessary for a growing economy.

Conclusion

This study shows that although the national legal system, through the Mortgage Law (UU Mortgage right – UUHT), has recognized the existence of Hypotheek and Crediet Verband as forms of collateral before the enactment of the UUHT, the process of transition and adjustment into the Mortgage right system has not been effectively implemented. The lack of a clear technical mechanism has led to legal disharmony, which directly impacts legal certainty and the efficiency of collateral execution, particularly in the banking sector. This inconsistency has created a significant gap in the legal framework, making it difficult for banks to execute collateral when it has not been converted into a legally recognized executable format. Banks, as creditors, are in a vulnerable position when the collateral they hold cannot be executed due to its non-conversion into the Mortgage right system. The absence of a clear and operational legal framework has made it difficult for financial institutions to secure their assets, which increases the risk of non-performing loans and undermines the stability of the banking sector. This situation calls for the establishment of legal harmonization policies that are administrative, regulatory, and substantive, bridging the gap between the old collateral system and the current legal system.

The government must urgently formulate implementing regulations regarding the procedures for collateral conversion and enhance the capacity of notaries and PPATs (Land Deed Officials) to better understand the principles of legal transition. With an integrated and operational legal framework in place, it is expected that this legal transition can support the stability of the banking sector

and strengthen trust in the national legal system. The development of clear and efficient conversion processes will ensure a more secure and predictable financial environment, benefiting both financial institutions and the broader economy.

References

- [1] Gautama, S., & Hornick, R.N. (2022). *AN INTRODUCTION TO INDONESIAN LAW: UNITY IN DIVERSITY*. Penerbit Alumni.
- [2] Renee, R.A. (2021). Hipotek Sebagai Jaminan Hak Kebendaan Setelah Berlakunya Undang-Undang Nomor 4 Tahun 1996 Tentang Hak Tanggungan. *Lex et Societatis*, 9(1). <https://doi.org/10.35796/les.v9i1.32193>.
- [3] SH, M.N.S. (2019). Personal Guarante Terhadap Perjanjian Kredit Dengan Jaminan Hak Tanggungan. *Airlangga Dev. J.*, 3(1), 62-79. <https://doi.org/10.20473/adj.v3i1.18153>.
- [4] Muslim, M. (2013). Tinjauan Hukum Tentang Pelaksanaan Perjanjian Pinjam Meminjam Dengan Jaminan Perhiasan Di Pegadaian Cabang Sentani. *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 3(1).
- [5] M. al Ikhwan Bintarto, & Setiawan, Y. (2021). Implementasi Pembiayaan Mudharabah Untuk Kegiatan Usaha Masyarakat Sebagai Upaya Pemulihan Ekonomi Nasional Akibat Pandemi Covid-19. *Jurnal Ilmiah Ekonomi Islam*, 7(2), 571-576. <https://doi.org/10.29040/jiei.v7i2.2489>.
- [6] Azis, A. (2022). Kedudukan Hak Tanggungan Terhadap Hak Guna Bangunan Atas Tanah Rumah Tinggal, *Journal of Administrative and Social Science*, 3(2), 13-20. <https://doi.org/10.55606/jass.v3i2.13>.
- [7] Susanto, M.J. (2023). Tinjauan Yuridis Pelaksanaan Akad Rahn Tanah Pada Pt. Pegadaian Syariah Unit Rs Suwondo Pati. *Universitas Islam Sultan Agung Semarang*.
- [8] Saifurrahman, A., & Kassim, S. (2022). Collateral imposition and financial inclusion: a case study among Islamic banks and MSMEs in Indonesia. *Islam. Econ. Stud.*, 30(1), 42-63. <https://doi.org/10.1108/IES-04-2022-0023>.
- [9] Prihatina, R. (Februari 9, 2022). Mengenal Kolektibilitas (Kol) Kredit Perbankan Kaitannya Dengan dengan Undang-Undang No 4 Tahun 1996 (UUHT). Diambil kembali dari www.djkn.kemenkeu.go.id. Retrieved from [https://www.djkn.kemenkeu.go.id/kpknl-pekalongan/baca-artikel/14713/Mengenal-Kolektibilitas-Kol-Kredit-Perbankan-Kaitannya-Dengan-dengan-Undang-Undang-No-4-Tahun-1996-UUHT.html#:~:text=Berdasarkan%20ketentuan%20Bank%20Indonesia%2C%20kolektibilitas,lancar%](https://www.djkn.kemenkeu.go.id/kpknl-pekalongan/baca-artikel/14713/Mengenal-Kolektibilitas-Kol-Kredit-Perbankan-Kaitannya-Dengan-dengan-Undang-Undang-No-4-Tahun-1996-UUHT.html#:~:text=Berdasarkan%20ketentuan%20Bank%20Indonesia%2C%20kolektibilitas,lancar%20).
- [10] Wangi, N.K.P.S.S., Dantes, K.F., & Sudiatmaka, K. (2023). Analisis Yuridis Hak Ulayat Terhadap Kepemilikan Tanah Adat Berdasarkan Undang-Undang Nomor 5 Tahun 1960 Tentang Peraturan Dasar Pokok-Pokok Agraria. *J. Ilmu Huk. Sui Generis*, 3(3), 112-121. <https://doi.org/10.23887/jih.v3i3>.
- [11] Ramadita, I.Y.A., S.H., Aristya, & Pamuncak, W. (2021). Analisis Yuridis Perjanjian Hak Tanggungan Sebagai Jaminan Kredit Perbankan Perspektif Undang-Undang Nomor 4 Tahun 1996 Tentang Hak Tanggungan Atas Tanah Beserta Benda-Benda Yang Berkaitan Dengan Tanah. *Universitas Muhammadiyah Surakarta*.
- [12] Sitompul, R.W., Sitorus, N., Devi, R.S., & Hamonangan, A. (2022). Perlindungan Hukum Terhadap Kreditur Pada Perjanjian Kredit Dengan Jaminan Hak Tanggungan, *J. RECTUM Tinj. Yuridis Penanganan Tindak Pidana*, 4(1), 95-109.

- [13] Ramadita, I.Y.A., & Yunanto, Y. (2023). Analisis Pelaksanaan Lelang Sebagai Tindak Lanjut Eksekusi Hak Tanggungan Perspektif Undang-Undang Nomor 4 Tahun 1996 Tentang Hak Tanggungan Atas Tanah Beserta Benda-Benda Yang Berkaitan Dengan Tanah. *AL-MANHAJ J. Huk. Dan Pranata Sos. Islam*, 5(2), 1309-1318. <https://doi.org/10.37680/almanhaj.v5i2.2975>.
- [14] Budiono, H. (2011). Ajaran Umum Hukum perjanjian dan penerapannya di bidang kenotariatan. Citra Aditya Bakti.
- [15] Widjaja, G. (2005). Alternatif penyelesaian sengketa.
- [16] Setiawan, N. (2023). Tanggung Gugat Notaris Dalam Pembuatan Akta Ikatan Jual Beli, Kuasa Menjual Dan Pengosongan Lahan Untuk Melindungi Pihak Kreditur Dalam Perjanjian Pinjam Meminjam. *Universitas Narotama*.
- [17] Sajow, P.C. (2022). Kajian Yuridis Debitur Yang Melakukan Wanprestasi Dalam Perjanjian Kredit Dengan Pembebanan Hak Tanggungan. *Lex Priv.*, X(1), 172-182.
- [18] Zainuddin, M., & Karina, A.D. (2023). Penggunaan Metode Yuridis Normatif Dalam Membuktikan Kebenaran Pada Penelitian Hukum. *Smart Law J.*, 2(2), 114-123. <https://doi.org/10.34310/slj.v2i2.26>.
- [19] Majeed, N., Hilal, A. & Khan, A.N. (2023). Doctrinal Research in Law: Meaning, Scope and Methodology. *Bull. Bus. Econ. BBE*, 12(4), 559-563. <https://doi.org/10.61506/01.00167>.
- [20] Erwinsyahbana, T., & Ramlan, R. (2017). Penelitian Kualitatif Bidang Ilmu Hukum Dalam Perspektif Filsafat Konstruktivis, *Borneo Law Rev.*, 1(1), 1-19. <https://doi.org/10.35334/bolrev.v1i1.706>.
- [21] Shukla, G. (2023). Doctrinal Legal Research: A Library-Based Research. In *Social Research Methodology and Publishing Results: A Guide to Non-Native English Speakers*, IGI Global, (pp. 226-239).
- [22] Wiratama, A., Haikal, A., & Hasan, Z. (2022). Pendekatan Sosiologi Hukum Dalam Memahami Konflik Peraturan Perundang-Undangan Di Indonesia. *J. Ilm. Wahana Pendidik.*, 8(2), 206-212.
- [23] Ardiansyah, M.K. (2020). Pembaruan hukum oleh Mahkamah Agung dalam mengisi kekosongan hukum acara perdata di Indonesia. *J. Ilm. Kebijak. Huk.*, 14(2), 361-384.
- [24] Mahesa, K.H., Setianto, M.J., & Dantes, K.F. (2023). Perlindungan Hukum Dalam Jual Beli Tanah Di Bawah Tangan Berdasarkan Undang-Undang Nomor 5 Tahun 1960 Tentang Peraturan Dasar Pokok-Pokok Agraria. *J. Ilmu Huk. Sui Generis*, 3(4), 115-124.
- [25] Chandranegara, I.S., SH, M.H., & Syaiful Bakhri, S.H. (2024). *Sejarah Dan Tradisi Hukum*. Sinar Grafika.
- [26] Nahak, A. (2023). Problematika Eksekusi Putusan Pengadilan Tata Usaha Negara Dalam Perspektif Hukum Gustav Radbruch. *Jurnal Pendidikan Sosial Dan Humaniora*, 2(3), 1-16. Retrieved from <https://publisherqu.com/index.php/pediaqu/article/view/386/373>.
- [27] Buana, M.S. & SH, M.H. (2024). *Perbandingan Hukum Tata Negara: Filsafat, Teori, dan Praktik*. Sinar Grafika.
- [28] Harsono, B. (1975). Catatan Mengenai Hukum Yang Berlaku Terhadap Bangunan Dan Pemilikan Bangunan Dalam Hukum Yang Berlaku Sekarang. *J. Huk. Pembang.*, 5(1), 3-13. <https://doi.org/10.21143/jhp.vol5.no1.606>.

Hengki Ompu Sunggu

Doctoral Candidate in Faculty of Law, University of Brawijaya
65145, 169 Mayjen Haryono Street, Malang, Indonesia
e-mail: hengkihos83@gmail.com
ORCID 0009-0003-2990-381X

Budi Santoso

Professor in Faculty of Law, University of Brawijaya
65145, 169 Mayjen Haryono Street, Malang, Indonesia
e-mail: budi.santoso@ub.ac.id
ORCID 0000-0002-1599-1420

Rachmi Sulistyarini

Associate Professor Faculty of Law, University of Brawijaya
65145, 169 Mayjen Haryono Street, Malang, Indonesia
e-mail: rachmirini@yahoo.com
ORCID 0009-0006-1241-7542

Amelia Sri Kusuma Dewi

Associate Professor Faculty of Law, University of Brawijaya
65145, 169 Mayjen Haryono Street, Malang, Indonesia
e-mail: amelia_dewi@ub.ac.id
ORCID 0009-0005-5985-7230

Hanif Nur Widhiyanti

Associate Professor Faculty of Law, University of Brawijaya
65145, 169 Mayjen Haryono Street, Malang, Indonesia
e-mail: hanif.nur@ub.ac.id
ORCID 0009-0003-6100-382X

Хенгі Омпу Сунггу

докторант юридичного факультету Університету Бравіджая
65145, вул. Мауйєн Наруоно, 169, Маланг, Індонезія
e-mail: hengkihos83@gmail.com
ORCID 0009-0003-2990-381X

Буді Сантосо

професор юридичного факультету Університету Бравіджая
65145, вул. Мауйєн Наруоно, 169, Маланг, Індонезія
e-mail: budi.santoso@ub.ac.id
ORCID 0000-0002-1599-1420

Рахмі Сулістьяріні

доцент юридичного факультету Університету Бравіджая
65145, вул. Мауйєн Наруоно, 169, Маланг, Індонезія
e-mail: rachmirini@yahoo.com
ORCID 0009-0006-1241-7542

Амелія Шрі Кусума Деві

доцентка юридичного факультету Університету Бравіджая
65145, вул. Мауйен Наруоно, 169, Маланг, Індонезія
e-mail: amelia_dewi@ub.ac.id
ORCID 0009-0005-5985-7230

Ханіф Нур Відхіянті

доцент юридичного факультету Університету Бравіджая
65145, вул. Мауйен Наруоно, 169, Маланг, Індонезія
e-mail: hanif.nur@ub.ac.id
ORCID 0009-0003-6100-382X

Suggested Citation: Sunggu, H.O., Santoso, B., Sulistyarini, R., Kusuma, D. Amelia, S., & Widhiyanti, H.N. (2025). Transition and Harmonization of the Provisions on Hypotheek and Credietverband Regarding the Recognition and Adjustment of the Transitional Provisions of Security Rights. *Problems of Legality*, 170, 338-358. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.336006>.

Статтю подано / Submitted: 21.07.2025
Доопрацьовано / Revised: 22.08.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025
Опубліковано / Published: 30.09.2025

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

Збірник наукових праць

Випуск 170

Мови видання: українська, англійська

Відповідальний за випуск проф. *Д. В. Лученко*

Редакторка *С. А. Пашинська*

Коректорка *І. А. Гребцова*

Комп'ютерне макетування *А. Г. Якиної*

Підп. до друку 30.09.2025 р. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 25,85. Обл.-вид. арк. 23,25.
Тираж 50 прим. Зам. № 30-9/1. Ціна договірна.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Редакційно-видавничий відділ наукових видань
Україна, 61024, м. Харків, вул. Григорія Сковороди, 77, к. 412
Тел. (057) 757-72-99, 757-76-16
e-mail: problzakon@ukr.net; сайт: <http://plaw.nlu.edu.ua>

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 7560 від 28.12.2021 р.

Віддруковано з оригінал-макета в ТОВ «ПРОМАРТ»
Україна, 61023, м. Харків, вул. Весніна, 12
Тел. +38 (057) 717-25-44

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5748 від 06.11.2017 р.